REPRODUCTION OF EARLIE EDITION OF THE
SABDARTHACINTAMANIH

शब्दार्थचिन्तामणिः

SABDARTHACİNTAMANIH

द्वितीय खण्ड

भाग - अ

ब्राह्मावधूत श्रीसुखानन्दनाथ

प्रिन्टवैल

जयपुर- 302 004

039165
Accession No. ......
Shantarakshita Library
Tibetan Institute, Sarnath

Published by
PRINTWELL
S-12 Shopping Complex
Tilak Nagar Jaipur 302 004

Distributed by
RUPA BOOKS PVT LTD
H O S-12 Shopping Complex Tilak Nagar Jaipur 302 004
B O 295-B Bharti Nagar P N Pudur Coimbatore 641 041

ISBN 81 7044-369 5 (Set)

SABADARTH CHINTAMANI
First Published 1860
Reprint 1992

Printed at
Efficient Offset Printers
215 Shahzada Bagh Indl Complex
Phase II Phone 533736 533762
Delhi 110035

च'

च। अ। अन्वाचये ॥ यत्रैकस्य प्राधान्येनाऽपरस्य गौणत्वेनाख्यानं सोन्वाचय'। यथा। भोवटो भिक्षामट गाञ्चानयेति। अत्र भिक्षाटनं प्रधान तत्कुर्वाणो यदि गा पश्यसि तदा तामप्यानय नोचेत् भिक्षामेवाटेति ॥ समुच्चये। परस्पर॰निरपेक्षस्या नेकस्यै कस्मिन्नन्वये ॥ यथा। ईश्वर गुरुञ्च भजस्वेति। उभयच न समासोऽसामर्थ्यात् ॥ इतरेतरयोगे। अन्योन्यार्थे। मिलितानामन्वये ॥ समाहारे। समूहे॥ पक्षान्तरे ॥ पादपूरणे ॥ अवधारणे॥ हेतैा ॥ तुल्ययोगितायाम् ॥ विनियोगे ॥ चनति चिनोति वा। चन शब्दे चिञ् चयने वा। अन्येभ्योपीति ड ॥ द्वैा चकारावविलम्बसूचकैाभवत' ॥ चण्॰ यद्यर्थे णित्। समुच्चयादैात्वननुबन्ध ॥

च। पु। चण्डेशे ॥ कच्छपे ॥ चन्द्रे ॥ चैारे ॥ चवर्णे ॥ त्रि। दुर्जने ॥ निर्वीजे ॥

चकासत्। त्रि। प्रकाशमाने ॥ चकास्ति। चकासृदीप्तैा। लट. शत्रादेश ॥

चकितम्। न। भयसंभ्रमे ॥ त्रि। शङ्किते ॥ भीते ॥ तस्यलक्षणम्। प्रियाग्रे चकितभीते रस्थानेपि भयमहदिति ॥

चकिता। स्त्री। अष्टिसञ्चकषोडशाक्षरायावृत्तैा ॥ भात् समतनगैा रष्टच्छेदेस्यादिहचकिता ॥ दुर्जयदनुजश्रेणी दुश्चेष्टाशतचकिता यद्भुजपरिघत्रातायातासाध्वसविभ्रमम्। दीव्यतिदिविषन्माला शश्वन्नन्दनविपिने गच्छत शरणं कृष्ण भोभीता भवरिपुत ॥

चकोर। पु। स्वनाम्नाप्रसिद्धे पक्षिविशेषे। कैामुदीजीविनि। चन्द्रिकापायिनि ॥ चटक शीतल कच्च वृष्य कापिञ्जलामिषम्। तद्वच्चकोरज मांस दृष्यञ्च वलपुष्टिदम् ॥ चकति। चकतृप्तैा। कठिचकिभ्यामोरन् ॥

चकोरक। पु। चकोरे॥ स्वा॰ कन्॥

चक्र। पु। कोके। चक्रवाके। चकवा इतिप्रसिद्धे पक्षिणि ॥ न। व्रजे। गणे ॥ सैन्ये॥ रथाङ्गे। चक्का पैया इतिचभाषा ॥ राष्ट्रे॥ दम्भान्तरे॥ कुम्भकारोप करणे। चाक इतिभा

षा ॥ अस्त्रविशेषे । प्रहरणे ॥ पुटभेदे । जलावर्त्ते ॥ ग्रामजाले ॥ तगरपुष्पे ॥ महाभारतप्रसिद्धे व्यूहविशेषे ॥ तैलयन्त्रे ॥ मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञाख्येषु शरीरस्थेषु षट्सु ॥ सर्वतोभद्रादौ । देवार्चाधारयन्त्रे ॥ मन्त्रदीक्षोपयोगिष्वकडमादिषु ॥ श्रीचक्रे ॥ कौलिकाना हितार्थाय श्रीसदाशिवोक्तेषु महाचक्रादिपञ्चसु ॥ यथा । श्रीश्वरउवाच । चक्र पञ्चबिधप्रोक्तं श्रीतन्त्रेरुद्रयामले । विधिनापूजिते चक्र सौख्यमोक्षफलंलभेत् ॥ महाचक्रचक्रराज दिव्यचक्रतथापरम् । वीरचक्रं चतुर्थञ्च पशुचक्रञ्च पञ्चममिति ॥ पञ्चचक्रे सकामानामधिकारः । यथा । राजचक्रं राज्यदं स्यात् महाचक्रन्तु मोक्षदम् । देवत्वदं देवचक्र वीरचक्रन्तु सिद्धिदम् ॥ पशुचक्रन्तु दारिद्र्यदुःखशोकामयप्रदम् । कापथ्येद्विणाह्येते सर्वचक्रन्तु निष्फलमिति ॥ सकामाश्चैव निष्कामा द्विविधा भुवि मानवाः । मुद्राश्रया कामिनो ये तेषा महाधिकारिता ॥ * ॥ ब्रह्मज्ञानायतु मोक्त कौलीचक्रमुत्तमम् ॥ ब्रह्मज्ञानयुतानान्तु तत्त्वचक्रेऽधिकारिता ॥ यथोक्तं श्रीमहानिर्वाणे । नात्राधिकारः सर्वेषां ब्रह्मज्ञान साधकान् विना । परब्रह्मोपासका ये ब्रह्मज्ञा ब्रह्मतत्पराः । शुद्धान्तःकरणाः शान्ताः सर्वप्राणिहिते रताः ॥ निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीला दृढव्रताः । सत्यसङ्कल्पका ब्राह्मास्त एवात्राधिकारिणः ॥ ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञा ये पश्यन्ति चराचरम् । तेषा तत्त्वविदां पुंसां तत्त्वचक्रेऽधिकारिता ॥ सर्वब्रह्ममय भावश्चक्रेऽस्मिंस्तत्त्वसञ्ज्ञके । येषामुत्पद्यते देवि त एव तत्त्वचक्रिण इति ॥ छन्दोविशेषे । यथा । कुण्डलकलितनगणमिह निहितयगणकुसुमरसविरचयवलयम् । चक्रमुरगपतिवरपरिगणित षोडशकलमतिसुललितभणितम् ॥ सुन्दरि नभसि जलदचयरुचिरे देहिनयनयुगमतिघनचिकुरे । मानमिह हि जहि जलधरसमये किन्तव भवति हृदयमिदमदयेदिति ॥ क्रियतेऽनेन । घञर्थे कः । के कुलादीनामिति दीर्घत्वम् ॥ अर्द्धर्चादि ॥

चक्रक । क्ली । तर्कविशेषे ॥ अन्योन्याश्रयमेवावर्त्तितं चक्रकं भवति । स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षानिबन्धनेऽनिष्टप्रसङ्गे । चतुष्कचादावपि स्वस्य

स्वापेक्षापेक्ष्यपेक्षितत्वसत्त्वान्नाधिक्य न् ॥ अस्मात्माश्रयवत् चैविध्यम् ॥ अपिचास्यलक्षण यथा। स्वापेक्ष णीयापेक्षितसापेक्षितत्त्वनिवन्धनप्र सङ्गत्वमिति । अपेक्षाच अव्यावृत्त्यौ स्थितौच ग्राह्या । तवाद्या यथा । एतद् घटज्ञानं यद्येतद् घटज्ञानज न्यज्ञानजन्यज्ञानजन्यस्यात् तदा एत तद् घटज्ञानजन्यज्ञानजन्यज्ञानभि न्न स्यात् । द्वितीया यथा । घटोय यद्येतद् घटजन्यजन्यजन्य स्यात् त दा एतद् घट जन्यजन्यभिन्न स्यात् । तृतीया यथा । घटोय यद्येतद् घ टवृत्तिवृत्ति स्यात् तथात्वेनोपलभ्ये तेति । इतितर्कशास्त्रम् ॥

चक्रकारकम् । न । व्याघ्रनखाख्यगन्ध वस्तुनि । करजे ॥ चक्रस्यकारकम् ॥

चक्रकुल्या । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

चक्रगज । पु । चक्रमर्दे ॥

चक्रगण्डु । पु । वर्त्तुलाकारोपधाने । चातुरे । गालसिङ्किना गोलसिङ्की ना इतिचभाषा ॥

चक्रगदाधर । पु । परमात्मनि वासुदे वे ॥ मनस्तत्त्व त्मक चक्र बुद्धितत्त्वा त्मिका गदाम् । धारयन् लोकर क्षार्थं गुप्त स्वक्रगदाधर ॥ चक्रगदे धरति । धृञ्० । पचाद्यच् ॥ चक्रग दयोर्धरोवा ॥

चक्रगुच्छ । पु । अशोकपादपे ॥

चक्रजीवक । पु । कुलाले । कुम्भकारे ॥ चक्र जीवनमस्य ॥

चक्रदंष्ट्र । पु । शूकरे ॥

चक्रदन्ती । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

चक्रदन्तीवीजम् । न । जयपाले ॥

चक्रधर । पु । अङ्गे । विष्णौ ॥ अहौ । सर्पे ॥ त्रि । चक्रिणि ॥ ग्रामजालि नि ॥ धरति । धृञ्० । अच् । चक्र स्य धर ॥ चक्रधारयतिवा । अच् वा हुलकाल्लुक् ॥

चक्रधारणम् । न । अक्षे । रथावयवे काष्ठविशेषे ॥

चक्रधारा । स्त्री । प्रधौ ॥ चक्रस्यधारा ॥

चक्रनख । पु । व्याघ्रनखाभिधेगन्ध द्रव्ये ॥

चक्रनदी । स्त्री । मण्डक्याम् ॥

चक्रनामा । पु । माक्षिकधातौ ॥

चक्रनायक । पु । व्याघ्रनखे ॥

चक्रपट्टाट । पु । दद्रुघ्न ॥

चक्रपरिव्याध । पु । आरग्वधवृक्षे ॥

चक्रपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

चक्रपाणि । पु । विष्णौ । नारायणे ॥ च क्र पाणौ यस्य स । प्रहरणार्थेभ्य परे निष्ठासप्तम्याविति सप्तम्या परत्वम् ॥

चक्रपाद । पु । रथे ॥ गजे । हस्तिनि ॥

चक्रपुष्करिणी । स्त्री । मणिकर्णिकायाम् ॥

चक्रफलम् । न । अस्त्रविशेषे । अङ्गने ॥

चक्रबन्ध । पु । चित्रकाव्यविशेषे ॥

चक्रबन्धु । पु ।
चक्रबान्धव । पु । } रवौ ॥

चक्रभृत् । पु । विष्णौ ॥

चक्रभेदिनी । स्त्री । रात्रौ ॥

चक्रभ्रम । पु ।
चक्रभ्रमि । स्त्री । } कुन्दाख्ये शिल्पियन्त्रे । चक्राकारे शस्त्रोत्तेजनयन्त्रे । शाणे ॥

चक्रमण्डली । पु । अजगरसर्पे ॥

चक्रमर्द । पु । चकवँड इति कसौँदी इतिच भाषाप्रसिद्धे क्षुपविशेषे । दद्रुघ्ने । एडगजे ॥ चक्रमर्दो लघुस्वादू रूक्ष पित्तानिलापह । हृद्यो हिम. कफश्वासकुष्ठदद्रुकृमीन् हरेत् ॥ हन्त्युष्णं तत् फलं कुष्ठकण्डु दद्रुविषानिलान् । गुल्मकासकृमिश्वासनाशनं कटुकं स्मृतम् ॥ चक्रं दद्रुसमूहं नाति । मृद्वचोदे । कर्मण्यण ॥

चक्रमर्द्दक । पु । चक्रमर्द्दे ॥ स्वा॰ कन् ॥

चक्रयानम् । न । असाङ्ग्रामिके रथे । पुष्परथे ॥

चक्रयानकम् । न । चक्रयाने ॥

चक्ररद । पु । शूकरे ॥

चक्रलक्षण । पु । विष्णौ ॥ रथे ॥

चक्रलक्षणा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

चक्रलताम्र । पु । बदरसालवृक्षे ॥

चक्रला । स्त्री । उच्चटायाम् । मुस्ताविशेषे ॥ चक्रं लाति । ला॰ । आत इति क ॥

चक्रवर्त्ती । पु । समुद्रपरिवृताया सर्वभूमेरीश्वरे । सार्वभौमे ॥ चक्रे भूमण्डले राजमण्डले वर्त्तितु चक्रं सैन्यं वर्त्तयितु सर्वभूमौ चालयितु वा शीलमस्य । सुपीतिणिनि ॥ अवश्यं वा चक्रं वर्त्तयति । आवश्यके णिनि ॥ वास्तूके ॥ डगणे मध्यगुरौ । ऽ । सञ्ज्ञायाम् ॥ त्रि । चक्रवर्त्तिनि ॥

चक्रवर्त्तिनी । स्त्री । जन्याम् । जतूकायाम् ॥ अलक्तके ॥ जटामांस्याम् ॥

चक्रवाक । पु । कोकपक्षिणि । चकवा इति भाषा ॥ अस्य मांसं लघु स्निग्धं बलप्रदं मधुरं च ॥ चक्रशब्देन उच्यते । वचपरिभाषणे । घञ् । न्यङ्क्वादि. ॥

चक्रवाकी । स्त्री । चक्रवाकस्य विहङ्ग्याम् । चकवा इति भाषा ॥ जातेरिति ङीष् ॥

चक्रवाट: । पु । क्रियारोहे ॥ शिखातटे ॥ पर्यन्ते ॥ मेरोर्मस्तकसमीपे लोकपालाश्रयभूताया महादशसहस्रयोजनविस्तीर्णायां नेमौ ॥

चक्रवाड । पु । लोकालोकाख्यपर्वते ॥ चक्राकारेण वाडते । वाडृ आप्लाव्ये । अच् ॥ न । चक्रवाले । मण्डले ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । वल वेष्टने । कर्मण्यण् । डलयोरैकत्वम् ॥

चक्रवात । पु । वात्यायाम् । वघूरा इति भाषा ॥

चक्रवाल । पु । लोकालोकपर्वते ॥ न । मण्डलाकारेण परिणतसमूहे । मण्डले ॥ चक्राकारेण वलते । वल सञ्चरणे । अच् । अन्येषामपीतिदीर्घः ॥ यद्वा । भावे घञि वाल । चक्रमिव वालोऽस्य ॥ चक्रं भूमण्डलं वलते । वल वेष्टने । कर्मण्यण् वा ॥ चक्रवालमस्याऽस्तीतिवा । अर्श आद्यच् ॥

चक्रवृद्धि । स्त्री । यत्र वृद्धिरूपधनदातुमशक्तोऽधमर्णः सवृद्धिकमिदं दास्यामीति स्वीकरोति तत्रयावृद्धि सा । सूदका सूद इति भाषा ॥ वृद्धेरपि पुनर्वृद्धि श्चक्रवृद्धि रुदाहृतेति नारद ॥

चक्रव्यूह । पु । युद्धार्थं मण्डलाकारेण सैन्यरचनायाम् ॥

चक्रशल्या । स्त्री । काकतुण्ड्याम् ॥ श्वेतगुञ्जायाम् ॥

चक्रश्रेणी । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥

चक्रसंज्ञम् । न । वङ्गे ॥

चक्रसम्वर । पु । बुद्धभेदे । वज्रटीके ॥

चक्रा । स्त्री । नागरमुस्तायाम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥

चक्राङ्ग । पु । श्वेतगरुति । हंसे ॥ चक्राण्यङ्गान्यस्य ॥ रथे ॥ चक्रमङ्गमस्य ॥

चक्राङ्गा । स्त्री । सुदर्शनायां लतायाम् ॥

चक्राङ्गी । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ हिलमोचिकायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वृषपर्ण्याम् ॥ कर्कटशृङ्ग्याम् ॥ चक्राकारमङ्गमस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ॥ हंस्याम् ॥

चक्राट । पु । विषवैद्ये ॥ धूर्त्ते ॥ दीनारे ॥

चक्राधिवासी । पु । नारङ्गवृक्षे । किर्मीरत्वचि ॥

चक्रावर्त्त । पु । घूर्णने ॥

चक्राह्व । पु । चक्रमर्द्दे ॥

चक्रिक । पु । घटिके । घटिकावादके ॥ चक्रं वाद्यत्वेनास्त्यस्य । ठन् ॥

चक्रिका । स्त्री । दुरुद्योगे ॥ घुणावर्त्ते ॥ जानुनि ॥ चक्की इतिभाषा प्रसिद्धे द्रव्यस्वरूपे ॥

चक्री । पु । जालिकभिदि ॥ कोके ॥ कुलाले ॥ अहौ ॥ सूचके ॥ वैकुण्ठे । नारायणे ॥ चक्रं मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्य मस्यास्ति इनि ॥ चक्रवर्त्तिनि ॥ चक्रमर्द्दे ॥ तिनिशे ॥

व्यालनखे ॥ काके ॥ खरे ॥ त्रि । चक्रविशिष्टे ॥ चक्रमस्यास्ति । अतइनिठनाविति इनिः ॥ चक्रयुक्तरथादियानारूढे ॥

चक्री । स्त्री । चक्की इतिसर्वजनप्रसिद्धाया चूर्णपेषणयन्त्रम् । जाँता इति भाषा ॥

चक्रीवान् । पु । गर्द्दभे ॥ चक्रवद्भ्रमणं चक्रम् । तदस्यास्ति । मतुप् । आसन्दीवदितिसाधु ॥ चक्रीवान्नाम राजापि ॥

चक्रुः । पु । कर्त्तरि ॥ करोति । डुकृञ० । कुर्भ्रश्चेति चकारात्कु प्रत्ययोधातोर्द्दित्वञ्च ॥

चक्रेश्वरी । स्त्री । जिनानांविद्यादेवी विशेषे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

चषणम् । न । अवदंशे । मद्यपानरोचकभक्ष्यद्रव्ये । चखना इति भाषा ॥

चक्षाः । पु । वृहस्पतौ ॥ उपाध्याये ॥

चक्षुःश्रवाः । पु । सर्पे ॥ चक्षुःश्रव कर्णाऽस्य । सान्तः ॥

चक्षुर्वर्द्धनम् । न । मेषशृङ्गीवृक्षे ॥

चक्षुष्यः । पु । केतके ॥ पुण्डरीकवृक्षे ॥ शोभाञ्जनवृक्षे ॥ रसाञ्जने ॥ न । सौवीराञ्जने ॥ खर्परीतुत्थे ॥ प्रपौण्डरीके । स्थलपद्मे ॥ त्रि । प्रियदर्शने ॥ अभिप्सिते ॥ चक्षुषादर्शनीये ॥ चक्षुषेहितम् । शरीरावयवाद्यत् ॥

चक्षुष्या । स्त्री । कुलत्थिकायाम् ॥ सुभगायाम् ॥ अजशृङ्ग्याम् ॥ अरण्यकुलत्थिकायाम् ॥ चक्षुषेहिता । यत् । टाप् ॥

चक्षुः । न । लोचने । नयने । नेत्रे । रूपग्रहणलिङ्गेन्द्रिये । रूपप्रकाशके ॥ उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वन्ति पृथक्त्वसंख्ये । विभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ क्रियां जातिं योग्यवृत्तिसमवायञ्च तादृशम् । गृह्णाति चक्षुः संयोगादालोकोद्भूतरूपयो रिति कारिकावली ॥ पाणिभ्यांन स्पृशेच्चक्षुः चक्षुषी नैकपाणिनेतिकर्मलोचनम् ॥ चष्टे पश्यत्यनेन चक्षतेरूपमनुभवत्यनेन वा । चक्षिङ्० । चक्षेः शिच्चेत्युसिः । शित्वादनार्द्धधातुकत्वात् ख्याञ् न ॥ मेषशृङ्गी वृक्षे ॥

चङ्कुरः । पु । स्यन्दने । रथे ॥ वृक्षे ॥ न । धोरणे । यानमात्रे ॥ चङ्कति । चकि. सौत्र । मन्दिवाशिमथिचतिचङ्क्यङ्किभ्य उरच् ॥

चङ्क्रमणम् । न । अतिशयभ्रमणे । इतस्ततो भ्रमणे ॥ पुनः पुनर्भ्रमणे ॥ अनतिदेहपीडाकारकचङ्क्रमणस्य गु

या। आयुर्बलमेधाग्नीन्द्रियबुद्धि-
कारित्वम्॥ सदोपानद्रक्षितपादत्व
क्रमणगुणाः। अनारोग्यत्वम्। अ
नायुष्यत्वम्। इन्द्रियदृष्टिनाशित्व
ञ्चेति राजवल्लभः॥

चङ्ग। त्रि। शोभने॥ दक्षे॥ इति
मेदिनी॥

चचेण्डा। स्त्री। फललताविशेषे। वृ
हत् फले॥

चञ्च। पु। पञ्चाङ्गुले॥ चञ्चति। च
ञ्चु गतौ। पचाद्यच्॥

चञ्चत्। त्रि। देदीप्यमाने॥

चञ्चत्पुट। पु। तालप्रभेदे॥ ताले
चञ्चत्पुटेचैव गुरुद्वन्द्वं लघुप्लुतम्॥

चञ्चरी। स्त्री। तिन्तिडीवृते॥ भ्रम
र्य्याम्॥

चञ्चरीक। पु। भ्रमरे। षट्पदे॥
चञ्चति। चञ्चु०। पर्फरीकादित्वात्
साधु॥ चरति वा। चर०। पर्फरी
कादित्वादीकन् चरेर्नुमच॥

चञ्चल। पु। कामुके॥ अनिले॥ त्रि
। अस्थिरे। सदाचलनस्वभावे। लो
ले। तरले॥ कदाचिच्चञ्चलासती।
चञ्चति। चञ्चु०। वाहुलकात् अ
लच्॥

चञ्चला। स्त्री। लक्ष्म्याम्॥ तडिति
॥ पिप्पल्याम्॥ वर्णवृत्तविशेषे। य

था। तूर्यतालपक्षिराजमेखहारनाय
केन चामरध्वजेन चापि मण्डिता सु
वर्णकेन। वर्णिता ऽतिसुन्दरेण पन्न
गेन्द्रपिङ्गलेन चञ्चलाचकोरचारु
लोचने सुमङ्गलेन॥ यथा। आक्षि
याङ्घ्र मञ्जुकुञ्जगुञ्जितालिलालिते
न भास्करात्मजाविराजिरम्यतीरका
ननेन। शोभिते स्थले स्थितेन सङ्ग-
ता यदूत्तमेन माधवेन भाविनी
तडिल्लतेव नीरदेनेति॥ चञ्चनम्
। चञ्चु०। घञ्। चञ्च लाति।
ला०क॥

चञ्चा। स्त्री। नलनिर्म्माणे। नलनि
र्म्मिते। चाच इतिगौडभाषा॥ तृ
णनिर्म्मितपूरुषे। वजूका इतिभाषा
॥ चञ्चति। चञ्चु०। अच्। टाप्॥
चञ्चेव मनुष्य। लुम्मनुष्य इति
कनोलुप्॥

चञ्चु। पु। नाडीचशाके॥ व्यडम्ब
के। रक्तैरण्डे॥ एरण्डसामान्ये॥
क्षुद्रचञ्चुवृक्षे॥ स्त्री। पक्षिणामो
ष्ठे। त्रोट्याम्। चूच इति भाषा॥
चञ्चति। चञ्चु०। वाहुलकादु॥
चिञ्चुकायाम्। चेचूनाडीतिख्याते॥ च
ञ्चु शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषघ्न
यापहा। धातुपुष्टिकरी बल्या मेध्या
पिच्छिलिका स्मृता॥ पत्रशाकविशे

षे। विजलायाम्। चीरपत्रिकायाम्॥

चञ्चुका। स्त्री। चञ्चौ। पक्षिणामोष्ठे॥

चञ्चुपत्र। पु। सुशाके। विजलायाम्॥

चञ्चुभृत्। पु। स्त्री। } खगे। पक्षि
चञ्चुमान्। पु। स्त्री। } णि॥

चञ्चुर। पु। चञ्चुशाके॥

चञ्चुसूचि। पु। } सुगृहे। पीततु
चञ्चुसूचिक। पु। } ण्डे। बया इतिभाषा॥ चञ्चौ सूचिरस्य। स्वार्थे क॥

चञ्चू। स्त्री। चञ्च्वाम्। चोञ्च्याम्॥ ऊडुत॥

चञ्चूक। पु। चेचू इतिप्रसिद्धे शाके॥

चटक। पु। कलविङ्के। गृहनीडे। चिड़ा इतिभाषा॥ चटति भिनत्ति गृहीतधान्यादिकं मुखेन। चटभेदने। पचाद्यच्। तस्मात् स्वार्थे क॥

चटकका। स्त्री। चटकायाम। चटकिकायाम्॥ उदीचामात स्थान इति पत्वे इदादेशाभाव.॥

चटका। स्त्री। चटकस्यस्त्रियाम्॥ चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्ये। चिड़िया इतिभाषा॥ चटकस्य चटकाया वा स्त्र्यपत्यम्। चटकायाऐरक् स्त्रियामपत्येलुग्वक्तव्यः। तत्र टावन्तात् तद्धितेलुप्ते लुक्तद्धितलुकीतिटापोलुकि पुनरजादिलक्षणष्टाप् सच जातिलक्षणस्यङीषोबाधइति भाव॥ नचात्र प्रत्ययस्थादितीकारप्रङ्ग चटकायाऐरगितिलिङ्गादन्यादिषु निपातनाद्धातत्वप्रवृत्ते। क्षिपकादित्वान्नेत्व मितितु युक्तम्। पुंयोगलक्षणो जातिलक्षणो वा ङीष् अजादिपाठाद्बाध्यते॥ श्यामाख्यपक्षिणि॥

चटकाशिरः। न। पिप्पलीमूले॥ चटकाया शिर इव॥

चटकिका। स्त्री। चटककायाम्॥ उदीचामात स्थानेयकपूर्वायाः इतिपत्वेइदादेश॥

चटु। स। प्रियवाक्ये॥

चटु। पुं। च.टौ। प्रियवाक्ये॥ व्रतिनामासने॥ पिचण्डे। उदरे॥ चटति। चट०। मृगय्वादित्वात् कु॥

चटुल। त्रि। चञ्चले॥ शोभने॥ चटति। बाहुलकादुलच्॥ मत्वर्थे सिध्मादित्वाल्लच्वा॥

चटुला। स्त्री। विद्युति॥ अजा० टाप्॥

चटुलोल.। त्रि। चाटुलोले। सुचञ्चले॥ इति हारावली॥

चट्टलम्। न। सिद्धपीठविशेषे॥ यथा। चट्टले दक्षबाहुर्मे भैरवश्चन्द्रशेखर। व्यक्तरूपा भगवती भवानी तत्रदेवता। विशेषत. कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे। इति॥

चणक । पु । शस्यविशेषे । हरिमन्थे ॥ चणक शीतलो रूक्ष पित्तरक्त कफापह । लघु कषायो विष्टम्भी वातलो ज्वरनाशन ॥ सचाङ्गारेणसम्भृष्ट स्तैलभृष्टस्य तद्गुण । आर्द्रभृष्टो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्त्तित ॥ शुष्कभृष्टोऽतिरूक्ष स्याद्वातकुष्ठप्रकोपन । स्विन्न पित्तकफ हन्यात् सूप चोभकरोऽहित ॥ आर्द्रातिकोमलो रुच्य' पित्तरक्तहरो-हिम' ॥ * ॥ हरितार्द्रचणकरम्भमसु । सुहरितहरिमन्थ चोद्भिन्नो नखाग्रे प्रथम मुदकसिक्तोवेसवारे शसिद्ध । लवणमरिचसङ्गाढ् तैल हिङ्गुप्रसिक्त शिखरयति विशेषाज्जाठर मन्दवह्निम् ॥ छोलाभिधानकफल परिगृह्य शुद्ध तप्तेघृते सुललितक्वथितोषणाभ्याम् । ससाधित सुरभित सुचिरामठेन जिह्वातले विशतिनित्यमतिप्रकामम् ॥

चणते । चणदाने । क्रुन् ॥ मुनिविशेषे ॥

चणकरोटिका । स्त्री । चणकमुद्रायाम् ॥ चाणक्यरोटिका रूक्षा श्लेष्मपित्तास्रनुद्गुरु । विष्टम्भिनी न चक्षुष्या तद्गुणा तिलशष्कुली ॥

चणकशाकम् । न । स्वनाम्ना प्रसिद्धे शाके ॥ रुच्य चणकशाक स्याद् दुर्जर कफवातकृत् । अम्ल विष्टम्भजनक पित्तनुद्दन्तशोथहृत् ॥ सुकृत्त चाणक शाक मल्लतक्रेण साधितम् । सहिङ्गुलवणोतप्ते भर्जितरामठान्वितम् ॥ चाराम्लभावसहजा श्चणकप्रवाला सम्मर्दितामरिचसैन्धवशृङ्गवेरै' । सम्चूर्णिता कटुकतैलयुते सुपक्वैर्भृष्टे सुहिङ्गुचणकै परिहृत्तवासा ॥

चणकात्मज । पु । वात्स्यायनमुनौ ॥

चणकाम्लम् । न । चणकक्षारे ॥ चणकाम्लक मत्यम्ल दीपन दन्तहर्षकम् । लवणानुरस रुच्य शूलाजीर्णविबन्धनुत ॥

चणकाम्लवा. । न । चेत्रस्थफलवच्छणकपत्रशिशिरवारिणि ॥

चणद्रुम । पु । क्षुद्रगोक्षुरे ॥

चणपत्री । पु । रुदन्तीवृक्षे ॥

चणिका । स्त्री । तृणविशेषे । गोदुग्धायाम् ॥

चण्ड । पु । तिन्तिडीवृक्षे ॥ यमकिङ्करे ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । तीक्ष्णे ॥ त्रि । अतिकोपने ॥ तीव्रे ॥ तीं, च्यावति ॥ चण्डते । चडिकोपे । पचाद्यच् ॥ चमति । चमुअदने । चणतिवा । चणदाने । अमन्ताड्ड ॥

चण्डता । स्त्री । उग्रतायाम् ॥ भावे तल् ॥

चण्डनायिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥

चण्डमुण्डी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥ यथा । चण्डमुण्डी महास्थाने दण्डिनी परमेश्वरीति ॥

चण्डचन्द्रिका । स्त्री । विद्याविशेषे ॥

चण्डवती । स्त्री । चण्डीविशेषे ॥

चण्डवृष्टिप्रताप । पु । दण्डकविशेषे । यथा । यदिह नयुगल तत सप्तरेफा स्तदा चण्डवृष्टिप्रतापो भवेद् दण्डक । यथा । प्रलयघनघटामहारम्भमेघावलीचण्डवृष्टिप्रतापाकुल गोकुलम् सपदि समवलोक्य सव्येन हस्तेन गोवर्द्धन नाम शैल दधल्लीलया । कमलनयन रक्षर्चेतिगर्ज्जत्वसन्मुग्धगोपाङ्गनालिङ्गनानन्दितो गलद्भिनवधातुधाराविचित्राङ्गरागो मुराराति रस्तु प्रमोदाय वस्तुति ॥

चण्डा । स्त्री । धनहरीद्रुमे । चोरनामगन्धद्रव्ये ॥ शङ्खपुष्प्याम् ॥ अष्टनायिकान्तर्गतनायिकाविशेषे ॥ जिनानां शासनदेवताविशेषे ॥ लिङ्गिनीलतायाम् ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ आखुपर्ण्याम् ॥ श्वेतदूर्वायाम् ॥ पद्मावतीनद्याम् ॥ टाप् ॥

चण्डांशु । पु । सूर्ये ॥ चण्डाअंशवो यस्य ॥

चण्डात । पु । करवीरे ॥ चण्डमतति । अत० । कर्मण्यण् ॥

चण्डातक । पु । न । अर्द्धोरुके । वरस्त्रीणामर्द्धोरुपर्य्यन्तवस्त्रे ॥ चण्डं कोपना वरस्त्रियमतति । अत० । ण्वुल् ॥

चण्डाल । पु । शूद्राद्ब्राह्मण्यामुत्पन्ने । प्लवे । मातङ्गे । दिवाकीर्त्तौ । श्वपचे । म्लेच्छामधमे ॥ चण्डते । चण्डि० । पतिचण्डिभ्यामालञ् ॥

चण्डालकन्द । पु । कन्दविशेषे ॥

चण्डालवल्लकी । स्त्री । चण्डालवीणायाम् । चण्डोलवीणायाम् । किङ्गरीतिभाषा ॥ चण्डालस्यवल्लकी ॥

चण्डालिका । स्त्री । किन्नरायाम् ॥ उमायाम् ॥ ओषधीभेदे ॥

चण्डि । स्त्री । चण्ड्याम् ॥ चण्डति । चण्डि० । सर्वधातुभ्य इन् ॥

चण्डिका । स्त्री । भवान्याम् । चण्ड्याम् ॥ अस्याः स्थानममरेशे ॥ चण्डे कत्रीरिण्वुल् । इत्त्वम् ॥

चण्डिकेश्वर । पु । शिवे ॥

चण्डिमा । पु । चण्डत्वे ॥ चण्डस्य भाव । पृथ्व० इमनिच् ॥

चण्डिल । पु । रुद्रे ॥ वास्तूकशाके ॥ ना

पिते ॥

चण्डिला । स्त्री । नदीविशेषे ॥

चण्डी । स्त्री । कात्यायन्याम् । दुर्गायाम् ॥ हिंस्रायांनार्याम् ॥ कोपनायां योषिति ॥ मार्कण्डेयपुराणोक्तेश्रीदेवीमाहात्म्ये ॥ अतिजगतीसप्तकवर्योदशाक्षरवृत्तिविशेषे । यथा । नयुगलसयुगलगैरिति चण्डी ॥ जयति दितिजरिपुताण्डवलीलाकुपितकवलकरकालियमौलौ । चरणकमलयुगचापलचण्डी पदनखरुचिजितभोगमणिश्री ॥ चण्डति । चडिकोपे । पचाद्यच । वह्वादित्वात्वाच्छेतिङीष ॥

चण्डीकान्त । पु । सदाशिवे ॥ चण्डाकान्त ॥

चण्डीकुसुम । पु । रक्तकरवीरवृक्षे ॥

चण्डीश । पु । शिवे ॥

चण्डु । पु । उन्दुरौ ॥

चतुःपर्णी । स्त्री । क्षुद्रपाषाणभेदिनि ॥

चतुःपर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायाम् ॥

चतुःपला । स्त्री । नागबलायाम् ॥

चतुःपुण्ड्र । पु । भिण्डावृक्षे ॥

चतुःशालम् । न । सञ्जवने । अन्योन्याभिमुखगेहचतुष्टयगृहे ॥ चतस्रः शालाः समाहृताः । आबन्तोवेतिङ्क्लीवत्वम् ॥ पक्षेचतुःशाली ॥

चतुःषष्टि । स्त्री । कलाभेदे । कलानान्युपविद्यायाम् ॥ सङ्ख्याभेदे । चौसठ इतिभाषा ॥ वह्वर्चि । वृग्भेदे ॥ चतुरधिकाषष्टि ॥

चतुःसमम् । न । मिलितचन्दनागुरुकस्तूरीकुङ्कुमरूपे ॥ औषधविशेषे ॥ यथा । लवङ्ग सैन्धव पथ्या यमानीचचतुःसमम् । आमशूलविबन्धघ्न पाचन भेदिशोधनुत ॥ अन्यच्च । जातीफल चिद्रशपुष्पसमन्वितञ्च जीरञ्च टङ्कणयुत चरकेण चोक्तम् । चूर्णानि माक्षिकसितासहितानि लीढ्वा आमातिसार मखिल गुरुहन्ति शूलमिति ॥

चत्वार । त्रि । सङ्ख्याविशेषे । चार इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ यथा । चत्वारोवेदाः । चतस्रः स्त्रियः । चत्वारिफलानि ॥ चतति चत्यते वा । चतेयाचने । चतेरुरन् ॥

चतुर । पु । चक्रगण्डौ ॥ न । हस्तिशालायाम् ॥ त्रि । नेत्रगोचरे ॥ चटुकारे ॥ कार्यकुशले । दक्षे । पटौ । निपुणे ॥ चतति चत्यते वा । चतेः० । मन्दिवाशिमथिचति चङ्क्यङ्किभ्यउरच ॥

चतुरसा । स्त्री । वर्णवृत्तप्रभेदे ॥ यथा । द्विजवरकर्णा विह रसवर्णा भ

वति यद्रासा किलचतुरसा ॥ यथा । जयजयविष्णो त्रिभुवनजिष्णो । अपनयदुःख प्रवितरसौख्यमिति ॥ यथावा । नवरतिशाली यदिवनमाली । विविधविलासे सखिकिमुदासे इति ॥

चतुरक्रम । पु । सप्तधारूपकान्तर्गत रूपकभेदे ॥ द्रुतद्वन्द्वप्लुतद्वन्द्व तथा प्रान्ते गुरुर्भवेत् । द्वाविंशत्यक्षरैर्युक्तः शृङ्गारे चतुरक्रमइतिदामोदरोक्ते ॥

चतुरङ्गम् । न । हस्त्यश्वरथपदातिरूपे सैन्ये ॥ यथा । चतुरङ्गम्पिवल सुमहत प्रसह्मैम श्रीतिरामायणम् ॥ * ॥ चौरङ्खेल इति सतरञ्जखेल इतिच प्रसिद्धे क्रीडाविशेषे ॥ यथा । युधिष्ठिरउवाच । अष्टकोष्ठगाञ्च या क्रीडा तां मे ब्रूहि तपोधन । प्रकर्षेणैवमेनाथचतूराजीयतो भवेत् ॥ व्यासउवाच । अष्टाकोष्ठानुसमालिख्य प्रदक्षिणक्रमेणतु । अग्रतः पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितबलम् ॥ पार्श्वपश्चिमतः पीतमुत्तरेश्यामलं बलम् । राज्ञोवामेगजं कुर्यात् तस्मादश्वं ततस्तरिम् ॥ कुर्यात् कोष्ठेपुरतो युद्धं पत्तिचतुष्टयम् । कोणेनौका द्वितीयेऽश्वस्तृतीयेतु गजो वसेत् ॥ तुरीयेतुवसेद्राजा वटिका

पुरतः स्थिता । * । पञ्चकोन वटी राजा चतुष्कोणेव कुञ्जरः ॥ त्रिकोणातुचलत्यश्व पार्श्वेनौका द्वयेनतु । * । कोष्ठमेक विलङ्घ्याथ सर्वतो याति भूपतिः ॥ अग्रएव वटीयाति वलहन्त्यग्रकोणगम् । यथेष्ट कुञ्जरोयाति चतुर्दिक्षु महीपते ॥ तिर्यक्तुरङ्गमोयाति लङ्घयित्वात्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य नजेन्नौकायुधिष्ठिर ॥ * ॥ सिंहासन चतराजी न्पाकृष्टन्तुषट्पदम् । काककाष्ठ तृ हन्नौका नौकाकृष्टप्रकारकम् ॥ * ॥ घाताघाते वटीनौका बल हन्ति युधिष्ठिर । राजा गजो हयश्चापि चस्य कृत्वा घातं निहन्तिच ॥ अन्यन्तस्वबलं रक्षेत् स्वराजावलमुत्तमम् । अल्पस्यारक्षयापार्थहन्तव्य बलमुत्तमम् ॥ नौकायाश्चत्वारिपदानि अश्वस्याष्टौपदानि हस्त्याधिक्य मश्वस्य ॥ मतङ्गजस्य गर्वेणराजा क्रीडतिनिर्भरम् । तस्मात्सर्वबल दत्वा रक्षेत् कौन्तेयकुञ्जरम् ॥ सिंहासन चतूराजी यदवस्थानतो भवेत । सर्वसैन्यै र्गजैर्वापि रक्षितव्यो महीपति ॥ * ॥ अन्यद्राजपदं राजा यदाक्रान्तो युधिष्ठिर । तदासिंहासनं तस्य भवत्यते न्पसत्तम ॥ राजाचन्पतिहन्ता

कुर्य्यात् सिंहासनं यदा। द्विगुणं वाहयेत् पण्य मन्यथैकगुणं भवेत ॥ द्विगुणपण्य दातव्यन्त्वेन प्रापयेत् ॥ मित्रसिंहासन पार्थं यदारोहति भूपति। तदासिंहासन नाम सर्वंनयति तद्धनम् ॥ यदासिंहासन चतुराजाष्ठपदाश्रित। तदाघातेपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षित ॥ * ॥ विद्यमानेन्वपेयत्र स्वकीयेच न्वपचयम्। प्राप्नोतिच तदातस्य चतुराजीयदाभवेत् ॥ न्वपेणैव न्वपहत्वा चतुराजीयदाभवेत्। द्विगुणवाहयेत् पण्य मन्यथैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थ यदा राजा राजानहन्ति पार्थिव। चतुरङ्गे तदाभूपवाहयेत्त्व चतुर्गुणम् ॥ यदा सिंहासने काले चतुराजी समुत्थिता। चतुराजीभवत्येव नतुसिंहासन न्वप ॥ अचेदबीजम्। उभयथाजयेपिपरसिंहासनाधिकारात् परराजवधेश्चौर्य्याधिक्यनिष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रीडायामपितथा कल्प्यते ॥ * ॥ राजद्वय यदा हस्ते आत्मनोराशिसस्थिते। परेणासहृतस्यैको बलेमाप्यपहार्यते ॥ राजद्वय यदाहस्ते न स्यादन्यकरेपर। तदा राजाहिराजानं घातेपि न हनिष्यति ॥ न्वपाकृष्टे यदा राजा गमिष्यतियुधिष्ठिर। घाताघातेपिहन्तव्योराजानत्र नरक्षक. ॥ * ॥ कोणं राजपदंत्यक्ता वटिकान्तयदाव्रजेत्। पटीनयेत् पदनामतदाकोष्ठबलंचषट् ॥ यदितस्यभवेत् पार्थचतुराजीचषट् पदम्। तदापिच चतूराजीभवत्येवनसंशय. ॥ पदाते षट्पदेप्राप्ते राज्ञावा हस्तिना तथा। षट्पद न भवेत् तस्य अवश्य मृणुपार्थिव ॥ सप्तमे कोष्ठकेयास्याद्वटिकादश्वकेनवै। तदान्योन्यञ्च हन्तव्यं सुखाय दुर्वलंवलम् ॥ त्रिवटीकस्य कौन्तेय पुरुषस्य कदाचन। षट्पद नभवत्येव इतिगोतमभाषितम् ॥ * ॥ नौकैकावटिका यस्यविद्यतेखेलनेयदि। गाढावटीतिविख्याता पदतस्यनदृष्यति ॥ गाढा घात्यापद राजपदंकोणपदञ्च तत्। * । हस्तेरश्वेवलनास्ति काककाष्ठतदाभवेत् ॥ वदन्तिराक्षसा सर्वेतस्य न स्तोभयाजयौ। * । प्रार्थिते पञ्चमेराशि हतवन्याश्चषट्पदे ॥ अश्वोचस्यास्तदाराजन् चलित्वा चालित पदम्। द्विराहत्यागतौ तस्माद्भन्यात् परबलजयी ॥ पार्थसिंहासने काले काककाष्ठ यदाभवेत्। सिंहासन भवत्येव काककाष्ठ न भण्यते ॥ * ॥ उपविष्टश्चयत् स्याने त-

स्रोपरिचतुष्टये । नौकाचतुष्टय यत्र क्रियते यस्य नौकया ॥ नौकाचतुष्टयंतत्रवृक्षनौकेति भण्यते । * । नक्षत्रेदेकदाराजन् गजस्याभिमुख गजम् ॥ यदि कुर्वीत धर्मस्य पापस्तोभविष्यति । स्थाना भावे यदा पार्थे स्त्रिन हस्तिसम्मुखम् ॥ करिष्यति- तदाराजन्निति गौतमभाषितम् । प्राप्ते गजद्वये राजन् हन्तव्योवामतोगजः ॥ इतितिथ्यादितत्त्वे चतुरङ्गमीडनम् ॥

चतुरङ्गा । स्त्री । घोटिकावृक्षे ॥

चतुरङ्गिणी । स्त्री । सेनायाम् ॥ रथगजहयपदातय' चत्वारि अङ्गानियस्याम् सा ॥

चतुरङ्गुल: । पु । धनवृक्षे । इतिप्रसिद्धे आरग्वधवृक्षे ॥ चतस्रोऽङ्गुलयः प्रमाणमस्यपर्वणस्तद्योगात् दृश्योपि ॥

चतुरब्दा । स्त्री । चतुर्वार्षिकगवि ॥ चत्वारोऽब्दा वय प्रमाणमस्या । आर्हीयष्ठक् । अध्यर्द्धेतिलुक् ॥

चतुरम्लम् । न । कोलदाडिमवृक्षाम्ला ऽम्लवेतसे ॥ अम्लवेतसवृक्षाम्लबृहज्जम्बीरनिम्बुकै. । चतुरम्लमिदप्रोक्तमन्येभावप्रकाशके ॥

चतुरस्र' । त्रि । चतुष्कोणे ॥ समास्चतुर्थोऽष्टमस्थाने । समाश्चतुर्थेनिधने चतुरस्रसञ्ज्ञे ॥ चतस्रोऽस्रयोऽस्य । सुप्रातसुश्वेत्यन्तोनिपातित ॥

चतुरात्मा । पु । परमात्मनि परमेश्वरे ॥ सर्गादिषु पृथग्विभूतयश्चतस्र - आत्मान सन्त्यस्य । यथा । ब्रह्मा दक्षादय काल स्तथैवाखिलजन्तव । विभूतयो हरे रेता जगत सृष्टिहेतवइति ॥ विष्णु र्मन्वादय काल' सर्वभूतानिचद्विज । स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णो रेताविभूतय. ॥ रुद्र: कालोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैवजन्तव । चतुर्धाप्रलया यैता जनार्दनविभूतय. ॥ इति विष्णुपुराणम् ॥ यद्वा । रागद्वेषादिरहितत्वात् चतुरंमनआत्माऽस्य स । मनोबुद्ध्य ऽहङ्कारचित्तचतुष्टयात्मत्वाद्वा ॥

चतुरानन. । पु । ब्रह्मणि । अजयोनौ ॥ यथा । तस्यां सचाम्भोरुहकर्णिकाया मवस्थितो लोक मपश्यमान. । परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्र श्चत्वारि लेभे ऽनुदिशंमुखानीति । श्रीभागवतम । चत्वारिआननान्यस्य ॥

चतुरूषणम् । न । कणामूलसहितेत्र्यूषणे ॥ त्र्यूषणसकणामूलं कथित चतुरूषणम् । व्योषस्येवगुणा प्रोक्ताअधिकाश्चतुरूषणे ॥

चतुर्गति. । पु । नारायणे ॥ चतुर्णां

माश्रमाणां वर्णानाञ्च यथोक्तकारिणां गतिराश्रय ॥ कच्छपे ॥

चतुर्जातकम् । न । त्वगेलापत्रकनागकेसरेषु ॥ एतच्चरोचन रूक्ष तीक्ष्णोष्णा मुखगन्धहृत् । लघुपित्ता ऽग्निकृद्वर्ण्यं कफवात विषापहम् ॥

चतुर्थ । त्रि । तुरीये ॥ चतुर्णां पूरणः । तस्यपूरणेडट् तस्यथुगागम ॥

चतुर्थक । पु । चतुर्थेऽह्नि चतुर्थक इति ख्याते विषमज्वरविशेषे ॥ चतुर्थेऽह्निभव । कालप्रयोजनाद्रोग इति कन् । दिनद्वयमतिक्रम्य य स्यात् सचिचतुर्थकइत्युक्त । चतुर्थकस्तुर्थेऽह्नीत्यथागमदिनगृह्यत्वात्ख्येयम् ॥

चतुर्थांश । त्रि । चतुर्भागैकभागे । तुरीये । पादे ॥

चतुर्थिका । स्त्री । पलपरिमाणे ॥

चतुर्थी । स्त्री । चन्द्रस्यचतुर्थकलाक्रियारूपायां तिथौ ॥ तत्रजातस्यफल यथा । स्वपुत्रमित्रप्रमदाप्रमोदी हताभिलाषी कृपया समेत । विवादशीलो विजयी विवादे भवेच्चतुर्थीप्रभव कठोर इति ॥ङेभ्याम्भ्यसुइति चिके ॥ टित्वान्ङीप् ॥

चतुर्दन्त । पु । ऐरावते । इन्द्रस्यगजे॥ चत्वारोदन्ता. अस्य ॥

चतुर्दश । त्रि । चतुर्दशानापूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् ॥

चतुर्दश । त्रि । सङ्ख्याविशेषे १४ ॥ सङ्ख्येये ॥ चत्वारश्च दशच ॥ चतुरधिकादशवा ॥

चतुर्दशभुवनम् । न । पञ्चीकृतेभ्यो भूतेभ्योजातानि भर्भुव स्वर्म्महोजनस्तप सत्यमित्येतन्नामकानि उपर्युपरिविद्यमानानि सप्त । अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालनामकानि अधोऽधोविद्यमानानिच सप्त । मिलित्वाचतुर्दशभुवनानि भवन्ति ॥ चतुर्दशानाभुवनानासमाहार ॥

चतुर्दशलोकम् । न । चतुर्दशभुवने ॥

चतुर्दशी । स्त्री । चन्द्रस्य चतुर्दशकलाक्रियारूपायां तिथौ ॥ तत्रोत्पन्नस्य फलम् । यथा । विरुद्धशास्त्र पुरुष सदोष श्चौर कठोर परवञ्चकश्च । पराम्नभोक्ता परदाररक्त स्तुर्दशीचे ज्जननस्य कालेइति ॥ टित्वान् ङीप् ॥

चतुर्दोल । पु । न । चतुर्दोलइति चन्दोलइतिचख्याते द्विपदवाह्ये यानविशेषे ॥ यथा । राज्ञोयद् द्विपदयान विशेषाख्यमलविदु । चतुर्भिरुह्यतेयत्तुचतुर्दोलं तदुच्यते इति

॥ अम्बभोज । चतुर्भिर्वाहकैर्द
ण्डै षड्भि कुम्भै सुसंस्थिते. । स्त
म्भैरष्टाभिरुदित चतुर्दोलमनुत्तम
म् ॥ * ॥ तद्भेदा जयकल्याणवीर
सिंहा यथाक्रमम् । चतुर्विधानां भू
पानां चतुर्दोला' प्रकाशिता' ॥ षि
ड्हस्तसम्मितायामो द्विहस्तपरिणाह
वान् । हस्तद्वयोन्नत. प्रोक्तश्चतुर्दो
लोजयाख्यया ॥ १ ॥ चतुर्हस्ताय
तो यस्तु सार्द्धहस्तस्तदन्यथा । चतु
र्दोल'समाख्यात'कल्याणा स्तावदुन्न
त ॥ २ ॥ पञ्चहस्तायतो यस्तु त्रिह
स्तपरिणाहवान् । तावदेवोन्नतोवी
र श्चतुर्दोलउदाहृतः ॥ ३ ॥ आया
मपरिणाहाभ्यांचतुर्हस्तमितोहिय
। चतुर्दोलोह्ययंसिंहस्तदर्द्धेनोन्नत
शुभ. ॥ ४ ॥ * ॥ सर्वोर्थद्विविध' प्रो
क्त सच्छदिश्चापिनिश्छदि । आ
द्यःसमरयात्रासु पर'केलिघनात्यये
॥ * ॥ सर्वेषामेवकाष्ठानां दण्ड'
स्याद्वज्रवारणः । वन्हनेनैवघटना
सर्वेषामुपयुज्यते ॥ लोमजंसर्ववस्त्रे
षु कनकं सर्वधातुषु । कुम्भश्च पद्म
कोषश्चगिरिश्चेति यथाक्रमम् ॥ चै
देशानांमहीन्द्राणां चतुर्दोलेषुवि-
न्यसेत् ॥ दर्पणश्चार्द्धचन्द्रश्च हंसः
केकी शुको गज. । अश्वः सिंहश्चत

स्याग्रेआदिश्याद्दिग्रोत्तरान् ॥ म
णिनियमस्तुदण्डवत् ॥ * ॥ रक्त
शुक्लश्च पीतश्च कृष्णश्चित्र स्तथाह
ग' । नील कपिल इत्युक्त' पता-
कानान्तुसङ्ग्रह. ॥ चतुर्दोलः सपता
क शुभयानमितिस्मृत ॥ * ॥ मु-
क्तास्तवकै र्दशभि र्युक्त' स्याद्राजके
शानाम् । चामरदण्डैर्दशभिर्द्दिग्ज
यिनांचतुर्दोल. ॥ चाषपक्षस्य पुच्छ
श्चेत् सर्वोपरि परिन्यसेत् । याचासि
द्धिरयंनाम्ना चतुर्दोलो महीभुजाम्
॥ स्तम्भच्छादरहितो निश्छदिकक
श्चतुर्दोल । मानं पूर्ववत् ॥ * ॥
स पुन र्द्विविध' प्रोक्त. सध्वजश्चाथ
निर्ध्वज । ध्वजान् षड्ढ न्यस्यन्ति
षड्वर्गविजयैषिण ॥ तेषां मानन्तु-
चत्वार' स्वामिहस्तै कसम्मिता: ।
कोणेषु पश्चा दग्रेच हस्तद्वयमितो
ध्वजौ ॥ सुवर्णं रजतं युग्मं त्रिविधा
नां महीभुजाम् । मणिचामरकुम्भा
नां खड्गादीनां विनिश्चय ॥ चतुर्दो
लध्वजोराणां विज्ञेयो नवदण्डवत्
। निर्ध्वजेच चतुर्दोले मानमन्यत-
श्शृणु ॥ आयामपरिणाहाभ्यां च
तुर्हस्तमितोहि य' । विजयोनाम
विख्यात श्चतुर्दोलो महीभुजाम् ॥
विजयो मङ्गलो भद्रो विलासो कैक

ष्ठित । त्रिविधाना मष्टीन्द्राणा यानत्रयमुदाहृतम् ॥ * ॥ अष्टाभिरुच्यतेयस्तु अष्टदोलमुशन्तिच । सोपानद्वितयञ्चात्रविज्ञेयंशिल्पिनिर्मितम् ॥ * ॥ भोजस्तु । अष्टाभिर्वाहकै र्दण्डै षड्भिस्तु दशभिर्घटै । स्तम्भैस्तुदशभिर्ज्ञेय मष्टदोल मष्टीभुजाम् ॥ तद्भेदा जयकल्याणवीरसिंहा यथा क्रमम् । चतुर्विधानाभूपाना मष्टदोला प्रकीर्त्तिता ॥ षड्भिर्ह्स्तैर्मितायाम परिणाहश्चतुर्भुज । चतुर्हस्तोन्नतो राज्ञामष्टदोलं जय विदु ॥ आयामपरिणाहाभ्या पञ्चहस्तमितोच्छ्रिय । कल्याणश्चाष्टदोलोय चतुर्हस्तमितोन्नति ॥ सप्तहस्तायत कार्यप्रवरे पञ्चहस्तक । पञ्चहस्तोन्नतो वीरश्चाष्टदोलो मही भुजाम् ॥ आयामपरिणाहाभ्यामष्टहस्तमितोच्छ्रिय । सिंहनामाष्टदो-लोयं विज्ञेय षड्भुजोन्नत. ॥ * ॥ सर्वोयद्विविध प्रोक्तः सच्छदिश्चापि निश्छदि । काष्ठवज्रघटादीनां मणीनांचामरस्यच ॥ चतुर्दोलवदुन्नेयोनियमोन्योपिसूरिभि. । पूर्ववन्निश्छदेमीन ध्वजमानमिहोच्यते ॥ दशध्वजा स्तेषु चाष्टौ स्वामिहस्तद योन्नता. । पश्चा दग्रेध्वजौराज्ञस्तु

र्हस्तमितौमतौ ॥ मणिचामरपश्चा यां निर्णयोनिष्पताकवत् । निश्छज श्चाष्टदोलोय. शिविकेतिसगद्यते ॥ मणिकुम्भमुखादीनां नियमोनवद् षडवत् । इत्यष्टदोलकथनम् ॥ * ॥ एवद्वादशषोडशवि शतिदोलादि-का कार्याः ॥ मानसार्द्धद्विगुणितं सार्द्धत्रिगुणितं युक्तमेतेषाम् । विंशतिदोलात् परतो भोजमतेसम्भवेद्यानम् ॥ यानंवह्वनुयोज्यंबहुगुणमेतज्जगाद वै व्यास. ॥ * ॥ भविष्योत्तरेपि । यदुक्तवेपद यानंतेनमानेनयोन्नप । स्वयान कुरुते-दिव्यसचिरं सुखमश्नुते ॥ स्वयोमयुक्तयानस्थो भोमम्प्राप्नोतिमानव. । परयैाग्निकयानस्थ. क्लेशमाप्नोतिपुष्कलम् ॥ योदम्भादथवाऽज्ञानाद्या न प्रकुरुते ऽन्यथा । तस्यैतानिविनश्यन्ति आयुर्विद्यायशोधनम् ॥ प्रधानयानमाश्रित्यनियमोय समाश्रित । नाप्रधानेनिर्णयोस्ति तस्मिन्नन्तु मनोज्ञता ॥ इतियुक्तिकल्पतरु ॥

चतुर्धा । अ । चतुष्प्रकारे ॥ यथा । चतुर्धाविभजति । सख्याया विधार्थधा ॥ एकराशिं चतुर्धाकुरु । अत्राधिकरणविचालेचेतिधा ॥

चतुर्भद्रम् । न । सकलेषु धर्मार्थकाम

चतुर्मु

मोक्षेषु ॥ चत्वारिभद्राणिश्रेष्ठान्यच वृन्दे ॥ यद्वा । चत्वारि भद्राणि । दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामितिसमासः ॥

चतुर्भुजः । पु । विष्णौ । माधवे ॥ त्रि । भुजचतुष्टयविशिष्टे ॥ चत्वारोभुजायस्य ॥ यद्वा । भुङ्क्ते भुनक्ति इति भुजः । चतुर्णां धर्मार्थकाममोक्षाणां भुजः ॥

चतुर्मुखः । पु । ब्रह्मणि । परमेष्ठिनि ॥ औषधविषये रसविशेषे ॥ यथा । रसगन्धकलौहाभ्रं सम कृताङ्घ्रि हेमच । सर्वं खल्लतले पिष्ट्वा कन्यारसविमर्द्दितम् ॥ एरण्डपत्रैरावेष्ट्य धान्यराशौ दिनत्रयम् । संस्थाप्य ततउद्धृत्य सर्वरोगेषुयोजयेत् ॥ एतद्रसायनवरं त्रिफलामधुसंयुतम् । तथाग्निवर्द्धनार्दे क्षीण खितनाशनम् ॥ क्षयमेकादशविधं कास पञ्चविध तथा । कुष्ठमष्टादश विध पाण्डुरोगान् प्रमेहकान् ॥ शूल श्वासञ्च हिक्काञ्च मन्दाग्निं चाम्लपित्तकम् । व्रणान सर्वा नाड्या न विसर्पं विद्रधि तथा ॥ अपस्मारग्रहोन्मादान् सर्वांश्चोंसिज्वगामयान् । क्रमेणसेवितं हन्ति हत्यमिन्द्रा शनिर्यथा ॥ पौष्टिक बल्यमायुष्यं पुत्रप्रसवकारणम् । चतुर्मुखेणादेवे

चतुर्व्यू

न कृष्णाचयेणसूचितम् ॥ इतिप्रयोगामृतम ॥ चत्वारिमुखानि अस्य ॥

चतुर्मूर्त्तिः । पु । विष्णौ ॥ चतस्रोमूर्त्तयो विराट्सूत्राव्याकृततुरीयात्मानो ऽस्य ॥ सिता पीता रक्ता कृष्णा चेतिचतस्रो मूर्त्तयो ऽस्य वा ॥

चतुर्युगम् । न । चतुर्षु सत्यत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकेषु ॥ चतुर्णां युगानां समाहारः । पात्रा दित्वात् स्त्रीत्वम ॥

चतुर्वक्त्रः । पु । ब्रह्मणि । वेधसि ॥

चतुर्वर्गः । पु । धर्मार्थकाममोक्षेषु मिलितेषु ॥ चतुर्णां वर्गः समूहः ॥

चतुर्विद्यः । पुं । चातुर्वेद्ये । चतुर्वेदवेत्तरि ॥

चतुर्विधशरीरम् । न । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्येषु ॥ चतुर्विधशरीराणि धृत्वा मुक्त्वा सहस्रश । सुकृता न्मानवोभूत्वा ज्ञानी चेन्मोक्षमाप्नुयात् ॥

चतुर्बीजम् । न । मेथिकादिचतुष्टये ॥ मेथिका चन्द्रसूरश्च कालाजाजी यवानिका । एतच्चतुष्टययुक्तं चतुर्बीजमितिस्मृतम् ॥ तच्चूर्णं भक्षितं नित्यं निहन्तिपवनामयान् । अजीर्णं शूलमाध्मा न पार्श्वशूलं कटिव्यथा मितिभावप्रकाशः ॥

चतुर्व्यूहः । पु । विष्णौ । नारायणे ॥

सृष्ट्यादिकार्यार्थं चत्वारोव्यूहा वि भागा वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरु द्धसञ्ज्ञा मूर्त्तयो यस्य स । यथा । व्यू ह्यात्मान चतुर्द्धावै वासुदेवादिमूर्त्ति भिः । सृष्ट्यादीन्प्रकरोत्येष वि श्रुतात्मा जनार्द्दन इति व्यासवचन म् ॥ तथाच मार्कण्डेयपुराणे मूलका रणं वासुदेवाख्य व्यूहमुक्तोक्तम् । द्वितीया पृथिवींमूर्द्ध्ना शेषाख्या धा रयत्यधः । तामसीसा समाख्याता तिर्य्यक्त्वसमुपाश्रिता ॥ तृतीया कर्म्म कुरुते प्रजापालनतत्परा । सत्त्वोद्रि क्तातुसाज्ञेयाधर्म्मसंस्थानकारिणी ॥ चतुर्थीजलमध्यस्था शेते पन्नगतल्प गा । रजस्तस्यागुणा सर्गंसाकरोतिस दैवणीत्यादि ॥ शरीरपुरुषश्छन्द पुरुषोवेदपुरुषमहापुरुषइति बह्वृ चोपनिषदुक्ताश्चत्वार पुरुषाव्यूहा अस्येति वा ॥ न । साङ्ख्येमोक्षशा स्त्रे ॥ तत्रहि हेय हानं हेयहेतु र्हा नोपायश्चेति चत्वारो व्यूहा प्रतिपा द्या भवन्ति । तत्र त्रिविध दुःख हे यम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् । प्र कृतिपुरुषसंयोगद्वाराचाविवेको हे यहेतु । विवेकख्यातिस्तुहानोपा यइति ॥ ॥ चिकित्साशास्त्रे ॥ तत्रच रोगआरोग्यं रोगनिदानंभैषज्यमि

तिचत्वारोव्यूहत्वेनोक्ताः ॥

चतुर्हायणी । स्त्री । चतुर्वर्षीयागवि॥ चत्वारो हायना यस्याः । दामहाय नेतिङीप् । त्रिचतुर्भ्याहायनस्येति णत्वम् ॥ त्रि । अन्यच ॥

चतुष्कम् । न । चतुस्तम्भमण्डपे । चौख न्याइतिभाषा ॥ अश्वस्यगतिविशेषे॥

चतुष्की । स्त्री । मशकहर्य्याम् । मस हरी इति भाषा ॥ पुष्करिणी वि शेषे ॥

चतुष्टयम् । त्रि । चतुरवयवसमुदा ये ॥ यथा चतुष्टयीशब्दाना प्रवृत्ति रिति । शब्दानामर्थेया प्रवृत्ति सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् प्रकारचतु- ष्टयवतीत्यर्थे । प्रकारभेदश्च यथा । जातिशब्दोगुणशब्द क्रियाशब्दोय दृच्छाशब्दश्चेति ॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । सङ्ख्यायाअवयवेतयप् । रे फस्यविसर्गेसत्वेचकृते ह्रस्वात्तादावि तिमूर्द्धन्य ॥ केन्द्रे ॥

चतुष्पत्री । स्त्री । सुनिषण्णके । चौप त्ती शाक इति भाषा ॥ चाङ्गेरीसदृ श. पत्रैश्चतुर्दलइतिस्मृत । शाके। जलाऽन्वितेदेशे चतुष्पत्रीतिचो च्यते ॥ क्षुद्रपाषाणभेदिनि ॥

चतुष्पथ । पु । ब्राह्मणे ॥ न । चतुर्मा र्गसङ्गमे । शृङ्गाटके ॥ चतुर्णांपथां

समाहार । तद्धितार्थेतिसमास । ऋक्पूरितिसमासान्त । इदुदुपधस्येतिषत्वम् । पद्यःसत्येतिक्लीवत्वम् । चत्वार पन्थानोयत्रवा ॥

चतुष्पद । पु । गवादिपशौ ॥ करणविशेषे ॥ तत्रजातस्यफल यथा । चतुष्पदभवोमर्त्यं सदाचारविवर्जित. । स्वल्पवित्त स्त्रीणादेष्चतुष्पादधनान्वितइति ॥ राशिविशेषे । मेषवृषसिंहेष । धनुषोन्त्यार्द्धं । मकरस्यपूर्वार्द्धं ॥ स्त्रीणांकरणभेदेचेतिहेम' ॥ चत्वारि पदानि पादा अस्य ॥

चतुष्पदी । स्त्री । पद्ये । चौपदीइतिचौपई इतिच भाषा ॥ चत्वारः पादा. अस्या । सङ्ख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्तलोपे पादोन्यतरस्यामितिङीपि भत्वात् पादःपदिति पदादेश. ॥

चतुष्पर्णी । स्त्री । क्षुद्राम्लिकायाम् ॥

चतुष्पला । स्त्री । नागबलायाम् ॥

चतुष्पाठी । स्त्री । चौपाड इति भाषा प्रसिद्धे छात्राणामध्ययनस्थले ॥ चतुर्णांवेदानांपाठोयस्याम् ॥

चतुष्पाणि. । पु । शतधामनि । विष्णौ ॥ चत्वार. पाणयोयस्य ॥ त्रि । चतुर्हस्तान्विते ॥

चतुष्पात्-द् । पुं । गवादिपशौ ॥ चत्वार' पादाअस्य । संख्यासुपूर्वस्येतिपादस्यान्तलोप ॥

चतुष्पुण्ड्र' । पु । भिण्डातरुे ॥

चतुस्समम् । न । चतु समे ॥

चतुस्त्रिंशत् । स्त्री । चतुरधिकायां त्रिंशति । चौंतीस इति भाषा ॥

चतुस्त्रिंशज्जातक । पु । बुद्धविशेषे ॥

चतूराजी' । स्त्री । चतु रङ्गक्रीडाङ्गभूतक्रीडाविशेषे ॥

चत्वरम् । न । स्थण्डिले । यागार्थसंस्कृतभूमौ ॥ अङ्गने ॥ नानाजनावस्थानदेशे । चौतरा इति भाषा ॥ पथा स्वेषे । चतसृणां रथ्यानां सम्बन्धे ॥ गृहादहिरङ्गने ॥ चत्यते । चते० । छगृश्वदृभचतिभ्य.ष्वरच् ॥ चलन्त्यस्मिन्वा ॥

चत्वारिंशत् । स्त्री । चालीसइतिप्रसिद्धे सङ्ख्याविशेषे ॥ सङ्ख्येये ॥ चत्वारोदशतःपरिमाणमस्य । पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशदितिनिपातनात्प्रकृतेश्चत्वारिन्भावः शत्प्रत्यय' ॥

चत्वाल: । पु । होमकुण्डे ॥ दर्भे ॥ चतति । चते० । श्याचतिमज्ञेरितिवालञ् ॥

चन । अ । असकलार्थे ॥ चनति । चनशब्दे । पचाद्यच् ॥ अप्यर्थे ॥

चनऽ । न । भक्ते ॥ चाय्यते । चायृपूजानिशामनयो: । चायतेरन्नेह्रस्वश्चेत्यसुन् प्रत्ययस्तुट्च ॥

चन्द । पु । विधौ ॥ शशी चन्द्रो हिम द्युतिरिति शब्दार्णवः । चन्दति । चदि आह्लादे । पचाद्यच् ॥

चन्दक । पुं । चान्दा इति गौडेषु प्रसिद्धे मत्स्यविशेषे ॥

चन्दन । पु । न । मलयजे । गन्धसारे ॥ चन्दनं शीतलं रूक्षं तिक्तमाह्लादनं लघु । श्रमशोषविषश्लेष्मतृष्णापित्तास्रदाहनुत् ॥ श्रेष्ठस्यास्य लक्षणं यथा । स्वादे तिक्तं कषे पीतं छेदे रक्तं तनौ सितम् । ग्रन्थिकोटरसंयुक्तं चन्दनं श्रेष्ठमुच्यते इति ॥ चन्दनानि च सर्वाणि सदृशानि रसादिभिः । गन्धेन तु विशेषोक्तिः पूर्वं श्रेष्ठतमं गुणैः ॥ रक्तचन्दने ॥ यथा । कषायपानयोर्योज्यं चन्दनं रक्तचन्दनमिति ॥ अपिच । कषायलेपयोः श्रेष्ठं चन्दनं रक्तचन्दनमिति ॥ पु । वानरप्रभेदे ॥ न । ओषधीभेदे । भद्रकाल्याम् ॥ चन्दयति । चदि आह्लादने । णिजन्त । ल्युट् । बहुलमन्यत्रापीति युच्वा ॥

चन्दनगोपी । स्त्री । शारिवाविशेषे ॥

चन्दनधेनु । स्त्री । पतिपुत्रवन्मृतनार्युद्देश्यकोत्सृष्टाया चन्दनाङ्कितसवत्साया गोर्दाने ॥ यथा । जीवद्भर्तृका नारी पुत्रिणी म्रियते यदि । सवत्सां मण्डितां धेनुमाचार्याय प्रदापयेत् ॥ पतिपुत्रवती नारी म्रियते या प्रशस्तयोः । दर्पणं चोत्सृजेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवतीति ॥

चन्दनपुष्पम् । न । लवङ्गे ॥

चन्दनशारिवा । स्त्री । शारिवाविशेषे ॥

चन्दनसार । पुं । वज्रक्षारे ॥

चन्दना । स्त्री । शारिवाविशेषे ॥

चन्दनाचल । पुं । मलयपर्वते ॥

चन्दनादिः । पुं । पित्तोपशमनाय चन्दनादिसमवायनद्रव्येषु ॥ यथा । चन्दनञ्च तथोशीरं कर्पूरं गन्धमाकुची । एलाकार्चूरगोक्षुरा सर्वैतेच चन्दनादय इति ॥

चन्दनाद्रि । पु । मलयपर्वते ॥

चन्दनी । स्त्री । नदीविशेषे ॥

चन्दनीया । स्त्री । गोरोचनायाम् ॥

चन्दिर । पुं । हस्तिनि ॥ चन्द्रे ॥ चन्दति । चदि० । इषिमदिमुदीत्यादिना किरच् ॥

चन्द्रः । पु । चाँद इति प्रसिद्धे हिमांशौ । चन्द्रमसि । सुधांशौ ॥ कर्पूरे ॥ काम्पिल्ले ॥ स्वर्णे ॥ वारिणि ॥ काम्ये । सुन्दरे ॥ मेचके । वर्हचन्द्रके ॥ रक्तरजते । शोणमुक्ताफले ॥ चित् । आह्लादजनकद्रव्ये ॥ न । स्वर्णे ॥ चुक्रं ॥ वर्णवृत्तविशेषे ॥ यथा । दि

जवरगणयुग मुपधाय परिकलयक र मयनगणयुगलमिह गन्धयुगमपि विरत । फणिन्द्रपतिभणितमिति-चन्द्रमिदमिति मृणुत सकलकविकुलहृदयमोदकरमवतनुत ॥ यथा ।अनुपहतकुसुमरसतुल्यमिदमधरद्ल मस्रतमयवचन मिदमाखिविफलयसिचल । यदपि यदुरमणपदसीममुनिहृदि लुठति तदपितवरतिवलितमेत्त्यवनतटमटतीति ॥ घचमाचस्य दशम॥ ऽ ॥प्रभेदे ॥ चन्द्रयति आह्लादयति सकलं जगत् । चदि॰ । ण्वुल्यितश्चीतिरक् ॥ पु । दीपविशेषे ॥ चीरके ॥ मृगशिरो नक्षत्रे ॥

चन्द्रक । पु । मेचके । वर्हचन्द्रके । मयूरपिच्छस्थचन्द्राकृतौ ॥ चन्द्र इव प्रतिकृति । इवे प्रतिकृतावितिकन् ॥ नखे ॥ चाँदामाछ इतिगौडेषु प्रसिद्धे मत्स्ये ॥ न । सितमरिचे । शिग्रुबीजे ॥

चन्द्रकला । स्त्री । चन्द्रस्यषोडशे भागे ॥ कृगजवाद्ये ॥ बाचामत्स्ये ॥

चन्द्रकान्त । पु । चन्द्रमणौ । चन्द्रोपले ॥ कैरवे ॥ न । कैरवे ॥ श्रीखण्डचन्दने ॥ चन्द्र. कान्तो यशस ॥

चन्द्रकान्ता । स्त्री । निशायाम् ॥ ज्यो त्स्नायाम् ॥ चन्द्रस्योपायाम् ॥ चन्द्रः कान्तो यस्या ॥

चन्द्रकान्ति । न । रजते । रूप्ये ॥

चन्द्रकालानलम् । न । मैथुनिकानां चक्रविशेषे ॥

चन्द्रकावान् । पुं । } मयूरे ॥ मतुप् ॥

चन्द्रकी । पु । } इन् ॥

चन्द्रकुण्ड: । पु । कामरूपस्थेसरोविशेषे ॥

चन्द्रकूट । पुं । कामरूपस्थे पर्वतविशेषे ॥

चन्द्रक्षय । पुं । अमायाम् ॥

चन्द्रगुप्तः । पु । श्रीभागवत प्रसिद्धे नृपे ॥

चन्द्रगृहम । न । कर्कराशौ ॥

चन्द्रगोलस्था. । पु । भूम्नि । दिव्यपितृषु । स्वधाभुक्षु ॥ चन्द्रगोलेतिष्ठन्ति । सुपिस्थ इतिक ॥

चन्द्रगोलिका । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रचञ्चल । पु । चलेप्रमत्स्ये ॥

चन्द्रचञ्चला । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये ॥

चन्द्रचार । पु । चन्द्रविषयकज्ञाने ॥ तत्रादौ येरवेरुपरि चन्द्रमसमिच्छन्ति तान् प्रत्याह । नित्यमधस्थस्येन्दोर्भाभि र्भानो' सितभवत्यर्द्धम् । स्वच्छाययान्यदसित कुम्भस्येवात पस्थस्य ॥ अस्यप्रत्यत्तवाधां मन्यमानआह । सलिलमयेशशिनि रवेर्दी

धितयोमूर्च्छितासमोनैशम् । च
पयन्ति दर्पणोदरविहिताइव मन्दि
रस्थान्. ॥ शशिनः पश्चिमदिग्भागा
त् सितवृद्धि किमित्युपलभ्यते इ
त्याह । त्यजतोर्कतलंशशिन पश्चा
दवलम्बते यथाशोक्तरम् । दिनकर
वशात्तथेन्दो प्रकाशतेध प्रभृत्युद
य ॥ प्रतिदिन कथंचन्द्रगोलशुक्ल
द्धिर्भवति तदर्थमाह । प्रतिदिवसमे
वमर्कात् स्थानविशेषेण शौक्ल्य परि
वृद्धि । भवति शशिनोऽपराह्णे प
श्चाद्भागे घटस्येव ॥ चन्द्रस्य नक्षत्र
गमनेन शुभाशुभत्वमाह । ऐन्द्रस्य
शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्य चापा
त । याम्येनबीजजलचरकाननघ्ना
वह्निभयदश्च ॥ दक्षिणपार्श्वेनगत
शशी विशाखानुराधयो पापः । म
ध्येनतु प्रशस्त पितृदेवविशाखयो
श्चापि ॥ चन्द्रस्यनक्षत्रयोगमाह । प
ञ्चनागतानिपौष्णात् द्वादशरौद्राश्च
मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि नवर्क्षा
ण्युडुपतिनातीत्ययुज्यन्ते ॥ चन्द्रम
स संस्थानानि दश भवन्ति । यथा ।
नौ लाङ्गल दुष्टलाङ्गलं समो दण्ड
कार्मुक युग पार्श्वशय्याऽऽवर्जितंकु
ण्डाख्यमिति । अथैषां संस्थाना
ना लक्षणा फलञ्च क्रमेणाह । उन्न

त मीषच्छृङ्गं तस्मैा स्थाने विशाल
ता चोक्ता । नाविकपीडातस्मिन्
भवति शिवंसर्वलोकस्य ॥ १ ॥ अ
र्द्धोन्नतेचलाङ्गलमितिपीडातदुप-
जीविनां तस्मिन । प्रीतिश्च निर्नि
मित्तं मनुजपतीनां सुभिक्षञ्च ॥ २
॥ दक्षिणविषाणमर्द्धोन्नतंयदादुष्ट
लाङ्गलाख्यंतत् । पाण्ड्यनरेश्वरनि-
धनकृदुद्योगकरंबलानाञ्च ॥ ३ ॥ स
मशशिनि सुभिक्षक्षेमवृष्टय. प्रथम
दिवससदृशा स्युः । ४ । दण्डवदुदि
तेपीडा गवान्दपश्चोग्रदण्डोञ्च ॥ ५
॥ कार्मुकरूपे युद्धानियन्तुज्यातता
जयस्तेषाम् । ६ । स्थानंयुगमितिया
म्योत्तरायतंभूमिकम्पाय ॥ १२ ॥
७ ॥ युगमेवयाम्यकोट्यांकिञ्चित्तुङ्ग
स पार्श्वशायीत । विनिहन्तिसार्थे
वाहान् वृष्टेश्चविनिग्रहकुर्यात् ॥ ८
॥ अभ्युच्छ्रायादेकयदिशशिनोऽवा
क्शुभमेकच्छृङ्गम् । कावर्जित मित्य
सुभिक्षकारितद्गोधनस्यापि ॥ ९ ॥
अव्युच्छिन्नारेख समन्ततो मण्डले च
कुण्डाख्यम् । अस्मिन माण्डलिका
ना स्थानत्यागोनरपतीनाम् ॥ १५
। १० ॥ साकान्यलक्षणमाह । प्रो
क्तस्थान भावा दुदगुच्च क्षेमवृद्धि
ष्टिकर । दक्षिणतुङ्गश्चन्द्रो दुर्भिक्ष

भयायमिर्दिष्टं ॥ शृङ्गेणैकेनेन्दु वि
लीनमथवाप्यवाङ्मुखंशृङ्गम् । सम्पू
र्णाञ्चाभिनवहृष्टैको जीविताद्भ्रं
श्येत् ॥ १७॥ चन्द्रमसोरूपाणिसफ
लान्याह । सस्थानविधि कथितो रू
पाण्यस्याङ्गवन्तिचन्द्रमसः । स्वल्पो
दुर्भिक्षकरो महान् सुभिक्षावह
प्रोक्तः ॥ मध्यतनु वंज्राख्यं शृङ्ग
यद सम्भ्रमायराज्ञाञ्च । चन्द्रोमृदङ्ग
रूप क्षेमसुभिक्षावहोभवति ॥
स्थेयोविशालमूर्त्ति र्नरपतिलक्ष्मीवि
वृद्धयेचन्द्र । स्थूल सुभिक्षकारीप्रिय
धान्यकरस्तुतनुमूर्त्ति ॥ २० ॥ अथ
चन्द्रस्य कुजादिभिस्ताराग्रहै शृङ्गे-
भिन्नेफलमाह । प्रत्यन्तान्कुन्नृपा
ञ्चहन्त्युडुपति शृङ्गेकुजेनाहते शस्त्रं
क्षुद्भयकृद्यमेन शशिजेनावृष्टिदुर्भि
क्षकृत् । श्रेष्ठान्हन्तिनृपान्महेन्द्र
गुरुणा शुक्रेणचाल्पान्नृपान् शुक्रे
याप्यमिदंफलंग्रहकृतकृष्णेयथोक्ता
गमम् ॥ शुक्रभिन्नविम्बस्यचन्द्रमस
फलमाह । भिन्न सितेन मगधान्
यवनान्पुलिन्दान् नेपालभृङ्गिमरुक
च्छसुराष्ट्रमद्रान् । पाञ्चालकैकय
कुलूतकपौरुषादान्हन्यादुशीनर
जनानपिसप्तमासान् ॥ जीवभिन्न-
स्याह । गान्धारसौवीरकसिन्धुकीरा

न् धान्यानि शैलान्द्रविडाधिपांश्च
। द्विजांश्च मासान्दश शीतरश्मि
सन्तापयेद्वाक्पतिनाविभिन्न ॥ सौ
मभिन्नस्याह । उद्युक्तान्सहवाहनैर्न
रपतीस्त्रैगर्त्तकान्मालवान् कौलि
न्दान् गणपुङ्गवानथशिवीनयोध्य
कान्पार्थिवान् । हन्यात कौरव
मत्स्यशुक्त्यधिपतीन्राजन्यमुख्या-
नपि मालेयांशुरसृग्महेतनुगतेषण्
माससमर्यादया ॥ शनिभिन्नस्याह ।
यौधेयान् सचिवान् सकौरवान् प्रा
गीशा नथ चार्जुनायनान् । हन्या-
दर्कजभिन्नमण्डलः शीतांशु र्दशमा
सपीडया ॥ बुधभिन्नस्याह । मगधा
न्मथुरांश्चपीडयेत वेणायाश्चतट
शशाङ्कज । अपरत्रकृतयुगंवदे च-
द्रिभिच्चाशशिनविनिर्गतः ॥ केतुना
भिन्नस्याह । क्षेमारोग्यसुभिक्षविना
शी शीतांशु शिखिनायदिभिन्न ।
कुर्यादायुधजीविविनाशं चौराणा-
मधिकेनचपीडाम् ॥ २७ ॥ ग्रहण
कालेउल्काहतस्य चन्द्रस्य फलमाह ।
उल्कयायदाशशी ग्रस्तएवहन्यते ॥
हन्यतेतदान्नृपो यस्यजन्मनिस्थित
॥ चन्द्रमसोवर्णलक्षणमाह । भस्म
निभःपरुषो ऽरुणमूर्त्तिःशीतकर -
किरणैःपरिहीनः । श्यामतनुःस्फुटि

त. स्फुरणोवाचुट्ट्वमरामयचौरभया
द्र ॥ प्रालेयकुन्दकुमुदस्फटिकावदा
तो यत्नादिवाद्रिसुतया परिमृज्य च
न्द्रः । उच्चै कृतो निशि भविष्यति
मे शिवाय योदृश्यते सभविताजग
त शिवाय ॥ अथपञ्चदशो ज्ञानोत्रा
साद्ये च शुभाशुभमाह । शुक्लपक्षेस
मारब्धे प्रवृद्धि व्रजचन्द्रयातिदृद्धिप्रजा
सु। क्षीणे क्षानिस्तुल्यतातुल्यतायांकु
योसर्वतत्फलव्यत्ययेन ॥ यदिकु
मुदमृणालहारगौरः क्षितिविनियमा
त्स्वयमेधितवर्द्धते ता । अविकृतगति
मण्डलांशु योगी भवतिनृणांविजया
य शीतरश्मिः ॥ ३२॥ इतिवाराह्यां
चतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥

चन्द्रदारा । पु । भू० । अश्विन्यादिन
क्षत्रेषु ॥ चन्द्रस्यदाराः ॥

चन्द्रनामा । पु । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्यना-
मान्येव नामान्यस्य ॥

चन्द्रपुष्पा । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥

चन्द्रप्रभ । पु । वृक्षविशेषे ॥

चन्द्रप्रभा । स्त्री । ज्योत्स्नायाम् ॥ च
न्द्रस्य प्रभा ॥ वाकुच्याम् ॥ औषध
विशेषे ॥ तत्रा सुखबोध । कृमिरि
पुदहनव्योषत्रिफलामरदारुचव्यभू
निम्बम् । मागधिमूल मुस्ता सशटि
वचामाक्षिकञ्चैव ॥ लवणद्वारनि
शाद्युगकुस्तुम्बुरु गजकरणाग्निविषा
॥ कर्षांशकान्येव समानिकुर्यात् पला
ष्टकञ्चाश्मजतो विदध्यात् । निघ्नञ्च
गुडस्यपुरस्य धीमान् पलद्वयं वैकर
जस्तथैव ॥ शिलाचतुष्कं पलमत्रवं
श्यानिकुम्भकुम्भशिसुन्धियुक्तम् । च
न्द्रप्रभेयं गुटिकाप्रयोज्याचार्शांसि
निर्णाशयतेक्षणेव ॥ भगन्दरपाण्डुर
कामलाश्च निर्णाशयन्ति कुरुते च दीप्ति-
सिम् । हन्त्यामयान् पित्तकफानि
लोत्थान् नाडीगतेमर्मगते व्रणे च ॥
ग्रन्थ्यर्बुदे विद्रधिराजयक्ष्मयोमेहे
भगाख्ये प्रवलेचयोज्या । कृच्छ्रेश्मे
चाश्मरिमूत्रकृच्छ्रे शुक्रप्रवाहे प्युद
रामयेच ॥ भक्तस्यपूर्वं सततप्रयो
ज्या तक्रानुपानत्वथमस्तुपानम् । आ
जोरसोजाङ्गलजोरसोवा पयोऽथ
वा शीतजलानुपानम् ॥ वलेननाग
स्तुरगोजवेन दृष्ट्यासुपर्णं श्रवणेवरा
ह ॥ वलीपलितनिर्मुक्तो वृद्धोपि
तरुणायते ॥ न पानभोज्येपरिहार्य
मस्ति न शीतवातातपमैथुनेषु । श
म्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादेनासावटी
चन्द्रमस प्रसादादिति ॥ कर्पूरके ।
कपूर इति भाषा ॥

चन्द्रभस्म । न । कर्पूरे ॥

चन्द्रभाग. । पुं । पर्वतविशेषे ॥ विभक्त

श्चन्द्रमायस्मात् तस्मिन् पर्वतसत्तमे। अतोदेवाश्चन्द्रभागां नामाचक्रुः पुरागिरिमितिकालिकापुराणम् ॥

चन्द्रभागा । स्त्री । काश्मीरदेशप्रसिद्धे नदीविशेषे ॥ चन्द्रभागयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । तस्येदमित्यण् । टिड्ढेतिङीपप्राप्तः चन्द्रभागाद्वा नद्यामिति बह्वादिगणस्यात्राप्रभवति । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥

चन्द्रभागी । स्त्री । चन्द्रभागायाम् ॥ बह्वादिभ्यश्चेतिङीष् ॥

चन्द्रभूति । न । रूप्ये ॥

चन्द्रमणि । पु । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चन्द्रमण्डलम् । न । चन्द्रबिम्बे ॥ चन्द्रपरिवेशे ॥

चन्द्रमल्ली । स्त्री । अष्टापद्याम् ॥

चन्द्रमाः । पु । विधौ । चन्द्रे ॥ चन्द्रं कर्पूरं साहृश्येन माति तुलयति । मा ङ् माने । चन्द्रेमोडिन्वेत्यसि ॥ चन्द्रमाह्लादंमिमीते निर्मिमीतेइति वा ॥ यद्वा । चन्द्रं रजतममृतञ्च तद्दिव मीयते । चन्द्रइतिवामीयते इति दासीभारादिव्युत्पादने वरदत्तः ॥

चन्द्रमौलि । पु । रैरिहाणे । शिवे ॥

चन्द्ररेणु । पु । काव्यचौरे ॥

चन्द्रर्क्षम् । न । मृगशिरायाम् ॥

चन्द्रला । स्त्री । कर्णाटदेशप्रसिद्धायामम्बायाम् ॥ तत्स्थाने ॥

चन्द्रलेखा । स्त्री । वाकुच्याम् ॥ शशिकलायाम् ॥ अतिशक्करीसंज्ञकेपञ्चदशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । म्रौ म्यौ चेद्भवेता ससाष्टकैश्चन्द्रलेखा ॥ यथा । चिच्छेदे ते मुरारे पाण्डुप्रकाशाशुभाङ्गी म्लानच्छायंदुकूलं-नम्रानतेविभ्रतीसा । राधाम्भोदश्यामगर्भेक्षीनायथाचन्द्रलेखा किञ्चासौ त्वां स्मरन्ती धत्ते भुवं जीवयेतामिति ॥

चन्द्रलोहकम् । न । रूप्ये ॥

चन्द्रवंशः । पु । चन्द्रसन्ताने ॥

चन्द्रवर्त्म । न । जगतीसंज्ञकेद्वादशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । चन्द्रवर्त्मनिगदन्ति रनभसैः ॥ यथा । चन्द्रवर्त्मपिहितं घनतिमिरैः राजवर्त्मरहितं जनगमने । इष्टवर्त्मतदलं कुरु सरसे कुञ्जवर्त्मनि हरिस्तवकुतुकीति ॥

चन्द्रवल्लरी । स्त्री । सोमवल्ल्याम् ॥

चन्द्रवल्ली । स्त्री । प्रसारण्याम् ॥ माधवीलतायाम् ॥

चन्द्रवशा । स्त्री । भारतवर्षस्य नदीविशेषे ॥

चन्द्रवाला । स्त्री । स्थूलैलायाम् । बहु लायाम् ॥ चन्द्रस्य कर्पूरस्य वालेव कर्पूरगन्धित्वात् ॥

चन्द्रविहङ्गम । पुं । बकपक्षिणि ॥

चन्द्रव्रतम् । न । चान्द्रायणे ॥

चन्द्रशाला । स्त्री ।
चन्द्रशालिका । स्त्री । } ज्योत्स्नायाम् ॥ गृहोपरिगृहे । शिरोगृहे ॥

चन्द्रशुक्र । पु । जम्बुद्वीपोपद्वीपविशेषे ॥

चन्द्रशूरम् । न । चंद्रसुर चालौँ इति ख्यातौषधौ । चर्मकन्याम् । पशुमेहनकारिकायाम् । चन्द्रहूरे ॥

चन्द्रशेखर । पु । ईश्वरे । शिवे ॥ गिरिविशेषे । यथा । विशेषत कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे । इतिशिववाक्यम् ॥ चन्द्रशेखरोऽस्य ॥ पौष्यराज पुत्रे करवीरपुरन्रपे ॥ षोडशभुवकान्तर्गते नवमध्रुवके ॥ चष्टसप्तभैरवविशेषे ॥

चन्द्रसंज्ञ । पु । कर्पूरे ॥ चन्द्रस्य संज्ञाऽस्य ॥

चन्द्रसम्भव । पु । बुधे ॥ चन्द्रात्सम्भवो यस्य ॥

चन्द्रसम्भवा । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् ॥ चन्द्रात् सम्भवो यस्याः ॥

चन्द्रहूरम् । न । चन्द्रशूरे । चंद्रसुर इति भाषा ॥ चन्द्रहूरं हितं हिक्कावातश्लेष्मातिसारिणाम् । असृग्वातगदद्वेषि बलपुष्टिविवर्द्धनम् ॥

चन्द्रहास । पु । असिमात्रे ॥ दशग्रीवकरवाले ॥ चन्द्रवहास प्रभाऽस्य ॥ चन्द्रं हसतिवा द्युतिमत्त्वात् । हसेऽसने । कर्मण्यण् ॥ न । रौप्ये ॥

चन्द्रहासा । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ लक्ष्मिकाभेदे ॥

चन्द्रा । स्त्री । एलायाम् ॥ विताने ॥

चन्द्रातप । पु । विताने । उल्लोचे । चँदोआ इतिभाषा ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥

चन्द्रापीड । पु । शिवे ॥ चन्द्र आपीड शिरोभूषणमस्य ॥

चन्द्रावली । स्त्री । गोपीविशेषे ॥ यथा । राधाचन्द्रावलीमुख्या प्रोक्तानित्यप्रियाव्रजे । कृष्णवन्नित्यसौन्दर्यवैदग्ध्यादिगुणाश्रया इत्युज्ज्वलनीलमणि ॥

चन्द्रिका । स्त्री । कौमुद्याम् । ज्योत्स्नायाम् ॥ चन्द्रोऽस्त्यस्याः । ठन् ॥ ॥ चन्द्रकायतीतितुन इत्वाभावम सङ्गात् ॥ चन्द्रमाचष्टे चन्द्रयति । तत्करोतीतिण्यन्ताण्वुल वा ॥ स्थूलैलायाम् ॥ चन्द्रकमत्स्ये ॥ कर्णस्फोटायाम् ॥ मल्लिकायाम् ॥ श्वेतकण्टकार्याम् ॥ मेथिकायाम् ॥ इत्यमे-

चायाम् ॥ चन्द्रशूरे ॥ अतिजगती
संज्ञके त्रयोदशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥
यथा । ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्वर्त्तु
भिः । यथा । शरदमलतरचन्द्रिका
धवलिते दिनकरतनयातीरदेशे ह
रिः । विहरति रभसाद्बल्लवीभिः स
मं त्रिदिवयुवतिभिः कोपि देवो य
था ॥ हरिश्चन्द्रपुरवासिन्यामन्या
याम् ॥

चन्द्रिकाम्बुजम् । न । सितोत्पले ॥

चन्द्रिकाद्राव । पु । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चन्द्रिकापायी । पु । चकोरपक्षिणि ॥

चन्द्री । स्त्री । वाकुच्याम् ॥

चन्द्रेष्टा । स्त्री । उत्पलिन्याम् ॥

चन्द्रोदयः । पुं । शशिप्रकाशे ॥ उल्लोचे
॥ मकरध्वजाख्यरससिन्दूरे ॥ यथा
च । पलं मृदुस्वर्णदलं रसेन्द्र पला
ष्टकं षोडशगन्धकस्य । शोणैः सुका
र्पासभवैः प्रसूनैः सर्वं विमर्द्याथ कु
मारिकाद्भिः ॥ तत्काचकुम्भे निहि
तं सुगाढे मृत्कर्पटैस्तद्दिवसत्रयञ्च ।
पचेत् क्रमाग्नौ सिकताख्ययन्त्रे ततो
रजः पल्लवरागरम्यम् ॥ निगृह्य चै
तस्य पलं पलानि चत्वारिकर्पूररज
स्तथैव । जातीफलं शोषण मिन्द्र
पुष्पं कस्तूरिकाया इह शाणएकः ॥
*॥ चन्द्रोदयोऽयं कथितस्तु माषो भु
क्तो हि वल्लीदलमध्यवर्त्ती । मदो
न्मदानां प्रमदाशतानां गर्वाधिकत्वं
श्लथयत्यकाण्डे ॥ घृतं घनीभूतम
तीव दुग्धं मृदूनि मांसानि समस्त
कानि । माषान्नपिष्टानि भवन्ति प
थ्यान्यानन्ददायीन्यपराणि चात्र ॥
॥ वलीपलितनाशनस्तनुभृतां वय
स्तम्भनः समस्तगदखण्डनः प्रचुररो
गपञ्चाननः । गृहेषु रसराजयं भव
ति यस्य चन्द्रोदयः स पञ्चशरदर्पि
तो मृगदृशां भवेद्दुर्लभः ॥ इति
शारकौमुदी सुखबोधश्चेतिराधा
कान्तः ॥ चन्द्रस्य चन्द्र इव वा उदयो
यस्य ॥

चन्द्रोदया । स्त्री । नेत्ररोगस्यौषधविशे
षे ॥ यथा । हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्प
ली मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा
च शङ्खनाभि र्मनःशिला ॥ सर्वमेत
त्समं कृत्वा छागीक्षीरेण पेषयेत्
।*। नाशयेत् तिमिरं कण्डू पटला
न्यर्बुदानि च ॥ अधिकानि च मांसानि
यस्त्ररात्रौ न पश्यति । अपि द्विवार्षिकं
पुष्पं मासेनैकेन साधयेत ॥ वर्त्तिश्च
न्द्रोदया नाम्ना तथा दृष्टि प्रसादनी
॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥

चन्द्रोपलः । पु । चन्द्रकान्तमणौ ॥

चपलः । पु । पारदे ॥ मीने ॥ चोर

के ॥ प्रस्तरविशेषे ॥ चवे ॥ राजमाषे ॥ चपनम् । चपसान्त्वने । ल्युट्

एरच् । चर्पस्ताति । स्ता० । क ॥ न । शीघ्रे ॥ क्रियाविशेषणत्वादद्रव्ये

वर्त्तमानक्लीबम् ॥ त्रि । तरले ॥ चले । चणिके ॥ विकले ॥ दुर्विनीते ॥ चपति । चप० । इया० कल

॥ चोपति । चुपमन्दायांगतौ । चुपेरश्चोपधाया इति कलप्रत्यय ॥ दोषमनिश्चित्यवधवन्धनादे कर्त्तरि ।

चिकुरे ॥

चपला । स्त्री । कमलायाम् । श्रियि ॥ विद्युति ॥ पुंश्चल्याम् ॥ पिप्पल्याम् ॥ विजयायाम् ॥ मदिरायाम् ॥ जिह्वायाम् ॥ आर्याप्रभेदे ॥ यथा । द्वयो र्द्वितीयतुर्यौ गणौ जकारौ तु चपलासा । यथा । चपलानचेत् कदाचि नृणाम्भवे ड्भक्तिभावना कृष्णे । धर्मार्थकाममोक्षा स्तदाकरस्था न सन्देह ॥ चपलाट्टाप् ॥

चपेट । पु । विस्तृताङ्गुलिपाणौ । प्रतले । श्याप् चपेटा इतिच भाषा ॥ चपति । चप० । अच । एटति । इट गतौ । अच् । चपश्चासौ इटश्च ॥

चपेटा । स्त्री । चपेटे । प्रहस्ते ॥ खण्डकोपाध्याय शिष्याय चपेटां ददातीतिभाष्यम् ॥ टाप् ॥

चपेटिका । स्त्री । चपेटायाम् ॥ चपेटैव । स्वा० क । प्रत्ययस्था दितीत्वम् ॥

चपेटी । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् ॥ भाद्रे चपेटीविख्यातेतिस्कन्दपुराणम् ॥

चमत्कार । पु । विस्मये । चित्तविस्ताररूपे । डमरौ ॥ लोकातीतार्थीकरणेन किमेतदितिज्ञानधाराजननेन चित्तस्य दीर्घप्रायत्वंचित्तविस्तार इत्यर्थः । दृष्टहेतुभ्योऽसम्भविज्ञानेन हेत्वन्तरानुसन्धाने मनोव्यापार एवचित्तविस्तार इत्यपरे ॥ अपामार्गे ॥ चमत् करणम् । कृञ्० । घञ् ॥

चमर । पु । मृगविशेषे । व्यजन्याम् ॥ यस्यश्वेतवालैर्देवराजादिव्यजनक्रियते सचमरिषाकृतिर्भवति ॥ दैत्यविशेषे ॥ न । चामरे ॥ चमति चम्यते वा अनेन वा । चमुअदने । अ-र्त्तिकमिभ्रमिचमी त्यरश्चित् ॥

चमरपुच्छ । पु । कोकडे ॥ न । चामरे ॥

चमरिक । पु । कोविदारवृक्षे । रक्तकाञ्चनारे ॥ चमरमस्यास्ति । ठन् ॥

चमरी । स्त्री । मञ्जर्याम् ॥ मृगीभेदे । दीर्घलतायाम् । गिरिप्रियायाम् ॥

चमस । पु । न । दारुजेययपात्रवि-

शेषे ॥ सोमपानपात्रे ॥ पु । पर्पटे ॥ पिष्टविशेषे ॥ लड्डुके ॥ चमन्त्यस्मि न । चम्यते भक्ष्यते सोमोऽस्मिन्वा । चमु० । अत्यविचमीत्यसच् ॥

चमसी । स्त्री । मुद्गमसूरादिपिष्टे ॥ चूर्णायच्छ्रुक्कमाषाणां चमसी साऽभिधीयते ॥ चम्यते । चमु० । असच् । गौरादित्वात् ङीष् ॥

चमीकर । पु । क्षतस्वराख्य आकरविशेषे ॥

चमू । स्त्री । सेनामात्रे ॥ सेनाविशेषे । तत्रइभा ७२९ । रथा ७२९ । अश्वा २१८७ । पदातय ३६४५ । समस्तसङ्ख्यया ७२९० नवत्यधिकशतद्वयाधिकसप्तसहस्रम्भवति ॥ चमतिशत्रून् परैश्चम्यतेवा । चमुअदने । कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्यऊरिभ्यू ॥

चमूचर । पु । सैनिके ॥ चरेष्ट ॥

चमूजघनम् । न । सेनापश्चाद्भागे ॥

चमूरु । पु । मृगविशेषे ॥ चमति । चमु० । खर्जादित्वादूर' । पृ० अत उत्वम् ॥ यद्वा । चमूजरूयस्य ॥

चम्प । न । कोविदारवृक्षे ॥

चम्पक । पु । चम्पा इति प्रसिद्धे वृक्षे । हेमपुष्पके । दीपपुष्पे ॥ चम्पक कटुकस्तिक्त' कषायो मधुरोहिम. । विषकृमिहर कृच्छ्रकफवातास्रपित्तजित ॥ चम्पयति चम्प्यते वा । चपिगत्याम् । क्वुन् ॥ पनसकोषगाशके ॥ न । चाँपाकला इति गौडभाषाप्रसिद्धे कदलीफले ॥ चम्पकवातपित्तघ्न गुरुवीर्यकरं तथा । अतिशीत रसे पाके मधुरं कथित बुधैरित्यस्यगुणा ॥ चम्पकस्यपुष्पे ॥ सुहृत्प्राप्तिसिद्धौ ॥ सायथा । न्यायेन स्वयपरीक्षितमप्यर्थं तावन्नश्रद्धते यावद्गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभि स ह न सवाद्यते अत सुहृद्गुरुशिष्य सब्रह्मचारिणा सवादकाना प्राप्ति सुहृत्प्राप्ति सासिद्धिस्तुर्या चम्पक मुच्यते इति साङ्ख्यविद ॥

चम्पककलिका । स्त्री । चम्पककोरके । गन्धमोदिन्याम् ॥

चम्पकमाला । स्त्री । चम्पकपुष्पै निर्मितायां मालायाम् ॥ चम्पकली इति प्रसिद्धे स्त्रीणां कण्ठाभरणे ॥ वर्णवृत्तेषु पङ्क्तिच्छन्दोविभेदे ॥ यथा । पादविराजन्नूपुरयुग्मा कुण्डलशोभासङ्गिसुवर्णा । शङ्खवतीचारुद्युपूर्णा चम्पकमालाभातिसुवर्णा ॥ यथा । आलिकुलभ्रष्टाहमधन्या ह न्तभवद्धन्यारविकन्या । नन्दकुमारो निर्गतशङ्क' सम्प्रतिभावी कोपि-

कलङ्क इति ॥
चम्पकचतुर्दशी । स्त्री । ज्येष्ठशुक्लचतुर्दश्याम् ॥
चम्पकरम्भा । स्त्री । सुवर्णकदल्याम् ॥
चम्पकारण्यम् । न । तीर्थविशेषे ॥
चम्पकुन्द । पु । चापकुडा इतिगौडे सुप्रसिद्धे मत्स्यविशेषे ॥
चम्पकोष । पु । पनसे ॥
चम्पा । स्त्री । कर्णराजस्य भार्यायाम् ॥ तस्यैवपुर्याम् । अधुना भागलपुर इति यस्यप्रसिद्धिरितिराधाकान्त ॥ तीर्थविशेषे ॥
चम्पाधिप । पु । कर्णभूपे ॥
चम्पापुरी । स्त्री । चम्पायां नगर्यां म् ॥
चम्पारण्यम् । न । विदेहदेशसमीपस्थे विपिने ॥
चम्पालु । पु । पनसे ॥
चम्पावती । स्त्री । कर्णपुर्याम् ॥
चम्पूः । स्त्री । काव्यविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । गद्यपद्यमयीवाणीचम्पूरित्यभिधीयते । इत्यलङ्कारचा' ॥
चम्पेश । पु । कर्णाख्यन्दपे ॥
चम्पोपलक्षित' । पु । अङ्गदेशे ॥ तद्देशस्थे पुम्भूम्नि ॥
चम्बेली । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुष्पविशेषे । सुमनायाम् ॥
चय । पु । समूहे ॥ वप्रे । प्राकारमूलबन्धने ॥ यदुपरिप्राकारो निरूप्यते प्राकाराधारवेदिकेतियावत् । तथा चार्थशास्त्रम् । खातमुद्धृतमृद्दावप्रकारयेत् तस्योपरिप्राकारमिति । पगार इतिगौडभाषा ॥ समाहृतौ ॥ परिखोद्धृतमृत्स्तूपे ॥ चीयते । चि अ्चयने । कर्मण्येरच् ॥ प्राकारे ॥ पीठे ॥ इतिहेमचन्द्र ॥
चयनम । न । चिननाइतिख्याते रचनाविशेषे । इष्टकादीनामूर्द्धाधोदेशनिवेशने ॥ चिञो ल्युट् ॥
चर । पु । अक्षद्यूतप्रभेदे ॥ भौमे ॥ जङ्गमे । चसे ॥ चले ॥ चारे । गोपनेन राष्ट्रादे शुभाशुभादिज्ञानार्थं राज्ञा नियुक्त पुरुषे । परतत्त्वज्ञानार्थं भ्रमणकर्त्तरि । यथार्त्तेर्क्षौ । प्रणिधौ ॥ चरति । चरगतौ । पचाद्यच् ॥ कपर्दके ॥ मेषकर्कटतुलामकरलग्नेषु ॥ न । नक्षत्रविशेषे । वातादितिहरित्रीणि चन्द्राहश्च चरचलम् ॥
चरक । पु । चारे ॥ पर्पटे ॥ भ्रमकरे । भिक्षौ ॥ मुनिग्रन्थविशेषयो । वैद्यशास्त्रप्रवर्त्तकेमुनौ ॥ तत्कृतेतन्नामके ग्रन्थे ॥ चरति । चर० । शिल्पिसञ्चयोरपूर्वस्यापीति वुन् ॥
चरट । पु । खञ्जनपक्षिणि ॥

चरण । पु । न । वह्वृचादौ । वेदैकदेशे ॥ शाखाध्येतरि ॥ मूले ॥ गोत्रे ॥ पदे । पादे ॥ न । भ्रमणे ॥ भक्षणे ॥ शीले । आचारे ॥ चरन्त्यनेन । चर० । करणेतिल्युट् ॥

चरणगत । त्रि । प्रगते ॥

चरणग्रन्थि । पु । गुल्फे ॥

चरणयोधी । पु । कुक्कुटे ॥

चरणव्यूह । पु । वेदव्यासकृते चतुर्वेदविवरणग्रन्थे ॥

चरणामिषम् । न । चरणमांसे ॥ चरणानामामिषम् । सुखण्डस्य विधिना पाच्यं चरणन्तुप्रलेहितम् । चरणं वा तद्वत्स्य रुच्यं पित्तकर गुरु ॥

चरणायुध । पु । कुक्कुटे ॥ चरणमायुधमस्य ॥

चरम । त्रि । अन्ते । अवसाने । प्रान्ते ॥ पश्चिमे ॥ चरति । चर० । चरेश्चेत्यमच् । प्रथमचरमेतिसर्वनामत्वात् पक्षे जस शी । चरमे चरमाः ॥

चरमक्ष्माभृत् । पु । अस्ताचले ॥ चरमश्चासौ क्ष्माभृच्च ॥

चरमतीर्थकृत् । पु । वर्द्धमानाख्यार्हद्भेदे ॥

चरमाचल । पु । अस्ताचले ॥ चरमश्चासावचलश्च ॥

चरमाद्रि । पु । अस्ताचले ॥

चराचरम् । न । विष्टपे । जगति ॥ त्रि । इङ्गे ॥ जङ्गमाजङ्गमे ॥ इष्टे ॥ पु । कपर्दके ॥ चरति । चर० । चरिचलीतिद्वित्वादि ॥

चरि । पु । पशौ ॥ चरति । चर० । खनिकष्यज्यसीत्यादिना इप्रत्यय ॥

चरितम् । न । अनुष्ठिते ॥ चरित्रे ॥ सञ्चारे ॥ व्रतकर्मणि ॥

चरितार्थ । त्रि । प्राप्तप्रयोजने ॥

चरित्रम । न । स्वभावे ॥ चेष्टिते ॥ चर्यतेऽनेन । चर० । अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इत्र ॥

चरिष्णु । त्रि । जङ्गमे ॥ चरणशील । चरगतौ । अलङ्कृञितीष्णुच् ॥

चरु । पु । हव्यान्ने । हव्यपाके ॥ टीकाकृतिख्याते भाण्डे ॥ चर्यते भक्ष्यते देवैः । चर्भ्यते भक्ष्यमित्र देवार्थमिति वा । चरगतौ भक्षणे च । भृमृशीतॄचरीत्यु ॥ अनवस्रावितान्तरूष्मपाक ओदनश्चरुरिति याज्ञिका ॥ मीमांसकैरपि त्रिवृच्चर्वधिकरणे ओदनपरत्वमेव चरुशब्दस्याभ्युपगतम् ॥ उगवादिभ्यो यदिति सूत्रे कैयटस्तु स्थालीवाची चरुशब्दः तात्स्थ्यादोदने भाक्त इत्याह । विश्वप्रकाशेतु चरुर्भाण्डे चरुर्हव्यान्ने इत्यनेकार्थोक्ता ॥

चचब्रश । पु । चित्रापूपे ॥

चर्च्चरी । स्त्री । गीतभेदे ॥ अन्नजुके शे ॥ चर्च्चरीगीतभेदेचकेशभित् करशब्दयोरितिरुद्र ॥ हर्षक्रीडाया मितिसुभूति । कापटिकानासादर वचने तैार्यत्रिकेचेत्यन्ये । वसन्तसमयक्रीडायामित्य के ॥ चर्भव्याम् । साटोपवाक्ये ॥ वर्णवृत्तविशेषे ॥ यथा । हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्खविराजिता पादनूपुरसङ्गता सुपयोधरद्वयभूषिता । शोभिता वलयेन पिङ्गलपन्नगाधिपवर्णिता चर्चरी तरुणीव चेतसि चाकसीतिसुसङ्गता ॥ यथा । कोकिलाकलकूजितन शृणोसि सम्प्रतिसादरम् मन्यसे तिमिरापहारि सुधाकरं नसुधाकरम् । दूरमुज्झसि भूषण विकलासि चन्दनमारुते कस्य पुण्यफलेन सुन्दरि मन्दिरं न सुखायते इति ॥ चर्च्यते । चर्चपरिभाषणभर्त्सनयो । बाहुलकात् अरन् । गै° ङीष् ॥

चर्च्चरीक । पु । महाकाले ॥ केशविन्यासे ॥ शाके ॥ चर्च्यते चर्च अध्ययने । पर्फ° इकन् प्रत्ययान्तोनिपातित ॥

चर्च्चा । स्त्री । चिन्तायाम् ॥ विचारणायाम् ॥ स्थासके । चार्चिक्ये । चन्दनादिनादेहविलेपने । चर्चना इति भाषा ॥ चर्च्चिकायाम् । दुर्गायाम् ॥ चर्चयनम् । चर्च अध्ययने । चुरादि ण्यन्ताद्भावे चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्चेत्यङ् । चर्चन वा ॥

चर्च्चिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ चर्च्चायाम् ॥ चर्च्चैव । स्वा° क ॥

चर्च्चित । त्रि । दिग्धे । लिप्ते । चन्दनादिनाकृतलेपने । चर्चा चर्चिता इतिच भाषा ॥ चर्चासञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

चर्प्पट । पु । चपेटे ॥ पर्पटे ॥ स्फारविपुले । चिपिटे । चिपटा इति भाषा ॥

चर्प्पटा । स्त्री । भाद्रशुक्लषष्ठ्याम् । चपेट्याम् ॥

चर्प्पटी । स्त्री । पिष्टकविशेषे । पोल्याम् ॥

चर्भट । पु । इर्वारै ॥

चर्भटी । स्त्री । चर्चर्याम् । हर्षक्रीडावाचि । साटोपवाक्ये ॥

चर्म्मकषा । स्त्री । गन्धद्रव्यविशेषे । सप्तलायाम् । भरिफेनायाम् ॥ मासरोहिण्याम् ॥ चर्मणा कषा ॥

चर्म्मकार । पु । चमार इतिभाषाप्रसिद्धे कारावरे । पादूकृति । चण्डाल्यां तीवराज्जाते । इतिपराशरपद्धति ॥ चर्मकरोति । डुकृञ्° ।

कर्मण्वया ॥

चर्म्मकारी । स्त्री । चर्मकषायामोषधौ ॥

चर्म्मकीलम् । न । अर्श प्रभेदे ॥ व्यानोगृहीत्वाश्लेष्माण करोत्यर्शस्त्वचोवहि । कीलोपमस्थिरखर चर्म कीलन्तु तद्विदु ॥

चर्म्मकृत् । पु । चर्मकारे ॥

चर्म्मचटका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् । जतुकायाम् । चाम्चिरैया इति भाषा ॥

चर्म्मचटी । स्त्री । गृहमाचिकायाम् । चर्मचटकायाम् ॥

चर्म्मचित्रकम् । न । श्वेतकुष्ठे ॥

चर्म्मजम् । न । रुधिरे ॥ रोमणि ॥

चर्म्मण्वती । स्त्री । चम्बल इतिभाषा प्रसिद्धे नदीविशेषे ॥ चर्मास्त्यस्याम् । मतुप् । आसन्दीवदिति चर्मणो नलोपाभावोणत्वञ्च निपात्यते ॥

चर्म्मतरङ्ग । पु । वलौ । जरयाश्लथच र्मणि ॥

चर्म्मदण्ड । पु । कशायाम् । कोरडा इति भाषा ॥

चर्म्मदूषिका । स्त्री । कोठरोगे ॥

चर्म्मद्रुम । पु । भूर्जवृक्षे ॥

चर्म्म । न । चामइति प्रसिद्धे त्वगिन्द्रिये । अक्सृग्धरायाम् । कृत्तौ । अजिने । रोमभूमौ ॥ ढालफरी इतिचर्मसिद्धे फलके ॥ अस्यलक्षण यथा । शरीरावरक यत्त्र चर्मइत्यभिधीयते । तत् पुनर्द्विविध काष्ठचर्म सम्भवभेदत ॥ शरीरावरकत्वञ्च लघुता दृढता तथा । दुर्भेद्यतेतिकथितश्चर्मणां गुणसङ्ग्रह ॥ स्वल्पता गुरुता चैवमृदुता सुखभेद्यता । विरुद्धवर्णताचेति चर्मणा दोषसङ्ग्रह ॥ सितोरक्तस्तथापीत कृष्णइत्यभिलक्षित । ब्रह्मादिजातिभेदेन चर्मणां वर्णनिर्णय ॥ चित्रवर्णस्तु सर्वेषां सर्वदैवोपपद्यते इतिभोज ॥ चरति चर्यते वाऽनेनवा ॥ चर० । मनिन् ॥

चर्म्मनासिका । स्त्री । ताडन्याम् ॥

चर्म्मपत्रा । स्त्री । चर्मचटकायाम ॥

चर्म्मपादुका । स्त्री । उपानहि ॥

चर्म्मपुट । पु । } इतिसमके चर्म
चर्म्मपुटक । पु । } पात्रविशेषे ॥

चर्म्मप्रभेदिका । स्त्री । आरायाम् । चर्मवेधास्त्रप्रभेदे ॥ चर्मणा प्रभेदिका ॥

चर्म्मप्रसेविका । स्त्री । भस्त्रायाम् । अग्निसन्दीपनार्थं चर्मनिर्मिते यन्त्रे । भाती इतिभाषा ॥ चर्मणा प्रसीव्यते । षिवुतन्तुसन्ताने । कृ० वुन् ॥ सञ्ज्ञायामितिण्वुल् वा ॥

चर्म्ममुण्डा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

चर्म्ममुण्डिका । स्त्री । कात्यायन्याम् । चण्डिकायाम् ॥

चर्म्मयष्टि । स्त्री । अश्वताडन्याम् । कशायाम् ॥ चर्म्मणो यष्टि ॥

चर्म्मरङ्गा । स्त्री । आवर्त्तकीलतायाम् । विभाण्ड्याम् ॥

चर्म्मव । पु । चर्म्मकारे ॥ इतित्रिकाण्डशेष ॥

चर्म्मसम्भवा । स्त्री । एलायाम् ॥

चर्म्मसार । पुं । } रसे ॥ इतिरा
चर्म्माम्भ । न । } जनिर्घण्टः ॥

चर्म्मार । पुं । चर्म्मकारे ॥ चर्म्मक्रियाम् ऋच्छति । ऋच्छे कर्म्मण्यण ॥ त्रि कृष्णप्रभेदे ॥ चर्म्मारमुक्तवर्णं स्यात् ॥

चर्म्मी । पु । फलकपाणौ । ढलैत इति भाषा ॥ भूर्जद्रुमे ॥ भृङ्गरीटे ॥ कदल्याम् ॥ चर्म्मास्यास्ति । व्रीहिनि ॥

चर्य्या । स्त्री । ईर्य्यायाम् । नियमाख्यागे । ध्यानमौनादिकस्य भिक्षुव्रतस्यानुष्ठाने । ईर्य्यापथस्थितौ ॥ ईर्य्यतेनुरो शास्त्रोपासनया ज्ञायते इति ईर्य्या । ईर्य्याया पन्था । ऋक्पूरिति अः । ईर्य्यापथे ध्यानाद्युपाये परिव्राजकादीनांस्थिति तस्यामित्यर्थ ॥ आचरणे ॥ चरणम् । चर० । गदमदचरयमश्चानुपसर्गेइतियत् ॥ यद्वा । परिचर्य्यापरिसर्य्येत्यत्र परीक्षस्या विकल्पवात् चर्य्येतिसाधु ॥

चर्व्वणम् । न । दन्तैश्चूर्णने । चबावना इतिभाषा ॥ चर्व्वअदने । ल्युट् ॥

चर्व्वा । पु । तलप्रहारे ॥

चर्व्वित । त्रि । भक्षिते । कृतचर्व्वणे ॥ चर्व्यतेस्म । चर्व० । क्त ॥

चर्व्वितपात्रकम् । न । चर्व्वितताम्बूलादिक्षेप्यपात्रे । कटकोले । पतद्ग्रहे ॥

चर्व्यम् । त्रि । चर्व्वणीये ॥

चर्षणि । पु । जने ॥ कर्षति । कृष० । कृषेरादेश्चचरत्यनि ॥

चर्षणी । स्त्री । पुंश्चल्याम् ॥ कर्षति मन । कृषविलेखने । कृषेरित्यनि । कृदिकारादितिङीष ॥

चल । पु । कम्पे ॥ न । चञ्चले । लोले । तरले ॥ अल्पकालस्थायिनि । शरीरे जगतिच ॥ प्रतिक्षणमन्यथाभावात् ॥ नक्षत्रविशेषे । स्वात्यादिक्येश्रुतेस्त्रीणिचन्द्रश्चापिचरचलम् ॥ त्रि । कम्पयुक्ते । चञ्चले ॥ चलति चलगतौ । पचाद्यच् ॥

चलचञ्चु । पु । } चकोरपक्षि-
चलच्चञ्चु । पु । } णि ॥

चलत्पूर्णिमा । स्त्री । चन्द्रकमत्स्ये ॥

चलदङ्ग । पु । } चेङ्गामाछ इ-
चलदङ्गक । पु । } तगौड भाषा प्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चलदल, । पु । अश्वत्थवृक्षे ॥ चलानि दलान्यस्य ॥

चलन । पु पादे ॥ हरिणे ॥ न । भ्रमणे ॥ कम्पे ॥ स्थिरत्वप्रच्युतौ ॥ देशान्तरप्राप्तिहेतुभूते क्रियाविशेषे ॥ चलनशीलम् । चल० चलनशब्दे तियुच् ॥ त्रि । कम्पे । कम्पयुक्ते ॥

चलनकम् । न । चण्डातके ॥

चलनी । स्त्री । वारीभेदे । गजवन्धन्याम् ॥ वस्त्रघर्घर्याम् । वस्त्रवेधिन्याम् ॥

चलपत्र । पुं । पिप्पलवृक्षे ॥ चलानि पत्राण्यस्य ॥

चलसङ्क्रम । पुं । ईश्वरेच्छालोकादृष्टवशात्सतत्राश्यादिभागस्य सूर्येण सम्पर्के ॥

चला । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ चञ्चलत्वाञ्चला त्ववै सर्वचैव नसशय ॥ सिल्हके ॥ टाप् ॥

चलाचल । त्रि । चञ्चले ॥ चलति । चल० । चरिचलपति दिस्त्वादि ॥ पु । काके ॥

चलातङ्क । पु । वातरोगे ॥

चलाभास । पु । मायामयस्य रज्जुसर्पादेर्गमने ॥ चलमिवआभासतेइति तथा ॥

चलित । त्रि । कम्पिते ॥ उल्ललिते । तरलिते ॥ प्रचके ॥ गते ॥ चल्यते स्म । चलकम्पने । क्त ॥

चलु । पु । गण्डूषे ॥ इतिहेमचन्द्र ॥

चलुक । पु । प्रसृतौ ॥ भाण्डप्रभेदे ॥

चवर्ग । पु । चादिपञ्चवर्णेषु ॥

चवर्गीय । पु । चवर्गभवेवर्णे ॥ वर्गान्ताच्छेतिछ ॥

चवल । पु । राजमाषे । चौंला इति भाषा ॥

चवि । स्त्री । चविकायाम् ॥

चविकम् । न । चव्ये ॥ चर्व्यते । चर्व० । क्वुन् । पृषो॰दरादि ॥

चविका । स्त्री । चव इतिगौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे । चव्ये ॥ चविकाट्टाप् ॥

चव्यम् । न । चविकायाम् ॥ कणामूलभव चव्य विशेषाद्गुरजापरम् ॥ चर्व्यते । चर्व । यत् । पृ० ॥

चव्यकम् । न । चव्ये ॥

चव्यजा । स्त्री । } गजपिप्पल्याम् ॥
चव्यफलम् । न । }

चव्या । स्त्री । वचायाम् ॥ कार्पास्याम् ॥

चषक । पु न । सुरापानपात्रे । गल्वर्के । सरके ॥ अथचषकोद्देश । यत्पानपात्र भूपानां तज्ज्ञेय चषक बुधै । कानकं राजतचैव स्फाटिकं काचमेवच ॥ वृत्त स्वराष्टदिक्कोणं चतुर्णांपृथिवीभुजाम् । दृश्यन्य

सम्मतं तेषां निर्णय पाठसम्मत ॥ स्वमुष्टिसम्मित रत्नै श्चतुर्वर्णैः समन्वितम् । मार्त्तिकवाऽथफाखवा सर्वेषामुपयुज्यते । काष्ठज धातुज श्रेष्ठं जाङ्गलादिमहीभुजाम् । यद्व्यत्तोयपानादिपात्रं पृथ्वीभुजा भवेत् ॥ यत्रैतत्चापिनियमइतिभोजस्य निश्चय ॥ * ॥ मधुनि । मद्ये ॥ मद्यभेदे ॥ मद्यभाजने ॥ चष्यतेऽनेन । चषभक्षणे । क्तुन् ॥

चषति । पु । भक्षणे ॥ वधे ॥

चषाल । पु । यूपकटके ॥ यज्ञसमाप्तिसूचकं पशुबन्धनार्थं यज्ञभूमौ यत्काष्ठमारोप्यते सयूप तच्छिरसि वलयाकृति डमरुकाकृति वा य काष्ठविकार. सचषाल । यपमस्तेविन्हितलोहवलयश्च ॥ चषति चष्यते वा । चष० । सानसिवर्णसिपर्णसीतिचषेराल ॥

चाकचक्यम् । न । } उज्ज्वलतायाम् ॥ नह्विलोकसिद्धसामग्री प्रातिभासिकरजतोत्पादिका किन्तु विलक्षणैव । तथाहि । काचादिदोषदूषितलोचनस्य पुरोवर्त्तिद्रव्यसंयोगादिदमाकाराचा कचक्याकाराच काचिदन्तःकरणवृत्तिरुदेतीतिवेदान्तपरिभाषा ॥
चाकचिक्यम् । न ।

चाकचिक्या । स्त्री । श्वेतवृक्षायाम् ॥

चाक्रायण । पु । उषस्त्याख्यर्षौ ॥ चक्रस्य गोत्रापत्यम् । अ० फञ् ॥

चाक्रिक । पु । बहुभिर्मिलित्वास्तुतिकारे । घाण्टिके ॥ चक्रेण समूहेन चरति । चरतीति ठक् ॥ शाकटिके ॥ तैलकारे ॥

चाक्षुष । पु । षष्ठेमनौ ॥ न । रूपे ॥ चक्षुषागृह्यते । अण् ॥ चक्षुरेऽवा । स्वार्थिक प्रज्ञाद्यण् ॥ प्रत्यक्षविशेषे ॥ तत्तुचक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानम् । द्रव्यचाक्षुषप्रति चक्षुःसंयोग कारणम् । द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवाय । द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषप्रति चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवाय । तथाच भा० प० । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायत । द्रव्येषु समवेतानां तथातत्समवायत ॥ तत्रापिसमवेतानां शब्दस्यसमवायत । तद्वृत्तीनांसमवेतसमवायेनतुग्रह इति ॥ त्रि । चक्षुर्ग्राह्ये ॥

चाङ्गम् । न । दन्तपटुत्वे ॥

चाङ्गेरी । स्त्री । अम्ललोणिकायाम् ॥ चाङ्गेरीदीपनीरुच्या लघूष्णाकफवातनुत् । पित्तलाम्लाग्रहण्यर्शः कुष्ठातीसारनाशिनी ॥ चाङ्गम् ईरयति

। ईरप्रेरणे । कर्मख्युण् ॥

चाञ्चल्यम् । न । चञ्चलतायाम् ॥

चाट । पु । चौरे ॥ आर्यमर्यादांश्च स्व मर्यादाया भिन्दाने ॥ प्रतारके ॥ आदौ विश्वासमुत्पाद्य पश्चात्परधनापहर्त्तरि । प्रच्छन्नापहारिणि तस्करे ॥ योहरि कालहप्रिये ॥ चटनम् चाटनश्च । चटभेदने । भावे घञ् ॥

चाटकैर । पु । चटकापत्ये ॥ चटकाया चटकस्य वा पुमपत्यम् । चटकायाऐरक् । चटकस्येति वाच्यम् ॥

चाटु । पु । न । प्रियेवाक्ये । प्रियप्राये । चटौ ॥ चकार च बहुचाटून् प्रौढयोषिदिरस्योत । क्लीवमपि । चाटु चाऽकृतकसंभ्रम मासां कार्मणत्व मगमद्रमणेष्विति च माघ ॥ चटति । चटभेदने । हृसनिजनीतिञ्ञ ॥ मिथ्याप्रियवाक्ये ॥

चाटुपटु । पु । भण्ड । भाँड इति भाषा ॥

चाटुलोल । वि । चटुलोले । सुचञ्चले ॥

चाटुवटु । पु । भण्डे । विदूषके । क्रीडनीयकपात्रे ॥

चाटूक्ति । स्त्री । सेवायाम् ॥ प्रियवार्त्तायाम् ॥

चाणकीनम । न । चणकोत्पत्तियोग्य

क्षेत्रे ॥ चणकानाम् भवन क्षेत्रम् । धान्यानामितिखञ् ॥

चाणक्य । पु । मुनिविशेषे । द्रौमिणे ॥ चणकस्य गोत्रापत्यम् । गर्गादियञ् ॥ न । तन्निर्मिते राजनीतिशास्त्रे ॥

चाणक्यमूलकम् । न । मूलकप्रभेदे । वालेये । विष्णुगुप्तके ॥

चाणूर । पु । कंसासुरस्य प्रधानमल्ले ॥

चाणूरसूदन । पु । श्रीकृष्णे ॥ चाणूर सूदितवान् । सूदयतेर्नन्द्यादित्वाल्ल्यु ॥

चाण्डाल । पु । चण्डाले । श्वपचे । अन्त्यजे ॥ चण्डालएव । कुलालवरुडनिषादचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसङ्ख्यानमितिछन्दस्यण् ॥ प्रज्ञाद्यणि लोकेपीतिकेचित् ॥

चाण्डालकि । पु । चण्डालापत्ये ॥

चण्डालवल्लकी । स्त्री । कण्डोलवीणायाम् ॥ चाण्डालस्यवीणा ॥

चाण्डालिका । स्त्री । कण्डोलवीणायाम् ॥ चण्डालिकाशब्दार्थे ॥ चण्डालस्येयम् । तस्येदमित्यण् । टिड्ढेतिङीप् । स्वार्थे कन् ॥ चण्डालेनकृता वा । कुलालादिभ्योवुञ् ॥

चाण्डाली । स्त्री । चण्डालयोषायाम् ॥ लिङ्गिन्याम् ॥

चातक । पु । स्तोकके । सारङ्गे । पपी

चा इतिभाषा ॥ यथा । सर्वसह्याप तित मम्बु न चातकानामिति ॥ च तति । चते० । खुन् ॥

चातकानन्दन । पु । वर्षाकाले ॥

चातुक । पु । शर्वोलो ॥ चातुकोम धुरोहृचो रक्तपित्तकफ पह । शी तो लघु रस्यस्य कषायो वातको पन ॥

चातुर । पु । चक्रगण्डो ॥ त्रि । नेच गोचरे ॥ चाटुकारे ॥ नियन्तरि ॥ चतुरएव । स्वार्थे ऽण् ॥ न । शकटे ॥ चतुर्भिरुह्यते । शेषइत्यण् ॥

चातुरक: । त्रि । चतुरार्थे ॥

चातुराश्म्यम् । न । ब्रह्मचारिगृहस्थ वानप्रस्थसन्यासिषु ॥ चत्वार आश्र माएव । चतु० स्वार्थेष्यञ् ॥ चतुर्णा माश्रमाणांधर्मे ॥

चातुरी । स्त्री । दाक्ष्ये । चतुरतायाम् ॥ याहोकद्दयसाधनीमनुभूतासा चा तुरी चतुरी ॥ चतुरस्येयम् । तस्येद मित्यण् । ङीप् ॥

चातुर्जातकम् । न । चतुर्जातके ॥ स्वार्थे अण् ॥

चातुर्दशिक । त्रि । भूताध्ययनकर्तरि ॥ चतुर्दश्यामधीते । अध्यायिन्यदे शकालादितिठक् ॥

चातुर्भद्रम् । न । नागरातिविषामुस्ता गुडूचीतिचतुष्टये ॥

चातुर्मासी । स्त्री । पूर्णिमाविशेषे ॥ चतुर्षुमासेषुभवा । सन्धायामित्य ण् । ङीप् ॥

चातुर्मास्यम् । न । यागविशेषे ॥ चा तुर्मास्ययागस्य चत्वारि पर्वाणि । वै श्वदेवो वरुणप्रघास शाकमेध, शु- नासीरीयश्चेति । चतुर्षुमासेषु भ वन्ति चातुर्मास्यानियज्ञानि । चतु र्मासाण्ण्योयज्ञइति ण्य ॥ आषाढ शुक्लद्वादश्यादिचतुर्मासकर्त्तव्ये व्रते ॥यथा । आषाढशुक्लद्वादश्या पौर्ण मास्यामथापिवा । चातुर्मास्यव्रतारम्भ कुर्यात् कर्कटसङ्क्रमे ॥ अभावेतु तुलार्केपिमन्त्रेण नियम व्रती । का र्त्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत् तत् स मापयेत् ॥ चतुर्थीपिहि तच्चीर्णं चा तुर्मास्य व्रत नर । कार्त्तिक्यां शुक्ल पक्षेतु द्वादश्यां तत् समापयेदिति वाराह ॥

चतुर्मास्यद्वितीया । स्त्री । आषाढफा ल्गुनोर्जेषे या द्वितीया विधुक्षये । चातुर्मास्यद्वितीया सा प्रशस्तिम हर्षय ॥

चातुर्वर्ण्यम् । न । यज्ञसाधनेषु ब्रह्मक्ष त्रियविट्शूद्रषु ॥ चत्वारोवर्णाएव । चतुर्वर्णादीनाम्स्वार्थे उपसङ्ख्यान

मितिष्यञ् ॥ देवेषु चत्वारो वर्णा यथा । आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा । अश्विनौ च स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ ॥ स्मृता स्त्वाङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चय इति ॥

चातुर्वैद्य । पु । चतुर्वेदे ॥ चतुरो वेदानधीते चतुर्वेदः । स एव । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्चेति ब्राह्मणादिगणे पाठात् ष्यञ् ॥

चात्वाल । पु । याज्ञिकानां गर्त्तविशेषे ॥ चत्वाल एव । स्वार्थे अण् ॥

चानूर । पु । कंसमल्ले । चाणूरे ॥

चानूरसूदन । पु । श्रीकृष्णे ॥ चानूरं सूदितवान् सूदयति वा । सूद क्षरणे । ल्यु ॥

चान्द्र । पु । चन्द्रकान्तमणौ ॥ शुक्लाद्यमान्ते मासे ॥ कृष्णादिपूर्णिमान्ते च मासे ॥ न । चान्द्रायणे ॥ चन्द्रस्यायम् । अण् ॥

चान्द्रकम् । न । शुण्ठ्याम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

चान्द्रभागा । स्त्री । } चन्द्रभागायाम् ॥
चान्द्रभागी । स्त्री । }

चान्द्रमस । पु । इन्दुजे ॥ भारतवर्षीयोपद्वीपविशेषे ॥ न । मृगशिरोनक्षत्रे ॥ त्रि । चन्द्रमसस्सम्बन्धिनि ॥ चन्द्रमसोऽपत्यम् इदं वा । अण् ॥

चान्द्रमसायन । पु । बुधे । सौम्ये ॥

चान्द्रमास । पु । चन्द्रसम्बन्धिमासे ॥ स तु गौणमुख्यभेदेन द्विविधः । तत्राद्यः कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तः । द्वितीयः शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः । चान्द्रोऽपि शुक्लपक्षादिः कृष्णादिर्वेति च द्विधेत्युक्तेः ॥ तत्र मुख्यचान्द्रे कर्म्माणि । आह्निकश्राद्धादिसपिण्डीकरणान्तश्राद्धानि चान्द्रायणप्राजापत्यादिव्रतानि दानकर्म नित्यस्नानं गृहपुष्करिण्यादिप्रतिष्ठासाधारणतिथिविहितकर्माणि चेति ॥ गौणचान्द्रे कर्माणि । अष्टकादिपार्वणश्राद्धं वारुणीस्नानं जन्मतिथिकृत्यं जन्माष्टम्याद्युपवासो दुर्गोत्सवादितिथिनियतपूजा चेति ॥ चान्द्रश्चासौ मासश्च ॥

चान्द्रव्रतम् । न । स्मृपतेर्व्रतविशेषे ॥ यथा ॥ परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृष्यन्ति मानवाः । तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिको नृप इति मनुः ॥

चान्द्राख्यम् । न । आर्द्रके ॥

चान्द्रायणम् । न । व्रतविशेषे । इन्दुव्रते ॥ तच्चतुर्विधं भवति । पिपीलिकामध्याख्ययवमध्याख्ययतिचान्द्रायणशिशुचान्द्रायणभेदात् । तथाहि ।

एकैकह्रासयेत् पिण्ड कृष्णेशुक्लेचव
र्द्धयेत्। उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रा
यणस्मृतम् ॥ त्रिषवणस्नायी कुर्वाण
पैार्णमास्या पञ्चदशग्रासानश्नित्वात
त कृष्णप्रतिपत्क्रमेण एकैकग्रासंह्रा
सयेत् । तथाच चतुर्दश्यामेकोग्रा
स सम्पद्यते । ततोऽमायामुपोष्य
शुक्लप्रतिपत्प्रभृतिभिरेकैक वृद्धि-
नयेत् एव पैार्णमास्या पञ्चदशग्रा
सा सम्पद्यन्ते । एतत्पिपीलिकाम
ध्याख्य चान्द्रायणम् ॥ १ ॥ एतमेवि
धिकृत्स्न माचरेद्यवमध्यमे । शुक्ल
पक्षादिनियतश्चरंश्चान्द्रायणव्रतम् ॥
एवमेवपिण्डह्रासवृद्धित्रिषवणस्नाना
त्मकविधान यवमध्याख्ये चान्द्रायणे
शुक्लपक्षमादित कृत्वा सयतेन्द्रिय
श्चान्द्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत् ।
ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकपि
ण्डवर्द्धयेत् । यथापैार्णमास्या पञ्चद
शग्रासा सम्पद्यन्ते । तत कृष्णप्रतिपद
मारभ्य एकैकपिण्डह्रासयेत् । यथा
अमावास्यायामुपवासोभवति ॥ २ ॥
अष्टावष्टौसमश्नीयात् पिण्डान्मध्य
दिनेस्थिते । नियतात्मा हविष्याशी
यतिचान्द्रायणंचरन् ॥ ३ ॥ चतुर
प्रातरश्नीयात्पिण्डान्विप्र समाहि
त. । चतुरोस्तमितेसूर्ये शिशुचान्द्रा

यण स्मृतमितिमनु ॥ ४ ॥

चान्द्रायणिक । पु । तपस्विविशेषे ॥
चान्द्रायण वर्त्तयति । पारायणतुरा
यणचान्द्रायणं वर्त्तयतीतिठञ् ॥

चान्द्री । स्त्री । श्वेतकण्टकार्याम् ॥ ज्यो
त्स्नायाम् ॥

चाप । पु । धनुषि । शरासने ॥ धनू
राशौ ॥ पञ्चकलस्य ॥ऽ तृतीयप्रभे
दे ॥ चापस्य ० प्रभेदस्य विकार'। अ
वयवेचप्राण्योषधिवृक्षेभ्यइत्यण् ॥

चापपट । पु । पियालवृक्षे ॥

चापलम् । न । अनवस्थितौ ॥ तल्लक्षण
यथा । मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापल
न्त्वनवस्थितिरिति ॥ अविनीतत्वे ।
प्रयोजन विनापि वाक्पारुष्या दिव्या
पारयितृत्वे । अविमृश्यकारणरूपे
चपलकर्मणि ॥ सञ्चारिभावे ॥ आ
त्मप्रकाशिनीचेष्टारागा देश्चापलम
तमितिलक्षणात् ॥ चपलस्यकर्मभा
वो वा । यु० अण् ॥

चापल्यम् । न । चपलतायाम् ॥ चाञ्च
ल्ये । चापले ॥ चपलस्यकर्मभावो
वा '। गुणवचनत्वात् प्रासस्य ष्यञो
युवादिपाठप्रासेनाणा वाधप्रसङ्गेपि
ब्रा० ष्यञ् ॥

चामर । पु । न । चमरीपुच्छनिर्मि
ते वालव्यजने । प्रकीर्णके । चौंर

चौरी इति च भाषा ॥ अथ प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह । देवैः स्वमेव किल वालहेतोः सृष्टा हिमक्ष्माधरकन्दरेषु । आपीतवर्णास्तु भवन्ति तासां कृष्णास्तथान्याः खलु वा सिताश्च ॥ चमरीणां गुणसम्पदमाह । स्नेहो मृदुत्वं बहुवालता च वैशद्यमल्पास्थिनिबन्धनत्वम् । शौक्ल्यञ्च तासां गुणसम्पदुक्ता विद्धाऽल्पकेशानि न शोभनानि ॥ चामरदण्डलक्षणमाह । अध्यर्द्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽथवारत्निसमोऽथवान्यः । काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्तात् रत्नैश्च सर्वैः खचितो नराणाम् ॥ वर्णक्रमेणदण्ड ल० । अथ च्छातपत्राङ्गभवेन चापवितानकुन्तध्वजचामराणाम् । आपीततन्वीमधुकृष्णवर्णा वर्णक्रमेणैव हिता यदण्डाः ॥ दण्डादेः समपर्वणः फलमाह । मातृभूधनकुलक्षयावहा रोगमृत्युजननाश्च पर्वभिः । द्व्यादिभिर्द्विकविवर्द्धितैः क्रमाद्द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥ तेषामेव त्र्यादिषु विषमेषु द्विकविवर्द्धितेषु फलम् । यात्राप्रसिद्धिर्द्विषतां विनाशो लाभाः प्रभूता वसुधागमश्च । वृद्धिः पशूनामभिवाञ्छिताप्तिस्त्र्यादिष्वयुग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ इति वाराह्यां ७० ध्यायः ॥ विशेषोऽस्त्यत्र कल्पतरौ ज्ञेय ॥ दण्डे ॥ अतिशक्करीस्य कपञ्चदशाक्षरायावृत्तप्रभेदे । यथा । हारवत्पयोधरमृगेन्द्रलग्नसुन्दर चामरध्वजद्वयेन मण्डितं हि चामरम् । छत्रराजमेतदेव नागराजभाषितं पण्डितावलीविनोदकारि चारुभाषितम् ॥ यथा । रासलास्यलोपकामिनीजनेन खेलता पुष्पपुञ्जमञ्जुकुञ्जमध्यगेन दोलता । तास्त्वनन्यभाविगोपबालिकाविलासिना माधवेन जायतां सुखाय मन्दहासिनेति ॥ गुर्वऽक्षरेऽ ॥

चामरपुष्प । पु । न । पूगे ॥ काशे ॥ आम्रे ॥ केतके ॥

चामरा । स्त्री । चामरे ॥ दण्डे ॥ च मा० टाप् ॥

चामरी । पु । घोटके । किङ्किणि ॥ इति त्रिकाण्डशेष ॥

चामीकरम् । न । स्वर्णे । कनके ॥ चमीकरे आकर विशेषे भवम् । तत्र भवः इत्यण् ॥ यद्वा । चमनम् चम० । इण् जादिभ्य इतीञ् । कनाचमेरिति आक्रोऽविवक्षितत्वाद्वृद्धि । चामीकरोति । कृष्णोहेच्छितिट ॥

चामुण्डा । स्त्री । मातृकाभेदे । चर्ममुण्डायाम् । भैरव्याम् ॥ दुर्गायाम्

। गौर्य्याम् ॥ मोक्षकारणीभूतनि-
विकल्पकवृत्तिविशेष अमूसेनां वि
यदादिसमूहरूपांश्चाति खण्डयोरैक्या
च्छाति आद्यत्ते स्वात्मसाक्षात्कारेण
नाशयति इतिव्युत्पत्ते । पृषोदरा-
दित्वात् सर्वं सुस्थमित्याहुः ॥ मया
तवात्रोपहृतौ चण्डमुण्डौ महाप
शू इत्यत्रपशुपदद्विवचनयो स्वार
स्येन तूलमूलभेदेनाज्ञानद्वयकथने
न यस्मात्त्वचण्डमुण्डश्चगृहीत्वात्व
मुपागता । चामुण्डेति ततोलोके
ख्याता देवी भविष्यसीत्यत्रापि तूल
मूलाविद्ययोराहानमेव गृहीत्वेति
पदेनाख्य निर्वचनकथनाद्खण्डब्र
ह्मविद्यैवचामुण्डापदस्यार्थो वर्णि
त इतिरहस्यमुद्रावरणम् ॥ यद्वा ।
चमति । चमुअदने । वा० डयू ।
चामुरदनीय पदार्थ. । सच ब्रह्मा
तिरिक्त सर्वोपि । अत्ताचराचरग्र
हणादित्यधिकरणे तथानिर्णयात् ।
तखण्डयति उत्खण्डयति नविषयी
कुरुते ब्रह्मभावविषयिणीतियावत्
॥ अथवा चकारएकाक्षरनिघण्टुरी
त्या चन्द्रवाचक आह्लादप्रकाशगु
णयोगादिदङ्खानपर आनन्दपरोवा
सचब्रह्मैवतस्मिन् तदात्मत्वान्मुण्डय
तीति चामुण्डा । मुण्डन नामाधा

रापेक्षयान्यूनसत्ताकवस्तुनिरास ।
शिरस्थत्वमंपेक्षयान्यूनतादात्म्य वता
मेवकेशानावपने प्रयोगात् ॥ अथ
वा चाना वृत्तीना मुखाना वा मुण्ड
मिवशीर्षमिवस्थिता सर्वोत्तमा च
रमवृत्तिरूपा ब्रह्मविद्येतियावदिति
गौडपादटीकानुवादीभास्करराय ॥
चाम्पिला । स्त्री । नद्याम् । निर्भरि-
ण्याम् ॥
चाम्पेय । पुं । चम्पके ॥ स्वर्णे ॥ कि
ञ्जल्के ॥ नागकेसरे ॥ चम्पाया अप
त्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥
चाम्पेयकम् । न । किञ्जल्के ॥
चायनीय । त्रि । पूजनीये ॥
चार । पु । पियालवृक्षे । चिरौजी इ
ति प्रसिद्धे ॥ चार पित्तकफास्रघ्न
सत्फलं मधुरं गुरु। स्निग्ध सरमरु
त् पित्तदाहज्वरतृषापहम् ॥ पिया
लमज्जा मधुरो वृष्य पित्तानिला-
पह । हृद्यो ऽतिदुर्जर स्निग्धो वि
ष्टम्भी चामवर्द्धन ॥ गतौ ॥ बन्धे ॥
अवसर्पे । चरे । प्रणिधौ ॥ चाराण
विचारयेत् तीर्थेष्वात्मनश्चपरस्य च
। पाषण्डादीनविज्ञातानन्योन्यमपि
तरेपिच ॥ * ॥ अमात्य ममात्यम
सुपाभाषित्वमभ्युदकस्वपा।तचार
गणा इतिनीति वाक्यमृतम् ॥ * ॥

तल्लक्षणं यथा । विवस्वानिव तेजो भिर्नभस्वानिव वेगतः । राजा चरेज्जगत्सर्वं प्राप्नुयाल्लोकसम्मतिं ॥ तर्केङ्गितज्ञः स्मृतिमान् स्वीयभावाप्रकाशकः । क्लेशायाससहोदक्षः सर्वभयवर्ज्जितः ॥ सुभक्तो राजसु तथा कार्येषु प्रतिपत्तिमान् । नृपो निघ्नन्यांश्चारेण परराष्ट्रे विचक्षणः ॥ कालज्ञो मन्त्रकुशलान् सांवत्सरचिकित्सकान् । तथान्यानपि युञ्जीत समर्थान् शुद्धचेतसः ॥ अक्षुद्रांश्च तथाऽलुब्धान् दृष्टार्थानतत्त्वभाषिणः । पाषण्डिनस्तापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् ॥ स्वदेशपरदेशज्ञान् सुशीलान् सुविचक्षणान् । वार्त्तार्थान् वहूंश्चैव चारान् विनियोजयेत् ॥ नैकस्य वचने राजा चारस्य प्रत्ययं व्रजेत् । द्वयोः सम्बन्धमाज्ञाय तस्य युक्तं कार्यमाचरेत् ॥ तस्माद्राजा प्रयुञ्जीत चारान् वहुमुखान् वहून् । नीरेतो वामनाः कुब्जास्तद्विधा ये च कारव ॥ भिक्षुकश्चारणा दास्यो माला कार्ये कलाविदः । अन्तःपुरगता वार्त्ता निर्हरेयुश्चरस्थिताम् ॥ प्रकाशश्चाऽप्रकाशश्च चारस्तु द्विविधो मतः । अप्रकाशोऽयमुद्दिष्टः प्रकाशो दूतसंज्ञक ॥ इति युक्तिकल्पतरु ॥ कारागारे ॥ न । कृत्रिमविषे ॥ चरणम् । चरगतौ । घञ् ॥ चरति वा । पचाद्यच् । चरएव । प्रज्ञाद्यण् ॥

चारक । पु । अश्वादि पालके ॥ सञ्चारके ॥ वन्धे ॥ पियालद्रुमे ॥ चारे ॥ स्वार्थे क ॥

चारचक्षु । पु । राजनि ॥ चाराश्चक्षूंषि यस्य । गावः पश्यन्ति गन्धेन वेदैः पश्यन्ति वै द्विजा । चारैः पश्यन्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जना ॥ स्वपरमण्डलकार्याकार्यविलोकने चाराश्चक्षूंषि क्षितिपालानामिति नीतिवाक्यामृतम् ॥

चारचुञ्चु । त्रि । गतिविशेषैर्वित्ते ॥ चुञ्चुप् ॥

चारटिका । स्त्री । नलीनामगन्धद्रव्ये ॥

चारटी । स्त्री । पद्मचारिण्यामोषधौ ॥ भूम्यामलक्याम् ॥ चारयति । चरेर्ण्यन्तात् शकादिभ्योऽटन् । ङीप् ॥

चारण । पु । कीर्त्तिसञ्चारकनटे । कुशीलवे ॥ चारयति कीर्त्तिम् । चर० । णिजन्त । नं० ल्यु ॥ देवानां स्तुतिपाठके ॥

चारपथ । पु । राजपथे ॥

चारभट । पु । वीरे ॥

चारवायु । पु । निदाघजेवायौ ॥

चारिणी । स्त्री । करुणीवृक्षे ॥

चारित्रम् । न । स्वभावे । चरित्रे ॥ कुलक्रमागताचारे ॥ चरित्रमेव । स्वार्थेऽण् ॥ चारित्रेण । चर० । चरेर्वृ त्तश्च ॥ चारित्रम् वा । स्वरभेद ॥

चारित्रा । स्त्री । तिन्तिडीवृक्षे

चारी । स्त्री । नृत्याङ्गविशेषे ॥ वि वरणान्तसङ्गीतदामोदरे ॥

चारु । पु । बृहस्पतौ ॥ त्रि । शोभने । रम्ये । मनोज्ञे ॥ चरति चित्ते । चर० । दृसनिजनिचरिचटिभ्यो ञुण् ॥ न । कुङ्कुमे ॥

चारुक । पु । शरबीजे ॥

चारुकेशरा । स्त्री । तरणीपुष्पे ॥ नागरमुस्तायाम् ॥

चारुगर्भ । पु । } श्रीकृष्णपुत्रे ॥
चारुगुप्त । पु । }

चारुदेष्ण । पु । रुक्मिण्यांश्रीकृष्णतनये ॥

चारुधारा । स्त्री । इन्द्राण्याम् ॥ स्यादिंद्राणी शतावरी चारुधारेति रभस ।

चारुनालकम् । न । रक्तपद्मे ॥

चारुपर्णी । स्त्री । प्रसारण्याम् । गन्धभादालिया इति गौडभाषा ॥

चारुफला । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥ चारूणिफलान्यस्याः ॥

चारुमती । स्त्री । रुक्मिण्यां श्रीकृष्णकन्यायाम् ॥

चारुलोचन । पु । हरिणे ॥ त्रि । सुलोचने ॥

चारुवर्द्धना । स्त्री । नार्य्याम् ॥

चारुवाहु । पु । } श्रीकृष्णात्मजे॥
चारुविन्द । पु । }

चारुव्रता । स्त्री । मासोपवासिन्याम् ॥

चारुशिला । स्त्री । मणौ ॥

चार्च्चिक । त्रि । चर्चाभिज्ञे ॥ उक्थादित्वात् ठक् ॥

चार्च्चिक्यम् । न । चन्दनादिना देहविलेपने । चर्चायाम् । स्थासके ॥ चर्चैअध्ययने । धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् । चर्चिकैव । स्वार्थेष्यञ् ॥

चार्म्म । पु । चर्मावृतरथे ॥ चर्मणापरिवृत । परिवृतोरथइत्यण् ॥

चार्म्मणम् । न । चर्मसमूहे ॥ चर्मणांसमूह । भिक्षादिभ्योऽण् ॥

चार्वाक । पु । बौद्धैकदेशिनि । आकाशभिन्नभूतचतुष्टयवादिनि तार्किकविशेषे । नास्तिके । वार्हस्पत्ये । लौकायतिके ॥ तस्येदंमतम् । शरीरमेवात्मा । प्रज्वलितगृहात् स्वपुत्रपरित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् । स्थूलोहंकृशोहमित्यनुभवाच्च ॥ प्रत्यक्षमेकंचार्वाकाः प्रमाणं मन्यन्ते ॥ अपिच । सर्वथालोकायतमेवशा

त्वम्। यन्नप्रत्यक्षमेवप्रमाणम्। पृथिव्यापस्तेजोवायवस्तत्त्वानि चत्वार्येव। अर्थकामौच पुरुषार्थौ। भूतान्येवचेतयन्ते नास्ति परलोकः। मृत्युरेवापवर्ग इति ॥ दुर्योधनसखे राक्षसविशेषे ॥

चार्वी। स्त्री शोभनायाम् ॥ बुद्धौ ॥ ज्योत्स्नायाम् ॥ धनदभार्यायाम् ॥ दीप्तौ ॥

चाल: । पु। छप्पर इति ख्यात इतिच ख्याते पटले। पिटे। छदिषि ॥ चलति। चलगतौ। ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः। वृद्धिः ॥

चालक: । पु। गम्भीरवेदिनि। अङ्कुशदुर्धरे हस्तिनि ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

चालनम्। न। चालन्याम्। सूक्ष्मच्छिद्रसमोपेत चालनंतितउःस्मृतमिति काव्यः ॥ चाल्यतेऽनेनवा। च-ल०। णयन्त। ल्युट् ॥ धूनने ॥

चालनी। स्त्री। तितऊ। बहुच्छिद्रायाम्। चलनी इतिभाषा ॥ चाल्यतेऽनयावा। चलेर्णयन्तात्ल्युट्। ङीप् ॥

चाष: । पुं। स्वर्णचूडे। किकीदिवौ। नीलाङ्गे। पुण्यदर्शने ॥ अशोकश्च विशोकश्च नन्दन पुष्टिवर्द्धन। हेमतुण्डो मणिग्रीव स्वस्तिक श्चापराजित ॥ अष्टौ चाषस्यनामानि चाषदृष्ट्वातुय पठेत्। अर्थसिद्धिर्भवेत्तस्य मिष्टमन्न वराङ्गनेतिपठन्ति। नीलकण्ठ इत्यस्यप्रसिद्धिर्लोके॥ चाषयति। चषहिंसायाम्। स्वार्थणयन्तात् अच्। चषभक्षणे। हेतुमण्णयन्ताद्वाऽच् ॥

चास: । पुं। इक्षुप्रभेदे ॥ पक्षिविशेषे। चाषे ॥

चिक। पु। गन्धमूषिके ॥

चिकर्त्तिषु। त्रि। कर्त्तुमिच्छौ ॥ कृतीछेदने। सन्नन्तादुमत्यय: ॥

चिकित्सक: । पु। वैद्ये। चिकित्साजीविनि ॥ आयुर्वेदकृताभ्यास: सर्वेषांप्रियदर्शन। आर्यशीलगुणोपेत एषवैद्योविधीयते ॥ चिकित्सति। कितेर्व्याधिप्रतीकारे इतिसन्नन्तात् ण्वुल् ॥

चिकित्सा। स्त्री। रोगवारणे। रुक्प्रतिक्रियायाम्। क्रियायाम् ॥ आसुर्यादिभेदात्सा त्रिधा। यथा। आसुरी मानुषी दैवी चिकित्सा त्रिधामता। शल्यप्रधानादैवीस्याच्छेदभेदात्मिकासुरी ॥ मानुषी षड्रसाख्याजपहोमादिसस्कृता। कलौचाल्पवलेलोके मानुषीतत्रपूजिता ॥ तस्यालक्षणं यथा। याभि:

क्रियाभि र्जायन्ते शरीरे धातवः समा । साचिकित्सा विकाराणां कर्म तद्भिषजांमतम् ॥ याह्युदीर्णं शमयति नान्य व्याधि करोतिच । साक्रिया नतु या व्याधि हरत्यन्य मुदीरयेत् ॥ अस्याः फलम । क्वचिदर्थं क्वचिन्मैत्री क्वचिद्धर्मं क्वचिद्यशः । कर्माभ्यासः क्वचिच्चेति चिकित्सानास्ति निष्फला ॥ अस्याअङ्गानियथा । रोगी दूतो भिषग्दीर्घमायुष्यश्च सेवकः । सदौषधं चिकित्सायामित्यङ्गानि बुधाजगुरिति॥गुप्तिज्किद्भ्य इतिकितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने सप्रत्ययेचसन् । चिकित्सनम् । अप्रत्ययात् ॥

चिकित्सित । चि । प्रतिकृतामये । कृतप्रतीकारे ॥ न । चिकित्सायाम् ॥ भेषजे ॥ चिकित्सा सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

चिकित्स्य । त्रि । रोगान्नाशयितव्ये॥ चिकित्सितुयोग्य । रोगे ॥ यथा । जातमात्र श्चिकित्स्य स्यान्नोपेक्ष्योऽल्पतयागदः । वह्निशत्रुविषैस्तुल्य स्वल्पोपिविकरोत्यसौ ॥ रोगमादौ परीक्षेत तदनन्तरमौषधम् । ततः कर्मभिषक्पश्चाद्ज्ञानपूर्वंसमाचरे

दिति ॥

चिकिन । चि । चिपिटे । चिक्के ॥ नासिकायानतम् । इनच्पिटच् चिकचिचेति नेरिनच् प्रकृतेश्चिकादेशश्च । तद्योगान्नासिका चिकिना । पुरुषश्चिकिनः ॥

चिकिल । पु । पङ्के । चीकड़इतिभाषा॥

चिकीर्षा । स्त्री । कर्तुमिच्छायाम् ॥ कृञ्० । अप्रत्ययादित्य. । टाप् ॥

चिकीर्षितम् । न । अभिप्राये॥ कर्तुमीप्सिते ॥

चिकीर्षु । त्रि । कर्तुमिच्छौ । करणेच्छाविशिष्टे ॥ कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । तच्छील । सनाशंसभिक्षउ ॥

चिकुर. । पु । कुन्तले । वाले ॥ हस्तप्रभेदे ॥ पक्षिविशेषे ॥ शैले । पर्वते ॥ गृहवभ्रौ ॥ सरीसृपे ॥ त्रि । तरले । चञ्चले ॥ चपले । दोषमनिश्चित्यवधबन्धनादेः कर्तरि ॥ सत्ये ॥ यथा । तावीक्ष्यलीलाचिकुरा मनङ्ग' स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोचेति ॥ चिरन्त्यन्तशब्द कुरति । कुर शब्दे । इगुपधेतिकः ॥

चिकुरपक्ष । पुं । } केशसमूहे ॥
चिकुरपाश. । पु । }
चिकुरहस्त । पु । }

चिकूर. । पु । चिकुरे ॥ इतिशब्दभेदः

प्रकाश. ॥

चिक्क । पु । छुच्छुन्दर्याम् ॥ त्रि । नतनासिके । चिपिटे ॥ नासिकाया नतम् । कप्रत्ययेनेश्चिका देशश्च ॥

चिक्कण । पु । पूगवृक्षे ॥ न । पूगफले ॥ त्रि । मसृणे । स्निग्धे । चिकणा इति भाषा ॥ चिक्कणम् । चिक्क गतौ । सं᳚क्विप् । चिक्क कणति । कण शब्दे । मूलक ॥ यद्वा । चिक्कणम् । चण् । चिक्कस्य चणम् । चण शब्दे । अच् । शकन्ध्वादि ॥ यद्वा । चेतति । चितीसंज्ञाने । चितेः कण कश्च । बाहुलकाद्गुण. ॥

चिक्कणा । स्त्री । उत्तमायाङ्गवि । नैचिक्याम् ॥ पूगफले ॥

चिक्कणी । स्त्री । पूगफले ॥

चिक्कस । पुं । यवचूर्णे ॥ इति हेम ॥

चिक्का । स्त्री । पूगफले ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

चिक्रंसा । स्त्री । क्रमितुमिच्छायाम् । जिहचायायाम् ॥ क्रमेः सन्नन्ताद प्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टाप् । स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्तेइतीडागमो न भवति । अपक्रमेर्वृत्त्यादिव्यतिरिक्तार्थेऽप्यनुपसर्गादिति वैकल्पिकत्वात्मनेपदनिमित्तस्यानुपसर्गस्य-स्यैवैवं विकल्पस्य सम्भवात् ॥

चिङ्गट । पु । गलदा चिङ्गडा इति भाषा चिङ्गडी इति च गौड भाषा प्रसिद्धे मत्स्ये । महाशल्के ॥

चिङ्गटी । स्त्री । घुषाचिङ्गडी इति गौड प्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिङ्गड । पुं । चिङ्गटमत्स्ये ॥

चिचिण्ड: । पु । चिचिण्डे । सुदीर्घ-फले ॥

चिचीषा । स्त्री । चेतुमिच्छायाम् ॥ चिनोतेः सन्नन्ताद प्रत्ययादिति स्त्रियामकार प्रत्ययः । विभाषाचेरिति विकल्पात् कुत्वाभावः ॥

चिच्छक्ति' । स्त्री । चैतन्ये ॥ यथोक्तं सकलोपशारीरके । चिच्छक्ति' परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यत इति । यथोक्तं श्रीदेवीभागवते ५ स्कन्धे १९ ऽध्याये । चिच्छक्तिरस्ति परमात्मनि तेन सोपि व्यक्तो जगत्सु विदितो भवकृत्यकर्त्ता । कोन्यस्त्वयाविरहित' प्रभवत्ययम् कर्त्तुं विहर्त्तुमपि संचलितुं स्वशक्त्येति ॥ २८ ॥ हेमात सा चिच्छक्ति. परमात्मन्यस्ति तेन हेतुना सोपि परमात्माव्यक्तो नामरूपात्मको भवति तथा जगत्सु विदितः प्रसिद्ध तथा भवकृत्यकर्त्ता प्रपञ्चसृष्टिस्थितिसंहृतिकर्त्ता भवति । क पुरुषोऽस्मात् परमात्म

नोऽन्यस्त्वद्विरहितः स्वशक्त्यैवामुष्मिन् प्रपञ्चे कर्त्तुं विहर्त्तुं तथासम्वलितु प्रभवति नकोपीत्यर्थः । यद्वा शिवत्वं हितचापि त्वशक्तिरूपा भवत्येव । एतादृशी त्वं सकलकारणा महनीयेति भावः । तदुक्तं दक्षिणामूर्त्तिसंहितायाम् । शक्त्या विना शिवे सूक्ष्मे नाम धाम न विद्यते इति ॥

चिञ्चा । स्त्री । अम्लिकाऽगमे ॥ चिमिच्यथ्यक्तं शब्दं चिनोति ॥ चिञ्० । अन्येभ्योपीति डः ॥ फले ॥ चिञ्चाया फलम् । हरीतक्यादिभ्यात् फलप्रत्ययस्य लुप् ॥

चिञ्चाम्लम् । न । } अम्लशाके ॥
चिञ्चासारः । पु । }

चिञ्चिका । स्त्री । अम्लिकायाम् । अम्ली इति इम्ली इति च भाषा ॥

चिञ्चिड । पु । सुदीर्घफले । चचैंडा इति भाषा ॥ चिञ्चडो वातपित्तघ्नो बल्यः पथ्यो रुचिप्रदः । शोषणोति चित किञ्चित् गुणैर्न्यून पटोलतः ॥

चिञ्चुकी । स्त्री । चञ्च्वाम् । दीर्घपत्रायाम् । चेंचू नाडीशाके ॥

चिञ्चोटकः । पुं । सङ्कोचाख्ये । चेंचको इति चेंचुड । इति च गौडप्रसिद्धे तृणे ॥

चित् । अ । असाकल्ये । असकलार्थे ॥ यथा । किञ्चित ॥ चेतति । चितीसंज्ञाने । क्विप् ॥

चित् । स्त्री । शक्तौ । बुद्धौ ॥ अजडे । निर्विशेषस्फुरणमात्रे चेतने । स्वत एव प्रकाशमाने ब्रह्मणि ॥ निर्विकल्पकं सर्वावभासकं ज्ञानं प्रत्यगात्मस्वरूपं चिदितिव्याख्यातारः ॥ चिद्रहाश्मीति चिन्मात्रमिदं चिन्मयमेव च । चित्त्वं चिदहमेते च लोकाश्चिदितिभावयेत्युपदेशः ॥ चिती० । सं० क्विप् ॥

चितः । त्रि । कृते ॥ चीयतेस्म । चिञ्० । क्तः ॥

चिता । स्त्री । चित्यायाम् । मृतार्थे दारुषु । प्रेतदाहार्थे ऽग्न्याधाने ॥ शवदाहार्थे रचनायुक्तकाष्ठेषु ॥ संहतौ ॥ चीयतेस्म । चिञ् चयने । क्तः । टाप् ॥

चिताचूडकम् । न । चितायाम् ॥

चितिः । स्त्री । चितायाम् ॥ समूहे । वृन्दे ॥ निर्विषयकसंविदि ॥ बौधादिग्विष्टकासङ्ख्यानार्थाङ्कविशेषे ॥ अग्निस्थानविशेषे ॥ चीयते । चिञ्० । स्त्रियां क्तिन् ॥

चितिका । स्त्री । कटिशृङ्खलायाम् ॥

चित्तम् । न । चेतसि । अनुसन्धानात्मिकायामन्तःकरणवृत्तौ ॥ चित्तस्य बुद्ध्यावन्तर्भावः विषयपरिच्छित्ति

रूपत्वाविशेषात् । बुद्धेर्धर्मपूर्वोविषय. चित्तस्य पूर्वानुभूत इतिविषयभेदात चित्तस्यक्वचित् पृथङ्निर्देशो प्यस्ति ॥ चैतन्ये ॥ यथा । एवमजायतेचित्तमिति ॥ विज्ञानस्कन्धे ॥ चितौ० । भावे क्त. । स्त्रीद्विताइतीष्विनिषेध. ॥ चितायाम् ॥ चिताकाष्ठमठीचैत्यंचिताचूडकमिष्यते । चित्तत्वेतिचिकायइशेषात् ॥

चित्तकाल' । पु । चित्तपरिच्छेदे ॥ मान्यश्चितकालव्यतिरेकेण परिच्छेद्क कालोयस्य तथा ॥

चित्तजन्मा । पु । कामदेवे ॥

चित्तदोष । पु । शून्यतायाम् ॥

चित्तनदी । स्त्री । उभयतोवाहिन्याम् ॥ इयं ह्युभयतोवहति कल्याणाय वहति पापायच । तत्र या कैवल्यप्राग्भारा विवेकनिम्ना साकल्याणवहा । यात्वविवेकनिम्ना संसारप्राग्भारा सापापवहा ॥

चित्तप्रसन्नता । स्त्री । हर्षे ॥

चित्तबन्धनम् । न । चित्तबन्धकारके । मूलाज्ञाने ॥ चित्तस्यबन्धनम् ॥

चित्तभञ्जनम् । न । रूपक्रियानुसन्धानराहित्ये ॥

चित्तमोदक: । पु । लड्डुकविशेषे ॥

चित्तल' । पु । मृगविशेषे ॥ असिततिलोज्ज्वलतैलविपक्व समधुयुतं भवति कुरसाख्यम् । त्रिकटुकयुक्तनिशार्द्रकमिश्र बहुगुणचित्तलमांसमनर्घम् ॥ रसे पाकेच मधुरं रक्तपित्तविनाशनम् ॥

चित्तविक्षेप. । पु । योगप्रतिपक्षेषु व्याधिस्त्यानादिषु ॥ चित्तं विक्षिपन्ति योगादपनयन्तीति चित्तविक्षेपा: योगप्रतिपक्षा । तेच नव योगसूत्रेणोक्ता । यथा । व्याधिस्त्यान संशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शना-लब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेन्तरायाः इति ३० । तत्रसंशयभ्रान्तिदर्शने तावद्वृत्तिरूपतया वृत्तिनिरोधरूपस्य समाधे. साक्षा-त्प्रतिपक्षौ । व्याध्यादयस्तु सम वृत्तिसहचरिततया सत्प्रतिपक्षा-भवन्ति ॥

चित्तवित् । पुं । विज्ञानात्मवादिनिबौद्धविशेषे ॥ चित्तमेव बाह्याकारशून्य विज्ञानं तदेवात्मेतिविज्ञानवादिनो भ्रान्तिरेव । सुषुप्ते अभिधानात् वेद्यस्यच घटादिवत् इतिरिक्तवेद्यत्वात् ॥

चित्तविप्लव. । पुं । उन्मादे ॥

चित्तविभ्रम: । पु । उन्मादे ॥ चित्तस्यविभ्रमो ऽनवस्थानम् ॥

चित्तसमुन्नति । स्त्री । माने ॥ चित्तस्य सम्यगुन्नति ॥

चित्तहारी । त्रि । मनोरमे ॥

चित्ताभोग । पु । एकस्मिन्विषये मनसो भूयोभूय प्रवृत्तौ । एकस्मिन्विषयेचित्तस्थैर्ये । मनस्कारे ॥ आभोजनम् आभोग । भुजेर्भावे घञ् । चित्तस्य आभोगस्तदेकप्रवणता आभोगपरत्वमितियावत् ॥

चित्ति । स्त्री । प्रज्ञायाम् ॥

चित्तैकाग्र्यम् । न । अन्यार्थनिवृत्तौ ॥

चित्तोक्ति । स्त्री । दैवप्रश्ने ॥

चित्तोत्थम् । न । सप्तमगृहे ॥

चित्तोन्नति । स्त्री । गर्वे ॥

चित्प्रतिविम्ब । पु । जीवे ॥ चितः प्रतिविम्ब ॥

चित्य । पु । अग्नौ ॥ चीयतेऽसाविच्यर्थे चित्याग्निचित्येचेति चिनोतेः कर्मणि यप्रत्ययस्तुगागमश्च निपात्यते ॥ न । चितायाम् । मृतकचैत्ये ॥ जिनौकसि ॥

चित्या । स्त्री । मृतचितौ । चितायाम् ॥ टाप् ॥

चित्र । पु । यमविशेषे ॥ यथा । वृकोदराय चित्रायेति ॥ कर्बुरवर्णे ॥ अशोकवृक्षे ॥ चित्रकवृक्षे ॥ एरण्डवृक्षे ॥ न । तिलके ॥ आलेख्ये । मूरत इतिभाषा ॥ अद्भुते ॥ कर्बुरे । नानावर्णे ॥ आकाशे ॥ न । अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । तच्चित्र यत्रवर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता । सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णा खड्गमुरजपद्माद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रकाव्यम् ॥ कष्टकाव्यमेतत् ॥ * ॥ अष्टिसप्तकषोडशाक्षरायावृत्तौ ॥ यथा । चित्रसप्तमीरितसमानिकापदद्वयन्तु । यथा । विद्रुमारुणाधरोष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्टवल्लवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्टकाङ्ग । त्वासदैववासुदेवपुण्यलभ्यपादवेववन्यपुष्पचित्रकेश त्वाश्रयामि गोपवेशइति ॥ चित्तयायते दुःखविस्मारकत्वात् । चेङ् पालने । आतोऽनुपसर्गेक ॥ चित्रयति वा चित्र-चित्री करणे । घ्यन्तात् पचाद्यच् ॥ चिनोति चीयते वा । अमिचमीतिक्त्र ॥ त्रि । कर्बुराद्भुतयुक्ते ॥

चित्रक । पु । पाठिनि । वह्निसंज्ञके ओषधौ । चीता इति भाषा ॥ चित्रकः कटुकः पाके वह्निकृत् पाचनो लघु. । रूक्षोष्णो ग्रहणी कुष्ठशोथार्शः. कृमिकासनुत् ॥ वातश्लेष्महरो ग्राही वातार्शः श्लेष्मपित्तहृत् ॥ विचित्रं चैत्रक शाकं कासमर्द विमर्दितम् । तप्ततैले सवाल्हीके प्राचित

तक्रसम्भृतम् ॥ चीता इतिभाषा प्रसिद्धे व्याघ्रविशेषे । शूरे । मृगान्तके ॥ एरण्डवृक्षे ॥ न । तिलके ॥ चित्रयति । चित्र० । क्वुन्शिल्पिसंज्ञयो ॥ यथा । चित्रंमुहुश्चायते । चैष्ट० । कात्यात् स्वार्थेकन् ॥ चित्रकरोतिवा । अन्येभ्योऽपीतिडः ॥

चित्रकण्ठः । पुं । कपोते ॥ ॥

चित्रकम्बलः । पुं । गलीचा इति दुली चा इतिच भाषा प्रसिद्धे कम्बलविशेषे ॥

चित्रकरः । पुं । शूद्रागर्भे विश्वकर्मीरसजाते चितेरा इतिख्याते वर्णसङ्करजातिविशेषे । चित्रकारे । रङ्गाजीवे ॥ इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ चित्रकरोति । डुकृञ्० । दिवाविभानिशेतिट ॥

चित्रकर्मा । पुं । तिनिशद्रुमे ॥ त्रि । विविधाद्भुतकर्मणि ॥

चित्रकाय । पुं । व्याघ्रे । वाघ इतिभाषाप्रसिद्धे ॥ चीता इतिभाषाप्रसिद्धे चित्रव्याघ्रे ॥ चित्रः कायोऽस्य ॥

चित्रकारः । पुं । चित्रकरे ॥ स्थपतेरपिगान्धिक्यां चित्रकारोव्यजायतेति प०प० ॥ चित्र करोति । डुकृञ्० कर्मण्यण् ॥

चित्रकूटः । पुं । स्वनाम्ना प्रसिद्धे पर्वतविशेषे ॥

चित्रकृत् । पु । तिनिशद्रुमे ॥ चित्रकारे ॥ चित्रंकरोति । क्विप् ॥

चित्रकोल. । पुं । बाम्हनीतिख्याते जन्तौ । ज्येष्ठ्याम् । अञ्जने । ककले ॥

चित्रगन्धम् । न । हरिताले ॥

चित्रगुप्त । पु । चतुर्दशयमान्तर्गतयमे ॥ यथा । एकोद्दिष्टाय चित्राय चित्रगुप्ताय वैनमः इति ॥ ब्रह्मपाद्मे यमस्य लेखके ॥ अस्योत्पत्त्यादिराचारनिर्णयतन्त्रादवधार्या ॥

चित्रजल्प । पुं । वाक्यविशेषे ॥ यथा । प्रेष्ठस्य सुहृदालोके गूढरोषाभिजृम्भितः । भूरिभावमयो जल्पो यस्तीव्रोत्कण्ठितान्तिमः ॥ चित्रजल्पो दशाङ्गोयं प्रजल्पं परिजल्पितम् । विजल्पोज्जल्पसंजल्पा अवजल्पोऽभिजल्पितम् ॥ आजल्पः प्रतिजल्पश्च सुजल्पश्चेति कीर्त्तितमित्युज्ज्वलनीलमणि. ॥

चित्रतण्डुला । स्त्री । विडङ्गे ॥ चित्रास्तण्डुला यस्याः ॥

चित्रत्वक् । पु । भूर्जवृक्षे ॥

चित्रदण्डक । पु । ओलवृक्षे ॥

चित्रदर्शनम् । न । स्मारके ॥ स्मारकं चित्रदर्शनम् ॥

चित्रदेवी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रनेत्रा । स्त्री । सारिकाविहगे ॥

चित्रपक्षः । पु । तित्तिरिपक्षिणि ॥ चि
त्तिरोपाइतिख्याते पाण्डुसंज्ञकेख-
गे ॥ चित्रपक्ष.कफहरो वातघ्नोग्राह
कोग्रयुत् ॥

चित्रपट' । पु । छींट इति प्रसिद्धे वस्त्रे ॥

चित्रपत्रिका । स्त्री । द्रोणपुष्प्याम् ॥
कपित्थपर्ण्याम् ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

चित्रपदा । स्त्री । गोधापदीलतायाम्
॥ अनुष्टुप्सप्तकाष्टाक्षराहत्तिविशे
षे ॥ यथा । चित्रपदा यदि भोगौ
। यथा । यामुनवैकतदेशे गोपवधू
जलकेलौ । कंसरिपो र्गतिलीला
चित्रपदाजगदव्यात् ॥ सवैया स्रग्
सायामपिदृश्या । यथा । सप्तपदा
भगणा' परतो गुरुरन्तगतो लघुको
जितदेश चित्रपदेति तदा युधि वि
विक्रमतो धृतवैरिधराधिपकेश । सा
कथिता धिषणऋद्धपिङ्गलनागवरे
णहृयाभिनिवेश गौडकुलोज्ज्वलधा
रबधारय चेतसि हृद्यमनन्तमरे-
णेति ॥

चित्रपर्णिका । स्त्री । चित्रपर्णीप्रभेदे
। पृश्निपर्ण्याम् । दीर्घपत्रायाम् ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥ चि-
त्रपर्णीमञ्जुः । प्राक्कर्णोतिरूमीष ॥ क

आस्फोटालतायाम् ॥ जलपिप्पल्या
म् ॥ द्रोणपुष्प्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रपादा । स्त्री । सारिकापक्षिणि ॥

चित्रपिच्छक । पु । मयूरे ॥

चित्रपुङ्ख. । पु । शरे ॥

चित्रपर्णी । स्त्री । कन्नछायाम् ॥

चित्रपृष्ठ' । पु । कलविङ्के । चटके ॥

चित्रफल । पु । चितल इति गौडप्र
सिद्धे मत्स्ये ॥

चित्रफला । स्त्री । चिर्भिटायाम् ॥ म
गेर्वारौ ॥ लिङ्गिन्याम् ॥ वार्ताक्या
म् ॥ कण्टकार्याम् ॥ फलइमाच
इतिगौड प्रसिद्धे मत्स्ये । राजग्रीवे
। फलवल्याम् ॥ वृहद्गिन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रभानु' । पु । अग्नौ । वैश्वानरे ॥
सूर्ये ॥ चित्रकवृक्षे ॥ भैरवे ॥ चित्रा
भानवोऽस्य । चुम्बादित्वात् पूर्वप
दादितिणत्वम् ॥ षोडशेवत्सरे ॥
अस्यफलम् । बलकामुदमायाम्बध
न्याव्रविद्धर्मप्रिये । मनःपदंजायतेच
वै चित्रभानौ वरानने ॥

चित्रभेषजा । स्त्री । काकोदुम्बरिका
याम् ॥

चित्रमृग । पु । पृषताख्येमृगे ॥

चित्रमेखल. । पु । मयूरे ॥

चित्रयोधी । पु । अर्जुनवृक्षे ॥

चित्ररथः । पु । सूर्ये ॥ गन्धर्वविशेषे ॥

विद्याधरे ॥

चित्रकः । पु । कर्बुरवर्णे । किर्मीरे ॥ त्रि । तद्युक्ते ॥

चित्रलता । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥

चित्रला । स्त्री । गोरक्षीदृक्षे ॥

चित्रलेखा । स्त्री । अप्सरोविशेषे । बाणासुरसुताया उषायाः सख्याम् । कुम्भाण्डतनयायाम् ॥ धृतिलघ्वक्षरादशाक्षरावृत्तिविशेषे ॥ यथा । मन्दाक्रान्ता नयरलघुयुता कीर्त्तिता चित्रलेखा ॥ यथा । अङ्के ऽमुष्मिन् भ्रमति मृगदृशां सारद्रूपं यदासीदाकृष्टेदं व्रजयुवतिसभां वेधसा सा व्यधायि । नैतादृक्चेत् कथमुदधिसुता मन्दिरान्युतस्य प्रीतिरस्यां नयनयुगल भूश्चित्रलेखाङ्कितायामिति ॥

चित्रलोचना । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चित्रवल्क । पु । पाठीनमत्स्ये ॥

चित्रवल्लिक । पु । वदालमत्स्ये ॥

चित्रवल्ली । स्त्री । मृगेर्व्वारौ ॥ महेन्द्रवारुण्याम् ॥

चित्रवीर्य्यः । पु । रक्तैरण्डे ॥

चित्रशिखण्डिजः । पुं । बृहस्पतौ ॥ चित्रशिखण्डी अङ्गिराः ततो जातः । अमी० । पञ्चम्यामिति डः ॥

चित्रशिखण्डी । पु । सप्तर्षिषु ॥ यथा ॥ मरीचि रङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः क्रतु । वसिष्ठश्चेति सप्तैते ज्ञेया श्चित्रशिखण्डिनः ॥ चित्रशिखण्डश्चूडा विशेषोऽस्त्येषामिति व्युत्पत्त्याप्रत्येकं सप्तापि मरीच्यादय श्चित्रशिखण्डिन ॥

चित्रशिखण्डिप्रसूतः । पु । बृहस्पतौ ॥

चित्रसर्प्पः । पु । मालुधाने ॥

चित्रसेन । पुं । वसुपादजनमसीश्वास्य कायस्थस्य चित्रगुप्तादिचितयाङ्गीत मूर्त्तिविशेषे ॥ अयञ्चमन्त्रं देहस्य विवेचक । यथा । चित्रसेने मया चित्रां नगरेतिगुरोर्मयम् । अथा सन्तोष्य पुत्रादीन् याचित्वा प्राप्य मन्त्रं त ॥ राज्यंचकार कृत्युक्त्वि न्नाकृदधोमयः ॥ इत्याचारनिर्णय तन्त्रम् ॥

चित्रा । स्त्री । आखुपर्ण्याम् ॥ गोडुम्बायाम् ॥ सुभद्रायाम् ॥ दन्तिकायाम् ॥ मायायाम् ॥ सर्पविशेषे ॥ नदीविशेषे ॥ अप्सरोविशेषे ॥ मवेर्व्वारौ ॥ गण्डदूर्व्वायाम् ॥ मूलस्त्र्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ वैदिककर्म्मविशेषे ॥ चतुर्द्दशे नक्षत्रे ॥ अथ जातफलम् । यथा । प्रतापसन्तापितशत्रुपक्षो दक्षो नये चापिविचित्रवासाः । प्रसूतिकाले यदि यस्य चित्रा बुद्धिर्विचित्रा खलु तस्य नाभे ॥

मतिशर्वरीसंशकपञ्चदशाचराष्ट-
लिप्रभेदे ॥ यथा । चित्रानामच्छ
न्दस्विच चेत् पयोमायकारौ । यथा ।
कोपाग्नौ कौकालोचा वदत कथि
न्नामजान्ते खेखन्मुक्ताकारायल
'गुखसन् मूर्द्धचित्रा । कंसारातेर्मूर्त्ति
स्तन्मेहदिक्रीडनीय कोप्यःस्वर्गी
मोघो वाश्माश्रिवते तन्नानेतिरति
॥ चित्र रूपमत्स्यच्छा. ॥ चित्रायां
जातायाम् ॥ चित्रारेवतीरोहिणी-
भ्यः स्त्रियां नचत्राच्चो लुक् ॥ नाडी
विशेषे ॥ सुषुम्नामूलदेशे चित्रा
नाड्यस्ति । तस्यामध्ये तु चित्राख्या
नाडी सूक्ष्मातुवर्त्तत इतितन्त्रवच
नात् ॥

चित्राक्षी । स्त्री । सारिकायाम् ॥

चित्राक्षुप. । पु । द्रोणपुष्प्याम् ॥

चित्राङ्ग । पुं । चित्रके ॥ रक्तचित्रके ॥
सर्पे ॥ न । हिङ्गुले ॥ हरिताले ॥

चित्राङ्गद । पु । शान्तनुराजपुत्रे । च
न्द्रवंशीयनृपविशेषे । विचित्रवीर्य्य
भ्रातरि ॥ गन्धर्वविशेषे ॥ ब्रह्मपाद
अमसीशाख्यकायस्थस्य चित्रगुप्तादि
चितयान्तर्गतमूर्त्तिविशेषे ॥ अयच्चा
घोलोकस्थविवेचक । अस्याचोगम
नकारय माघारनिर्णयतन्त्रे द्रष्टव्य
म् ॥ चित्राख्यङ्गदानियस्य ॥

चित्राङ्गदसू: । स्त्री । व्यासदेवजन
न्याम् । सत्यवत्याम् ॥

चित्राङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ कर्ण
जलौकायाम् ॥

चित्राटीर । पु । चन्द्रे । शिवे ॥ घ-
ण्टाकर्णेवच्छिच्छागास्रविन्दुभिरङ्कित
भाले ॥ येनभालमङ्कितंतत्र ॥ घ-
ण्टाकर्णोपहारायहतच्छागास्रविन्दु
पु । इतिमेदिनी ॥

चित्रापूप: । पुं । पिताडपिटा इतिगौ
ड भाषा प्रसिद्ध पिष्टके । चक्रयो ॥

चित्रायसम । न । तीक्ष्णलोहे ॥

चित्रिणी । स्त्री । पद्मिन्यादिचतुर्विध
स्त्रीषुमध्ये स्त्रीविशेषे ॥ सेयंलीन
मन्था । सस्यालक्षणम् । भवति रति
रसज्ञा नातिदीर्घा नखर्वा तिलकु
सुमसुनासा स्निग्धदेहोत्पलाक्षी ।
कठिनघनकुचाढ्या सुन्दरी साकुशी
ला सकल गुणविचित्रा चित्रिणी
चित्रवक्त्रेति ॥

चित्रेश । पु । चन्द्रमसि ॥

चित्रोक्ति । स्त्री । आकाशवाण्याम् ॥
आश्चर्यकथने ॥

चित्रौदनम् । न । विचित्रान्ने ॥

चिदम्बरम् । न । चालाख्यस्थाने ॥

चिदाकाश. । पुं । न । शुद्धात्मनि ॥
माधाभेदो जगतीदं वर्त्तते य

था तथा । चिदाकाशस्य नोशान्तिमेवाखाभ इतिस्थितिः ॥ चित्ताकाश चिदाकाश माकाशञ्च तृतीयकम् । द्वाभ्यां शून्यतरं विद्धिचिदाकाशं महामुने ॥

चिदात्मक. । चि । निर्विशेषस्फुरणमात्रस्वरूपे चिदद्वैते ॥ बाध्यते जाग्रति स्वप्नः सुप्ते जाग्रच्च बाध्यते । चिदद्वैतन्तु न क्वापि बाध्यते वास्तवत्वतः ॥ चितो न बाधकं द्वैत चित्प्रसादेन भासनात् । अबाध्यत्वाद्वास्तवत्व चिदद्वैतस्य सुस्थितम् ॥

चिदाभासः । पुं । बुद्धावात्मप्रतिबिम्बे । जीवे ॥ येऽहिचराचरात्मकेषु शरीरजातेषु निष्ठसन्निहित । चिदाभाससेस ॥

चिद्रसमूर्त्तः । चि । स्फुरत्सुखपूरिते ॥

चिद्रूप' । चि । ज्ञानमये ॥ हृदयालौ ॥

चिन्तनम् । न । कर्त्तव्याकर्त्तव्यचिन्तायाम् ॥ विचारे ॥ चितिस्मृत्याम् । ल्युट् । अन् ॥ स्मरणे ॥

चिन्तयन् । चि । ध्यायति ॥

चिन्ता । स्त्री । आध्याने । चिन्तने । स्मृत्याम् ॥ आत्मीययोगक्षेमापायालोचनात्मिकायांवृत्तौ ॥ दृष्टम सम्भोगयोः प्रकारभावनायाम् ॥ चिताचिन्तादृयोर्मध्ये चिन्तानामगरी

यसि । चितादहति निर्जीवं सजीवो दह्यतेऽनया ॥ चिन्तनम् । चिति० । चितिपूजीत्यङ् ॥ चिन्त्यतेऽनया वा ॥ कुतश्चागस्य घटते विघ्नस्य प्रदातिच । इतिचिन्ता न कर्त्तव्या धनस्य घनस्य च ॥

चिन्तामणि' । पु । वाञ्छितप्रदे मणिविशेषे ॥ तस्मिन् यच्चिन्त्यते तत्तच्चिन्तोपाधिकमेवावभासते न स्वरूपतस्तथा ॥ स्यमन्तको ॥ यथाचिन्तामणिं स्पृष्ट्वा लोहं काञ्चनतां भजेत् ॥ ब्रह्मणि ॥ आयुरारोग्यमैश्वर्य भोगांश्चैवानुषङ्गिकान् । ददाति ध्यायतां नित्यसर्वकामप्रदोहरिः ॥ मन्त्रविशेषे ॥ यात्रायोगान्तरे ॥ सकलस्थानगोभौमो भाग्यस्थश्चगुरुभ्रमति' । चिन्तामणि समाख्योयं कानु सङ्कल्पपूरक ॥ बुद्धविशेषे ॥

चिन्तावेश्म । न । मन्त्रणागृहे । दावंटे ॥

चिन्तित । चि । कृतचिन्तने । मनसा विचारिते ॥ यथा । यच्चिन्तितं तदिहदूरतर प्रयाति यच्चेतसानगणितंतदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्त्ती सोऽहंव्रजामि विपिने जटिलस्तपस्वीति ॥

चिन्तिया । स्त्री । चिन्तायाम् ॥

चिन्तोक्ति । स्त्री । चिन्तावचने ॥

चिन्त्य । त्रि । निरूपणीये । चिन्तितुमशक्य । विचारणीये ॥

चिन्त्यमान । त्रि । विचार्यमाणे ॥

चिन्न । पु । चीणाद्रतिख्यातेऽन्नविशेषे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

चिन्मय । त्रि । चैतन्यरूपे ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्यनिष्कलस्याशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना । रूपस्थानां देवतानां स्त्रीपुंसादिककल्पना ॥

चिपिट । पु । चिउरा इति प्रसिद्धेखाद्यभेदे । पृथुके । धान्यचमसे ॥ शालय सतुषा आर्द्रा भृष्टा अस्फुटिता स्तत । कुट्टिता श्चिपिटा प्रोक्तास्तेस्मृता पृथुका अपि ॥ शालयेयावनाला श्चिपिटा पृष्टिवर्द्धना इतिच ॥ अस्यभक्षणविधिनिषेधौ यथा । द्विस्विन्नमन्न पृथुक शुद्ध देशविशेषके । नात्यन्तशस्त विप्राणां भक्षणे च निवेदने ॥ अभक्ष्य तथतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणामिति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ आर्द्रसद्याम्योषे ॥ त्रि । पिट्टितविस्तृते ॥ चिपटे ॥ नासिकायानते ॥ इनच्पिटच्चिकचिचेति पिटच् प्रत्यय प्रकृतेश्चिरादेश ॥

चिपिटक । पु । चिपिटे । पृथुके ॥ चिपिटमिव । संज्ञायाम् इवेतिवाकन् ॥

चिपिटा । स्त्री । गुण्डासिनीतृणे ॥

चिप्प । पुं । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा । नखमांस मधिष्ठाय वात.पित्तञ्च देहिनाम् । कुर्वाते दाहपाकौ चत व्याधिं चिप्प मादिशेदिति ॥

चिमि । पु । शुकखगे ॥ पट्टवृक्षे ॥

चिमिक । पु । शुकपक्षिणि ॥

चिमिचिम । पु । अशंसोव्यथाविशेषे ॥ कण्डूविशेषे । स्पर्शप्रियतायाम् ॥

चिरम् । न । अव्यादि (।ऽ)चिकले ॥ दीर्घकाले ॥ त्रि । तद्वति ॥

चिरकारी । त्रि । चिरक्रिये ॥

चिरकाल । पु । दीर्घकाले । दीर्घरावे ॥

चिरक्रिय । त्रि । दीर्घसूत्रे । अतिविलम्बेन क्रियासम्पादके ॥ चिराक्रिया यस्य ॥

चिरजीवक । पु । जीवकद्रुमे ॥

चिरजीवी । पु । काके ॥ विष्णौ ॥ जीवकवृक्षे ॥ शाल्मलितरौ ॥ अश्वत्थामादिषु ॥ अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनूमांश्च विभीषण । कृप परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविन ॥ त्रि । बहुकालजीविनि ॥

चिरञ्जीवी । पु । विष्णौ ॥ काके ॥ जी

मर्का इ० ॥ प्राक्मणिह० ॥ त्रि । चिरजीविनि ॥

चिरयुः । पु । यौवने ॥

चिरण्टी । स्त्री । प्राप्तयौवनायांपितृगेहस्थायाम् । सुवासिन्याम् ॥ चिरेण अटति पितृगेहाद्भर्तृगेहम् । अट गतौ । अच् । पृषोदरादि । वयस्थ चरंमइतिकीप् ॥ तरुण्याम् । द्वितीयवयःस्थायाम् ॥

चिरतिक्तः । पुं । चिरायता इतिप्रसिद्धे भूनिम्बे । किरातत्तिक्ते ॥

चिरत्नः । त्रि । पुरातने । चिरन्तने ॥ चिरेभव । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्य ॥

चिरन्तन. । त्रि । पुरातने ॥ चिरेभवः । सायंचिरमितिट्युट्युलौ । निपातनान्मान्तत्वम् ॥

चिरपाकी । पु । कपित्थे ॥

चिरपुष्प । पु । वकुलाऽगमे ॥

चिरप्रसूता । स्त्री । बष्कयिण्याम् ॥ चिरप्रसूता । सुप्सुपेतिसमास ॥

चिरम् । अ । बहुकालार्थे । चिराय ॥

चिरमेही । पु । गर्द्दभे ॥

चिरमेय. । पु । चिल्ले ॥

चिरराचम् । न । दीर्घकाले ॥

चिरराचाय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरराचय । ,अयुप्रत्ययमेत्यचाजिति

योगविभागादच् । चिरराचात्मय ते । अय० । कर्मस्वयम् ॥

चिरलोकपितर् । पुं भूम्नि । अग्निष्वात्तादिषु ॥ अग्निष्वात्तादयोलोकेपितरश्चिरवासिनः ॥

चिरविल्वः । पु । करञ्जवृक्षे ॥ चिरं विलति । विलभेदने । बाहुलका दुः ॥

चिरसूता । स्त्री । बष्कयिण्याम् ॥

चिरसूतिका । स्त्री । बष्कयिण्याम् ॥

चिरस्य । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमस्यति । असु० । च्यत् । संज्ञापूर्वकत्वा द्वृद्ध्यभावः । श० ॥

चिरा । स्त्री । बहुकालसाध्यायाम् ॥

चिराटिका । स्त्री । श्वेतपुनर्नवायाम् ॥ पातावी इतिगौडभाषाप्रसिद्धचटिकायाम् ॥

चिरात् । अ । दीर्घकाले ॥

चिरात् । पु । गरुडे ॥

चिरातिक्तः । पु । चिरतिक्ते ॥

चिराय । अ । दीर्घकाले ॥ चिरमयते । अय० । कर्मण्यण् ॥

चिरायुष् । पु । विबुधे । देवतायाम् ॥ त्रि । चिरजीविनि ॥ चिरमायुर्यस्य ॥ भवति यदि मनुष्यो गुर्वधीनश्चिरायुरित्यागम ॥

चिराचय । पुं । शब्दादि (।ऽ) त्रिकर्षे ॥

चिरिः । पु । तोता इतिप्रसिद्धे शुक पक्षिणि ॥

चिरेण । अ । चिरमित्यर्थे ॥

चिर्भटी । स्त्री । कर्कट्याम् ॥

चिर्भिट । पु । न । कर्कटी सदृशे । बेलसैंध इतिसैधकाचरी इतिचभाषा प्रसिद्धायामुर्विचायाम् ॥ चिर्भिटम धुरं रूक्षगुरुपित्तकफापहम् अनुष्णा ग्राहि विष्टम्भि पक्वन्तूष्णम्पित्तलम् ॥

चिर्भिटा । स्त्री । चिभड इति भाषा प्रसिद्धे चिर्भिटे ॥

चिलमिलिका । स्त्री । कण्ठीभेदे ॥ खद्योते ॥ विद्युति ॥

चिलमीलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थम् ॥

चिलिचिमः । पु । वालियागडक इति गौडभाषाप्रसिद्धे मत्स्ये । नलमीने ॥ चिलविलसने । इगुपधात् कि दिति कः । वीप्सायांद्वित्वम् । चिलिचिलिविलासं मिमीते । मांङ्मा ने । आतइतिकः । पृषोदरादि ॥ चिलिविलासश्चिनोतिवा । चिञ्० । बाहुलकान् मक् ॥ चेङ्गो इतिगौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

चिलिचिलि । पु । विलासे ॥

चिलिचीमः । पु । } वालियागडक

चिलिचीमि । पु । } इतिगौडप्रसि द्धे चिलिचिमे ॥

चिलिमिलिका । स्त्री । चिलमिलिकार्थे ॥

चिलिमीनक. । पु । चिलिचिमेमत्स्ये ॥

चिलिमीलिका । स्त्री । चिलमिलि-कार्थे ॥

चिलीचिम । पु । } नलमीने । चि

चिलीचिमि । पु । } लिचिमे ॥

चिलीम । पु । }

चिल्ल । पु । आतायिनि । खभ्रान्तौ । चील इति भाषा ॥ चिल्लति । चिल्ल शैथिल्ये भावकरणेच । अच् ॥ क्लि न्ननेत्रे ॥ चि । क्लिन्ननेत्रवति ॥ क्लि न्नेचक्षुषी अस्य । क्लिन्नस्य चिल्पि ल् लश्चास्य चक्षुषीति चिलादेशो लश्च प्रत्यय । चक्षुर्गत क्लेदरोग चिल्लशब्दवाच्य । तद्योगाच्चक्षुस्तद्यो गात् पुरुषोपीतिव्याख्यातार ॥

चिल्लक । पु । लोध्रे ॥

चिल्लभक्ष्या । स्त्री । ह्रट्टविलासिन्याम् ॥

चिल्लाभ । पु । प्रसह्यचौरे । गाठकटा लुटेरा पिंडारा जूवाचोर इत्यादि भाषा ॥

चिल्लि । पु । भ्रूमध्ये ॥

चिल्ली । स्त्री । क्षुद्रवास्तुकशाके । गौ डवास्तुके । बथुआ इति प्रसिद्धे शा के ॥ लोध्रे ॥ झिल्ल्याम् ॥ चिल्लति । चिल्लशैथिल्ये । अच् । गौ० ङीष ॥

चिविल्लिका । स्त्री । क्षुद्रक्षुपविशेषे । रक्तदलायाम् ॥

चिबु । पु । चिबुके । ओष्ठाधोभागे । ठोडि इति भाषा ॥ चीवति । चीव्य ते वा । चीव आदानसंवरणयोः । मृगय्वादित्वात् कु ॥ चिनोतिशो भां वा । प्राग्वत् ॥

चिबुकम् । न । चिबौ ॥ स्वार्थेकन् ॥ पु । मुचुकुन्दवृक्षे ॥

चिह्नम् । न । लाञ्छने । लक्ष्मणि ॥ पताकायाम् ॥ चह्यतेऽनेन । चह प रिकल्कने । बा०नक् उपधाया इत्त्व ञ्च ॥ लघ्वादि (।ऽ) त्रिकलं ॥

चिह्नकारी । त्रि । घोरदर्शने ॥ विघा तिनि ॥

चिह्नधारिणी । स्त्री । श्यामालतायाम् ॥

चिह्नित. । त्रि । अङ्किते । चिह्नवि- शिष्टे ॥

चिल्ल. । पु । } गंधारी इति पर्वत-
चिल्लक । पु । } प्रसिद्धे वृक्षे ॥ चिल्ल कोवातनिर्हारी श्लेष्मशोधातुपुष्टि कृत् । आग्नेयो विषवक्त्रफल म- त्स्यनिषूदनम् ॥

चीडा । स्त्री । चीडागन्ध इति गौड प्रसिद्धेगन्धद्रव्ये । दारुगन्धायाम् ॥

चीत्कार' । पु । भयध्वनौ ॥

चीनः । पुं । देशविशेषे ॥ यथा । का श्मीरन्तुसमारभ्य कामरूपात्तुपश्चि मे । भोटान्तदेशोदेवेशि मानसेशा- द्दक्षिणे ॥ मानसेशाद्दक्षपूर्वेचीन देशः प्रकीर्त्तित इतितन्त्रशास्त्रम् ॥ तद्देशजे मनुष्ये । चीनदेशाङ्गके पूर्वं क्षत्रिये पश्चाल्लुप्तक्रियालो पादिनाशूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ आगमोक्ते सम्प्रदायविशेषे ॥ अं शुकविशेषे । मखमल इत्याधुनिक भाषाप्रसिद्धे बहुविधाङ्कितवस्त्रे ॥ चीणा इतिप्रसिद्धे व्रीहि विशेषे ॥ चीनक.कङ्गु भेदोऽस्ति समेयः कङ्गु वद्गुणै ॥ तन्तौ ॥ मृगविशेषे ॥ न । पताकायाम् ॥ सीसके ॥ चिनोति । चिञ्० । बाहुलकान्नक् दीर्घश्च ॥

चीनक । पुं । चीणा इति प्रसिद्धधा न्ये । काककङ्गौ ॥ कङ्गुन्याम् ॥ ची नकर्पूरे ॥

चीनकर्पूरः । पुं । चीनाकपूर इति भा षाप्रसिद्धे कर्पूरविशेषे । कृत्रिमे । मेघसारे । धवले ॥

चीनजम् । न । तीक्ष्णलौहे ॥

चीनपिष्टम । न । सिन्दूरे ॥ चीनस्य पिष्टम् ॥ सीसके ॥

चीनवङ्गम् । न । सीसके ॥

चीनाक । पुं । चीनिआकपूर इति प्र सिद्धे कर्पूरविशेषे ॥ चीनाकसंज्ञ

चीरुका

कर्पूरं कफवयकरं स्मृतं । कुष्ठक
ण्डूविषहरं तथा तिक्तरसस्मृतं ॥

चीनाकर्कटी । स्त्री । चिनकूटदेशप्र-
सिद्धायां कर्कट्याम् । राजककर्कट्याम् ॥

चीरम् । न । गोस्तने ॥ वस्त्रविशेषे ॥
रेखाभेदे ॥ लेखनभेदे ॥ चूडायाम्
॥ सीसके ॥ जीर्णवस्त्रखण्डे ॥ ची
राणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति
भिक्षां मिति भागवतम् ॥ इत्यस्य
चि ॥ चिनोति । चिञ्० । शुसिचि
मीनां दीर्घश्चेतिक्रन् ॥

चीरक । पु । विक्रियालेखे । विकार
लेखने ॥

चीरपत्रिका । स्त्री । चञ्चुशाके ॥

चीरपर्ण । पु । शालवृक्षे ॥

चीरभृत् । पु । तापसे ॥

चीरि । स्त्री । नेत्रांशुके ॥ इतिशब्द
रत्नावली ॥

चीरिका । स्त्री । झिल्ल्याम् । कच्छा
याम् ॥

चीरितच्छदा । स्त्री । पालङ्कयशाके ॥

चीरी । स्त्री । झिल्ल्याम् ॥ कच्छाटि
कायाम् ॥ नेत्रांशुके ॥ गौ०ङीष् ॥

चीरुकम् । न । चेंउर इति गौड प्र-
सिद्धे फले ॥

चीरुका । स्त्री । झिल्ल्याम् ॥ चीति
रौति । रुशब्दे । बाहुलकात् कक ॥

चुक्र

चीर्ण । चि । शीलिते ॥ सञ्चिते ॥

चीर्णपर्ण । पु । निम्बागमे ॥ खर्ज्जूरी
भूरुहे ॥

चीलिका । स्त्री । झिल्ल्याम् । चीर्याम्
। चीलिकायाम् । चील्ल्याम् ॥

चीवरम् । न । भिक्षोर्वस्त्रे ॥ चिनोति
। चिञ् चयने । छित्वरच्छत्वरधीव
रेत्यादिना ष्वरच् धातोर्दीर्घश्च ॥

चीवरी । पु । वृद्धभिक्षुके ॥ मस्करी
यदृति ॥

चुक्कार । पु । सिंहनादे ॥

चुक्र । पु । अम्ले ॥ अम्लवेतसे ॥ न ।
चूकइति प्रसिद्धे अम्लद्रव्यविशेषे ।
तिन्तडीके । वृक्षाम्ले ॥ चूका इति
प्रसिद्धे पत्रशाके । अम्लवास्तुके । इ
क्षाम्ले ॥ चुक्र मत्यम्ल मुष्णञ्च दी
पनपाचनं परम् । शूलगुल्मविबन्धा
मवातश्लेष्महरम् परम् ॥ वमिहृष्णा
स्यवैरस्यहृत् पीडावह्निमान्द्यहृत् ॥
काञ्जिकप्रभेदे । रसाम्ले । सवस्त्रवे
धे ॥ सन्धानविशेषे ॥ यथा । यन्म
स्त्वादिशुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रका
ञ्जिकम् । धान्यराशौ चिरात्रस्थशु
क्तं चुक्रं तदुच्यते ॥ द्विगुणा गुडमध्वा
रनालमस्तुक्रमाद्विकेति परिभाषा
॥ चकते ऽनेन चक्यते वा । चक
तृप्तौ प्रतिघाते च । चक्रिरम्योरुच्चो

पधाया इतिरक् ॥

चुक्रकम् । न । चूका इतिप्रसिद्धे शाके ॥

चुक्रफलम् । न । वृक्षाम्ले ॥

चुक्रवास्तूकम् । न । चुक्रे । चूका इति भाषा ॥

चुक्रशाकम् । न । शाकविशेषे ॥ चुक्रशाकमतिकोमलशिलापेषित कटुकतैल सयुतम् । सैन्धवैलमरिचान्वित पुनर्भोक्तुरेव रसनारसमयेत् ॥ चुक्रं चुक्रतरं स्वादु वातघ्न पित्तकृत् सरम् । रुच्यं लघुतरं पाकेसहन्ता क सुरोचकम् ॥

चुक्रा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् । अम्लोणी इति भाषा ॥

चुक्राम्लम् । न । वृक्षाम्ले ॥

चुक्राम्ला । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ तिन्त्त्याम् ॥ काञ्जिकप्रभेदे ॥

चुक्रिका । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ तिन्तिड्याम् ॥ चकयति । चकव्यथने । चकिरम्योरुच्चोपधाया इति रक् । चुक्रमिव । इवेप्रतिकृता विति कन् ॥ क्षुद्रचाङ्गेर्याम् ॥

चुक्री । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चुक्रिकायाम् । चूका इतिभाषा ॥ चुक्रीत्वम्लतरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तकृत । रुच्या लघुतरापाकेहन्ताके नातिरोचनी ॥ गौरादित्वान् ङीष् ॥

चुचुक । पु । न । चूचुके । कुचानने ॥

चुचू । पु । सुनिषण्णकशाके ॥

चुञ्चु । पु । ब्राह्मणेन वैदेहयोषायामुत्पादिते सङ्करजातौ ॥ मेदान्ध्रचुञ्चुमद्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ छुछुन्दर्याम् ॥

चुञ्चुरी । स्त्री । तिन्तिडीबीजैर्द्यूते ॥

चुञ्चुली । स्त्री । चुञ्चुरीक्रीडायाम् । तिन्तिडीकास्थिभिर्द्यूतक्रीडायाम् ॥

चुण्टा । स्त्री । } कूपे ॥ कूपसमीपाऽ
चुण्टी । स्त्री । } ल्पजलाशये ॥

चुत । पु । } गुदद्वारे ॥
चुति । स्त्री । }

चुन्दी । स्त्री । कुट्टन्याम् ॥

चुप्प । त्रि । मन्दगमनकर्त्तरि ॥ चोपति । चुपमन्दायांगतौ । चुप. क्विप्तेतिदशपादीस्थपाठात् प' ॥

चुबम् । न । मुखे ॥ चुम्बति । चुविवक्त्रसंयोगे । स्फायितञ्चीतिरक् ॥

चुम्बक । पु । स्वत प्रसिद्धे अयस्कान्ते । लोहकर्षके । कान्तपाषाणे ॥ चुम्बको लेखन शीतो मेदोविषगरापह ॥ घटस्योद्गोवलम्बने ॥ त्रि । बहुग्रन्थैकदेशज्ञे ॥ कामुके । चुम्बनपरे ॥ धूर्त्ते ॥

चुम्बनम् । न । चूबन इतिप्रसिद्धे मुखसंयोगे ॥ तस्य स्थानानि यथा ।

मुखे स्तने ललाटे च कण्ठे च नेत्रयो रपि । गण्डे च कर्णयोश्चैव कचोरु भगमूर्द्धसु ॥ चुम्बनस्थान मित्युक्त मिति कामुकैरिहेति कामशास्त्रम् ॥

चुरा । स्त्री । चौर्य्ये ॥

चुरी । स्त्री । उपकूपे । कूपसमीपस्था ल्पजलाधारे । खेल इति भाषा ॥

चुलिआला । स्त्री । मात्राञ्छत्तप्रभेदे ॥ दोहादलभेषे यदा पञ्चकलो विमलो हि विराजति । फणिपतिरूपति किलतदा चुलिआलामिह तामनुगायति ॥ यथा । स्मितपटुकपटविलोकितैरपहृतमानसपङ्कजलोचन । दृष्टिपथेभविता सिमम गोपवधूजनशोकविमोचनेति ॥

चुलुक । पु । घनपङ्के ॥ प्रसृतौ ॥ भाण्डप्रभेदे ॥ न । माषमज्जनजले ॥

चुलुकी । पु । शिशुमाराकृतिमत्स्ये ॥

चुलुम्प । पु । बाललालने ॥

चुलुम्पा । स्त्री । छाग्याम् ॥

चुलुम्पी । स्त्री । शिशुमाराकृति मत्स्ये ॥

चुल्ल । पु । क्लिन्ननेत्रे ॥ त्रि । तद्युक्ते ॥ क्लिन्ने चक्षुषी अस्य । चुल्ल् चेति क्लिन्नस्य चुलादेशो लश्च प्रत्यय । चक्षुर्गत क्लेदरोगश्चुल्लशब्दवाच्य । तद्योगाच्चक्षुस्तद्योगात् पुरुषोपीति व्याख्यातार ॥

चुल्लकी । स्त्री । शिशुमारे ॥ कुण्डी भेदे ॥ कुलान्तरे ॥

चुल्लि । स्त्री । चल्हा इति प्रसिद्ध पाकार्थमग्निस्थाने । अग्न्यन्ते । उद्धाने ॥ चितायाम् ॥ चुल्यते ऽत्र । चुल्ल भावकरणे । इन् ॥ चुल्यते ऽत्राग्निर्वा । चुदप्रेरणे । बाहुलकात् लिक् ॥

चुल्ली । स्त्री । चितायाम् ॥ उद्धाने । चल्हा इति भाषा । कृदिकारादिति ङीष् ॥

चुस्त । पु । न । वुस्ते । मांसपिण्डक विशेषे ॥ स्थालीभृष्टमांसे ॥ पनसादिफलस्यासारभागे ॥

चूचुकम् । न । कुचाग्र । कुचानने । स्तनवृन्ते ॥ चूष्यते । चूषपाने । बाहुलकादुक । पृषोदरादित्वात् षस्य च । चूचु इत्यव्यक्त कायति पीयमानम् । अन्येभ्योपीति ड ॥

चूडक । पु । कूपे ॥ इति त्रिकाण्डशेष ॥

चूडा । स्त्री । वडभ्याम् ॥ शिखायाम् । जुटिकायाम् ॥ बाहुभूषणे ॥ अग्रे ॥ भूषणमात्रे । शिर शिख भूषणेषु चूडेतियादव ॥ मयूरशिखायाम् ॥ कूपे ॥ दशसंस्कारान्तर्गतसंस्कार विशेषे ॥ लज्वादि (।ऽ) चिकले ॥ चू

ष्यते । चुडसमुच्छ्राये । भिदादित्वा दड्दीर्घश्च ॥ यद्वा । चुद्यते । चुद० । भिदादित्वादड् डत्वदीर्घत्वञ्च निपातनात् ॥

चूडाकर्म्म । पु । द्रशसंस्कारान्तर्गतसंस्कारविशेषे । चौले । चूडाकरणे ॥

चूडामणि । पु । शिरोरत्ने ॥ काकचिञ्चाफले ॥ चूडायामणि ॥ उपरागविशेषे ॥ यथा । सूर्यवारे रवेर्ग्रासः सोमवारे विधोर्ग्रहः । चूडामणिरिति ख्यातस्तत्रानन्तफलं लभेदिति ॥

चूडाम्लम् । न । इत्वाम्ले ॥

चूडालम् । न । मस्तके ॥ त्रि । चूडायुक्ते ॥ चूडाऽस्यास्ति । प्राणिस्थाद्यातोलजन्यतरस्याम् ॥

चूडाला । स्त्री । उच्चटायाम् ॥ श्वेतगुञ्जायाम् ॥ नागरमुस्तायाम् ॥ लजन्तात्टाप् ॥

चूडावान् । त्रि । चूडायुक्ते ॥ पश्चेमतुप् ॥

चूत । पु । आम्रवृक्षे । रसाले ॥ चोष्यतेऽसौ । चूषपाने । क्त । पृषोदरादि ॥ च्योततिरसमितिवा । च्युतिरक्षरणे । अच् ॥ गुह्यद्वारे ॥

चूतक । पु । आम्रे ॥ कूपके ॥

चूर्ण । पु न । सम्पेषणेनजातेरजसि । चूरण चूर्ण चून चूर इत्यादि भाषा प्रसिद्धे । चोदे ॥ तत्रचूर्णादि यथा । अत्यन्तशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् । तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षोदस्तन्मात्राकर्षसम्मिता ॥ चूर्णेगुड समोदेयः शर्कराद्विगुणामता । चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्क्लेदकृद्भवेत् ॥ लिह्येच्चूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः । पिबेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितद्रवैः ॥ चूर्णावलेहगुटिका कल्कानां मनुपानकम् । पित्तवातकफातङ्के त्रिद्व्येकपल माहरेदिति भावमिश्रः ॥ चूर्णौषधस्यपूर्ववीर्यं पक्षद्वयपर्य्यन्तंतिष्ठति ॥ धूली ॥ चूना इति प्रसिद्धे क्षार विशेषे ॥ चूर्ण्यते । चूर्णपेषणे । चु० । एरच् ॥

चूर्णक । पु । सक्तुषु ॥ स्वार्थेके चूर्णशब्दार्थे ॥ न । गद्यभेदे ॥ यथा । अपादः पदसन्तानो गद्यं तत्तुत्रिधामतम् । चूर्णकोत्कलिकाप्रायवृत्तगन्धिप्रभेदतः ॥ अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः । तत्तुवैदर्भरीतिस्थं गद्यं हृद्यतरं भवेत् ॥ भवत्युत्कलिकाप्रायं समासाढ्यं दृढाक्षरम् । वृत्तैकदेशसम्बन्धाद्वृत्तगन्धिपुनःस्मृतम् ॥ तत्रचूर्णकं यथा । सहि त्रयाणामेवजगतां गतिः परमपुरुषः पुरुषोत्तमो दृप्तदानवभरेण भङ्गुरा

ङ्गीं धरणीमवलोक्य करुणार्द्रहृदय स्सन्ना भारमवतारयितु रामकृष्णस्वरूपेणांशतो यदुवंशे अवततारेति ॥ पु । आमलकविशेषे ॥

चूर्णकार । पु । चूनरी इति गौडभाषाप्रसिद्धे नटकन्यायापुण्ड्रकाज्जाते वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥

चूर्णकुन्तल । पु । शिरस्थे चुद्रकुन्तले । अलके ॥ चूर्णस्यकर्पूरादिचोदस्य कुन्तल ॥

चूर्णखण्ड । पु । न । कर्करे । कङ्करइतिकांकर इतिचभाषा ॥

चूर्णदासी । स्त्री । पिष्टकारिण्याम् । पिसनहारी इतिभाषा ॥

चूर्णपारद । पु । हिङ्गुले ॥

चूर्णशाकाङ्क । पु । गौरसुवर्णशाके॥

चूर्णा । स्त्री । वासयोगे । पटवासादिचोदे । निवासयुक्तिषु । सुगन्धिचूर्णे ॥ चूर्ण्यते । चूर्ण० ॥ घञ् ॥

चूर्णि. । स्त्री । पातञ्जले महाभाष्ये॥ कपर्द्दके ॥ शतसङ्ख्यककपर्द्दकेषु॥ चूर्णस्यकरणम् । तत्करोतीतिण्यन्तादृचवइ ॥यद्वा।चरणंचोरणवा।इणिपृश्निपार्ष्णिचूर्णिभूर्णि इतिसाधु'॥

चूर्णिका । स्त्री । सक्तुषु ॥

चूर्णित । चि । प्रवलिते ॥ कृतचूर्णे॥

चूर्णी । स्त्री । महाभाष्ये ॥ कपर्द्दिकशते ॥ कुद्दिकारादिति पचेङीष् ॥

चूर्णीकृत । पु । महाभाष्यकारे । पतञ्जलौ ॥

चूर्णीकृत । पु । गन्धविशेषे ॥ यथा । गन्धचूर्णं गन्धपच चूर्णं सुमनसां तथा । प्रशस्तगन्धयुक्तानां पत्रचूर्णानियानिच ॥ तानि गन्धाह्वयानिस्युः सगन्ध प्रथम स्मृत इति ॥ चि । कृतचूर्णे ॥

चूल. । पु । कपाटाद्यो भागान्तरे ॥

चूलक । पु । केशे ॥

चूला । स्त्री । गृहोपरिगृहे। चन्द्रशालायाम् ॥ चूडायाम् ॥

चूलिकम् । न । घृतभृष्टसमितायाम्॥

चूलिका । स्त्री । हस्तिकर्णमूले ॥ चूल्यते ऽनया । चूलसमुच्छ्राये । सन्नायामितिण्वुल् ॥ नाटकाङ्गे ॥

चूषा । स्त्री । कच्यायाम् । गजमध्यबन्धनरज्ज्वाम् ॥ चूष्यते पीयते पृष्ठमांसेनाहृष्यतां नीयते। चूषपाने । कर्मणिघञर्थे क ॥

चेकितान । पु । नृपविशेषे ॥

चेठ । पु । दासे ॥ चेटति । चिटपरप्रेष्ये । अच् ॥

चेटक । पु । दासे । भृत्ये ॥ चेट्यते । चिट० । कुञादिभ्योवुन् ॥ उपपतिनायकविशेषे । सन्धानचतुरे ॥

चेटि । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चिट० । इन् ॥

चेटिका । स्त्री । दास्याम् ॥ स्वार्थे क ॥ करण्याम् ॥

चेटी । स्त्री । दास्याम् ॥ चेटति । चिट० । सर्वधातुभ्य इन् । कृदिकारादिक्तिनः इति ङीष् ॥ करण्याम् ॥

चेडिका । स्त्री । } चेटिकायाम् । दास्याम् ॥
चेडी । स्त्री । }

चेत् । अ । यद्यर्थे । पक्षान्तरे ॥ असन्देहे ऽपि सन्देहवचने ॥ यथा । सत्यश्चेद्गुरुवाक्यमेव पितरो देवाश्चेद्योगिनी प्रीता चेत् परदेवताप्रथदिवे वेदः प्रमाणश्चेत् । श्रान्तीयं यदि दर्शनं भवति चेदाख्यमेतधास्मिश्चेत् स्वातन्त्र्या अपि कौशिकास्य यदि चेत् स्नानमेज्य. सर्वदेति॥ चेतति । चिती संज्ञाने । विच् ॥

चेतक' । त्रि । चेतनकर्त्तरि ॥ चेतयति । चिती० । ण्वुल् ॥

चेतकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥ चिरेण्वा चेतकीत्येयेतित्याश्चचयाम् ॥ चेतकी द्विविधा प्रोक्ता श्वेता कृष्णा च वर्णत । षडङ्गुलायता शुक्ला कृष्णा त्वेकाङ्गुला स्मृता ॥ काचित्स्वादनाचेवा काचिद्गन्धेन भेदयेत् । काचित्स्पर्शेन दृष्ट्या ऽन्या चतसृभिर्ययेच्छिवा ॥ चेतकीपादपच्छायामुपसर्पन्ति ये नराः । भिद्यन्ते तत्क्षणादेव पशुपक्षिमृगादयः ॥ चेतकीन्तु धृता हस्ते यावत्तिष्ठति देहिनः । तावद्भिद्येत वेगैस्तु प्रभावान्नात्र संशय ॥ नृपादिसुकुमाराणां कृशानां भेषजद्विषाम् । चेतकी परमा शस्ता हिता सुखविरेचिनी ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

चेतन । त्रि । प्राणिनि ॥ पु । मनुष्ये ॥ आत्मनि । प्राणादिप्रवर्त्तके ॥ रथादौ नियताचेष्टा चेतनेनाऽधिष्ठिते । महद्दा चेतनत्वेन प्राणादीनांप्रवर्त्तक ॥ चेतति । चिती० । नं० ल्यु ॥

चेतनकी । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

चेतना । स्त्री । संविदि । धियि । बुद्धौ ॥ स्वरूपज्ञानमात्रिकायां प्रमाणासाधारणकारणिकायां चित्सृष्टत्तौ ज्ञानाख्यायाम भगवतो विभूतौ ॥ चेतयते ऽनया । चितसञ्चेतने । चु० । ण्यासश्रन्थोयुच् । टाप् ॥ जीवनाख्याम् ॥ चेतनाना मधिष्ठानं मनोदेहश्चेन्द्रियं । केशलोमनखाग्रान्त मलद्रवगुणैर्विना ॥

चेतनाख्यानम् । न । सर्वशरीरे ॥ हृदये ॥

चेतनीया । स्त्री । ऋद्धिनामौषधौ ॥

चेतः । न । चित्ते ॥ चिती° । असुन् ॥ पु । चैतन्य ॥ साक्षीचेता इति श्रुते ॥

चेतोंशु । पु । जीवे ॥ चेतसश्चैतन्यस्य अंशुरिव ॥

चेतोमुख. । पु । चैतन्यदीप्तासामानद्दतिप्रधाने प्राज्ञे ॥ स्वप्नादिप्रतिवेधचेत प्रतिद्वारीभूतत्वात् । स्वप्नोजागरितश्चेति प्रतिवेधशब्दितंचेतस्तत् प्रतिद्वारभूतत्वंद्वारभावेनस्थितत्वम् नहिस्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेणसम्भवोस्ति तयोस्तत्कार्यत्वात् अत सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञ स्थानद्वयकारणत्वात् चेतोमुखव्यपदेशभागित्यर्थ ॥

चेदि । पु । देशविशेषे । चेपुरे । डाह्ले ॥ पुभूम्नि । तद्देशस्थे । चेद्य ॥

चेदिपति. । पु । उपरिचरवसौ ॥ चेदिराजे ॥ चेदीनां देशविशेषाणां पति. ॥

चेदिराट् । पु । शिशुपाले ॥ चेदिषुराट् यस्य । सं° क्किप् ॥ यद्वा । चेदीनांराट् । अन्ये°क्किप् । इतिकेचित् । वस्तुतस्तुसत्सूद्विषेति क्किप् ॥

चेदिराज. । पु । शिशुपाले ॥ चेदीनांदेशविशेषाणांराजा । टच् ॥ उपरिचरवसौ ॥

चेरी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ इतिहलायुध ॥

चेयम् । त्रि । चेतव्यमात्रे ॥ चेतुयोग्यम् । चिञ्° । अर्हकृत्यतृचश्चेति योग्यतायामचोयत् ॥

चेलम् । न । वस्त्रे ॥ त्रि । अधमे ॥ चिलति चिल्यते वा । चिलवसने । चेलति चेल्यते वा । चेलृगतौ । अच् । घञ्वा ॥

चेलकम् । न । चेलशब्दार्थे ॥ स्वार्थेक ॥

चेलान । पु । चेलना इति गौडप्रसिद्धे फललताविशेषे । मत्स्यप्रमाणके ॥

चेलाल । पु । फललताविशेषे । चिभ्भटे । खतापनसे । सुखाशे ॥

चेलिका । स्त्री । चोली इति प्रसिद्धे पट्टवस्त्रे ॥ यथा । सैव कृष्णस्य वनिता पीतशाटीपरिच्छदा । रक्तचेलिकयाच्छन्ना शातकुम्भघनस्तनी । इति पाद्मेपातालखण्डम् ॥

चेली । स्त्री । अधमायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष ॥ चेलडितिपचादौटित्त्वान्ङीपवा ॥

चेलीम: । पु । वाचियाख्यमीने ॥

चेलुक. । पु । बुद्धभिक्षुशिष्ये । श्रामणेरे ॥

चेटक । पु । रतिबन्धविशेषे ॥ यथा । पादमेकं हृदिन्यस्य इतरेणैवचेष्ट येत् । कान्त' क्रोडे स्थितानारीबन्धो यश्चेटकोमत ॥ त्रि । चेष्टाकर्त्तरि ॥
चेष्टा । स्त्री । कायपरिस्पन्दनादिरूपा या क्रियायाम् । प्राणधर्मे ॥
चेष्टानाश । पु । प्रलये ॥
चेष्टितम् । न । गतौ ॥ चेष्टायाम् ॥ चरिते ॥ त्रि । चेष्टान्विते ॥
चैकितान । पु । चिकितानस्यर्षेर पत्ये ॥
चैकितानेय । पु । ब्रह्मदत्ताख्येऋषि विशेषे ॥ चिकितानस्यापत्य चैकि तान. । तदपत्य युवाचैकितानेय. ॥
चैकितायन । पु । इत्यस्यगोत्रापत्य त्वात् द्राह्यायणे ऋषिविशेषे ॥ चिकि तायनस्यापत्यम् । अण् ॥
चैतन्यम् । न । चेतनायाम् ॥ ब्रह्मणि । सर्वभूतभौतिकप्रपञ्चाधिष्ठानप्रका शे ॥ चैतन्य परमाणूनां प्रधानस्या पिनेष्यते । ज्ञानक्रियेजगत्कर्त्रीह ष्येते चेतनाश्रये ॥ नेष्यतेवैशेषि कै साख्यैश्चेतिशेष ॥ प्रकृतौ ॥ भा वेस्वार्थेवाष्यञ् ॥
चैत्त । पु । विज्ञानस्कन्धातिरिक्तस्क न्धाभावे ॥
चैत्य । पुं । उद्देश्यपादपे । ग्रामादि प्रसिद्धिहेतौ महावृक्षे । देवतरौ । देवावासे ॥ जिनबिम्बे ॥ जिनसभा तरौ ॥ बुद्धे । न । आयतने ॥ चि ताचिह्ने ॥ बुद्धवेद्ये ॥ जिनसभाया म् ॥ यज्ञस्थाने ॥ जनानां विश्राम स्थाने ॥ देवस्थाने ॥ चित्यामिचि त्येचैतिसाधु । चित्यायाइदम् । तस्येदमित्यण् ॥
चैत्यगृहम् । न । चतुष्पथमण्डपे ॥
चैत्यद्रु । पु । अश्वत्थाऽगमे ॥ प्रख्यात वृक्षे ॥
चैत्यद्रुम । पु । अश्वत्थवृक्षे ॥ प्रसिद्ध द्रुमे ॥ ग्रामादिसमीपे ख्यातवृक्षे ॥
चैत्यमुख । पु । कमण्डलौ ॥
चैत्यवृक्ष । पु । चैत्यद्रुमे ॥
चैत्योपराग । पु । कर्त्तृत्वादिसर्वप्र पञ्चसम्बन्धे ॥ चैत्येनउपराग ॥
चैत्र । पु । मासविशेषे । चैत्रिके । मधौ ॥ अत्रजातस्यफलम् । सत्क मंशाली विनयी सुवेशो भोगी सु खी स्यान्मधुरान्नभोजी । सत्सङ्ग युक्तो द्विजदेवभक्तो भवेन्मनुष्योम धुमासजन्मा ॥ चैत्रीपौर्णमास्यस्मि न् । विभाषाफाल्गुनीत्यादिनापक्षे ऽण् ॥ अद्रिविशेषे ॥ चित्रागर्भजे बुधपुत्रे सप्तद्वीपाधिपतौ सुरथरा- जस्यपितामहे ॥ बुद्धभिक्षुके ॥ न ।

मृते ॥ देवकुले । देउल इति गौडभाषा ॥ मृतकचैत्ये ॥

चैत्रक. । पु । मधुमासि ॥ न । चित्रकस्यशाकादौ ॥

चैत्ररथम् । न । कुवेरस्योद्याने ॥ मेरोः प्राच्यांयोविष्कम्भशैल स्तस्यमूलोद्याने ॥ चित्ररथेन गन्धर्वेण निर्वृत्तम् । तेननिर्वृत्तमित्यण् ॥

चैत्रावली । स्त्री । चैत्र्यापूर्णिमायाम् । मधूत्सवे । सुवसन्ते ॥

चैत्रिक । पु । चैत्रे । मधुमासि ॥ चैत्रीपौर्णमास्यस्मिन् । विभाषाफाल्गुनी श्रवणाकार्त्तिकी चैत्रीभ्यइतिपचेठक् । ठस्येक ॥

चैत्री । स्त्री । चैत्रपूर्णिमायाम् ॥ चित्रयायुक्ता पौर्णमासी । नक्षत्रेणयुक्तकालइत्यण् । ततोङीप् ॥

चैद्य । पु । दमघोषात्मजे । शिशुपाले ॥ चेदीनांजनपदानामयम् । वृद्धेत्कोशला जादाञ्ञ्यङ् इतिञ्यङ् ॥ पुभूम्नि । चेदिदेशोद्भवे । चेदिषु ॥

चैलम् । न । मृदुवस्त्रे ॥ चेलति चेल्यते वा । चेलृगतौ । अच् घञ्वा । तत प्रज्ञाद्यण् ॥

चोकम् । न । हेमाह्वायामूले ॥

चोक्ष । पु । मीते ॥ त्रि । शुचौ ॥ स्वभावशुचा वरणादिदेशे ॥ दक्षे ॥ अभीक्ष्णे ॥ मनोज्ञे । चोखा इति भाषा ॥

चोचम् । न । वल्के ॥ चर्मणि ॥ गुडत्वचि ॥ त्वक्पत्रे । तेजपातइतिभाषा ॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति । अर्शआद्यच् ॥

चोटी । स्त्री । शाट्याम् ॥ इतिहे० ॥

चोड । पु । प्रावरण ॥ कञ्चुके ॥ पुभूम्नि । देशविशेषे । चोडा' ॥

चोदक । त्रि । प्रेरके ॥ चोदयति । चुदप्रेरणे । हेतुमण्णिजन्तात् कर्मणि ण्वुल् ॥

चोदनम् । न । प्रेरणे ॥

चोदना । स्त्री । विधौ ॥ चोदनाचोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिन इतिभट्टोक्ति ॥ विधिवाक्ये । क्रियाया-प्रवर्त्तकेवचने ॥ चोदना नामलिङ्लोट्तव्यदादिशब्दव्यवस्थापितविधिनिषेधरूपयजनादिक्रियाप्रवर्त्तकं वचनमभिधीयते ॥ तर्जनायाम् ॥ प्रवर्त्तनायाम् ॥ प्रेरणायाम् ॥ शब्दभावनायाम् ॥ चोद्यते प्रवर्त्त्यतेऽनयेति । युच् ॥

चोदनागुड । पु । कन्दुके ॥

चोदित । त्रि । प्रेरिते ॥

चोद्यम् । न । अद्भुते ॥ प्रश्ने ॥ पूर्वपक्षे ॥ चोद्यवा परिहारो वा क्रियता द्वैतभाषया । अद्वैतभाषया चोद्य

नास्ति नापितदुत्तरम् ॥ वि । चो
द्नार्हे । प्रेर्ये । प्रेरणायोग्ये ॥ चो
दितुयोग्यः । अर्हेकृत्यतृचश्चेति
यत् ॥

चोपनम् । न । मन्दगमने ॥ मौने ॥
चुपेल्युट् ॥

चोर । पु । स्तेयकर्त्तरि । तस्करे ।
दस्यौ । प्रच्छन्नापहारिणि ॥ गन्ध
द्रव्यविशेषे ॥ कृष्णशव्याम् ॥ चोरय
ति । चुरस्तेये । पचाद्यच् ॥

चोरक । पु । पृक्कायाम् । ग्रन्थिपर्णश
भेदे । भंडिउरइति नैपालभाषा ॥

चोरघात । पु । राम्नाकृत्तिविशेषे ॥
चोरंहन्ति । हन० । कृत्यल्युटोबहु
लमित्यण् ॥

चोरपुष्पिका । स्त्री । शङ्खिन्याम् ॥
चोरपुष्प्येव । स्वार्थेकन् ॥

चोरपुष्पी । स्त्री । शङ्खिन्याम् । के
शिन्याम् । सांखाहूली इतिभाषा ॥
चोरइवपुष्पमस्याः रात्रिविकाशित्त्वा
त् । पाककर्णेतिङीष् ॥

चोरस्नायु' । स्त्री । काकनासालता
याम् ॥

चोरा । स्त्री । चोरपुष्प्याम् ॥

चोरिका । स्त्री । चौर्य्ये ॥

चोरित । वि । मुषिते ॥ चोर्यतेस्म ।
चुर० । क्त. ॥

चोल' । पु । कूर्पासके । स्त्रीणां कञ्चु
लिकाख्ये आप्रपदीनकञ्चुके ॥ चो
ल्यते ऽनेनवा । चुलसमुच्छ्राये । घ
ञ् घोवा ॥ चोला इति प्रसिद्धेपुंसो
वस्त्रविशेषे ॥ अधुना ताञ्जोर इति
प्रसिद्धे देशे । द्रविडतैलङ्गयोर्मध्ये
चोलदेश प्रकीर्त्तित । लम्बकर्णा
श्चते प्रोक्ताः स्तद्देशे ऽवान्तरे भवे
त् ॥ चीनदेशस्थेहृदविशेष ॥ श्मश्रु
धारिणि वेदयागानधिकारिणि म्लेच्छ
विशेषे । पूर्वमय क्षत्रिय आसीत् स
गरोराजास्य धर्मनाश वेशान्यत्वञ्च
चकार ॥ न । वसने ॥

चोलक । पु । वाणवारके । कवचे ॥
न । वल्कले ॥

चोलकी । पु । करीरे ॥ नारङ्गे ॥ कि
ष्कुपर्वणि ॥

चोलखण्डक । पु । शिरोवेष्टे ॥

चोलनम् । न । नागरङ्गे ॥ किष्कुपर्व
णि ॥ करीरे ॥

चोलह्रद । पु । चीनदेशीयसरोवि
शेषे ॥

चोली । स्त्री । कूर्पासके । अंगिया इ
तिभाषा ॥ अल्पस्रोल गौरादित्त्वा
न्ङीष् ॥

चोलोण्डुक । पु । शिरोवेष्टे । उष्णीषे ॥

चोष । पु । दाहविशेषे । पार्श्वस्थिता

ग्निनेवसन्तापे ॥ चूषणेनेवपीडायाम् ॥

चोष्य. । त्रि । इक्षुदण्डादौ । यद्दन्तैर्निष्पीड्य रसांश निर्गीर्य्य ऽवशिष्ट त्यज्यतेत चोष्यमुच्यते ॥

चोस्क । पुं । सिन्धुवारे । हयोत्तमे ॥

चौडम् । न । चूडाकरणकर्मणि ॥ चूडाप्रयोजनमस्य । चूडादिभ्यउपसङ्ख्यानमित्यण् ॥

चौक्ष्यम् । न । जलाशयविशेषे ॥ तज्जले ॥ शिलाकीर्ण स्वयं श्वभ्र नीलाञ्जनसमोदकम् । लतावितानसञ्छन्न चौक्ष्यमित्यभिधीयते ॥ चौक्ष्यवत्क्रिकर नीर रूक्ष कफहर लघु । मधुर पित्तनुद्वह्न्य पाचन विशदस्मृतम् ॥

चौपैया । स्त्री । मात्रावृत्तविशेषे ॥ यथा । चौपैयाहत्त विशन्माच फणिपतिपिङ्गलभणितम् कुरुसततुरङ्गमतिहृदयङ्गमयन्तेगुरुमुपनीतम् । यदिदशवसुरविभिश्छन्दोविद्धि क्रियतेयतिरभिरामम् सपदिसुवसमवे नृपति कवये वितरति सुसदिकामम् ॥ यथा । कालियकुलगञ्जनदुरितविभञ्जनसज्जनरञ्जनकारी गोवर्द्धनधारी गोपविहारीवृन्दावनसञ्चारी । हतदुर्जयदानवपालि तमानवमुदिताखण्डलमाली सङ्गतगोपालीनिधुवनशाली भवतुमुदे वनमालीति ॥

चौर । पु । पाटच्चरे । तस्करे ॥ चोरपुष्पशेषधौ ॥ सुगन्धे ॥ चोरणम् । चुरस्तेये । अप्रत्ययात् । सत्त्वापूर्वकत्वाल्लगुण । चुराशीलमस्य । छत्रादिभ्योण ॥ चोरएववा । स्वार्थिकप्रज्ञाद्यण् ॥

चौरा । स्त्री । चोरपुष्पिकायाम् ॥

चौरिका । स्त्री । चौर्य्ये ॥ चोरस्य भाव कर्मवा । मनोज्ञादित्वाद् वुञ् ॥

चौर्य्यम् । न । चौरिकायाम् । स्तैन्ये ॥ चोरस्य कर्म भावोवा । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥

चौलम् । न । मुण्डनकर्मणि । चूडाकरणे ॥

चौलुक्य । पु । राजर्षिविशेषे ॥ चुलुकस्य गोचापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् ॥ त्रि । चुलुकेन कृते ॥

च्यवन । पु । भार्गवे ऋषिविशेषे ॥ न । पतने ॥

च्युत । त्रि । चरिते । गलिते ॥ च्यूयतेस्म । च्युङ्गतौ । क्त ॥ गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्तो वा ॥ चुटिते ॥

च्युताचार । त्रि । स्खलितव्रते ॥

च्युति । स्त्री । चरणे ॥ यथा । धैर्यच्यु

छगला

ति ॥ भगे । योनौ ॥ गुदद्वारे ॥

च्युतोपल । पु । भ्रष्टरत्ने ॥ भ्रष्टपाषाणे ॥

च्युप । पु । वक्त्रे । मुखे ॥ च्यवन्ते भा षन्तेऽनेन । च्युङ्० । अनेकार्थत्वा ह्लाषणे । च्युव किन्द्वेतिपः ॥

च्योतत् । त्रि । स्रवति ॥

च्योत्न । पु । गन्तरि ॥ अखण्डे ॥ स्त्री याघुष्ये । च्यवते । च्युङ्० । जनिदे च्यादिना नण् ॥

छ

छ । पु । छकारे ॥ छेदने ॥ त्रि । नि र्मले ॥ तरले ॥ न । गृहे ॥

छग । पु । छागे । अजे ॥

छगण । पु । न । करीषे । छाणा इ ति भाषा ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

छगल । पु । छागे ॥ न । नीलवस्त्रे ॥ छायते । छोछेदने । छोगुग्घ्रस्वश्चे तिकलच् ॥

छगलक । पु । छागे ॥ स्वार्थे क ॥

छगलण्ड । पु । दक्षिणदेशे समुद्रसन्नि धौ प्रचण्डदेव्या स्थाने ॥

छगला । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥

छगलान्त्रिका । स्त्री । वृद्धदारकभेष जे ॥ छगलस्येवान्त्रमस्या । गौरादि त्वान्ङीष् । कन् । ह्रस्व ॥

छत्रम्

छगलान्त्री । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥ इके ॥ छगलस्येवान्त्रमस्या । गौरा दित्वान्ङीष् ॥

छगली । स्त्री । वृद्धदारकभेषजे ॥ छा गमातरि ॥

छच्छिका । स्त्री । छाछ इतिप्रसिद्धे त क्रप्रभेदे ॥ छच्छिकासरस्तोन स्याद च्छाप्रचुरवारिका ॥ छच्छिका शी तला लघ्वी पित्तश्रमतृषापहा । वातनुत् कफकृत् सातु दीपनीलव णान्विता ॥ सरत्तीमम् दधि इति सम्बन्ध ॥

छटा । स्त्री । दीप्तौ ॥ परम्परायाम् ॥

छटाफल । पु । गुवाकवृक्षे ॥

छटाभा । स्त्री । विद्युति ॥

छत्र । पु । अतिच्छत्रे । मूलेनपत्रेणाच वत्राकारेवृक्षे । छातारियाविष छा तनाविष खरविष इतिच गौडभा षा ॥ भूतृणे ॥

छत्रम् । न । आतपत्रे । छाता इति छत्री इतिचभाषा ॥ अथास्यलक्षणम् । निचितन्तु हंसपत्रैः कृकवाकुमयू रसारसानावा । दैकूलेन नवेनतु समन्ततश्छादित शुक्लम् ॥ मुक्ताफ लै रुपचित प्रलम्बमालाविलस्फटि कमूलम् ॥ षडस्त्रगुद्दहैम नवपर्वन गै कदण्डन्तु ॥ दण्डार्द्धविस्तृतं तत्

समाहृतं रत्नभूषितमुदग्रम् । नृपते स्सदातपत्रं कल्याणपरं विजयदञ्च ॥ युवराजनृपतिपत्न्योः सेनापतिदण्डनायकानाञ्च । दण्डोऽर्द्धेपञ्च हस्तं समपञ्चकृतोऽर्द्धं विस्तारः ॥ अन्येषामुष्णघ्नं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । व्यालम्बिरत्नमालं छत्रकार्यन्तु मायूरम् ॥ अन्येषान्तु नराणां शीतातपवारणन्तु चतुरस्रम् । समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रकार्यन्तु विप्राणाम् ॥ ६ ॥ इति वाराह्यामेकसप्ततितमोध्याय ॥ ७१ ॥ विशेषोयुक्तिकल्पतरौद्रष्टव्य ॥ छादयति छाद्यतेऽनेनवा । छदअपवारणे । णिच्, न । ष्ट्रन् । इस्मन्त्रन्क्विषुचेतिह्रस्व ॥ पत्रपात्रपवित्रेत्यादिलिङ्गानुशासनात् पुंस्त्वमपिबोध्यम ॥

छत्रक । पु । मत्स्यरङ्गखगे ॥ अतिच्छत्रे । राँगाकुलियाखडा इति गौड भाषा ॥ ईश्वरगृहविशेषे ॥ न । छत्रार्थे ॥

छत्रगुच्छ । पु । गुण्डतृणे ॥

छत्रचक्रम् । न । राज्ञां शुभाशुभज्ञानबोधके समयामृतोक्तेचक्रविशेषे ॥

छत्रधर । पु । }
छत्रधार । पु । } छत्रस्यधारके । छातधा रइति भाषा ॥

छत्रपत्रम् । न । स्थलपद्मे ॥ पु । भूर्जवृक्षे ॥

छत्रपुष्पक । पु । तिलकवृक्षे ॥

छत्रभङ्ग । पु । नृपक्षये । नृपनाशे ॥ स्वातन्त्र्ये ॥ वैधव्ये ॥

छत्रवृक्ष । पु । मुचुकुन्दे । पुष्पवृक्षविशेषे ॥

छत्रा । स्त्री । मधुरिकायाम् । मिसौ ॥ अतिच्छत्रे ॥ धान्याके ॥ शिलीन्ध्रे ॥ छत्रमस्या अस्ति । अच् । छत्राकारत्ववत्त्वात् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ टाप् ॥

छत्राक । पु । जालवर्वुरकेवृक्षे ॥ न । शिलीन्ध्रे ॥

छत्राकी । स्त्री । रास्नायाम् ॥ छत्रमकति । अककुटिलायांगतौ । कर्मण्यण् ॥

छत्रातिच्छत्र । पु । छत्रातिच्छत्रायाम् । छत्रवत्तृणे । छत्राकारे जलोद्भवे सुगन्धाख्यतृणविशेषे ॥

छत्राधान्यम् । न । धन्याके ॥

छत्रिका । स्त्री । हिलीरे । शिलीन्ध्रे ॥

छत्री । त्रि । छत्रवति ॥ मत्वर्थेइनि ॥ पु । नापिते ॥

छत्वर । पु । गृहे ॥ कुञ्ज ॥ छादयति छद० । छित्वरच्छत्वरेत्यादिना

ष्वरच् । दस्यतकारो निपातनात् ॥

छद । पु । पत्रे । पलाशे ॥ गरुति । पक्षे ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ तमालवृक्षे ॥ छद्यते ऽनेन । छद० । णिजभावे पुसिसंज्ञायामितिघ । छाद्यते ऽनेन वा । छादेर्घे इति ह्रस्व ॥

छदनम् । न । पत्रे । पर्णे ॥ पक्षे ॥ पिधाने ॥ तेजपात इति प्रसिद्धे तमालपत्रे ॥ छद्यते ऽनेन । छद० । आधृषाद्वेति णिजभावपक्षे करणेल्यु ॥

छदपत्र. । पु । भूर्जपत्रवृक्षे ॥

छदि । पु । छदिषि । छप्पर इति छान इति भाषाप्रसिद्धे ॥

छदिः । स्त्री । पटले । छान इति भाषा ॥ छादयति छाद्यते ऽनेनवा । छद० । चु० । अर्चिशुचीतिइसि । इस्मन्नितिह्रस्व ॥ छदि स्त्रियामेवेतिलिङ्गानुशासनसूत्रम् ॥

छद्मजित । त्रि । व्याजलब्धे ॥ छद्मनामिषेण जितो लब्ध ॥

छद्मतापस । पु । वैडालव्रतिके ॥

छद्म । न । कपटे । व्याजे । शाठ्ये ॥ अपदेशे ॥ स्वरूपाच्छादने ॥ छाद्यतेनेन । छद० चु० । मनिन् । इस्मन्त्रन्क्विषुचेतिह्रस्व ॥

छद्मिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥

छद्वरः । पुं० । छप्परे ॥

छन्द । पु । वशे ॥ अभिप्राये ॥ विषभेदे ॥ इच्छायाम् ॥ यथा । छन्दं काम कर्म पापं भय स्यात् कर्मणां फलम् । अनर्थरूप वितथ मद्वेते वीक्ष्यते नहि ॥ कर्मशब्देन धर्माधर्मौ वुच्येते ॥ छन्द्यते छन्दन वा । छदि संवरणे इच्छायामपि । घञ् ॥

छन्दपर्ण । पु । मायामये ससारवृक्षे ॥ छन्दांसि छादनात् तत्त्ववस्तुप्रावरणात् ससारवृक्षरक्षणाद्वा कर्मकाण्डानि ऋग्यजुः सामलक्षणानि । तानि पर्णानीव पर्णानियस्य । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानिपर्णानि भवन्ति तथा ससारवृक्षस्य परिरक्षणार्थानि कर्मकाण्डानि । धर्माधर्मतद्धेतुफलार्थत्वात् छन्दसाम् ॥

छन्दस्तुत् । पु । गरुडे । वैनतेये ॥ छन्दोभि स्तावयवै स्तौति । ष्टुञ्० क्विप्तुक् ॥

छन्दः । न । वेदे ॥ स्वैराचारे ॥ अभिलाषे ॥ नियताक्षरपादरूपेगायत्र्यनुष्टुबादौ । गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्ति त्रिष्टुब्जगतीषु सप्तसु ॥ पद्ये ॥ पद्यस्यलक्षण यथा । पद्यं चतुष्पदी तच्च वृत्तजातिरितिद्विधा । वृत्त मक्षरसङ्ख्यातं जातिर्मात्राकृताभवेत् ॥ सममर्द्धसमवृत्तं विषम

च्चेतितविधा। समंसमचतुष्पादं भवत्यर्द्धसमपुन ॥ आदिस्तृतीयवच्चापादस्तुर्यो द्वितीयवत्। भिन्नचिह्नचतुष्पाद विषमं परिकीर्त्तितम् ॥ एषामर्थ। अक्षरसङ्ख्यातमक्षरगणनया परिप्राप्त वृत्तमुच्यते। मात्राकृता मात्रागणनयानिर्णीता जाति जातिसञ्ज्ञका भवति ॥ सम समचतुष्पादम्। अर्द्धसमवस्यप्रथम. पाद तृतीयेन पादेन तुल्य.। चतुर्थ पादो द्वितीयेन पादेन तुल्य। विषमं पृथक्लक्षणचतुष्पादम्। इति ॥ तच्चनानाविधम्। तस्य पिङ्गलादयो बहवोग्रन्था सन्ति ॥ छन्दसां लक्षणोदाहरणानि तत्तत् स्थाने द्रष्टव्यानि ॥ चन्दनम् चन्द्यते ऽनेनवा। चदिआह्लादने दीप्तौच। चन्देरादेश्चछइत्यसुन् ॥

छन्दस्य। त्रि। इच्छयाकृते ॥ छन्दसा निर्मित। छन्दसोनिर्मित इति यत् ॥

छन्दोग। पु। सामगे। सामवेदज्ञे ब्राह्मणे ॥ छन्दोगायति। गैशब्दे। गायोऽष्टगिति टक् ॥

छन्दोगपरिशिष्टम्। न। कात्यायनमुनिकृते सामवेदिनां कर्मबोधके गोभिलसूत्राणां परिशेषग्रन्थे ॥

छन्दोभङ्गः। पु। छन्दस पतने ॥ अपि माघं मघं कुर्याच्छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिराम् ॥

छन्दोविचिति। स्त्री। श्रुतच्छन्दसां प्रत्यायके शास्त्रे ॥

छन्नम्। न। निर्जनस्थाने। रहसि ॥ छद्यते स्म। छद॰। क्त। आगमशास्त्रानित्यत्वान्नेट् ॥ त्रि। छादिते। ढका इतिभाषा ॥ छाद्यते स्म। छद॰। णिजन्त। वादान्तेत्यादिना साधु ॥

छमण्ड'। त्रि। मृतपितृके। छोरा छोरीइतिछोकरा छोकरी इतिचभाषा इत्युणादिकोष.॥

छर्दम्। न। वमने ॥

छर्दन। पु। अलम्बुषराक्षसे ॥ निम्बवृक्षे ॥ मदनवृक्षे ॥ न। वमने॥

छर्दापनिका। स्त्री। कर्कट्याम् ॥

छर्दि। स्त्री। वमनरोगे। वमथौ ॥ छादयन्नाननं वेगै रर्दयन्नङ्गभञ्जनैः। निरुच्यते छर्दिरिति दोषोवक्त्रं प्रधावित ॥ छर्दयति। छृदीसन्दीपने। णिजन्तादचइ ॥ कास श्वासो ज्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्त्यमेवच। हृद्रोगस्तमकश्चेतिज्ञेयाश्छर्देरुपद्रवा ॥

छर्द्दिका। स्त्री। उत्कासिकायाम्। छर्दिषि ॥ विष्णुक्रान्तायाम् ॥

छर्द्दिकारिपु। पु। चुद्रैलायाम् ॥ त्रि

। छर्दिघ्न ॥

छर्दिघ्न । पु । अरिष्टे । निम्बे । मालके ॥

छर्दि० । स्त्री । वमौ । वमने ॥ छर्दति । छर्दीसन्दीपने । अर्चिशुचीत्यादिना इसि ॥

छर्दी । स्त्री । वमने ॥ आमाशयोत्क्लेशभवाहि सर्वा श्छर्द्यो मता वातकृतामेवतस्मात् । विधीयते मारुतजां विनातु संशोधनं वा कफपित्तहारी तिवैद्यकम् ॥ छर्दिकारादिभ्यश्च इति ङीष् ॥

छलम् । न । स्खलिते । कूटयुद्धादिना युद्धमर्यादायाश्चलने ॥ छद्मनि । शाठ्ये । व्याजे । स्वरूपाच्छादने ॥ तात्पर्यान्तरेण प्रयुक्तस्य शब्दस्याऽर्थान्तरेणाश्रयने ॥ तथाचाक्षपादप्रणीत सूत्रम् । वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् । ५० ॥ अर्थस्यवाऽभिमतस्य योविकल्पोविरुद्ध कल्पोऽर्थान्तरकल्पनेतियावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य वाऽक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः । वक्तृतात्पर्याऽविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितम् । तात्पर्याविषयत्वम् विशेष्ये विशेषणे संसर्गेवा ॥ यथा । नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्धयभिधानम् । प्रमेय धर्मवत्त्वादित्यत्र पुष्पत्त्वात्त्वेकल्पनया भागासिद्धयभिधानम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम् ॥ तत्त्रिविध वाक्छल सामान्यच्छल मुपचारच्छलञ्च ॥ ५१ ॥ छानम् । छोछेदने । इषादित्वात्कल' ॥

छलना । स्त्री । परप्रतारणायाम् ॥

छलित । पु । स्खलिते । छले ॥

छल्ली । स्त्री । विरुधि ॥ सन्ताने ॥ वल्कले । छाल इति भाषा ॥ कुसुम विशेषे ॥

छवि । स्त्री । शोभायाम् ॥ रुचि ॥ छ्यति असारम् । छो० । कृविघृष्विच्छवीत्यादिनाक्विन्नन्तोनिपातित ॥ छिनत्ति तमो वा । छिदिरद्वैधीकरणे ॥

छा । पु । शावके ॥ इत्येकाक्षर ॥

छा । स्त्री । छादने ॥

छाग । पु । वस्ते । छागलके । अजे । बर्करे । बकरा इतिभाषा ॥ ततपरीचोक्तायुक्तिकल्पतरौ भोजराजेन । मञ्चाणां विभेदेन नराणां तु गणत्रयम् । तेषांशुभाय निर्दिष्ट पशु वस्तुत्रयवलो ॥ येकृष्णा, शुचयश्छागा पशवोऽन्ये तथैवच । देवजातिभिरुत्

छाग

सृज्यास्तेसर्वार्थोपसिद्धये ॥ येपीता
हरितावापिनरजाते हरीरिता ।
ये शुक्लाश्चमहान्तोवारचोजाते शु
भप्रदा ॥ योमोहादथवा ज्ञानाद
लिमन्य प्रयच्छति । वधएवफलं तस्य
नान्यत् किञ्चित् फलभवेदिति ॥
अस्यमासगुणा । छागमास लघुस्नि
ग्ध स्वादुपाक त्रिदोषनुत् । नाति
शीत मदाहिस्यात् स्वादुपीनसनाश
नम् ॥ परवलकरचचंहस्य वीर्यव
र्द्धनम् ॥ अजायाअप्रसूताया मांस
पीनसनाशनम् । शुष्ककासेऽरुचैशो
षेहितमग्नेश्चदीपनम् ॥ अजासुत
स्यवालस्य मास लघुतरस्मृतम् । हृ
द्यज्वरहर श्रेष्ठसुस्वादुवलद भृशम्
॥ मासनिष्कासिताण्डस्य छागस्य क
फकृशत । स्रोत शुद्धिकर वल्य मां
सद वातपित्तनुत् ॥ वृद्धस्य वातल
रूक्ष तथा व्याधिमृतस्यच । ऊर्द्ध्वज
त्रुविकारघ्नछागमुण्डरुचिप्रदमिति॥
*॥ अथछागलक्षणम् । छागशुभाशु
भलक्षण मभिधास्ये नवदशाष्टदन्ता
स्ते । धन्या स्थाप्यावेश्मनि सन्त्याज्या
सप्तदन्तास्ते ॥ दक्षिणपार्श्वेमण्डल
मसित शुक्लस्य शुभफलं भवति ।
ऋष्यनिभ कृष्णलोहितवर्णानाश्वे
तमतिशुभदम् ॥ स्तनवदवलम्बतेय

कण्ठेऽजाना मणि सविज्ञेय । एक
मणि शुभफलकृद् धन्यतमा द्वित्रि
मणयोये ॥ मुण्डा सर्वेशुभदा सर्व
सिता सर्व कृष्णदेहाश्च । अर्द्धासि
ता सितार्द्धा धन्या कपिलार्द्धकृष्णाश्च
॥*॥ अथचतुर्णां कुट्टककुट्टिकजटि
लवामनानां क्रमेण लक्षण करोति।
विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं वाम्रोव
गाहते योऽज । सशुभ सितमूर्द्धा
वा मूर्द्धनि वा कृत्तिकायस्य ॥ सपृष
तकण्ठशिरावा तिलपृष्ठनिभस्तास्रह
क्शस्त । कृष्णचरण सितोवा कृ
ष्णोवा श्वेतचरणोय ॥ य कृष्णाण्ड
श्वेतो मध्ये कृष्णेन भवतिपट्टेन ।
योवाचरति सशब्द मन्दञ्च सशो-
भनश्छाग ॥ ऋष्यशिरोरुहपादो
योवाप्राक्पाण्डुरोऽपरेनील । स-
भवति शुभकृच्छाग श्लोकश्चाप्यत्र
गर्गोक्त ॥ तमाह । कुट्टक कुट्टिक
श्चैव जटिलो वामनस्तथा । तेच-
त्वार श्रिय पुत्रा नालक्ष्मीके वस
न्तिवै ॥*॥ अथाऽप्रशस्तानां लक्षण
म् ॥ अथाऽप्रशस्ता खरतुल्यनादा
प्रदीप्तपुच्छा कुनखा विवर्णा । निकृ
त्तकर्णाद्विपमस्तकाश्च भवन्ति तेषा
सिततालुजिह्वा ॥*॥ अथ शुभलक्ष
णानि । वर्णै प्रशस्तै र्मणिभि प्रयुक्ता

मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च । ते पूजिता वेश्मनि मानवाना सौख्या नि कुर्वन्ति यश श्रियश्चेति ॥ पुरो डाशे ॥ न । छागीदुग्धे ॥ छ्यति । छो०। छायते छिद्यते वा । छापूख ञ्जिभ्य कित्‌िति गन् ॥ त्रि । छाग च्छा ग्यो.सम्बन्धिनि ॥ मत्स्यविशेषे ॥ यथा । श्वेतं सुपाकं समदीर्घहस्तमि प्र- ल्कर्कं छागलकं वदन्ति । गले विक वट किसलस्पृष्टे कवट सुपथ्यो रुचि दोषलप्रद इति ॥

छागण । पु । करीषाग्नौ । गोठेकी आग इतिभाषा ॥

छागभोजी । पु । वृके ॥ त्रि । छागभ क्षके ॥

छागरथः । पु । अग्नौ ॥ छागोरथोऽस्य॥

छागल । पु । छागे ॥ छागलएव । प्रज्ञा द्यण् ॥ आत्रेये ऋषिविशेषे ॥ छग लस्या पत्यम् । विकर्णशुङ्गच्छगला दिभ्यण् ॥

छागलक । पु । अजे । स्तुभे । वर्करे । छा गे ॥ स्वार्थेक ॥

छागलाद्यम् । न । भैषज्यरत्नावल्युक्ते भिषजोक्तविशेषे ॥

छागलान्त्रिका । स्त्री । वृद्धदारकवृक्षे ॥

छागलान्त्री । स्त्री । वृके ॥

छागवाहन । पु । अग्नौ ॥

छागिका । स्त्री । छाग्याम् ॥ स्वार्थेकः । केण इति ह्रस्व ॥

छागी । स्त्री । अजायाम् । छागमात रि ॥ छागात् जातेरितिङीष् ॥

छागीदुग्धम् । न । अजाक्षीरे ॥ छागंक षायं मधुरं शीत ग्राहि पयो लघु । रक्तपित्तातिसारघ्नं क्षयकासज्वरा पहम् ॥ अजानांलघुकायत्वात्तासा कट्वन्निषेवणात । नात्यम्बुपानाद् व्यायामात् सर्वव्याधिहरंपय ॥

छात । त्रि । छिन्ने ॥ दुर्बले ॥ छायते स्म । छो० क्त । छ्यतिस्यवा । गन्त्य र्थेतिक्त । शाछोरन्यतरस्यामिती त्वा भाव ॥

छात्र । पु । अन्तेवासिनि । शिष्ये ॥ गुरुदोषाच्छादन छत्रम् । तच्छील मस्य । छत्रादिभ्योण ॥ न । मधुप्र भेदे ॥ वरटा.कपिला पीता प्रा योहिमवतोवने । कुर्वन्ति छत्रकाका रंतज्जछात्रमधुस्मृतम् ॥ छात्रकपि लपीतस्यात् पिच्छिलशीतलगुरु। स्वादुपाक कृमिश्वित्ररक्तपित्तप्रमेहहृ जित् ॥ भ्रमतृण्मोहविषहृत्तर्पणा ञ्चगुणाधिकम् ॥

छात्रकम् । न । छात्रमधुनि ॥ यथा । छत्राकारस्तुपटल सरघा पीतपिङ्ग ला । या कुर्वन्तितदुत्पन्नमधुच्छा

चवामीरितम् ॥ शिवमेकमुमिश्रच्च विद्याच्छाच गुणोत्तरम् ॥

छात्रगण्ड । पु । पदार्थविदि । श्लोकाद्यपदवेत्तरि ॥

छात्रदर्शनम् । न । हैयङ्गवीने ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ शिष्यावलोकने ॥

छात्रादिनिलय' । पु । मठे ॥ छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राजकचपणकादीनाम् तेषांनिलय ॥

छादनम् । न । दले । पर्णे ॥ आच्छादने ॥ अन्तर्द्धाने ॥ पु । नीलाम्लानवृक्षे ॥

छादित' । चि । संवृते । आच्छादिते ॥ यथा । घनतरघनवृन्दैश्छादितौ पुष्पवन्ताविच्युद्भूट ॥ छाद्यतेस्म । छद्‌॰वाद्यन्त।तपक्षेसाधु ॥

छादिषेयम् । न । तृणे ॥ छदिषे इदम् । छदिरुपधिवलेर्ढञ् ॥

छाद्मिकः । चि । कापटिके । व्याजेन व्यवहर्त्तरि ॥ छद्मनाचरति । ठक् ॥

छान्दस । पु । श्रोत्रिये । वेदाध्ययनकर्त्तरि । वेदवेत्तरि ॥ छन्दोधीते वेत्तिवा । पचे तदधीतेतद्वेदेत्यण् ॥ छन्दसोव्याख्यानस्तच भवोवा । छन्दसोयदणा विन्त्यण् । यतित् छन्दस' ॥ चि । छन्दस्सम्बन्धिनि ॥

छान्दोग्यम् । न । छन्दोगानां धर्मे आम्नाये समूहेच ॥ चरणेभ्योधर्मवदिति छन्दोगौक्थिकेतिण्य ॥ सामवेदोपनिषदि ॥

छाया । स्त्री । आतपाभावे । भावानुगायाम् । श्यामायाम् ॥ प्रतिबिम्बे ॥ अर्कयोषिति । सत्त्वाप्रतिकृतौ ॥ पालने ॥ उत्कोचे ॥ कान्तौ ॥ सच्छोभायाम् ॥ पङ्क्तौ ॥ तमसि ॥ अतिधृतिसप्तकोनविंशाचरा इत्तिविशेषे ॥ यथा । भवेत् सैवच्छाया तयुगगयुतास्याद्दादशान्ते यदा ॥ सैव मेघविस्फूर्जितैवेत्यर्थ । यथा । अभीष्टजुष्टोयो विसरति लसद्दोश्चाखशाखोज्ज्वल स्फुरन्नानारत्नस्तवकिततनु शिखाशुकालम्बित । न यस्माच्छिच्छाया सुपमतवतासस्रतीशातप स्तनोतिप्रोत्ताप स जगदवतात्कसारिकल्पद्रुम ॥ इति । छो॰ । श्याबधेतिण । आतोयुक् ॥ यद्वा । मात्सासमिभ्योय ॥ सादृश्ये ॥

छायाकर । त्रि । छत्रधारे । छाताधार इतिभाषा ॥

छायातनय । पु । शनैश्चरे ॥ छायायास्तनय ॥

छायातरु । पु । स्थिरच्छायवृक्षे ॥

छायात्मज । पु । शनिग्रहे ॥

छायापथ । पु । आकाशे ॥ देवपथे ।

नभ सरिति ॥ स्वातीपथे ॥ छायापथे नाम ज्योतिश्चक्रमध्यवर्त्तीकाश्चित्तिरश्चीनोऽवकाश इति मल्लिनाथ ॥

छायापुत्र । पु । मन्दे । शनौ ॥

छायापुरुष । पु । आकाशे द्रष्टव्ये निजच्छायारूपे पुरुषे ॥ तदवलोकनविधिर्योगप्रदीपिकायां द्रष्टव्य ॥

छायाभृत । पु । चन्द्रे ॥

छायामित्रम् । न । आतपत्रे । छत्रे ॥

छायामृगधर । पु । विधौ । चन्द्रे ॥

छायावृक्ष । पु । छायाप्रधाने वृक्षे ॥ शाकपार्थिवादि ॥

छायासुत । पु । शनौ ॥

छि । पु । गर्हायाम् ॥ इत्येकाक्षरकोष ॥

छिक्कनी । स्त्री । चवक्षार । नकछिकनीतिप्रसिद्धौषधौ ॥ छिक्कनी कटुका रुच्या तीक्ष्णोष्णा वह्निपित्तकृत् । वातरक्तहरी कुष्ठकृमिवातकफापहा ॥

छिक्कर । पु । मृगविशेषे ॥ मांसं छिक्करजं कृत्तं माज्ये तप्ते सुभृष्टकम् । दधिसैन्धवहिङ्ग्वाढ्यं सुधूपेनातिधूपितम् ॥ कषायं मधुरं स्वादु कफपित्तानिलापहम् । विपाके कटुकं प्रोक्तं विशेषेणाग्निवर्द्धनम् ॥

छिक्का । स्त्री क्षुते ॥ छींक इति भाषा ॥

छिक्किका । स्त्री । छिक्कन्याम् ॥

छित । त्रि । लूने ॥ छ्यतेस्म । छो० । क्त । शाच्छोरन्यतरस्यामितीत्त्वम् ॥

छित्ति । स्त्री । छेदे ॥ छिदे ॥ छिद्यते छेदनं वा । छिदिर्० । स्त्रियां क्तिन् ॥ पु । करज वृक्षे ॥

छित्वर । त्रि । धूर्त्ते ॥ वैरिणि ॥ न । छेदनद्रव्ये ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । छित्वरच्छत्वरेत्यादिनाक्वरच् निपातनाद्रकारस्यतकारो गुणाभावश्च ॥

छिद् । त्रि । छेदनकर्त्तरि ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । क्विप् ॥

छिदकम् । न । वज्रे ॥

छिदा । स्त्री । छेदने । द्वैधीकरणे ॥ छिदिर्० । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । टाप् ॥

छिदि । स्त्री । कुठारे ॥ शस्त्रे ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । इन् ॥ कृगॄशॄपॄकुटी त्यादिना इ किद्वा ॥

छिदिर । पु । पावके ॥ रज्जौ ॥ करवाले ॥ परश्वधे ॥ छिनत्ति । छिदिर्० । इषिमदिमुदिखिदिच्छिदी त्यादिना किरच् ॥

छिदुर । त्रि । वैरिणि ॥ धूर्त्ते ॥ न । छेदनद्रव्ये ॥ छेदके ॥ छिनत्ति तच्छीलः । छिदिर्० । विदिभिदिच्छिदे कुरच् ॥

छिद्र । न । दूषणे ॥ रन्ध्रे ॥ निम्नं

छिद्रानुसार्येरे. ॥ अवकाशे ॥ गर्त्ते ॥ अष्टमभवने ॥ छिद्रयते । छिद्रभेदने । घञ् । यद्वा । छिद्यते । छिद्रिर्० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥

छिद्रवैदेही । स्त्री । गजपिप्पल्याम् ॥

छिद्रान्त ४ । पु । नले । पोटगले ॥

छिद्राफलम् । न । मायाफले ॥

छिद्रित । चि । विद्धे । कृतच्छिद्रे । वेधिते । वींधा इति भाषा ॥ छिद्रयतेस्म । छिद्र० अदन्त । क्त ॥

छिन्न' । चि । कृत्ते । छाते । लूने । कृतच्छेदने । काटा चीरा फाडा इति भाषा ॥ छिद्यतेस्म । छिदिर्० । क्त ॥

छिन्नग्रन्थिनिका । स्त्री । त्रिपर्णिकायाम् ॥

छिन्नद्वैध । त्रि । अवद्यादिपरिपाकेण निरस्तसर्वसंशये ॥

छिन्नपत्नी । स्त्री । अम्बष्ठायाम् ॥

छिन्नमस्ता । स्त्री । महाविद्याप्रभेदे । प्रचण्डचण्डिकायाम् ॥ छिन्नमस्तं यस्या ॥ त्रि । छिन्नमस्तके ॥

छिन्नरुह । पु । तिलकवृक्षे ॥

छिन्नरुहा । स्त्री । अमृतायाम् । गुडूच्याम् ॥ छिन्ना रोहति । रुह० । इगुपधेतिक । ङ्यापोरितिह्रस्व ॥ शल्लक्याम् ॥ स्वर्णकेतक्याम ॥

छिन्नवेशिका । स्त्री । पाठायाम् ॥

छिन्ना । स्त्री । छिन्नमस्तायां देव्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ दूर्वायाम् । पुंश्चल्याम् ॥ क्तान्ताच्छिदेष्टाप् ॥

छिन्नोद्भवा । स्त्री । गुडूच्याम् । गिलोय इतिविख्यातायाम् ॥

छिलिहिण्ट । पु । पातालगरुड्यामोषधौ ॥ छिलिहिण्ट परवृष्य कफघ्न पवनापह ॥ छिलिहिण्डोपि ॥

छुच्छुका । स्त्री । छुच्छुन्दर्याम् ॥

छुच्छुन्दरी । स्त्री । गन्धमुण्याम् । छुछूदर इतिभाषा ॥

छुदृम् । न । प्रतीकारणे ॥ रश्मौ ॥

छुप । पु । क्षुपे ॥ स्पर्शने ॥

छुरणम् । न । विलेपने ॥

छुरा । स्त्री । सुधायाम् । चूर्णे । लेपनद्रव्ये । चूना इति भाषा ॥

छुरिका । स्त्री । शस्त्रविशेषे । असिपुत्र्याम् ॥ छुरति । छुर च्छेदने । क्वुन् ॥ इगुपधेतिके कन् वा । टाप् ॥

छुरित । त्रि । खचिते ॥ रञ्जिते ॥ छुरिते ॥

छुरी । स्त्री । छुरिकायाम् ॥

छूरिकापत्री । स्त्री । श्वेतायाम् ॥

छूरी । स्त्री । छुरिकायाम् ॥ इति-भरत ॥

छेक । त्रि । गृह्यके । गृहाश्रिते मृगे पक्षिणि च ॥ नागरे । विदग्धे ॥ छ

ति छायते वा। छो०। वा० डे कन्॥

छेका। स्त्री। मत्तायाम्॥

छेकानुप्रास। पु। अलङ्कारविशेषे॥ सोऽनेकस्य सकृत् पूर्वं। अनेकस्य अर्थाद्व्यञ्जनस्य सकृदेकवार सादृश्यं छेकानुप्रास। उदाहरणं यथा। ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपु शशी। दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम्॥

छेकोक्ति। स्त्री। वक्रोक्तौ॥ छेकाया उक्ति॥

छेत्ता। त्रि। छेदनकर्त्तरि॥ छिनत्ति। छिदिर्०। तृच्॥

छेदः। पु। खण्डे॥ छेदने॥ छेदनम् छिद्यते वा। छिदिर्०। घञ्॥

छेदनम्। न। भिदि॥ कल्पने। वर्द्धने। कर्त्तने। अङ्गेषु द्विधाकरणे। का गना काटना इति भाषा॥ छिदिर्०। ल्युट्॥

छेदनीय। पु। कतकवृक्षे॥ त्रि। छेद्ये॥ छेदितु योग्य। अर्हे कृत्यतृचश्चेति अनीयर्॥

छेदवत्। त्रि। विच्छेदयुक्ते॥

छेदि। त्रि। छेत्तरि॥ छिनत्ति। छिदिर्०। कृपिभिदच्छिदतिविदिच्छिदिकीर्त्तिभ्यश्चेति इन्॥

छेदितः। त्रि। छिन्ने॥

छेद्य। त्रि। छेदनीये॥ परिच्छेद्ये॥ छेत्तु शक्य। शकिलिङ्चेति शक्यार्थे कृत्य॥

छेमण्ड। पु। पितृहीने। छोडा छोरा इत्यादि भाषा॥ इत्ययमादिकोष॥

छेलक। पु। छागे॥

छेलिका। स्त्री। आजायाम्। छागयाम्॥

छलु। पु। सोमराज्याम्॥

छेदिक। पु। वेतसे॥ छिन्नमप्युद्भवत्वात् छेदं नित्यमर्हति छेदादिभ्यो नित्यमिति ठञ्॥

छोटिका। स्त्री। तर्जन्यङ्गुष्ठशब्दे। अङ्गुलिध्वनौ॥

छोटी। पु। कैवर्त्ते। जालिके॥

छोरणम्। न। परित्यागे। छोड़ना इति भाषा॥ इतित्रिकाण्डशेष॥

छोलङ्ग। पु। मातुलुङ्गे। टावानेबु इतिगौड भाषा॥

छोहारा। स्त्री। द्वीपान्तरखर्जूरिकायाम्॥ खर्जूरी गोस्तनाकारा परद्वीपादिहागता। जायते पश्चिमे देशे सा छोहारेतिकीर्त्यते॥

ज

जः। पु। जकारे॥ मृत्युञ्जये॥ जन्मा

म् ॥ तातमाचे ॥ जनार्द्दने ॥ वेगे ॥ भुक्तौ ॥ विषे ॥ मुरुमध्यगे(।ऽ।) ॥ त्रि। वेगिते ॥ जेतरि ॥ जायते। जनी०। अन्येभ्योपिदृश्यतइतिड ॥

जकुट । पु । मलयाचले ॥ शुनि ॥ ॥ न । वार्त्ताकुपुष्पे ॥

जक्षणम् । न । भक्षणे ॥

जक्षि । स्त्री । भोजने ॥

जगच्चक्षु । पु । सूर्य्ये ॥

जगत् । पु । वायौ ॥ त्रि । जङ्गमे ॥ न । विश्वस्मिन् । लोके । सचराचरे प्रपञ्चभूते भोगोपयोगिपरिकरसहिते मायामये जन्तुचक्रे ॥ यथा । न निरूपयितु मक्या विस्पष्ट भासते यथा । सामायेतीन्द्रजालादौलोका सम्प्रतिपेदिरे ॥ स्पष्टं भातिजगच्चेदमशक्यतन्निरूपणम् । मायामय जगत्तस्मादीक्षस्वापक्षपाततः ॥ यथा। यदुपते क्वगता मथुरापुरी रघुपते क्वगतोत्तरकोशला । इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिर न सदिद जगदित्यवधारयेति रूपसनातनगोस्वामिनौ ॥ गच्छति । गम्लृ गतौ । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वेचेति क्विपि द्वित्वे गम कादित्विमलोपे तुकि जगत् जगतौ । यद्वातु वर्त्तमाने पृषद्बृहन्महज्जगच्छतृवच्चेति व्युत्पा

दिते तदा उमिदचामिति नुमि जगन् जगन्ता विश्वादिबोध्यम् ॥ साम विशेषे ॥

जगती । स्त्री । भुवने । लोके । जगति ॥ क्ष्मायाम् ॥ जने ॥ जम्बूवप्रे ॥ वास्तुविशेषे ॥ छन्दोविशेषे । द्वादशाक्षरायांद्दत्तौ ॥ गच्छति । गम्लृ० । वर्त्तमाने पृषदिति साधु । महद्वङ्गाद्युगतिश्चेतिङीप् ॥ यद्वा । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वेचेति क्विप् । गम कादित्विमलोपे तुक् ॥

जगतीधर । पु । भूधरे ॥ जगत्या धर ॥

जगत्कर्त्ता । पु । ब्रह्मणि ॥ जगत. कर्त्ता ॥

जगत्पति । पुं । परमेश्वरे । हिताहितोपदेशकवेदमयोत्वेन सर्वस्य जगत. पालयितरि ॥ जगतां पति ॥

जगत्प्रभु । । पु । नारायणे ॥ जगत् जङ्गमाजङ्गमम् तस्यप्रभु स्वामी ॥ बुद्धे ॥

जगत्प्राण । पु । समीरणे । वायौ ॥ जगतां प्राण ॥

जगत्साक्षी । पु । सूर्य्ये ॥ जगतांसाक्षी ॥

जगदम्बा । स्त्री । जगज्जनन्याम् । गौर्याम् । पार्वत्याम् ॥ जगतामम्बा ॥

जगदम्बिका । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

जगद्धात्री । स्त्री । दुर्गाप्रभेदे ॥

जगदाधारः । पु । वायौ ॥ काले ॥ त्रि । जगतामाश्रये ॥ जगताम् आधारः ॥

जगदीश । पु । विष्णौ ॥ जगतामीशः ॥

जगद्गौरी । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जगद्बल । पु । वायौ ॥ जगतो बलयेन ॥

जगद्योनि. । पु । सदाशिवे ॥ विधातरि ॥ विष्णौ ॥ स्त्री । प्रकृतौ ॥ भूमौ ॥ जगतो योनि ॥

जगद्रूपम् । न । नामरूपात्मके विश्वस्मिन् ॥ अस्ति भाति प्रिय रूप नाम चेत्यंशपञ्चकम् । आद्य त्रय ब्रह्मरूप जगद्रूप ततो द्वयम् ॥

जगद्वहा । स्त्री । धरित्र्याम् ॥

जगद्विनाश । युगान्ते ॥ जगता विनाशो यस्मिन् जगत्या विनाश ॥

जगनु । पु । अग्नौ ॥ वैश्वानरे ॥

जगन्नाथः । पु । विष्णौ ॥ पुरुषोत्तमक्षेत्रे । उड्डानपीठस्थे भैरवे ॥ उड्डाने विमलाक्षेत्रे जगन्नाथस्तु भैरवः । इत्यागमशास्त्रम् ॥ शालग्रामो हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथश्च भारतम् । कलेर्दश सहस्रान्ते ययौ त्यक्त्वा हरे पदमिति ब्रह्मवैवर्त्तम् ॥ वैशाखस्यामले पक्षे अष्टम्या पुष्ययोगत । कृता प्रतिष्ठा भोविप्रा शोभने गुरुवासरे ॥ कृता ब्रह्मणातिशेष. ॥ महापवित्र शिखरे निवेदित नियोजयेद् य पितृदेव कर्मसु । तृप्यन्ति तस्मै पितर सुराश्च प्रयान्ति लोक मधुसूदनस्येति महाप्रसादमाहात्म्यस्य वचनम् ॥

जगन्निवास । पु । जगतामाधारे सर्वाश्रये परात्मनि ॥ जगतां निवास ॥

जगन्नु । पु । जगन्वर्थे ॥

जगर । पुं । कवचे । सन्नाहे ॥ जगता गृह्यते । प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इति णिच् । बाहुलकादर । आगन्तिं । अच् । पृषोदरादित्वात् ॥

जगल । पु । मदनद्रुमे ॥ मेदके । सुराकल्के ॥ पिष्टमद्ये ॥ त्रि । धूर्त्ते । कितवे ॥ भृश गलति गलयते वा । गल अदने । यङ्लुगन्तात् अच् । सन्यापूर्वकत्वाद्दीर्घोऽकित इति न दीर्घ ॥

जग्धम् । त्रि । भुक्ते । भक्षिते ॥ अद्यते स्म । अद० । क्त । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति इति जग्धि । इकारउच्चारणार्थ । धत्वम् । झरो झरि सवर्णे ॥

जग्धतृण । त्रि । भक्षिततृणे ॥ जग्धं तृणमनेन ॥

जग्धि । स्त्री । विघसे । भोजने । जेमने ॥ अदनम् । अद० । स्त्रियां क्तिन् । अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ॥

जघनम् । न । स्त्रिय श्रोणिपुरोभागे

॥ कटौ ॥ हन्यते । हन्ति, शरीराव यवेदेशेत्यच् ॥ यद्वा । वक्र हन्ति । यङ्लुगन्तादच् । अनित्यमागमशा- स्त्रमित्यभ्यासस्यनुगतोनुनासिका न्तस्येतिनुक्न ॥

जघनकूपौ । पु । कुकुन्दरयो ॥ द्विव चनान्तोयमिति हलायुध ॥

जघनचपला । स्त्री । मात्रावृत्तेष्वार्या प्रभेदे ॥ यथा । प्राक्प्रतिपादितम र्द्धे प्रथमेचरमेदलेतुचपलाया । स ल्लाश्रयेत सोक्ता विशुद्धधीभि र्जघ नचपला ॥ यथा । कृष्ण शृङ्गारपटु र्यौवनमदचञ्चल सुललिताङ्ग । आसीद्व्रजाङ्गनाना मनोहरोजघ नचपलानामिति ॥

जघनेफला । स्त्री । काकोदुम्बरिका याम् । कठुम्बरी इति भाषा ॥ जघ नेफलमस्या । अमूर्द्धेतिसप्तम्या' अ लुक् ॥

जघन्य । त्रि । चरमे ॥ गर्हिते ॥ ध- र्मार्थकामा समभेवसेव्या योह्येक सक्त सजनोजघन्य ॥ अन्त्ये ॥ पु । शूद्रे ॥ न । मेहने । शिश्ने ॥ अश्ले षा शतभिषा आर्द्रा स्वाति ज्येष्ठा भरणी एषुनक्षत्रेषु ॥ जघनेभव । दिगादित्वात् यत् शरीरावयवत्वा द्वा ॥ यद्वा । कुटिल हन्यते । हन्ते र्यङन्तादचोयत् । अनित्यमागम शास्त्रमिति नुगतो ऽनुनासिकान्त- स्येति ननुक् ॥ जघनमिववा ।- शा०य. ॥

जघन्यज । पु । स्त्री । दृषले । शूद्रे ॥ त्रि । कनिष्ठे ॥ जघन्येऽवरकाले जा त । सप्तम्यांजनेर्ड ॥जघन्यात् त्वा ज्यात् जात' । जनी० । पञ्चम्यामजा ताविति ड ॥

जघन्यभम् । न । जघन्यसंज्ञकेषु ष ट्सु नक्षत्रेषु ॥ जघन्यञ्चतत्भञ्च ॥

जघ्नि । पु । हननयोग्यास्त्रे ॥

जघ्नु । त्रि । घातके । हन्तरि ॥ हन्ति । हन० । कुर्भ्रश्चेतिचकारात् अन्य तोपि क्रुडातोद्वित्वञ्च ॥

जङ्गम । त्रि । स्थावरेतरे । चरे । च रिष्णौ ॥ वक्रगच्छति । गत्यर्थानां नित्य कौटिल्यइति यङ् भृशार्थे वा । पचाद्यच् ॥

जङ्गमकुटी । स्त्री । छत्रे ॥ वारित्रा- याम् ॥

जङ्गमगुल्म । पु । प्रचारिपदातिसमू हे । गल इति भाषा ॥

जङ्गमेतर । त्रि । स्थावरे ॥

जङ्गल । पु । न । पिशिते ॥ त्रि । नि जनस्थाने ॥ वनप्रधानदेशे ॥

जङ्गाल । पु । सेतौ ॥ रोधविशेषे ।

जगत्याङ्घ्रिख्याते ॥ इति जटाधरः ॥

जङ्घलम् । न । विषे ॥ इति त्रिकाण्डशेषः ॥

जङ्घन्यमान । त्रि । अतिशयेन हन्यमाने । भृशपीड्यमाने ॥

जङ्घा । स्त्री । प्रसृतायाम् । गुल्फोर्द्ध्वजान्वधोभागे । टङ्कायाम् । टाँग जाघ इति च भाषा ॥ जायन्ते रोमाण्यस्याम् । जनी० । अच् । तस्य जङ्घश्च ॥ यद्वा । जङ्घन्यते कुटिलं गच्छति । हन्तेर्यङ्लुगन्तात् अन्येभ्योपीति डः ॥ टाप् ॥

जङ्घाकरिक । त्रि । धावके । जाङ्घिके । जङ्घाजीविनि ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचारात् गतिर्जङ्घा । सैव करो राजदेयो भागः आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्यास्ति । अतइनिठनाविति ठन् ॥ जङ्घैव करीषस्ती यस्येति वा । कन् ॥

जङ्घात्राणम् । न । जङ्घासन्नाहे । मज्जूषो ॥

जङ्घाल । त्रि । वेगिनि । अतिजवे ॥ अतिशयिता जङ्घास्य ॥ सिध्मादित्वाल्लच ॥ पशुविशेषाणागणे ॥ हरिणैणकुरङ्गर्ष्यपृषतन्यङ्कुशम्बरा । राजीवोपि च मुण्डीचेत्याद्या जङ्घालसञ्ज्ञका ॥ हरिणस्ताम्रवर्णः स्यादेणः कृष्णः प्रकीर्त्तितः । कुरङ्गईषत्ताम्रः स्याद्धरिणाकृतिकोमहान् ॥ ऋष्यो नीलाण्डको लोके स रोझ इतिकीर्त्तितः । पृषतश्चन्द्रबिन्दुः स्याद्धरिणात्किञ्चिदल्पकः । न्यङ्कुर्बहुविषाणोथशम्बरोगवयान् महान् । राजीवस्तु मृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ॥ योमृग शृङ्गहीनः स्यात् समुण्डीति निगद्यते ॥ जङ्घालाः प्रायशः सर्वेपित्तश्लेष्महराः स्मृताः । किञ्चिद्वातकराश्चापिलघवो बलवर्द्धकाः ॥

जङ्घिलः । त्रि । जङ्घाले ॥ अतिशयिते जङ्घे अस्य । पिच्छादित्वात् इलच् ॥

जजः । पु । योधे ॥ जजति । जज युद्धे । पचाद्यच् ॥

जञ्जपूक । त्रि । वाचाले ॥ पुनः पुनर्भृशंवा गर्हितं जपति तच्छीलः । यजजपदशाम्यङ इत्यूक

जञ्जभ्यमान । त्रि । गात्रविनामेन विदारितमुखेपुरुषे ॥ इति कर्ममीमांसा ॥

जटा । स्त्री । केशविकारे । सम्नकचे । व्रतिनः शिखायाम् । सटायाम् ॥ जायते जन्यतेवा । जनेष्टन्लोपश्चेति टन् धातोरन्त्यस्य लोपश्च ॥ मूले । शिफायाम् । जड इति भाषा ॥ मांस्याम् ॥ वेदपाठविशेषे ॥ सामगा-

३ नोपकरणे ॥ रुद्रजटायाम् । शतावर्याम् ॥ जटति । जटसङ्घाते । अच् । टाप् ॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्श आद्यच् ॥

जटाजूट । पु । जटासमूहे ॥ जटानां जूटो बन्धः ॥

जटाज्वाल । पु । प्रदीपे ॥

जटाटङ्क । पु । शिवे ॥ जटायां टङ्को यस्य ॥

जटाटीर । महादेवे । शिवे ॥

जटाधर । पु । महेश्वरे ॥ बुद्धभेदे ॥ धरति । धृञ्० । पचाद्यच् । जटानां धरः ॥ त्रि । जटाधारिणि ॥ जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥

जटामांसी । स्त्री । नलदे । मांस्याम् । सुगन्धिद्रव्यविशेषे ॥

जटायु । पुं । अरुणपुत्रे सम्पाते कनीयसि दशरथसखे गृध्रविशेषे ॥ ॥ जटा याति प्राप्नोति । या० । मृ० कु ॥ गुग्गुलौ ॥

जटायुध । पु । गुग्गुलौ ॥

जटायुः । पु । जटायौ ॥ गुग्गुलौ ॥ जटा आयुरस्य ॥

जटाल । पु । कचूरे ॥ गुग्गुलौ ॥ मुष्कके ॥ वटे ॥ त्रि । जटाधरे । जटावति ॥ जटाऽस्त्यस्य । प्राणिस्थादातोलजन्यतरस्याम् ॥

जटाला । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ टाप् ॥

जटावान् । त्रि । जटिले ॥

जटावती । स्त्री । जटामांस्याम् ॥

जटावल्ली । स्त्री । गन्धमांस्याम् ॥ रुद्रजटायाम् ॥

जटि । पु । प्लक्षद्रुमे ॥ जटायाम् ॥ समूहे । जटति । जट० सर्वधातुभ्य इन् ॥

जटित । त्रि । खचिते ॥

जटी । पु । प्लक्षभेदे । पाकरि इति भाषा ॥ सर्पविशेषे ॥ त्रि । जटायुते ॥ मत्वर्थे व्री० इनि ॥

जटिल । पु । जटावति ब्रह्मचारिभेदे ॥ सिंहे । केशरिणि ॥ त्रि । जटायुक्ते ॥ यथा । यच्चिन्तितं तदिह दूरतरं प्रयाति यच्चेतसा न गणितं तदिहाभ्युपैति । प्रातर्भवामि वसुधाधिपचक्रवर्ती सोऽहं व्रजामि विपिने-जटिलस्तपस्वीति ॥ जटाऽस्त्यस्य । पि० इलच् ॥

जटिला । स्त्री । जटामांस्याम् ॥ पिप्पल्याम् ॥ वचायाम् ॥ दमनकवृक्षे ॥ राधिकाश्वश्र्वाम् ॥ टाप् ॥

जटी । स्त्री । प्लक्षवृक्षे ॥ जटामांस्याम् ॥ कृदिकारादक्तिनः ङीष् ॥

जटुल । पु । पिप्लौ । देहस्थे कृष्णलक्ष्मणि । जडुल इति भाषा ॥ जटति । जट० । बाहुलकादुलच् ॥

जठर'। पु। न। कुक्षौ ॥ चि। वृद्धे॥ क र्कशे। कठिने ॥ जायतेऽस्मिन् ज न्तुर्मलो वा। जनेररष्ठचेत्यर। पृषो दरादि ॥

जठरनुत्। पु। आरग्वधे ॥

जठरामय'। पु। जलोदररोगे ॥

जड। पु। स्वनाम्ना प्रसिद्धे पुरुषे॥ यथा। इष्टवाऽनिष्टवा सुखदुःखवा नवेत्ति योमोहात्। परवशग सभवेदिह नाम्नाजडसंज्ञक पुरुषइति॥ वेदग्रह णासमर्थे। मूर्खे॥ न। वारिणि॥ सी सके ॥ त्रि। हिमग्रस्ते ॥ मूके ॥ अप्रज्ञे। बुद्धिविकले ॥ अचिदात्मघ टादीनां यत्स्वरूपंजडंहितत् ॥ अ नुयमे ॥ जलति घनीभवति। ज लघातने। अच्। डलयोरेकत्वम्॥

जडक्रिय। त्रि। चिरक्रिये। दीर्घसू त्रिणि ॥ जडाक्रियाऽस्य ॥

जडता। स्त्री। जाड्ये। स्तैमित्ये। अ पाटवे॥ विरहदुःखेनजीवनमात्र स्थितौ॥

जडभरत। पु। ऋषभपुत्रे। राज्ञि॥ यस्मादिदं भारतं वर्षमभूत्॥

जडा। स्त्री। शूकशिम्ब्याम् ॥ भूम्या मलक्याम्। अग्नायाम् ॥ जडयति। तत्करोतीतिणिजन्तात् अच्। टाप्॥

जडिमा। पु। जडतायाम् ॥ यथा। इ ष्टाऽनिष्टापरिज्ञान यत्र प्रश्ने ष्वऽनु त्तरम्। दर्शनश्रवणाभावो जडिमा सोऽभिधीयते॥ जडस्यभाव। इम निच्॥

जडुल। पु। जटुले॥ जलति। जल। वा०उलच्। डलयोरैक्यम्॥

जतु। न। अलक्ते। लाक्षायाम् ॥ जा यते। जनी०। फलिपाटीत्यु तोन्ता देशश्च॥

जतुकम्। न। हिङ्गुनि ॥ लाक्षायाम्॥ जटुले॥ अल्पित। इवेप्रतिकृताविति कन्॥

जतुका। स्त्री। अजिनपत्रायाम्। च र्मचटिकायाम्॥ गन्धद्रव्यविशेषे। जन्याम्॥ पर्पट्याम्॥ मालवदेश प्रसिद्धे लताविशेषे। तिर्यक्फलाया म्। निशान्धायाम्। जनेष्टायाम्॥ कबन्तात टाप्॥

जतुकारी। स्त्री। जतुकालतायाम्॥

जतुकृत्। स्त्री। ज य म। चक्रवर्त्तिन्या म। गन्धद्रव्यविशेषे। चकवत इति २ णा॥ जतुकरोति। क्विप्॥

जतुकृष्णा। स्त्री। पर्प्पट्याम्॥

जतुनी। स्त्री। चर्मचटिकायाम्॥

जतुपुत्रक। पु। नये। द्यूतोपकरण भेदे। पाशकगुटिकायाम्॥

जतुमणि । पु । क्षुद्ररोगविशेषे ॥ यथा । समभुत्सन्नमरुज मवेदनकफर क्तजम । सहज लक्ष्मचैकेषां लक्ष्यो जतुमणिस्तुसः ॥ इतिनिदानम् ॥

जतुरस । पु । अलक्तके ॥

जतूका । स्त्री । अजिनपत्रायाम् ॥ जनीवृक्षे । चकवत इतिभाषाप्रसिद्धे ॥ जायते आरोग्यमनया । जनी० । जतूकाद्ध्यश्चेति निपातनात् क्वचि द्दृश्किंशप्यपिनलोप ॥

जत्रु । न । स्कन्धकक्षयो सन्धौ । कण्ठ स्याधोभागे स्थितयोरस्थ्नोः ॥ कक्षयोर्वक्षस सन्धौ जत्रुणी समुदाहृते ॥ जायते बाहुरस्मात् । जनी० । जत्र्वादित्वात् रुप्रत्ययेनकारस्यत-कारश्च ॥

जत्रुमलकम् । न । शिखाजतुनि ॥

जन । पु । लोके ॥ पृथग्जने । पामरे ॥ आत्मीयविवेकहीने ॥ महर्लोकोर्द्ध्व लोके ॥ जनो ऽ ष्टकोऽव्यवच्छिन्न पितृजन्यजनाश्रय ॥ जनन जन, जन्म । भावेघञ् । जनिवध्योश्चेतिनवृद्धि ॥ समुद्रस्य दैत्यविशेषेषु ॥ मार्कराक्ये मुनौ ॥

जनक । पु । पितरि ॥ मिथिलाधिपेविदेहे ॥ कारणे ॥ जनयति । जनोप्रादुर्भावे । ण्वुल् । जनिवध्यो श्चेतिनवृद्धि' ॥ त्रि । उत्पादयितरि ॥

जनकतनया । स्त्री ।
जनकनन्दिनी । स्त्री । } सीतायाम् ॥

जनकराजकूप । पु । तीर्थविशेषे ॥

जनकसुता । स्त्री । जानक्याम् ॥

जनकात्मजा । स्त्री । श्रीरामपत्न्याम् । सीतायाम ॥ जनकस्य आत्मजा ॥

जनकारी । पु । अलक्तके ॥ नाम्नोऽयम् ॥ इतिराजनिर्घण्ट ॥

जनङ्गम । पु । चण्डाले ॥ अधार्मिकान् जनान् गच्छति । जनेभ्यो गच्छतिवा । गमश्चेति खच् मुमागम' ॥

जनता । स्त्री । जनानां समूहे ॥ ग्राम जनबन्धुभ्यस्तल् । तलन्त स्त्रियाम् ॥ जनत्वे ॥ भावेतल् ॥

जननम् । न । वंशे ॥ जन्मनि ॥ जन्यते । जनी० जनजनने वा । ल्युट्' । कर्मणिल्युट् ॥ दीक्षयाध्वरेव जमान स्यजन्मनि ॥ पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति ये दीक्षयन्तीत्यादिश्रुते । मातुरग्रेऽधिजनन द्वितीय मौञ्जिब न्धने । तृतीय यज्ञदीक्षाया द्विजस्य श्रुतिचोदनादितिमनुस्मृतेश्च ॥

जननि । स्त्री । जनीनामगन्धद्रव्ये ॥

जननी । स्त्री । मातरि । प्रस्याम् ॥ दयायाम् ॥ कटुकायाम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥ अलक्तके ॥ जटामांस्याम् ॥

जनीनामगन्धद्रव्ये ॥ जनयति । ज नी॰ कृत्यल्युटो बहुलमितिल्युट् । टित्वात् ङीप् ॥

जनपद । पु । देशे । नीवृति ॥ जन.प पदं वस्तु यत्र ॥ जने ॥

जनपदी । पु । जनपदस्वामिनि ॥

जनप्रवाद । पु । कैालीने । वचनीय तायाम् । लोकापवादे ॥

जनप्रिय' । पु । धान्यके ॥ शोभाञ्जने ॥ त्रि । जनानां प्रीतिविषये ॥

जनमेजय । पु । परीक्षितराजस्य पुत्रे । पारीक्षिते ॥ पुरुराजपुत्रे ॥ जनमे जयति । ण्यन्तादेजेः कर्त्तरिखश् । जनश्चमुमागम. ॥

जनयिता । पु । ताते । पितरि ॥ जनय ति । जनी । तृच् ॥

जनयित्री । स्त्री । जनन्याम् । मातरि ॥ तृजन्तात् । ऋन्नेभ्योङीप् ॥

जनरव' । पु । लोकवादे ॥ यथा । परी वाद स्तथ्यो भवति वितथोवापि म हतां तथा प्युच्चैर्धाम्नां हरतिमहि मान जनरव । तुलोत्तीर्णस्यापि प्र कटनिहताशेषतमसो रवेस्तादृक्-तेजो नहिभवति कन्यां गतवत ॥ इति चाणक्यसेन ॥

जनलोक' । पु । महर्लोका परिभुवने । महर्लोकः स्थितेह्यूर्द्ध मेककोटि प्रमाणत । कोटिद्वयेच संख्यातो जनोभूर्लोकतोजनै ॥ निवसन्त्यम ला यत्रमानसा ब्रह्मणा सुताः । सन न्दनाद्या योगीन्द्रा सर्वेतेह्यूर्द्धरेत स इतिकाशीखण्डम् ॥

जनवल्लभ । पु । श्वेतरोहितवृक्षे ॥ त्रि । लोकप्रिये ॥

जनवाद. । पु । जनप्रवादे ॥

जनवार्त्ता । स्त्री । लोकानां किंवद न्त्याम् ॥

जनश्रुति । स्त्री । सत्यान्वृतसाधारण लोकप्रसिद्धौ । किंवदन्त्याम् ॥ जने भ्य श्रूयते । श्रुश्रवणे । क्तिन् ॥

जनस्थानम् । न । दण्डकारण्ये ॥ दण्ड कारण्यस्थात्मिके स्थानविशेषे ॥

जनातिग' । त्रि । लोकातिशयिनि ॥ जनमतिगच्छति । गम॰ । अन्यत्रा पीतिड ॥

जनान्त । पु । देशे । जिला इति पार स्य भाषा ॥ इति धनञ्जय' ॥

जनान्तिकम् । न । अप्रकाशे । अगोच रे ॥ त्रिपताकाकरेणाऽन्यानपवार्य न्तिये कथाम् । अन्योन्यामन्त्रणं यत् स्या ज्जनानातज्ज नान्तिकम् ॥

जनार्द्दन । पु । नारायणे । विष्णैा ॥ सर्वैं साधुभिर्जनै.स्वाभिलषिताभ्युद यनि श्रेयससिद्धये अर्द्यते याच्यते

इति व्युत्पत्तौ अर्द्देर्यो आर्यात् बा ण्यल्युटो बहुलमितिकर्मणिल्युट् ॥ यद्वा । जनन जन जन्म । तमर्द्दय ति इति जनार्द्दन । अर्द्दहिंसायाम् । नन्द्यादित्वाल्ल्यु ॥ जना समुद्र स्थादैत्यभेदा तेषामर्द्दन इतिवा॥ जनान् दुर्जनान अर्द्दयति हिनस्ती तिवा ॥

जनायन । पु । रथे ॥

जनाश्रय । पु । मण्डपे ॥ जनानालो काना माश्रय. ॥

जनि । स्त्री । उत्पत्तौ । अभूतप्रादुर्भा वे ॥ नाऽसतो जन्मनायोग सत सत्वान्नचेष्यते । कूटस्थेविक्रिया ना स्ति तस्माद् ज्ञानतोजनि ॥ जनन म् । जनी०। जनिघसिभ्यामिण् । ज निवध्योश्चेति वृद्धिनिषेध ॥

जनित । त्रि । उत्पादिते ॥

जनित्र' । पु । पितरि ॥ जायतेऽस्मा त् । जनी०। जनिदेश्यादिना जने रित्नन् । जनित्रौ मातापितरौ ॥

जनित्री । स्त्री । मातरि ॥ टाप् ॥

जनिनीलिका । स्त्री । महानील्याम् ॥

जनिमा । पु । जन्मनि ॥ जायते । ज नी०। जनिमृङ् भ्यामिमनिच् ॥

जनी । स्त्री । सीमन्तिन्याम् ॥ वध्वाम् । स्नुषायाम् ॥ जायते गर्भो यस्यांवा ऽस्याम् ॥ उत्पत्तौ ॥ ओषधीभेदे । जतूकायाम् ॥ जायते आरोग्यमन या । जनी०। जनिघसिभ्यामितीण् । जनिवध्योश्चेति नवृद्धि । कृदिका रादितिङीष ॥

जनु० । न । जन्मनि ॥ जननम् । जनी० । जनेरुसि ॥

जनू । स्त्री । जनने । जन्मनि ॥

जनेष्ट । पु । मुद्गरवृक्षे ॥

जनेष्टा । स्त्री । जतुकायाम् ॥ जातीपु ष्पे ॥ वृद्धिनामौषधौ ॥ हरिद्रायाम् ॥

जनोदाहरणम् । न । यशसि ॥

जनौ । पु । जनरक्षके ॥ जनान् अव ति । अव० । क्षोरित्यूठ् । वृद्धि । ग्लौवत् ॥

जन्तु । पु । प्राणिनि । जननशीले ॥ अविद्यादिहृदयग्रन्थिभिर्युते संसारि णि । वस्तुस्वरूपादर्शिनि ब्रह्मादिस्त म्बपर्यन्ते प्राणिजाते ॥ जायते । ज नी० । कमिमनिजनीति तु ॥

जन्तुकम्बु । पु । कृमिशङ्खे ॥

जन्तुका । स्त्री । नाडीहिङ्गुनि । राम ठ्याम् ॥ लाचायाम् ॥

जन्तुघ्न । पु । वीजपूरे ॥ न । विडङ्गे ॥ हिङ्गुनि ॥ त्रि । जन्तुघातिनि ॥

जन्तुघ्नी । स्त्री । विडङ्गे ॥

जन्तुनाशनम् । न । हिङ्गुनि ॥ विडङ्गे ॥

जन्तुपादप । पु । कोषाम्रवृक्षे ॥

जन्तुफल । पु । उदुम्बरे ॥ जन्तव फलेऽस्य ।

जन्तुमारी । स्त्री । निम्बूके ॥

जन्तुका । स्त्री । कामतृणे ॥

जन्तुहन्त्री । स्त्री । विडङ्गे ॥

जन्म. । पु । न । जन्मनि ॥ जननम् । इषुयुधीति वाहुलकात् जनेर्मक् ॥

जन्मकील । पु । हरौ ॥

जन्मद । पु । पितरि ॥

जन्मदा । स्त्री । मातरि ॥

जन्म । न । आद्यक्षणसम्बन्धे । उत्पत्तौ । जनने । शुभाशुभकर्मवशात् पौनःपुन्येन तत्तद्विविधयोनिषूद्भवे । गर्भवासयोनिद्वारनिस्सरणरूपे विग्रहभेदग्रहणे ॥ वासना कर्म विद्याचत्रय जन्मप्रयोजकम् ॥ उक्तञ्च सारकलिकायाम् । गर्भात् कोटिगुणं दुःखं योनियन्त्रनिपीडने । समूर्च्छितस्य जठराज्जायमानस्य देहिनः ॥ जायमानः पुरीषासृङ्मूत्रशुक्राविलाननः । प्राजापत्येन वातेन पीड्यमानास्थिबन्धनः ॥ अधोमुखो वै क्रियते प्रबलैः सूतिमारुतैः । क्लेशान्निष्क्रान्तिमायाति जठरान्मातुरातुरः इति ॥ प्रेत्यभावे ॥ सच अपूर्वदेहेन्द्रियादिसम्बन्धः । निकायविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धो जन्म । न तु पुरुषस्य परिणामः तस्यापरिणामित्वात् । जन्मात्र नासतः सत्त्वं किन्तु देहेन संयुतिः । प्रादुर्भावो जनेरर्थं सत एव स युज्यते इत्युक्तः ॥ प्रथमतारायाम् ॥ जननम् जायते वा । जनी० । मनिन् ॥

जन्मबन्धविनिर्मुक्त । त्रि । जन्मात्मकेन बन्धेन विशेषेणात्यन्तिकत्वलक्षणेन निरवशेषं त्यक्ते ॥

जन्ममास । पु । जन्मनो मासे ॥ आरभ्य जन्मदिवसं यावत् त्रिंशद्दिनं भवेत् । जन्ममासः स विज्ञेयो वर्जितः सर्वकर्मसु ॥

जन्मर्क्षम् । न । जन्मनो नक्षत्रे ॥

जन्मवर्त्म । न । योनौ । भगे ॥ जन्मनो वर्त्म ॥

जन्मान्तरम् । न । परलोके । भवान्तरे । अमुत्र ॥

जन्माष्टमी । स्त्री । श्रीकृष्णस्य जन्मतिथौ ॥ सा तु मुख्यचान्द्रेण श्रावणस्य कृष्णाष्टमी । गौणचान्द्रेण भाद्रस्य कृष्णाष्टमी ॥ अथ भाद्रपदे मासि कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ देवकीसुतः ॥

जन्मी । पु । प्राणिनि ॥ जन्मोऽस्यास्ति । अतइनि ॥ जन्माऽस्यास्ति वा ।

स्त्री० इति ॥

जन्मेजय । पु । जनमेजये राज्ञि ॥ जन्मनैवाशिमुखेन प्रभूनेजितवान् यतः । एजृकम्पनेयातोऽपि जन्मेज यइतिश्रुतइतिनिरुक्तिः ॥ शकन्ध्वादि त्वात् पररूपम् ॥

जन्य । पु । जनके ॥ न । हट्टे ॥ परी वादे । कौलीने ॥ युधि । सङ्ग्रामे ॥ त्रि । उत्पाद्ये ॥ जनकस्य स्वभावो- ऽपि जन्येतिष्ठति निश्चितम् । यथा श्रीकृष्णपादाङ्क कालीयवशमस्तके ॥ नवोढाज्ञातिमित्रभृत्येषु ॥ नव वरस्यज्ञातिमित्रभृत्येषु ॥ वरस्निग्धे । जामातृवत्सले ॥ देहे ॥ जननम् । जनेर्यक् ॥ जायते वा । भव्यगेये तिसाधु ॥ यद्वा । जायते जनयति वा । अचोयत् तकिशसिचतियति जनिभ्योयद्वाच्य । जनेर्यद्विधि स्वरा र्थं । ऋहलोर्ण्यदिति यतापिरूप सिद्धे । नचवृद्धिप्रसङ्ग जनिवध्योश्चे तिनिषेधात् ॥ जनस्यजल्प मतजन हलादितियत् ॥ यद्वा । जनीवधूं व हति प्रापयति । संज्ञायामितिसाधु ॥

जन्या । स्त्री । मातृवयस्यायाम् ॥ मुदि । प्रीतौ ॥ जायतेऽस्याम् । जनयति वा । यदन्तात यदन्ताद्वा टाप् ॥

जन्यु । पु । प्राणिनि ॥ अग्नौ ॥ धात रि । परमेष्ठिनि ॥ जायते । जनी० । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् ॥

जप । पु । श्रुतिमन्त्राद्यावृत्तौ ॥ जप स्तद्वाचक ध्येयसम्मुखीकरण मुने । मानसस्यान्त सञ्जल्परूपस्य उपांशु सञ्चकस्यच स्वसंवेद्यलघु ध्वनेर्भाष्य स्यच श्रूयमाणस्य मन्त्रस्य ध्येयसम्मु खीकरणायावर्त्तने ॥ मन्त्रार्थाज्ञाने जपस्य फलाजनकत्वमुक्तंतन्त्रशास्त्रे । यथा । यथापशुर्भारवाही न तस्य भजते फलम् । तथैवार्थानभिज्ञो । न जपस्यफलमश्नुतइति ॥ स्वाध्याये ॥ जपनम् जप्यतेवा । जपमानसेच । व्यधजपोरनुपसर्गे इत्यप् ॥

जपनम् । न । जपे ॥

जपपरायण । पु । जपनशीले । जपा सक्ते ॥

जपा । स्त्री । जवावृक्षे ॥ जपासङ्ग्रहि णी केश्या त्रिसन्ध्याकफवातजित् ॥ जपति । जप० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जप्यम् । त्रि । अघमर्षणादौ ॥ जप्यते । जप० । पोरदुपधादितियत् ॥

जप्येश्वर । पु । तिर्थस्थानविशेषे ॥ य था । जप्येश्वरे महास्थानेशङ्करोऽच त्रिशूलिनो । त्रिशूलीशङ्करस्तत्रसर्व पापविमोचक इति ॥

जबाला । स्त्री । सत्यकामस्यर्षेर्मातरि ॥

जमज. । त्रि । यमजे ॥

जमदग्नि । पु । परशुरामपितरि । ऋचीकमुनिपुत्रे भृगुवंशजे यमदग्नि मुनौ ॥

जमनम् । न । भोजने ॥ जमुअदने । ल्युट् ॥

जम्पती । पु । सहोक्त्या जायापत्यौ ॥ जायाच पतिश्च राजदन्तादिगणे पाठात् जायाशब्दस्य जमभावोनिपात्यते ॥ नित्यंद्विवचनान्त ॥

जम्बाल । पु । शैवाले ॥ पङ्के ॥ जमति । जमु॰ । वाहुलकाद्वालन् ॥ यद्वा । जम्बअदने इति धातु । भावे घञ् । जम्बलाति । लादाने । आतोनुपे तिक । पृ॰ ॥

जम्बालिनी । स्त्री । नद्याम् । शैवलिन्याम् ॥

जम्बीर । पु । जंभोरी इति जमटु इतिच पर्वतीयभाषाप्रसिद्धे दन्तशठे । जम्भीरे । जम्भले ॥ जम्बीरं मुष्णं गुर्वम्लं वातश्लेष्मविबन्धनुत् । शूलश्वासकफक्लेशच्छर्दितृष्णामदोपजित् ॥ आस्यवैरस्यहृत्पीडा वह्निमान्द्यकृमीन् हरेत् । स्वल्पजम्बीरिकातद्वत्तृष्णाच्छर्दिनिवारिणी ॥ प्रस्थपुष्पे । मरुवा इतिख्याते ॥ अर्जके ॥ सितार्जके ॥ जम्यते । जमु॰ । गम्भीरादयश्चेति ईरन्नन्त साधु ॥ यद्वा । जम्यते । विच् । वीरयति । वीरविक्रान्तौ । अच् । जम्चासौ वीरश्च ॥

जम्बु । स्त्री । जामन इति प्रसिद्धे वृक्षे । सुरभिपत्रायाम् । नीलफलायाम् ॥ मेरुसरिति ॥ जम्बुद्वीपे ॥ जम्बुद्वीपक्षितेर्नाभिस्तद्वृत्तं लक्षयोजनम् । क्षाराब्धिना परिवृत परिक्षेपेन तावता ॥ न । जम्बूफले । जाम्बवे ॥ जमति । जमु॰ । कृन्दहन्भूजम्बू इत्यादिना कू प्रत्ययो वुगागमश्च निपातित । वाहुलकात् ह्रस्व ॥ फलेतु जम्ब्वाः फलम् । जम्ब्वावेत्यणोऽभावे ओरञ् । फलेलुक् । ह्रस्वोनपुंसके ॥

जम्बुक । पु । जम्बूकार्थेषु ॥ गोलापजाम इति गौडभाषाप्रसिद्धे वृक्षे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥ जमति । जमु॰ । मृगय्वादयश्चेतिसाधु ॥ शृगाले ॥

जम्बुद्वीप । पु । न । भूमेःसप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपविशेषे । जम्बूद्वीपे ॥

जम्बुमार्ग. । पु । तीर्थविशेषे ॥

जम्बुल । पु । जम्बूले ॥

जम्बुवनजम् । न । श्वेतजवापुष्पे ॥

जम्बू । स्त्री । मेरुतरङ्गिण्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥ जामनइति प्रसिद्धे वृक्षे । राजफलायाम् । सुरभिपत्राया

म् ॥ सा च बृहत्क्षुद्रभेदेन द्विविधा । तत्र बृहत्या पर्य्यायाः । महाजम्बूः महापत्रा राजजम्बूः बृहत्फला फलेन्द्रः नन्दः महाफला सुरभिपत्रा चेति ॥ विष्टम्भित्वं रोचनत्वं गुरुत्वञ्च फले गुणाः ॥ क्षुद्राया पर्य्यायाः । सूक्ष्मकृष्णफला दीर्घपत्रा मध्यमा ॥ अत्रैव वनजम्बूपर्य्यायाः । भूमिजम्बूः काकजम्बूः नादेयी शीतपल्लवा सूक्ष्मपत्रा जलजम्बुका ॥ फलगुणाः । जम्बूः सङ्ग्राहिणी रूक्षा कफपित्तास्रदाहनुत् ॥ जम्ब्वा फले । जम्बुनि । जाम्बवे ॥ जम्बूद्वीपे ॥ जमति । जमु० । अन्दूदृन्भूजम्बूकफेलूकर्कन्धूदिधिषूरित्युणादिसूत्रेण कूप्रत्ययो नुगागमश्च निपातितः ॥ जायते वा । जनेर्वा तौ तेनैव निपातितौ ॥ फले तु जम्ब्वाः फलम् । जम्ब्वा वेत्यणोऽभावपक्षे ओरञ् । तस्य लुप्चेति लुप् । लुपि युक्तवत् ॥ जम्बुद्वीपे ॥

जम्बूक । पु । फेरवे । शृगाले ॥ नीचे ॥ पश्चिमाशापतौ । वरुणे ॥ गुलापजामन इति प्रसिद्धे फलवृक्षे ॥ श्योनाकभेदे । जमति । जमु० । उलूकादित्वात् साधुः ॥

जम्बूका । स्त्री । काकलीद्राक्षायाम् । निर्बीजायाम् । रसाधिकायाम् ॥

जम्बूद्वीपम् । न । पु । भूमेः सप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपविशेषे ॥ यथा । भूमेरर्द्धं क्षारसिन्धोरुदक्स्थं जम्बूद्वीपं प्राहुराचार्य्यवर्य्याः । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेशः ॥ इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ पुराणमतेन तु । अयं द्वीपः पद्मकोषमध्यवर्त्तिकोषरूपलक्षयोजनविस्तीर्णं पद्मपत्रमिव समवर्त्तुलं लक्षयोजनविस्तृतलवणसमुद्रेण वेष्टितः । यस्मिन् प्रत्येकनवसहस्रयोजनायामानि नववर्षाणि तेषाञ्च वर्षाणामष्टौ सीमापर्व्वताः सन्तीति ॥

जम्बूल । पु । जम्बूविटपे ॥ केतकीवृक्षे । क्रकचच्छदे ॥ न । वरपक्षीयस्त्रीणां परिहासवचने ॥

जम्बूलमालिका । स्त्री । कन्यावरयोर्मुखचन्द्रिकायाम् ॥ जम्बूलानां वरपक्षीयस्त्रीपरिहासवचनानां मालिका श्रेणी ॥ इति हरिवंशटीकायां नीलकण्ठः ॥

जम्भ । पु । दैत्यविशेषे ॥ दन्ते ॥ जम्बीरे ॥ भक्षणे ॥ अंशे ॥ हनौ ॥ तूणे ॥ जम्भयति । जभीगात्रविनामे । पचाद्यच् । रधिजभोरचीति नुम् ॥

जम्भकः । पु । जम्भार्थेषु ॥ जभी० । खलु लट्वाविति ण्वुल् । नुम् ॥ स्वार्थे कोवा ॥

जम्भका । स्त्री । जृम्भायाम् ॥

जम्भगः । पु । राक्षसविशेषे ॥

जम्भद्विट् । पु । इन्द्रे ॥

जम्भभेदी । पु । हरिहये । इन्द्रे ॥ जम्भमसुरं भेत्तुं शीलमस्य । सुप्यजातावितिणिनि ॥

जम्भरः । पुं । जम्बीरे ॥

जम्भलः । पुं । जम्बीरे ॥ बुद्धदेवताविशेषे ॥ जम्भयति । जभी० । वृषादित्वात्कलः । रधिजभोरितिनुम् ॥

जम्भला । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥ यथा समुद्रस्योत्तरेतीरे जम्भला नाम राक्षसी । तस्याः स्मरणमात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेदिति ॥

जम्भा । स्त्री । जृम्भायाम् ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

जम्भारि । पु । इन्द्रे ॥ वह्नौ ॥ वज्रे ॥ जम्भस्यारिः ॥

जम्भी । पु । जम्बीरे ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

जम्भीरः । पु । जँभारी इति ख्याते जम्बीरद्रुमे ॥ जम्भयति । जभी० गम्भीरादित्वात् ईरन् । रधिजभोरितिनुम् ॥

जय । पु । अग्निमन्थे ॥ जयन्ते ॥ युधिष्ठिरे ॥ शत्रुपराङ्मुखीकरणे । विजये । उत्कर्षप्राप्तौ । पराजितापेक्षयोत्कर्षलक्षणे । जीत इति भाषा ॥ जयोरन्ध्रप्रहारिणाम् ॥ वीररसे ॥ नारायणस्य पार्षदविशेषे ॥ इक्ष्वाकुवंशजे विजयनन्दनराजे ॥ दक्षिणद्वारगृहे ॥ अष्टाविंशतितमे वत्सरे ॥ क्षत्रियास्तथा वैश्याः शूद्राश्चनटनर्त्तकाः । पीडितास्ते वराराहेजये सर्वेनसंशयः ॥ जयनम् जीयतेऽनेनवा । जि० । एरच् ॥ जयति वा । पचाद्यच् ॥ शास्त्रविशेषे ॥ यथोक्तं ब्रह्मचारिकाण्डे भविष्यपुराणे । अष्टादशपुराणानि रामस्यचरितं तथा । विष्णु धर्मादिशास्त्राणिशिवधर्माश्चभारत ॥ कार्ष्णं च पञ्चमोवेदो यन्महाभारतं स्मृतम् । सौराश्चधर्माराजेन्द्रमानवोक्ता महीपते ॥ जयेतिनाम एतेषामवदन्तिमनीषिण इति ॥

जयकोलाहलः । पु । पाशकभेदे ॥ जयस्य कोलाहलो यस्मिन्नत्र ॥ जयध्वनौ ॥

जयढक्का । स्त्री । जीतकाडङ्का इति भाषा प्रसिद्धे वाद्यविशेषे ॥

जयदत्तः । पु । इन्द्रपुत्रे । पाकशासनौ ॥

जयद्रथ । पु । सिन्धुराजे ॥
जेयनम् । न । तुरङ्गादिसन्नाहे ॥ जये ॥ विजये । स्युट् ॥
जयनी । स्त्री । इन्द्रसुतायाम् ॥
जयन्त । पु । इन्द्रपुत्रे । पाकशासनौ ॥ भीमे ॥ चन्द्रे ॥ शिवे । शम्भौ ॥ ॥ कृष्णानुजे ॥ ध्रुवकविशेषे ॥ तल्लक्षणं यथा । आदिताले जयन्त स्यात् शृङ्गाररससयुत । वरसस्याचरपद आयुर्वृद्धिकर परइतिदामोदर ॥ जयति । जि॰ तृभूवह्विवसीत्यादिनाभच् । झोन्त ॥ तीर्थविशेषे ॥
जयन्तिका । स्त्री । हरिद्रायाम् ॥ जायती त्वगितिच प्रसिद्धद्रव्ये ॥
जयन्ती । स्त्री । जयायाम् । तर्कार्याम् ॥ नादेय्याम् ॥ अस्यागुणा । मदगन्धयुक्तत्वम् । तिक्तत्वम् । कटुत्वम । उष्णत्वम् । कृमिभूतनाशित्वम् । कफवातविशोधनत्वम् । तच्चकृष्णारसायनी । इतिराजनिर्घण्ट ॥ उमायाम् । गौर्याम् ॥ इन्द्रपुत्र्याम् ॥ पताकायाम ॥ जीवन्त्याम् ॥ योगविशेषे ॥ यथा । जय पुण्यञ्चकुरुतेजयन्तीमितितांविदु । रोहिणीसहिताकृष्णा मासेच श्रावणे ऽष्टमी ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्ध्वंकलयापियदाभवेत् । जयन्तीनामसा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनी ॥ याचायोगविशेषे ॥ यथा । यच्चोच्चगतश्चन्द्रो लग्नादेकादशे स्थित । जयन्तानामयोगोय शत्रुपक्षविनाशकृत् ॥ जयति । जि॰ । तृभूवह्विवसि भासि साधि गडि मण्डि जिनन्दिभ्यश्चेति झच् सच षित् । झोन्त । षित्वात् ङीष् ॥
जयपत्रम् । न । डिक्री इति डिगरी इतिच इङ्ग्रेजभाषा प्रसिद्धे विजयपत्रे । विवादविषयकजयबोधकलिपौ ॥ यथा । यद्वृत्त व्यवहारात्तु पूर्वपक्षोत्तरादिकम् । क्रिया ऽवधारणोपेत जयपत्रे ऽखिल लिखेत् ॥ पूर्वोत्तरक्रियायुक्त निर्णयान्त यदा नृप । प्रदद्याज्जयिने लेख्य जयपत्र तदुच्यते इति ॥ अश्वमेधीययज्ञघोटककपालवद्धाया लिपौ ॥ यथा । त्रैलोक्यविजयी रामो रावणान्तकर प्रभु । तद्दीक्षितोवाजिमेधे तस्याय प्रोक्षित पशु ॥ पालितो लक्ष्मणेनैव सुलक्षणविलक्षित । सम्पूज्यचपरित्याज्य सर्वैरितिचसत्कृताम् ॥ इतिवाशिष्ठरामायणम् ॥
जयपाल । पु । दन्तीबीजे । सारके । जमालगोटा इति भाषा ॥ त्रिधातरि ॥ विष्णौ ॥ नृपे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

जयपुत्रक । पु । पाशकविशेषे ॥

जयमङ्गल । पु । ज्वरघ्ने औषधविशेषे ॥ राजवाह्ये हस्तिनि ॥ ध्रुवकविशेषे ॥ यथा । चतुर्विंशतिवर्णाङ्घ्रि' कथितोजयमङ्गलः । शृङ्गारवीरयोरेव ताले चाँचपुटेचसइति ॥

जयवाहिनी । स्त्री । शच्याम् । इन्द्राण्याम् ॥ वाक्धारा मन्ट्रेन्द्राणी चेन्द्राणी जयवाहिनीतिरभस. ॥ जयवाहिनी तिपाठान्तरम् ॥ मातृव्याम् ॥ जय सैन्ये ॥ जयस्य वाहिनी ॥

जयशेखर । पु । स्वर्क्षमूलत्रिकोणोच्च स्थानगोयदिगीष्पति । जयशेखरयोगोय नानाऽभितफलप्रद इ तिवर्णिते याशयोगे ॥

जया । स्त्री । जयन्त्याम् ॥ तिथिविशेषे । चवोदश्यष्टमीचैव तृतीयाचजया स्मृता ॥ पथ्यायाम् । हरीतक्याम् ॥ उमायाम् । दुर्गायाम् ॥ व्युत्पत्ति र्यथा । जय कल्याणवचनो ह्याकारोदातृवाचक. । जयंददातियानित्य साजयापरि कीर्त्तितेति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ दुर्गायाः सख्याम् ॥ बुद्धशक्तिविशेषे । तारायाम् ॥ गणिकारिकायाम् । अग्निमन्यद्वक्षे ॥ विजयायाम् । भङ्गायाम् ॥ पताकाविशेषे ॥ नीलदूर्वायाम् ॥ शान्ताद्वक्षे ॥ जयति । जि० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जयारव । पु । वन्दिनांजयजयेतिशब्दे ॥

जयावहा । स्त्री । भद्रदन्तीद्वक्षे ॥

जयाश्रया । स्त्री । जरडीतृणे ॥

जयाह्वा । स्त्री । भद्रदन्तीद्वक्षे ॥

जयी । त्रि । जययुक्त । विजयिनि ॥ जेतुंशीलमस्य । प्रजोरिनिरित्यधिकारे जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्चेति इनि ॥

जय्य' । त्रि । जेतुशक्ये ॥ जिजये जि- अभिभवेवा । क्षय्यजय्यौशक्यार्थे इति यान्तादेश' ॥ शक्षिजिकृच्चेति यत् । गुण ।

जरठ । त्रि । कर्कशे ॥ पाण्डौ ॥ कठिने ॥ जीर्णे ॥ जीर्यति । जॄष्वयोहानौ । बाहुलकादठ. ॥ पु । जरायामितिविश्व ॥

जरडी । स्त्री । तृणविशेषे । गण्डालिकायाम् । सुनालायाम् ॥

जरण । पुं । न । जीरके ॥ श्वजाज्याम् । कृष्णजीरके ॥ हिङ्गुनि ॥ सौवर्चले ॥ कुष्ठौषधौ ॥ पु । कासमर्दे ॥ जरयति । जॄष० । नंद्यादित्वात् ॥ ल्यु

जरणद्रुम. । पुं । अश्वकर्णद्वक्षे ॥

जरणा । स्त्री । कृष्णजीरके ॥

जरन । त्रि । जरातुरे । वृद्धे ॥ पुराण

ने ॥ जीर्य्यति । जॄष्० । जीर्य्यतेरतृन् ॥

जरती । स्त्री । जीर्णायाम् । वृद्धायाम् ॥ उगितश्चेति ङीप् ॥

जरत्कार । पु । जरत्कारुमुनौ ॥

जरत्कारु । पु । मुनिविशेषे । यायावरे ॥ इति त्रिकाण्डशेष ॥

जरत्कारु । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जरत्कारुप्रिया । स्त्री । मनसादेव्याम् ॥

जरद्गव । पु । वृद्धोक्षे ॥ जरन् चासौ गौश्च । पूर्व्वकालैकेतिसमासः । गोरतद्धितलुकीतिटच् ॥ गृध्रविशेषे ॥

जरन्त । पु । महिषे ॥ त्रि । वृद्धे ॥ जीर्य्यति । जॄष्० । जॄविशिभ्यां झच् ॥

जरसान । पु । पुरुषे ॥ जीर्य्यते । जॄष्० । छन्दस्यसानच्शुजॄभ्यामित्यसानच् ॥

जरा । स्त्री । विस्रसायाम् । वयःकृतश्लथमांसाद्यवस्थाविशेषे । प्रकाशक्तितेजोनिरोधपरपरिभवादिरूपायां वलिपलितादिलक्षणायां वयोहानौ ॥ सा तु कालकन्या । यथा ।

कालकन्या जरा साक्षात् लोकस्तां नाभिनन्दति । स्वसारं जगृहे मृत्युः क्षयाय यवनेश्वरः ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ एषां भेदप्रभेदेन चतुःषष्टिरुदाहृता । मृत्युकन्यासुताश्चैव जरा तस्यास्तु कन्यका ॥ जरा च भ्रा

तृभिः सार्द्धं भ्रमत्यत्र भूतलम् । एते चोपायवेत्तारं न गच्छन्ति च सम्मतम् ॥ पलायन्ते च तं दृष्ट्वा वैनतेय मिवोरगाः ॥ चक्षुर्जलञ्च व्यायाम पादाधस्तैलसेवनम् । कर्णे तैलं मूर्द्धि तैलं जराव्याधिविनाशनम् ॥ वसन्ते भ्रमणं वह्निसेवा ऽस्वप्नकरोतिय । बालाञ्च सेवते काले जरा तं नोपगच्छति ॥ खातशीतोदकस्नायी सेवते चन्दनद्रवम् । नोपयाति जरा तञ्च निदाघे ऽनिलसेविनम् ॥ प्रावृड्ष्णोदकस्नायी घनतोय नसेवते । समये च समाहारी जरा तं नोपगच्छति ॥ शरद्रौद्रं न गृह्णाति भ्रमणं तत्रवर्जयेत् । खातस्नायी समाहारी जरा तं नोपतिष्ठते ॥ खातस्नायी च हेमन्ते कालेवह्निं निषेवते । भुङ्क्ते नवान्नमुष्णञ्च जरा तं नोपगच्छति ॥ शिशिरे ऽशुकवह्निञ्च नवोष्णान्नञ्च सेवते । य एवोष्णोदकस्नायी जरा तं नोपगच्छति ॥ सद्योमांसं नवान्नञ्च वालस्त्रीक्षीरभोजनम् । घृतञ्च सेवते यो हि जरा तं नोपगच्छति ॥ भुङ्क्ते सदन्नं क्षुत्काले तृष्णायां पीयते जलम् ॥ । नित्यं भुङ्क्ते च ताम्बूलं जरा तं नोपगच्छति ॥ दधिहैय

क्षीरनञ्च नवनीत तथागुडम् । नित्यं भुङ्क्ते सयमीयो जरां नैव गच्छति ॥ शुष्कमास स्त्रियो वृद्धा बालार्क स्तरुण दधि । त सेवन्तं जरा याति प्रहृष्टाभ्रातृभि सह ॥ रात्रौ येदधिसेवन्ते पुंश्चलीञ्च रजस्वलाम् । तमुपैति जरा हृष्टाभ्रातृभि सह सुन्दरि इतिब्रह्म वैवर्त्तपुराणे ब्रह्मखण्डम् ॥ अस्याऔषधं यथा । पलाशचूर्णं समधु गव्याज्यामलका न्वितम् । सविडङ्गं पीतमाषं नरकुर्यान्महामतिम् ॥ मासैकेन महादेव जरामरणवर्जित ॥ पलाशवीज सहतिलम च्चन्वित समम् । सप्ताहं भक्षित कद्र जरां नयति सच्चयमिति गारुडे १९६ अध्याय ॥ स्त्रीरिकाहत्वे ॥ राक्षसीविशेषे ॥ यथा । अन्यस्यामपिभार्यायां शकले द्वद्वद्यात् । तेमात्राविच्छिन्नसृष्टे जरयाचाभिसन्धिते ॥ जीर्य्यत्यनया । जृष्० । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । ऋदृशोऽङिगुण ।टाप् ॥ याचभार्याविरूपा स्त्रीकश्मला कलहप्रिया । वचनोत्तरवक्रीच साजरान जराजरेति चाणक्यम् ॥

जरातुर । त्रि । जर्जरे । जरारोगग्रस्ते ॥

जरापुष्ट । पु । जरासन्धे ॥

जराभीरु । पुं । मदने । कामदेवे ॥ त्रि । जराभयशीले ॥

जरायणि । पु । जरासन्धे ॥

जरायु । पु । उल्बे । गर्भाशये । गर्भावरणचर्मणि ॥ येनवेष्टितो गर्भ कुक्षौतिष्ठतिसजरायु ॥ यातुचर्माकृति: सूक्ष्माजरायु सानिगद्यतेइति भगवतीगीतोक्ते ॥ जटायौ पक्षिराजे ॥ जरामेति । किन्नरये श्रिया इतिञुण् ॥

जरायुज: । त्रि । मनुष्यपश्वादौ ॥ पशवश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतोदत । रक्षांसिच पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजा इति मनु ॥ यातुचर्माकृति सूक्ष्मा जरायु सानिगद्यते । शुक्रशोणितयोर्योग स्तस्मिन्सञ्जायतेयत । तत्रगर्भाभवेयस्मात्तेनप्रोक्तोजरायुज इति श्रीभागवतेभगवतीगीता ॥ जरायोर्जात । पञ्चम्यामितिजनेर्ड ॥

जरासन्ध । पु । चन्द्रवंशीयेनृपविशेषे । मागधभूपे । बार्हद्रथे ॥ अन्यस्यामपि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् । तेमाचावच्छिन्नसृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥ जीवजीवेति क्रीडन्त्याजरासन्धोऽभवत्सुत इति भागवम् ॥ जरयासन्धितोयस्मात् जरासन्धस

तमृत ॥

जरासन्धजित् । पु । भीमसेने ॥

जरी । चि । वृद्धे ॥ इति हेमचन्द्र ॥

जरूथम् । न । मांसे ॥ स्थमासे ॥ जीर्यति । जृष् । जूरुथ्या मृथन् ॥ पु । असुरविशेष इति वेदभाष्यम् ॥

जर्जरम् । न । शैवले ॥ शक्रध्वजे ॥ चि । जरातुरे ॥ जीर्णे ॥ जर्जति । जर्ज परिभाषणभर्त्सनयोः । वाहुलका दर ॥

जर्जरीक । चि । वहुच्छिद्रद्रव्ये ॥ जरातुरे ॥ जर्जति । जर्ज० । पर्फरीकादयश्चेति साधु ॥

जर्ण । पु । चन्द्रे ॥ वृक्षे ॥ जीर्यति । जृष० । छृदजृसीतिनन् ॥ चि । जीर्णे ॥

जर्त्तिक । पु । जट्ट इति प्रसिद्धे वाह्लीक देशस्थे शूद्रे ॥ यथा । शाकल नाम नगरं मापगा नाम निम्नगा । जर्त्तिका नाम वाह्लीका स्तेषां वृत्तं सुनिन्दित मिति भारते कर्णपर्व ॥

जर्त्तिल । पु । अरण्यतिले ॥ जर्त्तिल काण्यते सङ्गिरयज्ञ प्रभवस्तिल ॥

जर्त्तु । पु । योनौ ॥ मतङ्गजे ॥ जायते । जनी० । जनेस्तुरश्च । तु इत्यविभक्तिको निर्देशः । तुप्रत्ययो रेफश्चान्तादेश ॥

जल । चि । जडे ॥ न । गोकलने ॥

ह्रीवेरे ॥ नीरे । अम्बुनि । तोये ॥ ॥ पञ्चभूतान्तर्गतभूतविशेष एतत् ॥ अस्योत्पत्त्यादयो निरूप्यन्ते ॥ रूपमात्राद्धि कुर्वाणात् तेजसो दैवचोदितात् । रसमात्रमभूत् तस्मादम्भो जिह्वारसग्रह ॥ वर्णः शुक्लो रसस्पर्शौ जले मधुरशीतलौ । स्नेहस्तद्रवत्त्वन्तु सांसिद्धिकमुदाहृतम् ॥ नित्यतादि प्रथमवत् किन्तु देहमयोनिजम् । इन्द्रियं रसनं सिन्धुर्हिमादिर्विषयो मत इति कारिकावली ॥ जलं चतुर्विध प्राहुरान्तरीक्षोद्भवं बुधाः । धाराज कारकञ्चैव तौषारं हैममित्यपि ॥ हेमन्ते सारसं तोयं ताडागं वाथवा स्मृतम् । हेमन्तविहितं तोयं शिशिरेपि प्रशस्यते ॥ वसन्तग्रीष्मयोः कौपं वाप्यं वा नैर्झरं जलम् । नदेयं वारि नादेयं वसन्तग्रीष्मयोर्बुधैः । विषवद्दमदत्वाद्यापद्रावैर्दूषितं यतः ॥ औद्भिदं वान्तरीक्षं वा कौपं वा प्रावृषि स्मृतम् । शस्तं शरदि नादेयं नीरं समृद्धकपरम् ॥ दिवा रविकरैर्जुष्टं निशि शीतकरांशुभिः । ज्ञेयमंशूदकं नाम स्निग्धं दोषत्रयापहम् ॥ अनभिष्यन्दि निर्दोषमान्तरीक्षजलोपमम् । वल्यं रसायनं मेध्यं शीतं लघु सुधासमम् ॥ अन्यच्च

।शरदि स्वच्छमुदयादगस्त्यस्याखिलं हितम् ॥ वृद्धसुश्रुतस्तु । पौषे वारि सरोजातं माघे तत्तु तडागजम् । फाल्गुने कूपसम्भूतं चैत्रे चौण्ड्यं हितं मतम् ॥ वैशाखे नैर्झरं नीरं ज्येष्ठे शस्तं तथौद्भिदम् । आषाढे शस्यते कौपं श्रावणे दिव्यमेव च ॥ भाद्रे कौपं पयः शस्तं आश्विने चौण्ड्यमेव च । कार्त्तिके मार्गशीर्षे च जलमात्रं प्रशस्यते ॥ पानविधिस्तु । अत्यम्बुपानान्न विपच्यतेऽन्नमनम्बुपानाच्च स एव दोषः । तस्मान्नरो वह्निविवर्द्धनाय मुहुर्मुहुर्वारि पिबेदभूरि ॥ अल्पाम्बुपानविषयस्तु । अरोचके प्रतिश्याये मन्देऽग्नौ श्वयथौ क्षये । मुखप्रसेके जठरे कुष्ठे नेत्रामये ज्वरे ॥ व्रणे च मधुमेहे च पिबेत् पानीयमल्पकम् ॥ पानावश्यकत्वन्तु । जीवनं जीविनां जीवो जगत् सर्वन्तु तन्मयम् । अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥ अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धारयते चिरम् । तोयाभावे पिपासार्त्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥ हारीतोऽप्याह । तृष्णा गरीयसी घोरा सद्यः प्राणविनाशिनी । तस्माद्देयं तृषार्त्ताय पानीयं प्राणधारणम् ॥ तृषितो मोहमायाति मोहात् प्राणान् विमुञ्चति । अतः सर्वास्ववस्थासु न क्वचिद्वारि वारयेत् ॥ प्रशस्तजलन्तु । अगन्धमव्यक्तरसं सुशीतं तर्षनाशनम् । अच्छं लघु च हृद्यञ्च तोयं गुणवदुच्यते ॥ निन्द्यं जलम् । पिच्छिलं कृमिलं क्लिन्नं पर्णशैवालकर्द्दमैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं न हितं जलम् ॥ अतिनिन्द्यजलम् । कलुषं छन्नमम्भोजपर्णनीलीतृणादिभिः । दुर्दर्शमसंस्पृष्टं सौरचान्द्रमसांशुभिः ॥ अनार्त्तवं वार्षिकमपि प्रथमं तच्च भूमिगम् । व्यापन्नं परिहर्त्तव्यं सर्वदोषप्रकोपनम् ॥ तत् कुर्यात् स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान् । कासाग्निमान्द्याभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकांस्तथा ॥ दुष्टोदकस्य निर्दोषीकरणोपायस्तु । निन्दितञ्चापि पानीयं क्वथितं सूर्यतापितम् । सुवर्णरजतं लोहं पाषाणं सिकतां मृदम् ॥ भृशं सन्ताप्य निर्वाप्य सप्तधा साधितं तथा । कर्पूरजातीपुन्नागपाटलादिसुवासितम् ॥ शुचिसान्द्रपटस्रावे क्षुद्रजन्तुविवर्जितम् । स्वच्छं कनकमुक्ताद्यैः शुद्धं स्याद्दोषवर्जितम् ॥ पद्ममूलबिसग्रन्थिमुक्ताकनकशैवलैः । गोमेदेन च वस्त्रेण कुर्यादम्बुप्रसादनम् ॥ जलस्य पाकाव

धित्त । आमलक जीवेति ग्रामभा
व तद्दुष्टमार्थं मृतमीतमच्च । तद्दुष्ट
मात्रन्तु मृतंकटुष्ण पय प्रपाकोषयए
वकाख्या ॥ विशेष पानीये दृष्टव्य
॥ पूर्वाषाढाख्ये नक्षत्रे ॥ जलति । ज
लम् पचाद्यच् । पचाद्यच् ॥ ईशाने चा
पिपूर्वस्मिन् पश्चिमेच्चतथोत्तरे । शि
विरस्यजलं भद्रमन्यत्राशुभमेवच ॥
जलकण्टक । पु । शृङ्गाटके ॥ कुम्भीरे ॥
जलकपि । पुं । शिशुमारे ॥
जलकपोत । पु । जलपारावते ॥
जलकरङ्क । पु । नारिकेलफले ॥ अम्बु
जे ॥ शङ्खे ॥ जलवतायाम् ॥ मेघे ॥
जलकल्क । पुं । जम्बाले ॥
जलकाक । पु । जलकौवा इति प्रसि
द्धे दात्यूहे पक्षिणि । पानीकौडि
इतिगौडभाषा ॥ स्निग्धंगुरुहिमङ्ग
र्थ्यमांसजलपक्षिणाम्तु वातहरम् ॥
जलकाङ्क्ष । पुं । हस्तिनि ॥
जलकाङ्क्षी । पु । हस्तिनि ॥ त्रि । जला
ऽभिलाषिणि ॥
जलकान्तार । पुं । वरुणे ॥
जलकामुक । पु । कुटुम्बिनीवृक्षे ॥
जलकिराट । पुं । ग्राहे ॥
जलकुक्कुट । पुं । कारण्डवखगे । मद्गौ ॥
जलकुक्कुटी । स्त्री । गङ्गाचिल्लायाम् ॥
जलकुक्कुभ । पु । कोयष्टिखगे । कौडा

पाखी इति गौडभाषा ॥
जलकुन्तल । पुं । शैवाले ॥
जलकुञ्जक । पु । पङ्कारे ॥
जलकूपी । स्त्री । कूपगर्त्ते ॥ पुष्करि
ण्याम् ॥
जलकूर्म्म । पु । शिशुमारे ॥
जलकेश । पु । शैवाले ॥
जलक्रीडा । स्त्री । नद्यादौवयस्यादि
भि सहजलनि क्षेपादिरूपायां खे
लायाम् । आप्लुत्याम् । करपवि
कायाम् ॥ परितापिषु वासरेषु प
र्यं सटलेखाश्रितमांसलोम्बुकम्
। सुविशोधितनक्रमीनजाल मवगा
ह्यत जल सुहृत्समेत ॥
जलगुल्म । पु । जलावर्त्ते ॥ कच्छपे ।
कमठे ॥ जलचत्वरे ॥
जलज । पु । ओषधिविशेषे । महा
काले ॥
जलचत्वरम् । न । चत्वरइतिख्याते ज
लगुल्मे । चातरजल इति गौड
भाषा ॥
जलचर । पुं । ग्राहादियादसु ॥ जले
चरति । चर० । चरेष्ट ॥
जलचारी । पु । मत्स्ये ॥ त्रि । जलच
रमात्रे ॥
जलज । पु । हिज्जलवृक्षे ॥ शैवाले ॥
वानीरवृक्षे ॥ शङ्खे ॥ कुपीलौ ॥ क

किमीनोलु जलजावन्त्याद्रुं मकर स्येति प्रसिद्धराशिषु ॥ मत्स्ये ॥ न । पद्मे ॥ शङ्खे ॥ चारविशेषे ।लो चारे ॥ त्रि । जलजाते ॥ जलेजात । जना० । ड ॥

जलजन्तु । पु । यादसि ॥ जलानां जन्तुः ॥

जलजन्तुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलजन्म । न । पद्मे ॥ जले जन्मास्य ॥

जलजम्बूका । स्त्री । क्षुद्रजम्ब्वाम् । भुजिजामुन वनजामुन इतिभाषा ॥

जलजिह्व । पुं । नक्रे ॥

जलबिम्ब । पु । शम्बूके । संखुला इति भाषा ॥

जलतण्डुलीय । पु । कञ्चटे ॥

जलतापिक । पु । इल्लीशमत्स्ये ॥ काकचीमत्स्ये ॥

जलतापी । पु । जलतापिके ॥

जलताल । पु । इल्लीशे ॥

जलतिक्तिका । स्त्री । शल्लकीवृक्षे ॥

जलत्रा । स्त्री । छत्रे । अङ्गमकुष्याम् ॥

जलद । पु । मुस्तके ॥ मेघे ॥ त्रि । जलदानकर्त्तरि ॥ जलंददाति । दु दाञ्' । आतोनुपेतिकः ॥

जलदागमः । पुं वर्षाकाले ॥

जलदाशन । पु । शालवृक्षे ॥

जलदुर्गम् । न । अब्दुर्गे ॥

जलद्राची । स्त्री । शालिञ्च्याम् ॥

जलद्रोणी । स्त्री । नौकाया सेकभाजने । कवगादे ॥

जलधर । पु । मेघे ॥ मुस्तके ॥ तिनिशवृक्षे ॥ समुद्रे ॥ त्रि । जलधारिणि ॥ जलस्थधर ॥

जलधरमाला । स्त्री । मेघपङ्क्तौ ॥ जगतीसंज्ञकद्वादशाक्षरावृत्तेर्भेदे । मोभसौचेज्जलधरमालाब्ध्यङ्कैः ॥ या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां ताप च्छेदे जलधरमालानव्या । भव्याकारा दिनकरपुत्रीकूले केलीलोलाह रितनुरव्यात् सा वः ॥

जलधरमालाकाल । पु । वर्षाकाले ॥

जलधि । पु । समुद्रे । रसमात्राया अविशेषात् क्षारोदादिसप्तसु ॥ तेच । क्षारोदेक्षुरसोदसुरोदघृतो दक्षीरोददधिमण्डोदशुद्धोदाः सप्त द्वीपपरिखा इवाभ्यन्तरद्वीपसमाना एकैकश्येन यथानुपूर्वं सप्तस्वपि बहिर्द्वीपेषु पृथक् परितउपकल्पिता ॥ जलानिधीयन्तेऽत्र । डुधाञ् । कर्म ण्यधिकरणेचेतिकिः । आकारलोप ॥ दशशङ्कुसङ्ख्यायाम् । शतकोटिषु १००००००००००००००॥

जलधिगा । स्त्री । नद्याम् । सरिति ॥ जलधिं गच्छति । गम्लृ० । ड. ॥

जलधिजा । स्त्री । लक्ष्म्याम् ॥ जलधौ जाता । सप्तम्या अनेडे ॥ त्रि । अब्धिजमात्रे ॥

जलधेनु । स्त्री । दानार्थकृत्रिमधेनौ ॥

जलनकुल । पु । उद्रे । जलमार्जारे । उद्बिलाव इति भाषा । धाड़िया इति गौडभाषा ॥

जलनिधि । पु । उदन्वति । समुद्रे ॥ जलानि नितरां धीयन्तेऽत्र । कर्मण्यधिकरणेचेतिधाञः किः । जलानां निधिरितिवा । नेरुपसर्गस्योपसर्गान्तर निवृत्त्यर्थमुपादानम् ॥

जलनिर्गम । पु । भ्रमे । अम्बुमार्गे ॥ प्राकारगृहभित्त्यादिषु जलनिःसरणजालके ॥ नद्यादावध स्स्यजलस्योर्द्ध्वनिःसरणे ॥ निर्गमनम् । गम्लृ० । ग्रह वृदृनिश्चिगमश्चेत्यप् ॥ निर्गम्यतेऽनेनवा करणे खनोघश्चेतिघ । जलानां निर्गम ॥

जलनीलिका । स्त्री । शैवाले ॥ स्वार्थेकन् । ह्रस्व ॥

जलनीली । स्त्री । शैवाले ॥ जलनीलयति । नीलवर्णे । णिच् । कर्मण्यण् ॥

जलन्धर । पु । असुरविशेषे ॥

जलपति । पु । वरुणे । दैत्यदेवे ॥ समुद्रे ॥

जलपित्तम् । न । संध्यासिनांभिट्स बद्धवध्वे ॥ तत्सुविलसितमाचं शुक्रवच्च सर्वदायमनादौ जलशोधनार्थंच तुष्कोणादौरदिकोणादौरवा भवति ॥

जलपारावत । पु । कोपिनि । जलकपोते ॥

जलपित्तम् । न । वह्नौ ॥ जलानां पित्तमिव दाहकत्वात् ॥

जलपिप्पली । स्त्री । जलपीपर इति भाषाप्रसिद्धे पिप्पलीविशेषे । लाङ्गल्याम् । शारदाम् ॥ जलपिप्पलिका हृद्या चक्षुष्या शुक्रला लघु । संग्राहिणी हिमा रूक्षा रक्तदाहव्रणापहा ॥ कटुपाकरसा रुच्या कषाया वह्निवर्द्धिनी ॥ जलस्य पिप्पलीव ॥

जलपृष्ठजम् । न । शैवाले ॥

जलप्रायम् । न । अनूपे ॥ जलप्रायप्रत्र ॥

जलप्रिय । पु । चातके ॥ मत्स्ये ॥

जलप्लव । पु । उद्रे । जलनकुले ॥

जलफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

जलबन्धक । पु । जलमध्यगे स्रोतोभेदकरे दारुशिलादौ । विदारके । कूपके ॥

जलबन्धु । पु । मीने ॥

जलबुद्बुदम् । न । जलबिम्बे । बुलबुला बुदबुदा इतिच भाषा ॥ यथा ।

मानुष्येकदलीस्तम्भनिस्सारे सारमार्गणम्। यः करोति स वैमूढोजलबुद्बुदसन्निभे ॥
जलप्रस्री। स्त्री। हिलमोच्याम्॥
जलभू। पु। मेघे॥ जलपिप्पल्याम्॥
जलमक्षिका। स्त्री। वारिकूर्मे॥
जलमद्गु। पु। मत्स्यरङ्गविहङ्गमे॥
जलमधूक। पु। जलमहुआ इतिख्याते मधूकवृक्षप्रभेदे। दीर्घपत्रे। मङ्गल्ये॥
जलमसि:। पु। मेघे॥ इतिशारावली॥
जलमार्ग। पु। प्रणालके। प्रणाल्याम्। पनाला पनारा इतिच ख्याते॥
जलमार्जार। पु। जलनकुले॥
जलमुक्-ग्। पु। धूमयोनौ। मेघे॥ जलं मुञ्चति। मुच्लृमोचने। क्विप्॥
जलमूर्त्ति। पु। शिवे॥ जलं मूर्त्तिर्यस्य॥ स्त्री। करकायाम्॥ जलस्य मूर्त्तिः॥
जलमोदम्। न। उशीरे॥
जलयन्त्रम्। न। फुहारा इतिख्याते धारायन्त्रे॥
जलयन्त्रगृहम्। न। जलमध्यकृतगृहे। जलभवने। जलमहल इति भाषा॥ समुद्रगृहे। फुहारेकाघरइतिभाषा॥
जलयन्त्रनिकेतनम्। न। जलयन्त्रगृहे॥
जलयन्त्रमन्दिरम्। न। समुद्रगृहे। फुहारेकाघरइतिभाषा॥
जलरङ्क। पुं।
जलरङ्कु। पु। दात्यूहपक्षिणि॥
जलरङ्ग। पु।
जलरण्ड। पु। जलकणे॥ इतिहेम॥
जलरस। पु। लवणे॥
जलरुण्ड। पु। जलावर्त्ते॥ पयोरेणौ॥ भुजङ्गमे॥ इतिमेदिनी॥
जलरुट्-ड्। पु। पद्मे॥
जलरुहम्। न। पद्मे॥ जले रोहति। रुह०। इगुपधेतिक॥
जलरूप। पु। मकरे॥ इतित्रिकाण्डशेष॥
जललता। स्त्री। तरङ्गे॥ इतिशारावली॥
जलवरङ्ग। पु। जलवसन्ताख्यवाद्ये। मेगे॥ पानीबसन्त इतिगौडभाषा॥
जलवल्कल। पु। कुमुद्वे। कुम्भिकायाम्॥
जलवल्ली। स्त्री। शृङ्गाटके॥
जलवानीर। पु। अम्बुवेतसे॥ जले जातोवानीर। शाकपार्थिवादि॥
जलवायस। पु। मद्गुपक्षिणि॥
जलवालक। पु। विन्ध्यपर्वते॥
जलवालिका। स्त्री। विद्युति॥
जलवास। पु। विष्णुकन्दे॥ न। उशीरे॥

जलवाह । पु । मेघ ॥ जलवहति । वहे कर्मण्यण् ॥

जलवाहक । पु । मेघे । कुलाले ॥ जलस्य वाहक ॥

जलविडाल । पु । जलनकुले ॥

जलविन्दुजा । स्त्री । यावनालोशर्करायाम् ॥

जलविल्व । पु । कर्कटे ॥ पष्वाङ्ग ॥ जलचत्वरे । चातरजल इति गौड भाषा । चहर इतिभाषा ॥

जलविषुवम् । न । आश्विनचिह्निते । तुलासङ्क्रान्तौ ॥ ज्योतिर्विदां चक्र विशेषे ॥

जलविहङ्गम । पु । सलिलकुक्कुटकारण्डवकलहंसादिषु ॥

जलवृश्चिक । पु । चिङ्गटमत्स्ये ॥

जलवेतस । पु । परिव्याधे । वानीर वृक्षे ॥ जलेजातोवेतस । शाकपार्थिवादि । जलजोवेतस शीत स ङ्ग्राहीवातकोपन ॥

जलव्यध । पु । कङ्कत्रोटमत्स्ये ॥

जलव्याल । पु । अलगर्द्दसर्पे । कलाध इतिभाषा ॥ जलस्थो व्याल ॥ क्रूरकर्म्मणि जलजन्तौ ॥

जलशय । पु । विष्णौ ॥ शेते ऽस्मिन् । पुंसीतिशीङोघ । जलेशय शय्या अस्य ॥

जलशयन । पु । विष्णौ ॥ जलेशयनं यस्य ॥

जलशायी । पु । नारायणे ॥

जलशुक्ति । स्त्री । शम्बूके ॥

जलशूकम् । न । शैवाले ॥

जलशूकर । पु । कुम्भीरे ॥

जलसर्पिणी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलसूचि । पु । कङ्कत्रोटिमत्स्ये ॥ शृङ्गाटके ॥ शिशुमारे ॥ काके ॥ स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलस्तम्भनम् । न । मन्त्रादिना जल गतिवारणे ॥

जलस्था । स्त्री । गण्डदूर्वायाम् ॥

जलहम् । न । स्वल्पजलयन्त्रगृहे ॥

जलहरणम् । न । मात्रावृत्तप्रभेदे ॥ यथा । लघुगुरुकनियमगत मिह फणिपतिमत मवगत मतिसुखनिगदम् दशवसुभुवनैर्यति रिह यदि भवतिहि रसिकजन हृदयविहितमदम् । वसुविमलचतुष्कलगणकृत गुणिगणचरणविरामाहितसगणम् क्वचिदपि गुरुरहित भवति कविहित छन्द सुन्दरि जलहरणम् ॥ यथा ॥ उपगम्य निभृततर मभिनवजलधर सुभगसुदर्शनचक्रधरम्-सखिकथयहृदयवल मुरगराज भुज ममलकमलदलनयनवरम् । अति

कुटिलकठिनशठ मपनय मयि शठ दर्शन मपि न ददासि चिरा दृचि राङ्गलनासहस्रीनवयौवनकान्ति र चिरमिहवचिरतरा ॥

जलहस्ती । पु । ग्राहाख्ययादसि ॥

जलहास । पु । समुद्रफेने । फेने ॥ इ तिचिकाण्डशेष ॥

जलाकाश । पु । जलस्थाकाशे ॥ यथा । घटावच्छिन्नजले नीरं यत् तत्र प्रति बिम्बित । साभ्रनक्षत्र आकाशो ज लाकाशउदीर्यते ॥

जलाची । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

जलाखु । पु । जलाखौ ॥

जलाञ्चलम् । न । स्रुतोवारिनिर्गमे ॥ शैवाले ॥

जलाटन । पु । लोहपृष्ठे । कङ्कखगे ॥

जलाटनी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलाटक । पु । नक्रराजे । घांगर इतिभाषा ॥ न । पोताधाने ॥

जलात्मिका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलाधार । पु । तडागादिजलाशये ॥ जलमात्रे । आध्रियतेऽस्मिन् । धृञ् अवस्थाने । अध्यायन्यायोद्यावेत्यत्र अवहाराधारावायानामुपसंख्यानाद् घञ् । जलस्य आधारः ॥

जलाधिदैवत । पु । न । वरुणे ॥ न । पूर्वाषाढानक्षत्रे ॥

जलाम्बिका । स्त्री । कूपे ॥

जलायुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥ जल मस्या आयु इत्यर्थे पृषोदरादित्वा त् साधु ॥

जलार्णव । पु । वर्षाकाले ॥ जलस मुद्रे ॥

जलार्द्र । पु । आर्द्रवस्त्रे ॥

जलार्द्रा । स्त्री । यामिकाणां जलनचि शेषे । धुविते ॥ धुवित्रं तालवृन्तंस्या दुत्क्षेपव्यजनन्ततः । जलेनार्द्रं ज लार्द्रास्यादिति वैजयन्ती ॥ क्लिन्न वस्त्रे ॥

जलालु । पु । पानीयालौ ॥

जलालुकम् । न । पद्मकन्दे ॥

जलालुका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलालूकम् । न । शालूके । पद्मादिक न्दे । मृणालमूले ॥

जलालोका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलावर्त्त । पुं । अम्भसाम्भ्रमे । जल गुल्मे ॥

जलाशय । पु । तडागादिजलाधारे ॥ शृङ्गाटके ॥ समुद्रे ॥ न । उशीरे ॥ लामज्जके ॥ त्रि । जडाशये ॥ जल माशयो हृदय मस्य ॥ जलमाशेते तिष्ठत्यनया । पुंसीतिघ ॥ जलेशा शेते वा । अच् ॥

जलाशया । स्त्री । गुण्डालाख्ये ॥

जलाश्रय । पु । वृत्तगुण्डतृणे ॥

जलाश्रया । स्त्री । शूलीतृणे ॥ जला-कायाम् ॥

जलाष्ठीला । स्त्री । पुष्करिण्याम् ॥

जलाह्वयम् । न । उत्पले ॥

जलूका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलेचर । पु । हंसमद्गुबकादिजलच रपक्षिणि ॥ जले चरति । चरेष्ट । तत्पुरुषेकृतीत्यलुक् ॥

जलेच्छया । स्त्री । हस्तिशुण्डाहवे ॥

जलेजातम् । न । पद्मे ॥

जलेन्द्र । पु । वरुणे ॥ जम्भले । पूर्वंय चे ॥ महोदधौ ॥ जलाना मिन्द्र ॥

जलेन्धन । पु । वाडवाग्नौ ॥ न । सौ रविद्युदादितेजसि ॥

जलेरुहा । स्त्री । कुटुम्बिनीहवे ॥

जलेवाह । पु । डुबा इति गोताखोर इति च ख्याते जाति विशेषे ॥ यथा । ज लेवाहा नथाहूय वहूरत्न न्ययोज यत् । तत्कृत्वा परमं यत्न माप् राम रत्न न तत् । इति पाद्मे पातालख ण्डम् ॥

जलेशय । पु । मत्स्ये ॥ जले शेते । शी ङ् । अधिकरणेशेतेरित्यच् । शय वासेष्वित्यलुक् ॥

जलेश्वर । पु । वरुणे ॥ समुद्रे ॥ जला नामीश्वर ॥

जलौका । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलोच्छ्वास । पु । परीवाहे । प्रवृद्धजल स्य निर्गममार्गे । समधिकजलस्य सर्व तो वहने वा । समधिकजलस्योपायै निष्कासने वा ॥ जलानि उच्छ्वसन्त्ये भि । श्वसप्राणने । हलश्चेति घञ् ॥ जलानामुच्छ्वसन वा । भावे घञ् ॥

जलोदरम् । न । जठरामये ॥ तस्य निदानादि यथा । य. स्नेहपीतो-ऽप्यनुवासितो वा वान्तो विरिक्तो प्यथवानिरूढः । पिबेज्जलं शीतल माशु तस्य स्रोतांसि दुष्यन्ति हि त द्वहानि ॥ स्नेहोपलिप्तेष्वथवापितेषु दकोदरं पूर्ववदभ्युपैति । स्निग्ध म-हत् तत्परिवृत्तनाभिसमाततं पू-र्णं मिवाम्बुनाच ॥ यथादृति क्षुभ्य ति कम्पतेच शब्दायतेचापि दकोद रन्तत् । जन्मनैवोदरं सर्वं प्राय' कृ च्छ्रतममतम् । बलिनस्तद्जातान्बु यत्नसाध्य नवोत्थितमिति ॥

जलोद्धतगति । स्त्री । द्वादशाक्षरायाः जगत्याः प्रभेदे ॥ यथा । जसौ जस युतौ जलोद्धतगति । यथा । यदीय हलतो विलोक्य विपदङ्कविन्दत नया जलोद्धतगति । विलासविपिन विवेश सहसा करोतु कुशलं हली स जगताम् ॥

जलोद्भवा । स्त्री । लघुब्राह्मयाम् ॥

जलोद्भूता । स्त्री । गुण्डालायाम् ॥

जलोरगी । स्त्री । जलौकायाम् ॥

जलोकाः । स्त्री । जलौकायाम् ॥ जल मोक स्थान मस्याः । ओकस् सान्तम् प्रसिद्धम् ॥

जलौकस । स्त्री । भूम्नि । रक्तपायाम् ॥ जलमोक स्थानमासाम् । सान्तोय बहुवचनान्त इत्यमरः ॥ जलोरगी जलोकातु जलौकाच जलौकसीति संसारावर्त्ता बहुवचनप्रायिकमिति वदन्ति ॥

जलौकस । पु । रक्तपायाम् ॥ जलमोकोऽस्यास्ति । अर्श्आद्यच् । जलौकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेश्याजनेनेति वासवदत्ता ॥

जलौका । स्त्री । जलोरग्याम् । रक्तपायाम् ॥ *॥ अथातो जलौकावचारणीयमध्यायं व्याख्यास्याम ॥ *॥ नृपाढ्यबालस्थविरभीरुदुर्बलनारीसुकुमाराणामनुग्रहार्थं परमसुकुमारोऽयं शोणितावसेचनोपायोऽभिहितो जलौकसः । तत्र वातपित्तकफदुष्टशोणितं यथासंख्यं शृङ्गजलौकालाबुभिरवसेचयेत् स्निग्धशीतरूक्षत्वात् सर्व्वाणिसर्व्वैर्व्वा ॥ *॥ भवन्ति चात्र ॥ उष्णं समधुरं स्निग्धं गवां शृङ्गं प्रकीर्त्तितम् । तस्माद्वातोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ शीताधिवासा मधुरा जलौका वारिसम्भवा तस्मात्पित्तोपसृष्टे तु हिता सात्ववसेचने ॥ अलाबुकटुकं रूक्षं तीक्ष्णञ्च परिकीर्त्तितम् । तस्माच्छ्लेष्मोपसृष्टे तु हितं तदवसेचने ॥ *॥ तत्र प्रच्छितेतनुवस्त्रपटलावनद्धेन शृङ्गेण शोणितमवसेचयेदाचूषणात् । सान्तर्दीपयाऽलाब्वा ॥ *॥ अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरितिजलायुकाजलमासामोक इति जलौकस । ता द्वादश तासां सविषा षट् । तावत्यएव निर्विषा । तत्र सविषा । कृष्णा कर्बुरा अलगर्द्दा इन्द्रायुधा सामुद्रिका गोचन्दना चेति । तास्वञ्जनचूर्णवर्णा पृथुशिरा कृष्णा । वर्म्मिमत्स्यवदायता छिन्नोन्नतकुक्षि कर्बुरा । रोमशा महापार्श्वा कृष्णामुख्यलगर्द्दा । इन्द्रायुधवदूर्द्ध्वराजिभिश्चिता इन्द्रायुधा । ईषदसितपीतिका विचित्रपुष्पाकृतिचित्रा सामुद्रिका । गोवृषणवदधोभागे द्विधाभूताकृति रणुमुखी गोचन्दनेति । ताभिर्दष्टे पुरुषे दंशे श्वयथुरतिमात्र कण्डूर्मूर्च्छा ज्वरोदाहश्छर्द्दिर्मद. सदनमि-

ति लिङ्गानि भवन्ति। तत्र महागद पानालेपननस्यकर्म्मादिषूपयोज्य । इन्द्रायुधादष्ट मसाध्यमित्येता सवि षा सचिकित्सिताव्याख्याता ॥ * ॥ अथ निर्विषा । कपिला पिङ्गला शङ्कुमुखी मूषिका पुण्डरीकमुखी सावरिकाचेति ॥ * ॥ तत्र मन शि लारञ्जिताभ्यामिव पार्श्वाभ्यां पृष्ठे स्नि ग्धामुद्गवर्णा कपिला। किञ्चिद्रक्ता वृ त्तकाया पिङ्गाऽऽशुगाच पिङ्गला। य कृद्वर्णा शीघ्रपायिनी दीर्घतीक्ष्ण मुखी शङ्कुमुखी। मूषिकाकृतिव र्णाऽनिष्टगन्धा च मूषिका। मुद्गव र्णा पुण्डरीकतुल्यमुखी पुण्डरीक मुखी । स्निग्धपद्मपत्रवर्णाष्टादशा- ङ्गुलप्रमाणा सावरिका सा च पश्वर्थे ॥ इत्यविषाव्याख्याता ॥ तासां यवनपाण्ड्यसह्यपौतनादीनिक्षेत्रा णि । तेषु महाशरीरा बलव त्य शीघ्रपायिन्यो महाशना निर्वि षाश्च विशेषेण भवन्ति ॥ तत्र सवि षमत्स्यकीटदर्दुरमूत्रपुरीषकोथजा ता कलुषेष्वम्भःसु च सविषा । प द्मोत्पलनलिनकुमुदसौगन्धिककुव- लयपुण्डरीकशैवालकोथजाता वि मलेष्वम्भःसु च निर्विषा ॥ * ॥ भवति चात्र ॥ क्षेत्रेषु विचरन्त्येता

सलिलेषु सुगन्धिषु। न च सङ्कीर्ण चारिण्यो न च पङ्केशया सुखा ॥ * ॥ तासां ग्रहणमार्द्रचर्म्मणान्यैर्वा प्रयोगैर्गृह्णीयात् । अथैनानवे मह ति घटे सरस्तडागोदकपङ्कमावाप्य निदध्यात् । भक्ष्यार्थं चासामुपहरे च्छैवलं वल्लूरमौदकांश्च कन्दांश्चूर्णी कृत्य निदध्यात् । स्वापार्थं तृणमौद कानिच पत्राणि । त्र्यहात् त्र्यहाच्चा न्यज्जलं भक्ष्यंच दद्यात् सप्त रात्रात् सप्तरात्राच्चघटमन्यं सङ्क्रामयेत् ॥ * ॥ भवतिचात्र॥ स्थूलमध्या परिक्लिष्टा पृथ्व्यो मन्दविचेष्टिता । अग्राहिण्योऽ ल्पपायिन्य सविषाश्च न पूजिता ॥ अथ जलौकोऽवसेकसाध्यव्याधितमु पवेश्य संविवेश्य वा विरूक्ष्य चास्य तं मवकाश मृद्गोमयचूर्णैर्यद्यरुजः स्यात् । गृहीताश्च ता सर्षपरजनीकल्को दकप्रदिग्धगात्री सलिलशरावमध्ये मुहूर्त्तं स्थिताविगतक्लमा ज्ञात्वा ता भीरोगं ग्राहयेत् । श्लक्ष्णशुक्लार्द्रपि चुप्रोतावच्छन्नाकृत्वा मुखमपावृणुया त्। अगृह्णन्त्यै क्षीरबिन्दुं शोणितवि न्दुं वा दद्यात् शस्त्रपदानि वा कुर्व्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदान्या ग्राहये त्। यदा च निविशतेऽश्वखुरवदाननं कृत्वोन्नम्य च स्कन्धं तदा जानीयाद्गृ

च्छातीति गृह्णन्तीं चार्द्रवस्त्रावच्छन्नां धारयेत्सेचयेच्च। दंशे तोदकण्डू- प्रादुर्भावैर्जानीयाच्छुद्धमियमाददा इतिशुद्धमाददानामपनयेत्। अथ शोणितगन्धेन न मुञ्चेन्मुख मस्या सैन्धवचूर्णेनावकिरेत्। अथपतितां तण्डुलकण्डन प्रदिग्धगात्रीं तैलल वणाभ्यक्तमुखीं वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुली भ्यां गृहीतपुच्छां दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठा ङ्गुलिभ्यां शनै शनैरनुलोम मनुमा र्जयेत् तां मुखाद्वामयेत् यथावत्स म्यग्वान्तलिङ्गानीति। सम्यग्वान्ता स लिलसरकन्यस्ता भोक्तुकामा सती चरेत्। या सीदति न चेष्टतेसा दु र्वान्ता तां पुनः सम्यग्वामयेत्। दु र्वान्तायाव्याधिरसाध्यइन्द्रमदोनाम गदो भवति। अथ सुवान्तां तां पूर्ववत् सन्निदध्यात् शोणितस्य च योगा योगानवेक्ष्य जलौकोव्रणान्मधुनाव घट्टयेच्छीताभिरद्भिश्च परिषेचये त्बध्नीत वा व्रणं कषायमधुरस्निग्ध शीतैश्च प्रदेहै प्रदिह्यादिति। भव तिचात्र॥ चेनाधि ग्रहण जातौ पोष ण सावचारणं। जलौकसाञ्च यो वे त्ति तत्साध्यान्स जयेद्गदान्॥ इति सुश्रुते सूत्रस्थाने * १३ ऽध्याय ॥ जलमोको ऽस्याः। ओकउच.के

इतिनिपातन।दोको ऽदन्त'। टाप्॥

जल्प। पु। विजिगीषुवचने। स्वपक्ष स्थापनपरपक्षदूषणवत्यां विजिगी षुकथायाम्॥ यथोक्तोपपन्न च्छल जातिनिग्रहस्थानसाधनोपा लम्भोज ल्प। न्यायसूत्राम् १। ४२॥ यथो क्तेषु यदुपपन्न तेनोपपन्नइत्यर्थः। मध्यमपदलोपीसमास॥ भाषणे॥ वादे॥ जल्पनम्। जल्पव्यक्तायां वा चि। घञ्॥

जल्पक'। त्रि। बहुभाषिणि॥ जल्पति। जल्प॰। ण्वुल्॥

जल्पन्। त्रि। व्याहरति॥

जल्पनम्। न। कथने॥ किं मिथ्याशत जल्पनेन सततरेवक्रा रामंवद॥ त्रि। बहुभाषिणि॥ जल्पति। जल्प॰। नं द्यादित्वात्ल्यु॥

जल्पाक.। त्रि। वाचाले। बहुकुत्सि तभाषिणि॥ जल्पति। जल्प॰। तच्छी ल। जल्पभिक्षेतिषाकन्। षित्वात् स्त्रियां जल्पाकी॥

जल्पित। त्रि। उक्ते। कथिते॥ जल्प्य तेस्म। जल्प॰। क्त.॥ न। कथने॥

जव। पु। वेगे॥ त्रि। वेगवति॥ जु इति सौत्रोधातु। जवनम्। ऋदो रप्॥ न। सवेगगतिवचने॥ वेगा ख्यगुणे॥

जवनः । पु ॥ वेगिहये ॥ जवशीलः । जु इति सौत्रो गतौ वेगे च । जुचङ्क्रम्येतियुच् ॥ इउनान इति जन प्रसिद्धे देशे ॥ म्लेच्छजातिविशेषे । जवनदेशोद्भवे प्रथमतः क्षत्रिये पश्चाद्विहितक्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ सगरोऽस्य सर्वशिरोमुण्डन सर्वधर्मबहिष्कृतत्वञ्च चकार ॥ श्रीकारीमृगे ॥ घोटके ॥ न । वेगे । स्यदे ॥ त्रि । वेगिनि ॥

जवनालम् । न । जुन्हरी जुवार इतिच प्रसिद्धे धान्ये ॥

जवनिका । स्त्री । कनात चिकसिरकी इत्यादिभाषाप्रसिद्धे व्यवधायकवस्त्रादौ । प्रतिसीरायाम् । तिरस्करिण्याम् । व्यवधानपट्याम् ॥ जवन्यश्याम् । जु० । ल्युट । कन् ॥

जवनी । स्त्री । अपट्याम् ॥ औषधीभेदे ॥

जवसम् न । घासे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

जवा । स्त्री । ओड्रपुष्पे ॥ ओडहूले ॥ जवति । जु० । अच् । टाप् ॥ मरुप्रसिद्धे चरजन्तुविशेषे ॥

जवादि । न । सुगन्धिद्रव्यविशेषे । गन्धराजे । कृत्रिमे । मृगधर्मजे ॥ जवादि नीरस स्निग्ध मीषत्पिङ्गं सुगन्धदम् । आतपे बहुलामोद राशी योग्यश्चतन्मतमितिलक्षणम् ॥

जवाधिकः । पु । जवने । वेगाधिकहये ॥ जवेन अधिकः ॥ त्रि । अतिशयवेगवति ॥

जवापुष्पम् । न । ओड्रपुष्पे ॥ जवापुष्पमस्य ॥

जवी । त्रि । वेगवति ॥ जवोऽस्यास्ति । इनि ॥ उष्ट्रे ॥ घोटके ॥

जविष्ठः । त्रि । अतिवेगवति ॥ अतिशयेन जववान् । अतिशायने इष्ठन् । विन्मतोर्लुगिति मतुपोलुक् ॥

जवीय । त्रि । अधवत्तरे ॥ मत्वन्तादीयसुनि मतुपोलुक् ॥

जसुरि । पु । वज्रे ॥ जस्यति । जसुमोक्षणे । जसिसहोरुरिन् । जसुरये श्रान्ताय जसुरिक्षुधित मितिवेदभाष्यम् ॥

जहकः । पु । काले ॥ बाले ॥ निर्मोहे ॥ निर्मोके ॥ जहाति । ओहाक्० । जहातेर्द्वेचेतिकुन् ॥ त्रि । त्यागिनि ॥

जहदजहल्लक्षणा । स्त्री । अंशान्तरपरित्यागेनांशान्तरलक्षणायाम् । भागत्यागलक्षणायाम् । वाच्यार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशवृत्तौ ॥ यथा । सोयदेवदत्त इतिवाक्ये सशब्दाय शब्दयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेन अविरुद्धदेवदत्तेन सह लक्ष्य लक्षणभाव

सम्मन्धइति ॥

जहल्लक्षणा । स्त्री । वाच्यार्थमशेषत परित्यज्य तत्सम्बन्धिन्यर्थान्तरेप्रवृत्तिरूपायां लक्षणायाम् ॥ यथा । गङ्गायां घोष प्रतिवसतीति वाक्ये गङ्गाघोषयो राधाराधेयभावलक्ष णस्य वाक्यार्थस्या ऽशेषतोविरुद्धत्वात् वाच्यार्थमशेष परित्यज्य तत् सम्बन्धितीरलक्षणाया युक्तत्वात् ज हल्लक्षणासङ्गच्छते ॥

जहत्स्वार्था । स्त्री । जहल्लक्षणायाम् ॥ जहत्स्वार्थातुतत्रैव यत्ररूढिविरो धिनीष्यते ॥

जहा । स्त्री । मुण्डितिकायाम् ॥

जहानक । पु । प्रलये ॥ इतिहेमचन्द्र ॥

जहुः । पु । अपत्ये ॥ यथा । मृगजहु वा मृगापत्येनेति श्रीधरस्वामी ॥

जह्नु । पु । चन्द्रवंशोद्भवेकुरुराजपुत्रे ॥ गङ्गाऽऽगमनकाले येन गङ्गा पीता पुनर्भगीरथप्रार्थनया जहु भित्त्वा बहिर्निर्गमिता तेनसाजाह्नवीति ख्याति मागता ॥ विष्णौ ॥ जनान् सहारसमये ऽपह्नुते ऽपनयति । ह्नु ङ् अपनयने । क्विप् ॥ जहात्यवि दुष भक्त न् नयति परमिति वा ॥ यद्वा । जहाति । ओहाक् त्यागे । जहातेर्द्वे ऽन्तलोपश्चेतिनु ॥

जह्नुतनया । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ जह्नोरा त्मजसनया ॥

जह्नुसप्तमी । स्त्री । वैशाखसितसप्तम्याम् ॥ शुक्लपक्षस्य सप्तम्या वैशाखे जह्नु पुत्रिकाम् । प्रपूजयेत् सुधार्थाय स्वर्गमोक्षफलायचेत्युक्त्वा नारदाख्या ख्यातन्त्रे ११ पटल ॥

जह्नुसुता । स्त्री । गङ्गायाम् ॥

जा । स्त्री । यातरि । भर्तुर्भ्रातृभार्यायाम् ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

जागत । पु । प्रगाथविशेषे ॥ जगती आदिरस्य । सोस्यादिरितिच्छन्दस. प्रगाथेष्विण्यणु ॥ न । जगतीछन्द सि ॥ स्वार्थे ऽणु ॥

जागर । पु । जागरणे । भाव कर्त्तरि कृतत्ववित्त्वात् ॥ जागृनिद्राक्षये । भा वे घञ् ॥ जाग्रोविचीतिगुण ॥

जागरणम् । न । जागरे । निद्राभावे ॥ प्रमितिर्जागरे जाग्रद्भ्रम स्वप्नो ऽथ मूढता । पानादिजन्या सुप्ति स्यादे वजागरण त्रिधा ॥ जागृ॰ । ल्युट् ॥

जागरा । स्त्री । जागर्यायाम् ॥ जागरण म् । स्त्रियामधिकारे जागर्त्तेरकारो वा । जाग्रोविचिण्णल्ङित्स्विति गुण ॥

जागरितम् । न । इन्द्रियैरर्थोपलब्धौ ॥ स्वप्नदर्शनहेतुककर्मक्षये जागरित

जाग्रत्कन् स्वोपाधिमनःकरणेन्द्रियसम्बिन्दत्तदिन्द्रियविषयाननुमेयान्स्थूलान् व्यावहारिकान् पदार्थाननुभवति तदिदमस्य जागरितमित्युक्तम् ॥ जागृ० । क्त ॥

जागरितस्थान । पु । व्यष्ट्युपहितचैतन्ये विश्वशब्दवाच्ये ॥ जागरितस्थानमस्य ॥

जागरितान्तम् । न । जागरितमध्ये जागरितविशेषे ॥

जागरिता । त्रि । सजागरे । जागरूके ॥ जागरणशील । जागृ० । तृन ॥

जागरी । त्रि । जागरूके ॥ जागरमस्यास्ति । इनि ॥

जागरूक । त्रि । अप्रमत्ते । सजागरे । जागरितरि । जागरणशीले ॥ जागर्तितच्छीलः । जागृ० । जागरूककतिजागर्तीरूक ॥

जागर्ति । स्त्री । जागरणे ॥ स्त्रियांक्तिन् ॥

जागर्या । स्त्री । जागरे ॥ जागरणम् । जागर्त्तेरकारोवेति पक्षेश । यक् । जाग्रोविचीतिगुणः ॥

जागुडम् । न । कुङ्कुमे ॥ पु । देशविशेषे ॥ तत्रत्यकुङ्कुममत्यन्तमुत्तमभवति ।

जाग्रत् । पु । जागरणे ॥ जागृ० । क्षिपतुकौ ॥

जाग्रवान् । त्रि । जागरूके ॥

जागृवि । पु । अग्नौ ॥ नृपे ॥ जागर्ति । जागृ० । जागृदृन्दृक्जागर्थः क्विन् ॥

जाग्रत् । त्रि । जागरणविशिष्टे ॥ स्त्री । जागरितावस्थायाम् ॥ यथा । श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियैः शब्दादिविषयं यदुपायते सा जाग्रदवस्था । साप्यविद्या । यथा । प्रमितिर्जागरे जाग्रत् भ्रमः स्वप्नोऽप्यमूढता । प्राणादिजन्यासुप्ति स्यादेव जागरणक्रिया ॥ जाग्रति । जागृ० । शतृ ॥

जाग्रिया । स्त्री । जागरणे ॥ जागरणम् । जागृ० । जागर्त्तेरकारोवेतिपक्षेश । यक् । गुणात् परत्वेन रिङादेशइति धातुपारायणम् ॥

जाघनी । स्त्री । जरौ ॥ इतिचिकाण्डशेष ॥

जाङ्गल. । पु । कपिञ्जले पक्षिणि ॥ स्वनामख्याते निर्जरदेशे ॥ आकाशशुभ्र उच्चश्च स्वल्पपानीयपादपः । शमीकरीरविल्वार्कपीलुकर्कन्धुसङ्कुल ॥ हरिणैणर्ष्यपृषतगोकर्णखरसङ्कुलः । सुस्वादुफलवान् देशो वातलो जाङ्गल स्मृत ॥*॥ मासवर्गेऽन्न जङ्गाला बिलस्थाश्च गुहाशया । तथा पर्णमृगा ज्ञेया विष्किरा प्रतुदा अपि ॥ प्रसहा अथचया

न्या घृष्टौ जाङ्गलजातय ॥ जाङ्गला मधुरा रूक्षा स्तुवरा लघव स्तथा । वल्यास्तृंहणा हृद्या दीपना दोषहारिणः ॥ मूकतां मिम्मिणत्वञ्च ग्रहत्व दिनेतया । वाधिर्यं मरुचिं छर्दिं प्रमेह मुखजान् गदान् । श्लीपद गलगण्डञ्च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥ जङ्गलेभव । तत्रभवइत्यण् ॥ न । पलले । मांसे ॥*॥ पानीयविशेषे ॥ यथा । अल्पोदकेऽल्पवृक्षश्च पित्तरक्त भयान्वित । स्यात्तस्मोजाङ्गलो देश स्तत्रत्य जाङ्गलजलम् ॥ जङ्गलं सलिलं रूक्षं लवण लघुपित्तनुत् । वह्निकृत् कफहृत् पथ्य विकारान् हरतेवहून् ॥ जालिनीफले ॥ त्रि । जङ्गलोत्पन्ने ॥

जाङ्गलदेश । पु । कुरुदेशसमीपस्थेदेशे ॥ यथा । अल्पोदकतृणोयस्तुप्रवात प्रचुरातप । सज्ञेयो जाङ्गलोदेशो बहुधान्यादिसंयुत इति ॥ जाङ्गलश्चासौदेशश्च ॥

जाङ्गलि । पु । विषवैद्ये ॥

जाङ्गली । स्त्री । शूकशिंव्याम् । जागुली इति पर्वतीयभाषा ॥ विषविद्यायाम् ॥

जाङ्गुलम् । न । जालिनीफले ॥

जाङ्गुलिक । पु । विषवैद्ये ॥ जाङ्गुली विषविद्या तामधीते वेदवा । वसन्तादित्वाट्ठक् ॥ जाङ्गुल्यादीव्यति वा । तेनदीव्यतीतिठक् ॥ परीक्षित समश्नीयात् जाङ्गुलीभिर्भिषग्वृत ॥

जाङ्गुली । स्त्री । विषविद्यायाम् ॥ जाङ्गुलीविषघ्नोमन्त्र इति कश्चित् ॥

जाङ्घिक । पुं । उष्ट्रे ॥ श्रीकारीमृगे ॥ जङ्घाजीविनि । धावके । जङ्घाकरिके ॥ जङ्घाभ्यांजीवति । वेतनादिभ्यो जीवतीतिठञ् ॥

जाजी । त्रि । योधिनि ॥ अजति । अज युद्धे । ताच्छील्येणिनि ॥

जाज्वल्यमान । त्रि । देदीप्यमाने ॥ भृशंज्वलति । ज्वलदीप्तौ । धातोरेकाच इति यङ् । ततोलटःशानजादेश ॥

जाटलि । पु । स्त्री । वृक्षविशेषे ॥ जटनम् । जटसङ्घाते । घञ् । जाटलाति । लादाने । बाहुलकात् डि ॥

जाठर । पुं । उदरस्थेऽग्नौ ॥ जठरेभव । तत्रभवइत्यण् ॥

जाडार । पु । जडात्मजे ॥ जडस्यापत्यम् । आरगुदीचामित्यारक् ॥

जाड्यम् । न । जडतायाम् । स्तम्भे ॥ जडस्यभाव । ष्यञ् ॥

जाड्यारि । पु । जम्बीरे ॥

जात । त्रि । उत्पन्ने । स्वकृतधर्माधर्मादि

शरीरेन्द्रियसम्बन्धे ॥ यथा । एकयोनौ सकृज्जातं क्लेशं बोद्धुं न शक्नुयात् । अनन्तयोनिष्वऽसकृज्जायमानस्य का कथा ॥ न । ख्याते ॥ ओघे । सङ्घे ॥ जन्मनि ॥ जायतेऽनेन । जनीप्रादुर्भावे । क्तिच् क्तौचेतिक्त । जननेस्यात्वम् ॥

जातकम् । न । जातस्य शुभाशुभनिर्णायके होराग्रन्थे । वृहज्जातकादौ ॥ जातकर्माख्यमङ्गले ॥ चि । जाते ॥

जातकर्म्म । न । जातस्य कर्त्तव्येमन्त्रवत् सर्पिःप्राशनादिरूपे जननसंस्कारे ॥ प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसोजातकर्म्मविधीयते । मन्त्रवत्प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषामितिमनुः ॥ जातस्य कर्म । जातकर्मवा ॥

जातमात्र चि । सद्योजाते ॥ जातएव ॥

जातरूपम् । न । स्वर्णे ॥ धुस्तूरे ॥ आकरजे स्वर्णे ॥ चि । प्रशस्तरूपे ॥ जातरूप यस्य । यद्वा । प्रशस्तं जातम् । प्रशंसाया रूपप् ॥

जातवेदाः । पुं । पुनःपुनर्हविर्षां भोक्तरि । हुताशने ॥ विद्यते लभ्यते । विविद्लृलाभे । असुन् ॥ जातं वेदो धनं यस्मात् ॥ जातेजाते सर्वप्रपञ्चस्य स्वस्मिन्नध्यस्तत्वेन ये विद्यते । विदसत्तायाम् । जातं वेत्ति वेदयते

वा । विदचेतनादौ । असुन् ॥ जातानि भुवनानि चराचराणि सर्वज्ञत्वेन स्वस्मादुत्पन्नत्वेनचवेत्तिवा । जातानिसर्वकारणत्वेन य विदन्ति वा ॥ चित्रकैाषधौ ॥

जातापत्या । स्त्री । प्रसूतायाम् ॥ जातं मपत्यं मस्या ॥

जाति । स्त्री । गोत्रे ॥ जन्मनि ॥ चुल्याम् । अग्निकायाम् ॥ आमलक्याम् ॥ सामान्ये । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रात्मके ॥ छन्दसि ॥ जातीफले ॥ मालत्याम् । चमेली इति भाषा ॥ श्वेताजाति स्तथापीता प्रोच्यते स्वर्णजातिका । जातीयुगं तिक्तं मुष्णं तुवरं लघु दोषजित् । शिरोक्षिमुखदन्तार्त्तिविषकुष्ठव्रणास्रजित् ॥ काम्पिल्ले ॥ * ॥ समानप्रसवात्मिका जाति ॥ २ । १३४ । इति न्यायसूत्रम् ॥ अस्यार्थ । समान समानाकारकं प्रसवो बुद्धिजननम् आत्मा स्वरूपयस्याः सा । तथाच समानाकारबुद्धिजननयोग्यत्वमर्थ । समानाकारबुद्धिजननयोग्यधर्मविशेषो नित्यानेकसमवेतत्वरूपार्थेइत्यपिवदन्ति । इदन्तुबोध्यम् । एवंसत्याकृत्यविषयको गवादिपदात्शाब्दबोध । अनुभवेपि तथैवकार्यं

कारणभावकल्पनात् गोपदस्य गोत्वविशिष्टे शक्तिरेवस्यादिति ॥ नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं जातित्वमिति न्यायसिद्धान्तमुक्तावलि- ॥ * ॥ गोत्वादौ ॥ तस्य लक्षणं यथा । आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानाञ्च न सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रञ्च चरणैः सह ॥ अस्यार्थः । आक्रियते व्यज्यतेऽनयेति आकृतिः संस्थानम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं ज्ञानम् । आकृत्या ग्रहणं यस्याः सा आकृतिग्रहणा । जातिराकृतिग्रहणा भवति । संस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । तेन मनुष्यगोमृगहंसादीनां पृथक् पृथक् संस्थानैर्व्यज्यमाना मनुष्यत्वगोत्वमृगत्वहंसत्वादि जातिः ॥ एवं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां पृथक् संस्थानाभावात् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं नायातमिति लक्षणान्तरमाह । लिङ्गानाञ्च न सर्वभागिति । या सर्वाणि लिङ्गानि न भजते सा च जातिरित्यर्थः । स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतुःषट्पदोरगाः । जातिभेदाः पुमाख्याश्चेत्यमरसिंहे जातिभेदानां स्त्रीपुंसयोरेवेति नियमे ब्राह्मणादीनां सर्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वम् । किन्त्वजातहंसस्य

जनस्य हंसं दृष्टवतोऽपि तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यक्तिंतु न शक्यते इति हंसस्यापि जातित्वं नायातमिति पूर्वलक्षणस्य दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यापि सर्वलिङ्गभाक्त्वाभावाज्जातित्वापत्तिरिति द्वितीयलक्षणस्य दोषः । इति दोषद्वयमपाकर्त्तुं द्वयोर्लक्षणयोर्विशेषणमाह । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येति । सकृदेकवारमाख्यातेन उपदेशेन निर्निश्चयेन ग्राह्या ग्रहीतुं शक्या इत्यर्थः । तेन हंसोऽयमित्युपदेशे हंसदृष्टवतस्तस्य संस्थानेन हंसत्वं व्यक्तिंतु शक्यत एवेति पूर्वलक्षणस्य न दोषः । एवं देवदत्तादिसंज्ञाशब्दस्यैकस्मिन्नुपदेशेऽपि अन्यस्मिन् ज्ञानाभावात् जातित्वं न स्यादिति परलक्षणस्यापि न दोषः । गार्ग्यः पुरुषः गार्गी स्त्री गार्ग्यं कुलमिति सर्वलिङ्गभाक्त्वात् संस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्तौ तृतीयलक्षणमाह । गोत्रञ्चेति । पुत्रपौत्रप्रभृति अपत्यं गोत्रमिति पूर्वाचार्यपरिभाषितगोत्रमिह गृह्यते गार्गी वात्सीत्यादि । चतुर्थलक्षणमाह । चरणैः सहेति । चरणाश्च जातिरित्यर्थः । चरणाश्च

व्दोवेदैकदेशवाचीकठादिरूप स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रवृत्तत्वात् क्रियावाचकएव नतुजातिवाचक। तेनास्य जातिसमार्थं चरणे सहे त्युक्तम् गार्ग्यादीनां यञश्चेतिङी पिसिद्धेपि जातिसंज्ञाफलन्तु गार्गीभार्यायस्यासौ गार्गीभार्य इत्यादौ जातेश्चेति पुंवद्भावनिषेध। गार्गी चासौ भार्याचेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ पुंवत्कर्मधारयेतिपुन पुंवद्भाव ॥*॥ प्रादुर्भावविनाशाभ्यांसत्त्वस्य युगपद्गुणे। असर्वलिङ्गांवह्वर्थां तां जाति कवयोविदु ॥ गोत्रञ्च चरणानिचेत्यपरस्य जातिलक्षणम्। यथापूर्वं जातिलक्षण तथा कुमारीभार्यइति भवितव्यम्। यथोत्तर तथाकुमारभार्य इति इतिभाष्यम् ॥ जननम् जनयति वा। जनी०। स्त्रियां क्तिन्। जनसनेत्यात्वम् ॥*॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थान जाति। साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामिति सावधारणोनिर्देश। तेन व्याप्तिनिरपेक्षाभ्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थान दूषणाभिधान जातिरित्यर्थ ॥ षड्जादिसप्तसु ॥ काव्यालङ्कारभेदे ॥ घटत्वादिरूपाजातिर्हि घटादिशब्द प्रवृत्तौनिमित्तम् ॥

जातिकोषम्। न। जातीफले। जायफल इतिभाषा ॥

जातिकोषी। स्त्री। जातीपत्र्याम्। जाविन्नी इतिभाषा ॥

जातिधर्म्म। पु। ब्राह्मणत्वादिनिबन्धने अध्ययनाध्यापनादौ ॥ जातेर्धर्म ॥

जातिफलम्। न। जातिकोषे ॥

जातिब्राह्मण। पु। तपश्रुतविहीने विप्रे ॥ यथा। तपश्रुतञ्च योनिश्च एतद्ब्राह्मणकारणम्। तपश्रुताभ्यायोहीनो जातिब्राह्मणएवस इति ॥ जात्याजन्मना ब्राह्मण ॥

जातिभ्रंशकरम्। न। नवविधपातकान्तर्गते पातकविशेषे ॥ यथा। ब्राह्मणस्य रुज. कृत्वा घातिरघ्रेयमद्ययो। जैह्म्यञ्च मैथुनपुंसि जातिभ्रंशकरस्मृतमिति ॥

जातिवैरम्। न। स्वाभाविकशत्रुत्वे ॥ तत् पञ्चविधम्। स्त्रीकृतम् १ यथा श्रीकृष्णशिशुपालयो ॥ वास्तुजम् २ यथा कौरवपाण्डवानाम् ॥ वाग्जम् ३ यथा द्रोणद्रुपदयो ॥ सापत्नम् ४ यथा मूषिकनकुलयो ॥ अपराधजम् ५ यथा पूजनीब्रह्मदत्तयो। इतिमहाभारतम् ॥

जातिशस्यम्। न। } जातीफले ॥
जातिसारम्। न। }

जातिस्मर । पु । तीर्थविशेषे ॥ त्रि । पूर्वजन्मजातिस्मरणवति ॥

जाती । स्त्री । सुमनायाम् । सुमनसि । मालत्याम् । चमेली इतिभाषा ॥ तत्पुष्पे ॥ क्तिन्नन्तात् क्तिजन्ताद्वा ङीष् ॥ जात्या पुष्पम् । पुष्पमूलेषु बहुलमित्यनुदात्तादेरञो ऽणस्य-लुक् ॥

जातीकोशम् । न । जायफल इतिप्रसिद्धे जातीफले ॥

जातीपत्री । स्त्री । सुमन पत्रिकायाम् । जावित्री इतिभाषा ॥ जातीपत्री लघु स्वादु कटूष्णा रुचिवर्णकृत् । कफकासवमिश्वासतृष्णाकृमिविषापहा ॥

जातीफलम् । न । जातीकोषे ॥ जातीफलं रसेतिक्तं तीक्ष्णोष्णं रोचनं लघु । कटुकं दीपनं ग्राहि स्वर्यं श्लेष्मानिलापहम् ॥ निहन्ति मुखवैरस्य मलदौर्गन्ध्यकृष्णता । कृमिकासवमिश्वासशोषपीनसहृद्रुज ॥ जात्यफलम् । अ तीलतायाः फलवा ॥

जातीय । त्रि । जातौभवे ॥ वृद्धाच्छः ॥ प्रकारार्थबोधके तद्धितप्रत्ययविशेषे ॥ यथा । तार्किकप्रकारः । तार्किकजातीय । प्रकारवचनेजातीयर् ॥

जातीरसम् । न । बोले ॥

जातु । अ । कदाचिदर्थे ॥ यथा । जातु जनो नैति सुखं कर्मणा कुत्स्यात् कर्मणैव याति सुखं मानपुरस्सरात् । जानरस ब्रह्मरस येन निपीतं द्वार भय मारभय तेनविगीतमिति ॥ ॥ शब्दे ॥ विगर्हणे ॥ अविकल्पे ॥ निषेधे ॥ आयति । ऐश्वर्ये । बाहुलकात् क्तुन ॥

जातुकम् । न । हिङ्गुनि ॥ इतिशब्दचन्द्रिका ॥

जातुधान । पुं । राक्षसे ॥ जातु कदाचित्रन्ध्रप्राप्य धार्मं सन्निधानमस्य ॥

जातुषम् । त्रि । जतुनानिर्मिते ॥ जतुनोविकार । त्रपुजतुनो षुगिव्यण ॥

जातूकर्ण । पु । ऋषिविशेषे ॥ वैद्यशास्त्रप्रवर्तके मुनिविशेषे ॥

जातेष्टि । स्त्री । वैश्वानर द्वादशकपालनिर्वपेत् पुत्रेजातइतिजातकर्माङ्गविहितायामिष्ट्याम् ॥

जातोक्ष । पु । दम्यवत्से । युवबृषे ॥ जातश्चासौ उक्षा च । अचतुरेति साधु ॥ उत्पन्न उक्षा जातोक्ष इत्यमर । अत्रउत्पन्नोऽप्रदष्टदम्यभावप्राप्तवत्सोवद्दृभावोवार्थः ॥

जात्य । त्रि । श्रेष्ठे । कुलीने ॥ कान्ते

॥ जातौभव । यत् ॥

जात्यन्ध । त्रि । जन्मान्धे ॥

जात्याभास । त्रि । मायोत्पन्ने रज्जु सर्पादौ ॥ अजातिसत् जातिवदाभासते इतिविग्रहः ॥

जात्युत्तरम् । न । असदुत्तरे ॥

जानकी । स्त्री । सीतायाम ॥

जानपद. । पु । जने ॥ देशे ॥ त्रि । जनपदोत्पन्ने ॥ जनपदे भव. । उत्सादित्वादञ् ॥

जानपदी । स्त्री । जनपदोत्पन्नवृत्तौ ॥ जानपदात् वृत्तौ वाच्यायां जानपदकुण्डेत्यादिना ङीष् ॥ अजन्तत्वे न टिट्ढेतिङीप्याद्युदात्त ॥ जनपदप्रभवायाम् ॥

जानाम । त्रि । ज्ञानवति ॥

जानु । न । ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागे । अष्ठीवति । घोँटु इति भाषा ॥ जायते । जनी॰ । दृसनिजनीतिञुण् । जनिवध्योश्चेति नप्रवर्त्तते अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् ॥

जानुकम् । न । जानुनि ॥ स्वार्थेयावादिभ्य कन् ॥

जानुकारक । पु । रवे पार्श्वगविशेषे ॥

जाप । पु । जपे ॥ जपेर्भावेघञ् ॥

जापक । त्रि । जपकर्त्तरि ॥ जपति । जपमानसे । ण्वुल् ॥

जापनम् । न । निरसने ॥ निर्वर्त्तने ॥

जाबाल । पु । सत्यकामेमुनौ ॥ जबालाया अपत्यम् । अण् ॥

जाबालि । पु । मुनिविशेषे ॥

जामदग्न्य । पु । जमदग्निसुते । परशुरामे ॥ जमदग्नेर्गोत्रापत्यम् । गर्गादिभ्योयञ् इत्यनन्तरापत्येपि गोत्ररूपाध्यारोपात् यञ् । अनन्तरविवक्षायान्तु ऋष्यन्धकेत्यऽण् जामदग्न इतिबोध्यम् ॥

जामलम् । न । तन्त्रशास्त्रविशेषे । यामले ॥

जामाता । पु । दुहितृपत्यौ ॥ सूर्यावर्त्ते । सुलचिया इति गौडप्रसिद्धे शाके ॥ धवे । वल्लभे ॥ जाया माति मिमीते मिनोति वा । मा॰ । माङ्॰ । डुमिञ्॰ वा । नप्तृनेष्ट्रितिसाधु ॥

जामि. । स्त्री । स्वसरि । भगिन्याम् ॥ कुलस्त्रियाम् ॥ दुहितरि ॥ स्नुषायाम् ॥ शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् । न शोचन्ति तु यत्रैता वर्द्धते तद्धिसर्वदेतिमनु । अत्रपतिसंवर्द्धनीयसन्निहितसपिण्डस्त्रियोजामयइतिकुल्लूकभट्ट ॥ जायति जायतेवा । जैक्षये । बाहुलकान्मिः ॥ यद्वा । जमति । जमु अदने । बाहुलकादिण् दीर्घश्च

॥ कर्मण्यीनजादिभ्यश्चतीञ् चेति-
स्वामी ॥

जामिता । स्त्री । जालस्ये ॥

जामा । स्त्री । कुलयोषायाम् ॥ स्वसरि
॥ ङीष् ॥

जामेय । पु । भागिनेये ॥ जाम्याअप
त्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

जाम्बवम् । न । जम्बूफले ॥ जम्ब्वाःफल
म् । जम्ब्वावेत्यण् । तस्यविधानात्
लुक् ॥ सुवर्णे ॥ कपिविशेषे ॥ नगर
विशेषे ॥

जाम्बवान् । पु । ब्रह्मणःपुत्रे । रामाय
सादिप्रसिद्धपराक्रमे ऋक्षराजे ॥-

जाम्बवता । स्त्री । जाम्बवतोदुहितरि
श्रीकृष्णपत्न्याम् ॥ नागदमन्याम् ॥

जाम्बवी । स्त्री । नागदमन्याम् ॥

जाम्बुवान् । पुं । जाम्बवति ॥

जाम्बूनदम् । न । स्वर्णे ॥ धुस्तूरे ॥ का
ञ्चनविशेषे ॥ यथा जाम्बूनदेनाम्ब
सदृशं लोकमसिञ्चेत् । तथा चकु-
ध्वमैश्च समयोन्य समोभवेदिति॥
समय आचार. ॥ जम्बूरसस्य नद्यां
भवम् । तत्रभवइत्यण् ॥ तीरमृत्त
इसप्राप्य सुखवायुविशोषिता । जा
म्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषण
म् ॥ तद्रसं जम्बूरसम् ॥ यथा। मेरु
मन्दरपर्वतस्थजम्बूफलाना मत्युच्च

निपातविशीर्णाना मनस्थिप्रायाणा
मिभकायनिभानां रसेन जम्बूनाम
नदी इत्यावृत्तं वर्तति । तस्या उभ-
योःकूलयो र्मृत्तिका जम्बूरसेनानु
विध्यमाना वाय्वर्कसंयोगविपाके-
न सदामरलोकाभरणं जाम्बूनदं-
नाम स्वर्णं भवति ॥ इति श्रीभाग
वतम् ॥

जम्बूनदेश्वरी । स्त्री । देवीविशेषे ॥
तत्स्थाने ॥

जायकम् । न । कालीयके । पीतवर्णे
सुगन्धिकाष्ठप्रभेदे । कालिया इति
गौडभाषा ॥ जयति गन्धान्तरम् ।
जिअभिभवे । ण्वुल् ॥

जायमान । पु । उपनीते ॥

जाया । स्त्री । विधिनाविवाहितायां
स्त्रियाम् । पत्न्याम् । द्वितीयायाम्
॥ जायते ऽस्याम् । जनी० । जनेर्यक् ।
येविभाषेत्यात्वम् । पतिर्भार्यां संप्र
विश्य गर्भोभूत्वेह जायते । जायाया
स्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुन.
॥ वस्मात् सप्तमभवने ॥

जायाघ्न । त्रि । तिलकालकादिचिह्न-
॥ जायांहन्ति । हन० । अमनुष्यक
र्तृके चेतिटक् ॥ ङीपि जायाघ्नी ॥

जायाजीवः । पुं । नटे ॥ जायया जीव
ति । जीव० । इगुपधेतिकः ॥

जायानुजीवी । पु । नटे ॥ वकपक्षि

णि ॥ वेश्यापतौ ॥ दु स्थे ॥

जायापती । पु । द्विवचनान्त । सहोक्त्या

भार्याभर्त्तारौ ॥ जायाच पतिश्च । रा

जदन्तादिषु निपातनात् पूर्वनिपात ॥

जायु । पु । औषधे ॥ जयति रोगान्

। जि॰ । कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशू

भ्यउण् इत्युण् ॥

जार । पु । उपपतौ ॥ जरयति । जॄष्॰

। दारजारौकर्त्तरिणि लुक्चेति घञ्

। जीर्यतेऽनेनेति करणेवा घञ् ॥

जारज । त्रि । विजन्मनि । अनियुक्ता

सुते ॥ जारात् जात । जनी॰ड ॥

जारणी । स्त्री । स्थूलजीरके ॥

जारद्गवी । स्त्री । मध्यममार्गे नक्षत्रवि

शेषाणां संज्ञाविशेषे ॥ यथा । ज्येष्ठा

नुराधाविशाखावीथीजारद्गवीमता

। एतास्तुवीथयस्तिस्रो मध्यमोमार्ग

उच्यतइति ॥

जारित । त्रि । शोषिते ॥

जारी । स्त्री । औषधीभेदे । जाडी

इतिगौडभाषा ॥

जालक्य. । पु । त्रिगुणच्छिद्राकयम्त ॥

जाल: । पु । नीपवृक्षे ॥ न । गवाक्षे ।

जाली इतिभाषा ॥ आनाये । सू

त्रादिनिर्मिते मत्स्यादिजन्तुरोधकव

स्तुनि ॥ क्षारके । पक्ष्यादिधारणार्थे

पाशे ॥ दम्भे ॥ वृन्दे । गवो ॥ इन्द्र-

जाले ॥ जलेक्षिप्यते । शेषद्रव्यच ॥

जलतिघनीभवति । जलघातने ।

ण्यन्तितीतिवा ॥ यद्वा । जालयति ।

जलसंवरणे । ण॰ । पचाद्यच् ॥

जालक । पु । गवाक्षे ॥ न । कोरके ॥

दम्भे ॥ कुलाये ॥ आनाये ॥ न ।

स्त्री । मोचकफले ॥ नवकलिकावृ-

न्दे । क्षारके ॥ समूहे ॥

जालकार । त्रि । जालकर्त्तरि ॥

जालकारक. । पु । मर्कटके । लूताया

म् ॥ त्रि । जालकर्त्तरि ॥ जालस्य-

कारक ॥

जालकिनी । स्त्री । मेष्याम् ॥

जालगर्द्दभ । पु । रोगविशेषे ॥ तल्ल

क्षणं यथा । विसर्पवत् सर्पति य'

शोथस्तनुरपाकवान् । दाहज्वरकर

पित्तात् सशेयोजालगर्द्दभइति ॥

जालगोणिका । स्त्री । कलशाकायाम् ॥

जालजीवी । पु । धीवरे ॥

जालन्धर । पु । पीठविशेषे ॥ त्रिगर्त्तदे

शे ॥ पुभूम्नि । जालन्धरा ॥ तद्देशस्थे

षु । त्रिगर्त्तेषु ॥

जालपात् । पु । हसे ॥

जालपाद । पु । शरारिप्रभृतिपक्षिवि

शेषेषु ॥ जालाकारपादवत्त्वादेषाम् ॥

जालप्राया । स्त्री । योद्धृणां लोहमय्या

मञ्जरीविशिष्टायाम् ॥

जालबर्बूरकः । पुं । बर्बूरवृक्षविशेषे । छत्राके ॥ जालबर्बूरको छत्रो वातरोगकफापहः । पित्तदाहकरश्चोष्णः. कषायश्चप्रकीर्त्तितः ॥

जालवान् । त्रि । मायाविनि ॥

जालिकः । पु । वागुरिके । जालजीविनि ॥ लूतायाम् ॥ कैवर्त्ते ॥ त्रि । ग्रामजालिनि ॥ जालेन चरति । पर्पादिभ्यष्ठन् । ङीपि जालिकी ॥

जालिका । स्त्री । वस्त्रविशेषे ॥ स्त्रीणां मुखावरणवस्त्रे ॥ गिरिसारे ॥ जलौकायाम् ॥ विधवायाम् ॥ भटानांलौहरचिताङ्गरक्षिकायाम् । लोहसन्नाहे ॥ चारके ॥

जालिनी । स्त्री । चित्रार्थगृहे । चित्रशालायाम् ॥ कोषातक्याम् ॥ राजकोशातक्याम् । तोरञी इति यस्या. प्रसिद्धिः ॥

जाली । स्त्री । पटोलिकायाम् । तोरञी इति प्रसिद्धलतायाम् ॥ पटोले ॥ जलति । जल० । ज्वलितीतिणः । जातेरिति गौरादित्वाद्वाङीष् ॥

जाल्म । पु । पामरे ॥ क्रूरे ॥ असमीक्ष्यकारिणि ॥ जालयति जाल्यते वा । जलअपवारणे । बाहुलकान्मः, । नेदुष्टिकृति ॥ जालं करोतिवा ॥

जाबालः । पु । सत्यकामेमुनौ ॥ जबालाया अपत्यम् । अण् ॥ अजाजीवे । छागजीविनि । गडरिया इतिभाषा ॥ अवमलति आलाति वा । अल० । अण् कोवा । अवालो ऽजः तस्यायम् । अण् ॥

जापकम् । न । कालीयनामगन्धद्रव्ये ॥ इतिसारसुन्दरी ॥

जापी । पु । ध्रुवकप्रभेदे ॥ जापीति नाम्नाध्रुवको द्वाविंशत्यक्षरान्वितः । सन्निपातेन तालेन शृङ्गारे ऽभीष्टदो रसे ॥ नान्तः शब्दोयम् ॥

जाहक । पु । घोङ्ग खगे । घोँघ इति भाषा ॥ मार्जारे ॥ खट्वायाम् ॥ काकण्याम् । जलौकायाम् ॥ गात्रसङ्कोचिनिप्राणिविशेषे । कामरूपिणि । बिश्ववासे ॥

जाह्नवी । स्त्री । गङ्गायाम् । त्रिपथगायाम् ॥ भानुद्वारा पुरादत्ता जह्नुः सम्पीयकोपतः । तस्यकन्या स्वरूपा च जाह्नवी तेनकीर्त्तितेति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ जह्नोरपत्यं स्त्री । अण् ङीप् ॥

जाह्नवीय । त्रि । गाङ्गे ॥ जाह्नव्याश्चयम् । तस्येदमित्यर्थे वृद्धाच्छः ॥

जि. । पु । पिशाचे ॥ त्रि । जेतरि ॥ इत्येकाक्षरकोषः ॥

जिगत्नु । पु । प्राणेषु ॥ जिगंसति । गन्नु० । गमे सन्वच्चेतिक्नु । अनुदात्तोपदेशे त्यादिना मलोप ॥

जिगमिषा । स्त्री । गमनेच्छायाम् । गन्तुमिच्छायाम् ॥

जिगमिषु । त्रि । गन्तुमिच्छौ ॥

जिगीषा । स्त्री । जेतुमिच्छायाम् । जयस्पृहायाम् ॥ जेतुमिच्छति जिगीषति । जिगीषतीति जिगीषा । अप्रत्ययात् । टाप् ॥ व्यवसाये ॥ प्रकर्षे ॥

जिगीषु । त्रि । जयेच्छौ । जेतुमिच्छौ । निश्चयोत्साहवति ॥

जिघत्सा । स्त्री । क्षुधायाम् । बुभुक्षायाम् ॥ अत्तुमिच्छा घस्तुमिच्छा वा । अदे सन्नन्तादप्रत्यय । लुङ्सनोर्घस्लृ इतिघस्लादेश ॥

जिघत्सु । त्रि । क्षुधार्ते । बुभुक्षिते ॥ अत्तुमिच्छु । अदे सनि लुङ्सनोर्घस्लृ । तत सनाशंसेच्छ्यु ॥

जिघांसक । त्रि । हननेच्छुके ॥

जिघांसा । स्त्री । हननेच्छायाम् ॥ हन्तुमिच्छेत्यर्थ ॥

जिघांसु । पु । शत्रौ ॥ त्रि । हन्तुमिच्छौ ॥ हन्ते सन्नन्तादुप्रत्यय । अभ्यासाच्चेतिकुत्वम् । अज्झनगमासनीतिदीर्घ ॥

जिघृक्षा । स्त्री । गृहीतुमिच्छायाम् ॥

जिघृक्षु । त्रि । गृहीतुमिच्छौ ॥ गृहे सन्नन्तादु ॥

जिघ्र । त्रि । घ्राणकर्त्तरि ॥

जिङ्गिनी । स्त्री । वृक्षविशेषे । प्रमोदिन्याम । झिङ्गिन्याम् ॥ जिङ्गनीमधुरासोष्णा कषाया योनिशोधिनी । कटुका व्रणहृद्रोगवातातीसारहृत् पटु ॥

जिङ्गी । स्त्री । मञ्जिष्ठायाम् ॥ जिङ्गति । जिगिगतौ । पचाद्यच् । गौरादित्वान् ङीष् ॥

जिजीविषा । स्त्री । जीवितुमिच्छायाम् ॥

जिजीविषु । त्रि । जीवितुमिच्छौ ॥

जिज्ञासनीय । त्रि । जिज्ञासितव्ये । जिज्ञास्ये ॥

जिज्ञासा । स्त्री । ज्ञातुमिच्छायाम् ॥

जिज्ञासित । त्रि । ज्ञातुमिष्टे ॥ विचारिते ॥ कृतजिज्ञासे ॥

जिज्ञासु । त्रि । मुमुक्षौ । आत्मज्ञानार्थिनि ॥ ज्ञातुमिच्छौ ॥ वहुश्रुत स्वल्पभाषी जिज्ञासुर्ज्ञानवानपीति तन्त्रम् ॥

जित । त्रि । प्राप्तपराजये । परिभूते । पराजिते ॥ यथा । नहि जिते जेतु रग्रे स्थातु मुचितम् ॥ भजते विदे

Accession No.........
Shantarakshita Library
Tibetan Institute, Sarnath

श अधिकेनजित कदनुप्रवेश अथ वा कुशल ॥ लब्धे । स्वायत्तीकृते । वशीकृते ॥ पु । अर्हदुपासकविशेषे ॥

जितकाम । त्रि । सदाशिवे ॥ जित कामोयेन ॥

जितकाशि । त्रि । दृढमुष्टौ ॥ इतिमहाभारतेनीलकण्ठ. ॥

जितकाशी । त्रि । जिताहवे । जयिनि ॥ जितेनजयेन काशते प्रकाशते । काशृदीप्तौ । शीले णिनि: ॥

जितक्रोध । पु । शिवे ॥ विष्णौ ॥ जित क्रोधोयेन ॥ जितक्रोध कामं त न्हिंसुरादीन् ४न्ति माधव. । वेदमा र्गस्थापनार्थं नतु कोपवशात् प्रभु ॥ भृगुपादघातेनापिक्रोधानुत्पत्ते ॥ त्रि । जितामर्षे ॥

जितनेमि । पु । आश्वत्थे । अश्वत्थनि र्मितेदण्डे ॥ त्रि । जितनेमिके ॥

जितशत्रु' । पु । दत्तार्हत्पितरि ॥ त्रि । कृतशत्रुपराजये ॥

जितसङ्गदोष. । त्रि । प्रियाप्रियसन्नि धावपि रागद्वेषविवर्जिते ॥ जिता. सङ्गजनिता दोषा येन ॥

जितात्मा । त्रि । जितेन्द्रिये ॥ जितआ त्मायेन ॥

जितामित्र । पु । हरौ ॥ जिता अमित्रा बाह्या आभ्यन्तराश्च येन ॥ त्रि ॥ कृतशत्रुपराजये ॥

जितारि । पु । बुद्धे ॥ सुम्भवार्हत्पितरि ॥ त्रि । जितशत्रौ ॥ जिता अरयोयेन ॥

जिताष्टमी । स्त्री । जीमूताष्टम्याम् ॥

जिताहव. । पु । जितकाशिनि ॥

जितुम. । पु । मिथुनराशौ ॥

जितेन्द्रिय: । त्रि । स्ववशीकृतसर्वेन्द्रिये । शान्ते ॥ यथा । श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च भुक्त्वा घ्रात्वा च यो नर. । न हृष्यति ग्लायतिवा सविज्ञेयो जितेन्द्रिय' ॥ जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनियेन ॥ ह्रस्वे ॥ पु । कामवृद्धाख्ये क्षुपविशेषे ॥

जितेन्द्रियाह्व: । पु । कामवृद्धिक्षुपे ॥

जित्तम. । त्रि । जयशीलानांमध्ये उत्तमे ॥

जित्य: । पु । हलौ । दृढहले । कृष्टस मीकरणार्थं स्थूलकाष्ठे ॥ विमूलनि नीयजित्या मुण्डकल्कचणिषु इति निपातनात् क्यप् ॥

जित्वा । पु । जयिनि ॥ जयति । जि० । शीङ्क्रुशीत्यादिनाक्वनिप् ॥

जित्वर । त्रि । जेतरि ॥ जयशील । इण्नशजिसर्तिभ्य क्वरप् ॥

जित्वरी । स्त्री । काशिकापुर्याम् ॥ टि ड्ढेतिङीप् ॥ जयशीलायाम् ॥

जिन । पु । अर्हति ॥ बुद्धे ॥ विष्णौ ॥

अतिवृद्धे ॥ विश्वाकृचिमवादिजिमुनिशिष्ये ॥ त्रि । जित्वरे ॥ जयति । जि० । दृगक्षिपक्षिजिद्वीकृष्यभिभ्यो नक् ॥

जिनसद्म । न । जिनगृहे । जैन्ये । विहारे ॥

जिनसुत । पु । बुद्धे ॥ बुद्धोनाम्नाजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति । इति श्रीभागवतम् ॥

जिनेन्द्र । पु । बुद्धे ॥ जिनानामिन्द्रः ॥

जिरि । पुं । काले । समये ॥ पक्षिपि ॥ जीर्यन्ति जीर्यते वा । जृष्० । जीर्यते क्रिन्दरश्चवेति क्रिन्प्रत्ययो राश्चवाद्दे च । बाहुलकाद् जिरि तिसिद्धीर्जान ॥

जिष्णु । पु । वासवे ॥ अर्जुने ॥ विष्णौ ॥ अर्के ॥ वसुषु ॥ त्रि । जित्वरे ॥ जयति । जयनशीलोवा । जितये ऽभिभवेवा । ग्लाजिस्थश्चेतिग्स्नु ॥

जिहीर्षा । स्त्री । हर्तुमिच्छायाम् ॥ हृञ्० । अप्रत्ययादित्य ॥

जिह्म । त्रि । कुटिले ॥ मन्दे ॥ न । तगरपादपे ॥ जहाति त्यज्यतेवा । ओहाक्० । जहातेः सन्वदालोपश्चेतिमन् ॥

जिह्मग । पु । सर्पे ॥ मदने ॥ त्रि । मन्दगे ॥ जिह्मकुटिलगच्छति । गम्लृ० । अन्येभ्योपीतिडः ॥

जिह्मता । स्त्री । सङ्कोचे ॥

जिह्माय । त्रि । कपटवहुले ॥

जिह्ममोहन । पु । भेके ॥

जिह्मशल्य । पु । खदिरे ॥

जिह्मित । त्रि । घूर्णित ॥

जिह्म । पु । न । तगरमूले ॥

जिह्वल । त्रि । लुब्धे । लोलुपे ॥ यथा । श्राद्धकृत्वा परश्राद्धे भुञ्जते ये च जिह्वला । पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रिया ॥

जिह्वा । स्त्री । रसनायाम् । रसज्ञानेन्द्रिये ॥ अस्याः परीक्षा यथा । शाकपत्रप्रभारूक्षा स्फुटिता रसना ऽनिलात् । रक्ता श्यामा भवेत् पित्ता लिप्ता द्री धवला कफात् ॥ परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा दोषत्रये ऽधिके । सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणेति भावमिश्रः ॥ लेढि लिहन्त्यनयावा । लिह० । शेवयह्व जिह्वेतिसाधु ॥

जिह्वानिर्लेखनम् । न । जिह्वामार्जने । जीभी कना इति भाषा ॥ जिह्वामार्जनद्रव्ये । जीभी इति भाषा ॥ तत्तु दशाङ्गुलं कोमलं कृशं स्वर्णरूप्यताम्रलोहनिर्मितं जिह्वामलापकर्षणेप्रशस्तम् । तस्यगुणाः । वक्त्रवैरस्यजिह्वाश्रितमलनाशित्वम् । आ

रोग्यकृषिकारित्वञ्चेति राजवल्लभ ॥

जिह्वाप । पु । शुनि ॥ मार्जारे ॥ व्याघ्रे ॥ द्वीपिनि । चित्रव्याघ्रे ॥ भल्लूके ॥ सिंहे ॥ जिह्वया पिबति । पा० । क ॥

जिह्वामलम् । न । कुलुके ॥

जिह्वामूलीय । पु । कखाभ्यां प्रागर्द्धविसर्गसदृशे (ᳵ) विसर्गप्रभेदे ॥ जिह्वामूलेभव । जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ ॥

जिह्वारद । पु । खगे ॥

जिह्वालिट् । पु । कुक्कुरे ॥ मार्जारे ॥ जिह्वया लेढि । लिह० । क्विप् ॥

जिह्वाशल्य । पु । खदिरवृक्षे ॥

जिह्वास्वाद । पु । लेहने ॥ आस्वदनम् । स्वद० । घञ । जिह्वया आस्वाद ॥

जीन । त्रि । वृद्धे ॥ जिनातिस्म । ज्या० । गत्यर्थेति क्त । ग्रहिज्येतिसम्प्रसारणम् ॥ हलइति दीर्घ । ल्वादिभ्यश्चेति नत्वम् ॥ चर्मपुटे ॥

जीमूत । पु । अद्रौ ॥ भृतिकरेइति मेदिनी ॥ भृतिकरे इति हेम ॥ देवताडे ॥ जीमूतइव ॥ पयोधरे ॥ वासवे घोषके ॥ मुस्तके ॥ जयति नभ जीयते ऽनिलेन वा । जि० । जेमूट्चोदात्तइति क्त । जैर्दीर्घश्च ॥ जीवस्योदकस्य मूत पटवन्धोयस्येति वा । पृ० ॥ जीवनं जल मूत वद्धमनेन । मूङ् सन्धने । कर्मणि क्त । पृषोदरादित्वात् वनशब्दलोप ॥ ज्यानजी । ज्या० । स० क्विप् । जियावयोहान्यामूतेव दृश्यति वा ॥ जीवन मुञ्चति वा । पृ० ॥

जीमूतक । पु । देवदाल्याम् ॥

जीमूतकूट । पु । पर्वते ॥

जीमूतमूलम् । न । शठ्याम् ॥

जीमूतवाहन । पु । इन्द्रे ॥ जीमूता वाहनमस्य ॥ धर्मरत्ननामकस्मृतिसङ्ग्रहकर्त्तरि ॥

जीमूतवाही । पु । धूमे ॥

जीमूताष्टमी । स्त्री । गौणाश्विनकृष्णाष्टम्याम् ॥

जीर । पु । जीरके ॥ खड्गे ॥ अणौ ॥ जुवति । जु वेगे । जोरीचेतिरक ॥ जिनाति वा । ज्या० । ज्यश्चेतिरक्वा ॥

जीरक । पु । अजाज्याम् । जीरा इति भाषा ॥ जीरात् सञ्ज्ञायामितिकन् ॥ अस्य गुणा यथा । जीरकत्रितयं रूक्ष कटूष्णं दीपनं लघु । सङ्ग्राहि पित्तलं मेध्य गर्भाशयविशुद्धिकृत् ॥ ज्वरघ्न पाचन वल्यं वृष्य रुच्य कफापहम् । चक्षुष्य पवनाध्मानगुल्मच्छर्द्यतिसारहृदिति भावप्रकाश ॥

जीरण । पु । जीरके ॥

जीरिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे ॥

जीर्ण । पु । जीरके ॥ न । शैलजे ॥ त्रि ।

वृद्धे । जरति ॥ पुरातने॥ परिपक्वे ॥ जीर्य्यतिस्म । जृष्° । गत्यर्थेति क्त । ऋदन्तत्वात् । निष्ठानत्वम् ॥

जीर्णज्वरः । पु । पुरातनज्वरे ॥ अस्य सामान्यलक्षणं यथा । योद्वादशभ्यो दिवसेभ्य ऊर्द्ध्वं दोषत्रय स्तद्द्विगुणेभ्यऊर्द्धम् । न्टणां तनौ तिष्ठति मन्द वेगो भिषग्भिरुक्तोज्वर एष जीर्ण-इति ॥

जीर्णदारु । न । विधारा इति प्रसिद्धे वृद्धदारकभेदे । सुपुष्पिकायाम् ॥

जीर्णपत्त्र । पु । पट्टिकालोध्रे ॥

जीर्णपत्त्रिका । स्त्री । वंशपत्रीतृणे ॥

जीर्णपर्ण । पु । कदम्बे ॥ न । पुरातन पत्त्रे ॥ त्रि । तद्वति ॥

जीर्णफञ्जी । स्त्री । जीर्णदारुणि ॥

जीर्णवज्रम् । न । वैक्रान्तमणौ ॥

जीर्णवस्त्रम् । न । पटच्चरे । मलवस्त्रे॥ जीर्णञ्च तद्वस्त्रञ्च ॥ त्रि । तद्युक्त ॥

जीर्णवुध्न । पु । पट्टिकालोध्रे ॥ कैव-र्त्तीमुस्तके ॥

जीर्णवुध्नकम् । न । परिपेले ॥

जीर्णा । स्त्री । स्थूलजीरके ॥

जीर्णास्थिमृत्तिका । स्त्री । अकार्य्यर्थं कृत्रिममृद्विशेषे ॥ यथा । अथवक्ष्ये तुजीर्णास्थिमृत्तिकाकरणं प्रिये । श्मि शानतुस्थले कुर्याद्दीर्घं गर्त्तं म नोहरम् ॥ निक्षिपेत् तत्रमानास्थ सञ्चय द्विचतुष्पदाम् । सर्जिक्षार म हाक्षार मूलक्षार लवणानिच ॥ ग न्धकोप्यञ्जन चैव्य नानामूत्राणि त त्त्र । एव कृत्वा मासषट्क दद्यात् पाषाणमृत्तिकाम् ॥ कङ्कास्थ्यूर्द्ध्वं त दूर्द्धन्तु कुर्याद्वह्नीष्टका शुभाम् । त्रि वर्षाज्जायते सर्वमेकीभूत दृषत्स मम् ॥ ततोनिष्कास्य तच्चूर्णं कृत्वा पात्त्राणि निर्म्मेमत् । प्रशस्त भोजन तत्र सूचये दन्नदूषणम् ॥ महावि षस्य सयोगात् तस्य भङ्ग प्रजायते । दूषीविषादिसंयोगात् पात्रे स्फो टाभवन्तिहि ॥ तत्त्विषस चतुर्विध पात्र कृष्ण प्रजायते । एवञ्ज्ञात्वा त च दद्यान्नकदाचिद्विषादिकमितिरा वण ॥

जीर्णि । स्त्री । ज्यानौ । जीर्णत्वे ॥ ज रणम् । जृष्वयोहानौ । क्तिन् । ऋ ल्वादिभ्य क्तिन्निष्ठावत् । रदाभ्यामि तिनत्वम् ॥

जीर्णोद्धार । पु । भग्नमन्दिरादे स स्कारे ॥

जीर्य्यन् । त्रि । वयोहानिप्राप्नुवति ॥

जीर्व्वि । पु । कुठारे । परशौ ॥ जृष्° । जृशस्तृ जागृभ्य क्विन् ॥

जीव । पुं । प्राणिनि ॥ वृत्तौ ॥ वृक्ष

भेदे ॥ वृहस्पतौ ॥ असुधारणे ॥ कर्णे ॥ मनुष्यादिकीटपर्यन्ते प्राणिमात्रे । कार्यकरणसङ्घाते ॥ अनेकान्तवादिनां जीवास्तिकायसञ्ज्ञया परिभाषिते जीवपदार्थे ॥ त्रिविधश्चासौ अनादिसिद्धमुक्तबद्धभेदात् । तत्रानादिसिद्धो ऽर्हन् जीवास्तिकायाख्य. । अपेतमोहादिबन्धोमुक्तः । मोहाद्यावृतस्तु बद्ध इति ॥ * ॥ उपाधिप्रविष्टे ब्रह्मणि । वाङ्मनःप्राणकरणग्रामानुप्रविष्टे । घटावच्छिन्नाकाशवत् शरीरचितयावच्छिन्ने चैतन्ये ॥ दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवत् बुद्धिस्थे-चैतन्यप्रतिबिम्बे ॥ साभासाहङ्कारे । चित्प्रतिबिम्बे ॥ प्राणादिकलापस्य धारयितरि ॥ प्राणान् चेष्टारूपेण धारयन् जीव उच्यते ॥ लिङ्गदेहे ॥ एवं पञ्चविध लिङ्ग त्रिवृत् षोडशविस्तृतम् । एष चेतनया युक्तो जीव इत्यभिधीयते ॥ इति श्रीभागवतम् ॥ पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् । । त्रिवृत् त्रिगुणम् । षोडशविकारात्मना विस्तृतमित्यर्थः ॥ * ॥ विज्ञानमयकोषावच्छिन्नश्चिदात्मा कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानित्वेन इहलोकपरलोकगामी व्यावहारिको जीव उच्यते ॥ वालाग्रशतभागस्य शत-

धा कल्पितस्य च । भागो जीव. स विज्ञेय सचानन्त्याय कल्पते ॥ * ॥ जीवो नाम देहादिव्यतिरिक्तस्तत्सा क्षी त्वम्पदार्थो योय विज्ञानमय यो य संसरति योय संसारी न तु देहादिर्जीव तस्य द्रष्टृत्वस्य द्रष्टत्वानुपपत्ते. ॥ * ॥ अस्ति देवि परब्रह्मस्वरूपी निष्कल शिव । सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वेशो निर्मलो ऽव्यय. ॥ स्वयंज्योति रनाद्यन्तो निर्विकार' परात्पर. । निर्गुणः सच्चिदानन्दस्तदंशा जीव सञ्ज्ञका. ॥ अनाद्यविद्योपहिता यथाग्नौ विस्फुलिङ्गका । देहाद्युपाधिसम्भिन्ना स्ते कर्मभि रनादिभि. ॥ सुखदु' खप्रदै पुण्यपापरूपै र्नियन्त्रिता' । तत्तज्जातियुत देह मायुर्भोगञ्च कर्मजम् ॥ प्रतिजन्म प्रपद्यन्ते तेषा मप्यपरं पुन । सूक्ष्म लिङ्गशरीर तदामोक्षा दक्षयं प्रिये ॥ इति कुलार्णवे १ उल्लास ॥ पु । न । जीविते ॥ जीवनम् । जीव० । हलश्चेति घञ् ॥ जीवति वा । इगुपधल-क्षण क ॥ जीवयति वा । अच् । सुतसञ्जीवनमन्त्रज्ञत्वात् ॥

जीवक । पु । प्राणके इमे ॥ पीतसाले । विजयसार इति ख्याते ॥ क्षपणे ॥ क्षपणे ॥ अष्टवर्गान्तर्गतौषधविशेष

। कूर्चशीर्षे । ह्रस्वाङ्गे ॥ अस्यस्वरूप पर्यायगुणा । यथा । जीवकर्षभकौ ज्ञेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ । रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ ॥ जीवकः कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् ॥ जीवको मधुरः शृङ्गो ह्रस्वाङ्गः कूर्चशीर्षकः । ऋषभो वृषभो धीरो विषाणी न्द्राक्ष इत्यपि ॥ जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ । मधुरौ पित्तदाहास्रकार्श्यवातक्षयापहाविति ॥ त्रि । सेवके । सेविनि ॥ वृद्ध्याजिनि ॥ जीविनि ॥ आहितुण्डिके ॥ जीवयति । जीव० । ण्वुल् ॥ जीवतात् आशिषिचेतिवुन ॥

जीवघन । पु । हिरण्यगर्भे ॥ घनोमूर्ति । जीवलक्षणो घनः जीवघनः सैन्धवखिल्यवत् ॥

जीवजीव । पु । चकोरे ॥

जीवञ्जीव । पु । चकोरे ॥ जीवंजीवयति । तद्दर्शनेनविषनाशात् । कृञ्च्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात् खच् ॥ खगान्तरे ॥ द्रुमप्रभेदे ॥

जीवत्तोका । स्त्री । जीवद्वत्सायाम् । जीवस्याम् ॥ इतिहेम ॥

जीवत्वम् । न । कूटस्थादीनां चतुर्णां समूहे ॥ तथाहि । कूटस्थब्रह्म अन्तःकरणम् अन्तःकरणाश्रयाऽविद्या चिदाभासश्चेति चतुष्टयमिलितसज्जो दत्वमितिनीलकण्ठश्चैव ॥

जीवत्पति । स्त्री । सधवायाम् ॥

जीवत्पितृक । त्रि । विद्यमानपितृके ॥ यथा । अमावास्या गयाश्राद्ध दक्षिणामुखभोजनम् । नजीवत्पितृकः कुर्यात् कृतेपि पितृहाभवे दितिरघुनन्दन ॥

जीवथ । पु । कूर्मे ॥ प्राणे ॥ मयूरे ॥ मेघे ॥ त्रि । चिरायुषि ॥ धार्मिके ॥ जीवति । जीव० । शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथ ॥

जीवद । पु । वैद्ये ॥ विद्विषि । रिपौ ॥ ग्रन्थिपर्णे ॥ त्रि । जीवनदातरि ॥ जीव ददाति । डुदाञ्० । क ॥

जीवदात्री । स्त्री । ऋद्धिनामौषधौ ॥

जीवधनम् । न । गवादिपशुषु ॥

जीवनम् । न । वर्त्तने । जीविकायाम् ॥ जीवन्त्यनेन । जीव० । ल्युट् ॥ नीरे । जले ॥ प्राणधारणे । आयुषि । जन्ममरणयोर्मध्यकाले ॥ क्षीनजीवना द जीवन वरम् ॥ मज्जनि ॥ हैयङ्गवीने ॥ पु । पुत्रे । जीवकौषधे ॥ वाते ॥ क्षुद्रफलकवृक्षे ॥ जीव्यतेऽनेन । जीव० । करणाऽधिकरणयोश्चेतिकरणे ल्युट् ॥

जीवनकम् । न । अन्ने ॥

जीवनयोनि । स्त्री । यत्नविशेषे ॥ स तु । अतीन्द्रिय शरीरे प्राणसञ्चार कारणम् । इतिभाषापरिच्छेद ॥

जीवनहेतु । पु । वर्त्तनोपाये ॥ विद्या शिल्पभृति.सेवागोरक्ष विपणि कृषि । वृत्तिर्भैक्ष्य कुषीदञ्च दशजीवनहेतव ॥

जीवना । स्त्री । मेदौषधे ॥

जीवनाघातम् । न । विष ॥

जीवनावास । पु । वरुणे ॥ जीवन मावासो यस्य ॥

जीवनिका । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवनी । स्त्री । गुर्जरदेशे डोडी इति प्रसिद्धायां जीवन्त्याम् । मधुस्रवाया म् । काकोल्याम् ॥ डोड्याम् ॥ मेदायाम् ॥ महामेदायाम् ॥ यथ्याम् ॥ जीव्यतेऽनया । जीव० । करणेल्युट् ॥

जीवनीयकम् । न । } जले । वारि-
जीवनीयकम् । न । } णि ॥ जीवना यहितम् । छ ॥ जीवनीयगणे ॥

जीवनीयगण । पु । औषधविशेषे ॥ यथा । अष्टवर्ग सयष्टीको जीवन्ती मुद्गपर्णिका । माषपर्णी गणोऽयन्तु जीवनीय इतिस्मृत ॥ जीवनो म धुरश्चापि नाम्ना सपरिकीर्त्तित. ॥ जीवनीयगणः प्रोक्त. शुक्रकृद् दृष्टणो हिम ॥ गुरुर्गर्भप्रद स्तन्य कफकृत् पित्तरक्तहृत् । तृष्णा शोष ज्वरदाह भ्रम मूर्च्छा व्यपोहति ॥ अपिच । अष्टवर्गश्च पर्णिन्यौ जीवन्ती मधुक स्तथा । जीवनीयगण प्रोक्तो जीवन स्तु पुन स्तयेतिवैद्यक परिभाषा ॥

जीवनीया । स्त्री । जीवन्त्याम् । गुर्जरे डोडी इति प्रसिद्धायाम् ॥ जीवनाय हिता । तस्मैहितमिति छ ॥

जीवनेत्री । स्त्री । सहल्याम् ॥

जीवनौषधम् । न । जीवातौ । मृतस ञ्जीवनौषधे ॥ येनम्रियमाणो जीवति । जीवनस्य औषधम् ॥

जीवन्त. । पु । प्राणे ॥ औषधे ॥ जीवशाके ॥ त्रि । आयुष्मति ॥ जीव्याल् । जीव० । तृषिनन्दि जीविप्राणिभ्य षिद्धाशिषीतिभच् । ओन्त ॥

जीवन्तिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ जीवा ख्यशाके ॥ वन्दायाम् ॥ हरीतक्याम् । जीवति । जीव० । तृषिनन्दीति भच षित्वात् ङीष् । कन् ॥

जीवन्ती । स्त्री । जीवन्त्याम् । मधुस्रवायाम् ॥ जीवन्ती शीतला स्वादू स्निग्धा दोषत्रयापहा ॥ रसायनी बलकरी चक्षुष्या ग्राहिणी लघु ॥ शाकप्रकारस्तु जीवन्त्या कोमल

पच स्विन्न तक्र सुभर्जितम् । हिङ्गुना
सयुते तैले तक्र चिञ्चा प्रलेहयेत्
॥ डोडी इति गुर्जरेऽस्या प्रसिद्धि.॥
शम्याम् ॥ गुडूच्याम् ॥ वन्दायाम् ॥ डो
ड्याम् ॥ हरीतक्याम् ॥ जीवन्ती
स्वर्णवर्णिनीति खचणम् ॥ जीवति
जीवयति वा । जीव०। लट'शतुरु
गित्वान् ङीप् ॥

जीवन्मुक्त । त्रि । आत्मविदि । जीवन्ने
व मुक्तससारे ॥ जीवन्मुक्तो नाम
स्वस्वरूपाखण्डब्रह्मज्ञानेन तदज्ञा
नबाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डब्रह्म
णि साक्षात्कृते अज्ञानतत्कार्यस
ञ्चितकर्मसशयविपर्ययादीना म
पिबाधितत्वा दखिलबन्धरहितो
ब्रह्मनिष्ठ इति ॥*॥ ननुजीवन्मुक्तो
व्यवहरति न वा । आद्ये तस्य बद्धान्न
विलक्षणता । द्वितीये देहस्यानुपयो
गात् सद्य पातप्रसङ्ग इच्यतत्राह ।
अयन्तु व्युत्थानसमये मासशोणि
तमूत्रपुरीषादि भाजनेन शरीरेण
आन्ध्यमान्द्यपटुत्वादि भाजनेनेन्द्रिय
ग्रामेण अशनायापिपासाशोकमो
हादिभाजनेनचान्त करणेन पूर्वपूर्व
वासनया क्रियमाणानि कर्माणि भु
ज्यमानानि ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धफ
खानिच पश्यन्नपि बाधितत्वात् पर

जीवन्मु

मार्थतो न पश्यतीति । दृष्टान्तेनो
क्तमर्थं स्पष्टयति । यथेन्द्रजालमिति
ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजाल पश्यन्न
पि परमार्थमिदमिति न पश्यति ।
उक्तञ्च । सुषुप्तिवज्जाग्रति यो न
पश्यति द्वयन्तु पश्यन्नपिचाऽद्वयत्व
त । तथाच कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च य
स आत्मवि न्नान्य इतीह निश्चय.
इति ॥ वेदविद्याव्रत स्नात देशिक
स्य मुखात् स्वयम् । गृहीत्वाष्टोत्तर
शत ये पठन्ति द्विजोत्तमा । प्रारब्ध
क्षयपर्यन्त जीवन्मुक्ताभवन्तिते ॥ अ
ष्टोत्तरशत मुपनिषदाम् ॥ कौलि
के ॥ यथा । धन्या माहेश्वरा स्वार्थ
प्रत्यभिज्ञानशालिन । स्वपरिज्ञान
मात्रेण जीवन्मुक्ता भवन्तिहि ॥ म
हामन्त्रप्रभावेण कुलाचारप्रभावत
। स्वेच्छाचारा निर्विकल्पा जीवन्मु
क्ताहि कौलिका ॥ योन्तर्यामवद्
च्यच्छ स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ जीव
न्नेव मुक्त ॥

जीवन्मुक्ति । स्त्री । जीवतो बन्धनिवृ
त्तौ ॥ जीवत पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृ
त्वसुखदु खादिलक्षण श्चित्तधर्म
क्लेशरूपत्वाद्बन्धो भवति तन्निवृत्ति
स्वरूपाजीवन्मुक्ति ॥

जीवन्मुक्त्युपाय । पु । कुलमार्गे ॥ जी

वन्मुक्तौ रुपायस्तु कुलमार्गैश्चिनापर इतिसदाशिवोक्तेः ॥

जीवपुत्र । पु । जीवपुत्रक । पु । } जीयापोताइति प्रसिद्धे पुत्रजीव द्रुमे ॥

जीवपुष्पा । स्त्री । इहज्जीवन्त्याम् ॥

जीवप्रिया । स्त्री । हरीतक्याम् ॥

जीवभद्रा । स्त्री । जीवन्तीलतायाम् ॥ वृद्धिनामौषधे ॥

जीवभूत । त्रि । प्राणधारणोपाधिना कर्त्ता भोक्ता संसारीति स्वरूपेव प्रसिद्धिमुपगते ॥

जीवमन्दिरम् । न । शरीरे ॥

जीवला । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवलोक । पुं । संसारे ॥ यथा । माता पिता गुरुजन स्वजनो ममेति मायोपमे जगति कस्य भवेत् प्रतिज्ञा । एको यतो व्रजति कर्मपुरः स रोऽयं विश्रामवृक्षसदृशः खलु जीवलोक ॥ सायंसायं वासवृक्षं समेता प्रातः प्रातस्तेन तेन प्रयान्ति । त्यक्त्वान्योन्यं तञ्च वृक्षं विहङ्गा यद्वत् तद्वत् ज्ञातयो ऽज्ञातयश्चेति ॥ जीवानां लोक ॥

जीववल्ली । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् ॥

जीवशाक । पु । मालवप्रसिद्धे शाकविशेषे । जीवन्ते । रक्तनाले । ताम्रपत्रे ॥

जीवशुक्ला । स्त्री । क्षीरकाकोल्याम् ॥

जीवश्रेष्ठा । स्त्री । ऋद्धिनामौषधे ॥

जीवसंज्ञः । पुं । कामवृद्धिवृक्षे ॥

जीवसाधनम् । न । धान्ये ॥

जीवसूः । स्त्री । जीववत्सायाम् । जीवत्तोकायाम् ॥

जीवस्थानम् । न । मर्मणि ॥

जीवा । स्त्री । जीवन्तिकायाम् । मधुस्रवायाम् । डोडी इति गुर्जरभाषा ॥ मौर्व्याम् । धनुषोगुणे ॥ वचायाम् ॥ शिञ्जिते ॥ भूमौ ॥ हस्ती ॥ जीवति । जीव० । पचाद्यच् । टाप् ॥

जीवातु । पुं । न । अन्ने । भक्ते ॥ जीविते ॥ जीवनौषधे । मृतसञ्जीवनौषधे ॥ जीवयति जीवत्यनेन वा । जीव० । जीवेरातु ॥

जीवात्मा । पु । देहिनि । जीवे । पुनर्भविनि ॥

जीवाधार । पुं । चेत्ये ॥ हृदये ॥

जीवान्तक । पु । जीवनार्थं पक्ष्यादीनां घातके । शाकुनिके ॥ त्रि । जीवनाशके ॥ जीवानां अन्तक ॥

जीवाला । स्त्री । सैंहल्याम् ॥

जीवास्तिकाय । पु । अनेकान्तवादिनां जीवपदार्थे ॥

जीविका । स्त्री । आजीवे । जीवनो-

पाये ॥ जीवन्त्याम् ॥ जीव्यते ऽन या। जीव०। गुरोश्चहलइत्य। सं ज्ञायां कन्। कुन्वा ॥

जीवितम्। न। प्राणने। जीवने॥ त्रि। जीवनान्विते॥ ब्रह्मादीनामपिजीवित स्वल्पमेव ॥ यथा। ये समर्था जगत्यस्मिन् सृष्टिस्थित्यन्तकारिणः। तेपि काले प्रलीयन्ते कालोहिबलवत्तर इतिस्मृते. ॥

जीवितकाल। पु। जीवनावच्छिन्नकाले। आयुषि॥ जीवितप्रकाल. ॥

जीवितज्ञा। स्त्री। नाड्याम्॥ इ०रा०॥

जीविताशा। स्त्री। जीवनलोभे॥ जीर्यंति जीर्यत. केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यत। जीविताशा धनाशाच जीर्यतो ऽपिनजीर्यति ॥

जीवितेश। पु। यमे। पितृपतौ॥ प्राणनाथे॥ चन्द्रे॥ सूर्ये॥ त्रि। जीवितेश्वरे॥ प्रिये॥ जीवितस्वामिनि॥ जीवातौ ॥

जीवी। पु। प्राणिनि॥ जीविनां द्वावशो रोग कर्मभोग शुभाशुभः। भक्तो वैद्यस्त निघ्नन्ति कृष्णभक्तिरसायनात् ॥

जीवेष्टि। स्त्री। वृहस्पतिसवे॥

जीवोत्पत्तिवाद. । पु। पाञ्चरात्रवादे॥ सयथा। ब्रह्मणोवासुदेवात्संकर्षणाभिधः जीव सङ्कर्षणाभिध'। जायते च मन सस्मात् प्रद्युम्नाख्यं तत पुन ॥ अहङ्कारो ऽनिरुद्धाख्य स्तत्कारो त्रिस्वरूपका। वासुदेवाराधना देजायतेबन्धमोचन मिति॥

जीवोपाधि। पु। सुषुप्त्यादिषु॥ त्रयो जीवोपाधय। तथाहि। सुषुप्तौ बुद्ध्यादिसंस्कारोपरञ्जित मज्ञानमात्र मुपाधि. । स्वप्ने जाग्रद्वासनामय लिङ्गशरीर मुपाधि। जाग्रदवस्थायान्तु सूक्ष्मशरीरसंसृष्टस्थूलशरीरमुपाधिरिति ॥

जीव्या। स्त्री। गोचुरदुग्धायाम्॥ जीवन्त्याम्॥ हरीतक्याम्॥

जु'। स्त्री। त्वरागमने॥ सामान्यगमने॥

जुगुप्सनम्। न। निन्दने॥ त्रि। जुगुप्साशीले॥ जुगुप्सते तच्छील। गुपेरनुदात्तेतश्चेतियुच्॥

जुगुप्सा। स्त्री। निन्दायाम्॥ घृणायाम्। घिन्इतिभाषा॥ जुगुप्सनम्। गुपगोपनकुत्सनयो'। गुपेर्निन्दायांसन्। अप्रत्ययादितिभावेस्त्रियाम। टाप्॥

जुगुप्सित। त्रि। निन्द्ये॥

जुङ्ग। पु। वृन्दारके॥ जुङ्गति। जुगिवर्जने। अच्॥ जुङ्ग्यते वा। घञ्॥

जुङ्गक। पु। वृन्दारकच्छ्दे॥ स्वार्थ

कन् ॥

जुटकम् । न । जटायाम् ॥ इति शब्द रत्नावली ॥

जुटिका । स्त्री । शिखायाम् । चोटी इति भाषा ॥ संहतकेशेषु ॥ जूडा जूटी इति भाषा ॥

जुषन् । त्रि । सेवमाने ॥

जुषमाण । त्रि । प्रीयमाणे ॥ सेवमाने ॥

जुष्कक. । पु । मुद्गयूषे ॥

जुष्टम् । न । उच्छिष्टे । झूठ झूंठ इति च भाषा ॥ त्रि । सेविते ॥ प्रीते । जुष्यते स्म । जुषीप्रीतिसेवनयोः । क्त ॥

जुष्य । त्रि । सेव्ये ॥

जुहराण । त्रि । कुटिले ॥ चन्द्रे ॥ जुहूर्षति । हुर्च्छकौटिल्ये । हुर्च्छे सनोलुक् छलोपश्चेत्यानच् ॥ जुहुराण कौटिल्यकारि इति भाष्यम् ॥

जुहुवान् । पु । अनले ॥

जुहुवाण । पु । अध्वर्य्यौ ॥ जातवेदसि ॥ चन्द्रे ॥

जुहू । स्त्री । स्रुग्भेदे । पलाशकाष्ठनिर्मिते ऽर्द्धचन्द्राकृतिरूपे यज्ञपात्रे ॥ पर्णमये यज्ञपात्रविशेषे ॥ जुहोति अनया वा । हुदानादनयोः । द्युति गमि जुहोतीनां द्वे चेति क्विप् जुहोतेर्दीर्घश्च ॥ त्रैलोक्यात्मनः कोपस्य प्राग्भागे ॥ जुहूर्च्यस्यादिशिकर्णि

ण. प्राङ्मुखा सन्त इति ॥

जू । स्त्री । आकाशे ॥ सरस्वत्याम् ॥ पिशाच्याम ॥ जवने ॥ जु सौत्रो गतौ । भ्राज भासेति क्विप् दीर्घश्च । जूः जुवौ जुवः ॥ क्विब्वचिप्रच्छीत्यादिना क्विब्दीर्घौ वा ॥

जूट । पु । जटायाम् । जूडा इति भाषा ॥ बन्धे ॥

जूटक । पु । न । केशबन्धे । जटायाम् ॥

जूति । स्त्री । जवने । वेगे ॥ जु सौत्रो वेगे । क्तिन् । ऊतियूतीत्यादिना निपातनाद्दीर्घ ॥

जूतिका । स्त्री । कर्पूरविशेषे ॥

जूर्ण । पु । उलपे ॥

जूर्णाख्य । पु । उलू इति गौडप्रसिद्धे तृणविशेषे । खरच्छदे । सूच्यग्रे ॥

जूर्णाह्वय । पु । देवधान्ये । जुवार इति भाषा ॥ इति हेमचन्द्र ॥

जूर्णि । स्त्री । वेगे ॥ आदित्ये ॥ ज्वरति । ज्वररोगे । वीज्याज्वरिभ्योनि ॥

जूर्त्ति । स्त्री । ज्वरे ॥ ज्वरणम् । ज्वर० । क्तिन् । ज्वरत्वरेत्यूठ् ॥

जूष । पु । न । यूषे ॥

जूषणम् । न । धातुपुष्प्याम् । धाइका फूल इतिभाषा ॥

जृम्भ' । त्रि । मुखादिविकाशे । जृम्भायाम् ॥ जृम्भास्त्वथ समीरणात् ॥

पीत्वैकं श्वासमनिलं पुनस्त्यजति वेगवान् । आलस्यनिद्रायुक्तस्य स जृम्भ इतिकथ्यते ॥ अस्यचिकित्सा । यथा । शुण्ठी पिप्पल्यूषणं दीप्यकश्च सिन्धूद्भूतं चेति सर्वं पृथग्वा । तद्रूपं वा सूक्ष्मचूर्णीकृतं वा जृम्भाभङ्गं तत्कृतं स्यात्तदैव ॥ जृम्भावेगे समुत्पन्ने शोभनेशयनेनरम् । स्वापयेत् तेन नियमाज्जृम्भावेगः प्रशाम्यति ॥ जृम्भावेगः क्षयं याति कटुतैलेन मर्द्दनात् । भोजनात् स्वादुभोज्यानां तथा ताम्बूलभक्षणादिति ॥

जृम्भणम् । जृभि० घञ् ॥

जृम्भणम् । न । जृम्भे ॥ जृभिगात्रवि नामे ॥ भावेल्युट् ॥

जृम्भमाण । त्रि । जृम्भाकुर्वाणे ॥ विवर्द्धमाने ॥

जृम्भा । स्त्री । विकाशे ॥ मुखविदारणे । जृम्भे ॥ जृभि० । गुरोश्चेत्य । टाप् ॥

जृम्भिका । स्त्री । जृम्भे ॥

जृम्भितम् । न । स्त्रीणां करणे ॥ ईहायाम् । विचेष्टिते ॥ प्रवृद्धे ॥ जृम्भे ॥ स्फुटिते । प्राप्तविकाशे ॥ जृम्भ सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

जृम्भिणी । स्त्री । एलापर्णाम् ॥

जेतुम् । अ । वशीकर्त्तुमित्यर्थे ॥

जेता । त्रि । जित्वरे । जैत्रे ॥ जयनशील । तृन् । तृच्वा ॥ विजितोत्कर्षी ज्जेतुरुत्कर्षी भवति ॥ पु । मधुच्छन्दस पुत्रे ऋषिविशेषे ॥

जेन्ताक । पु । चरकोक्ते स्वेदविशेषे ॥

जेमनम् । न । भोजने । जोमना इतिभाषा ॥ जमुअदने । ल्युट् ॥

जेय । त्रि । जेतव्यमात्रके ॥ जेतुयोग्य । अर्हेकृत्यतृचश्चेति योग्यतायामन्वोयत् ॥

जैत्र । पुं । पारदे ॥ न । औषधे ॥ त्रि । जेतरि ॥ जेतैव । प्र० अण् । जैत्रस्तु जेतायोगच्छत्यलं विद्विषतं प्रति ॥

जैत्ररथ । त्रि । जयशीले ॥ इतिहलायुध ॥

जैत्री । स्त्री । जयन्तीवृक्षे ॥

जैन । पु । जिनमतावलम्बिनि । बौद्धे ॥ जिनस्यायम् । अण् ॥

जैपाल । पु । जयपालवृक्षे ॥

जैमिनि । पु । पूर्वमीमांसाचार्ये ऋषिविशेषे ॥ अयसामवेदधरो वेदव्यासशिष्योवज्रवारक ॥ यथा । मुनेः कल्याणमित्रस्य जैमिनेश्चापि कीर्त्तनात् । विद्युदग्निभयं नास्ति पठितेच गृहोदरेइति ॥

जैवम् । त्रि । जीवसम्बन्धिनि ॥ जीवस्येदम् । अण् ॥

जैवलि । पु । प्रवाहणे ॥ जीवलस्यापत्यं

जोऽपथ्यम् । इञ् ॥

जैवातृक । पु । ग्लावि । सोमे ॥ भेषजे ॥ कर्पूरे ॥ त्रि । आयुष्मति । दीर्घायुषि ॥ कृशे ॥ जीवति जीवयति वा । जीव० । जीवेरित्यनु वृत्तौ आतृकन् वृद्धिश्चेति साधु ॥

जैह्माशिनेयः । पु । जिह्माशिनोऽपत्ये ॥ शुभ्रादित्वाड्ढक् । ढाक्षिनायने तिटिलोपाभाव ॥

जैह्म्यम् । न । कुटिलत्वे ॥

जोङ्गकम् । न । अगुरुणि ॥ जुङ्गति जुङ्ग्यते वा । जुगिवर्जने । क्वुन् । पृषोदरादि. ॥

जोङ्गट । पु । गर्भिण्यभिलाषे । दोहदे ॥ इति शब्दार्णवे ॥

जोटिङ्ग । पु । महादेवे ॥ महाव्रतिनि ॥

जोड । पु । जोडने ॥ जोडनम् । जुड बन्धने । घञ् ॥

जोडनम् । न । बन्धने ॥

जोन्नाल । पु ।
जोन्नाला । स्त्री । } देवधान्ये ॥

जोषणम् । न । सेवने ॥

जोषम् । अ । सुखे ॥ प्रशंसायाम् ॥ तूष्णीमर्थे ॥ लज्जने ॥ जुषते । जुषरसौ । बाहुलकादम् ॥

जोषा । स्त्री । योषिति ॥ जुषते जुष्यते वा । जुषी प्रीतिसेवनयो । अच् घञ्वा ॥

जोषिका । स्त्री ॥ जालिकायाम् ॥

जोषित् । स्त्री । योषिति ॥ इत्युज्ज्वलदत्तः पिभ्य इतिपाठे जुषेरिति ॥

जोषिता । स्त्री । स्त्रियाम् ॥ जोष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि क्तः ॥

जोष्य । त्रि । प्रियेविषये ॥ जोष्याम् हि जुषतः काश संमासोऽ निच्छलोऽमम ॥

जोहलम् । न । } पच्यमानस्यदि-
जोहलकम् । न । } तीये (ऽ ऽ)
पर्याये ॥

ज्ञ । पु । ब्रह्मणि । स्वप्रकाशे ॥ चान्द्रमसायने । बुधग्रहे ॥ विचक्षणे । विदुषि ॥ पद्मासने । चतुराननेभौमे ॥ जानाति । ज्ञा अवबोधने । इगुपधेतिकः । आतोलोपइटिचेत्या लोप ॥

ज्ञपित । त्रि । ज्ञाते ॥ ज्ञप्यते स्म । ज्ञामारणादौ मित् । ण्यन्त.क्त. । वाद्दान्तशान्तेतिसाधु ॥

ज्ञप्त । त्रि । ज्ञपिते ॥ ज्ञप्यते स्म । ज्ञा अवबोधने मारणादौ चवर्त्तते । मारणादौ चामित् । ण्यन्त । क्त । वादान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ता. इतिसाधुः ॥

ज्ञप्ति । स्त्री । बुद्धौ । मनीषायाम् ॥

ज्ञपयति । ज्ञपमिच्च । अय ज्ञाने ज्ञापने मारणतोषणनिशामने षुच वर्त्तते । चुरादि । तन्नज्ञानार्थकात् अपेण्यर्थन्तत्वात् प्राप्तं युच वाधित्वा वाहुलकात् क्तिन् ॥ ज्ञाने ॥ अस्ति तु कारणं राम शिष्यप्रज्ञैवकेवला ॥

ज्ञात । त्रि । ज्ञानेन विषयीकृते । प्रतीते । बुद्धे । प्रमिते ॥ ज्ञा० । क्त ॥

ज्ञातनन्दन । पु । वर्द्धमानार्हद्विशेषे ॥

ज्ञातव्य । त्रि । अवगन्तव्ये । बोध्ये ॥ मन्तव्ये ॥

ज्ञातसिद्धान्त । पु । तान्त्रिके । शास्त्रतत्त्वज्ञे । तत्त्वार्थज्ञातरि ॥ ज्ञाता सिद्धान्ता येन ॥ आगमभाषया सर्वसिद्धान्तोपरि विराजमाने कौले ॥ यथा । सर्वेभ्यश्चोत्तमा वेदा वेदेभ्यो वैष्णवं परम् । वैष्णवादुत्तमं शैवं शैवाद्दक्षिणमुत्तमम् ॥ दक्षिणादुत्तमं वामं वामात् सिद्धान्तमुत्तमम् । सिद्धान्तादुत्तमं कौलं कौलात् परतरं न हीति ॥

ज्ञाति । पु । ताते । पितरि ॥ पितृव्यादिपितृपक्षे । सगोत्रे । सपिण्डसहोदरादौ । स्वजने ॥ सचतुर्विधः । सप्तमपुरुषपर्य्यन्तं सपिण्डः । ततस्त्रिपुरुषपर्यंतं सकुल्यः । ततश्चतुर्थपुरुषपर्यन्तं समानोदकः । जन्मनामस्मृतिपर्यन्तमपि समानोदकः । ततः परं गोत्रजः ॥ ज्ञातिद्रोहे दोषोयथा । यानि कानिच पापानि ब्रह्महत्यादिकानिच । ज्ञातिद्रोहस्य पापस्य कलां नार्हन्तिषोडशीम् ॥ जानाति । ज्ञा० । क्तिच् ॥ ज्ञायते वा । क्तिन् ॥

ज्ञाता । त्रि । ज्ञानशीले । विदुरे । ज्ञानिनि ॥ ज्ञानाश्रये । अहङ्कारादिप्रकाशकत्वेन चेतने ॥ जानाति । ज्ञा० । तृन् ॥ इत्तिद्वारा विषयज्ञानवति ॥

ज्ञातेयम् । न । ज्ञातित्वे ॥ ज्ञातेर्भावः कर्म वा । कपिज्ञात्योर्ढक् ॥

ज्ञान । पु । जीवे ॥ ज्ञश्चासावनश्च । विषयान्जानाति प्राणिति चेत्यर्थ ॥

ज्ञानम् । न । विशेषेण सामान्येनचाववोधे ॥ पदार्थग्राहिकायां वृत्तौ ॥ यथा । ज्ञानद्विधा वस्तुमात्रद्योतकनिर्विकल्पकम् । सविकल्पन्तु सञ्ज्ञादिद्योतकत्वादनेकधा ॥ सङ्कल्पसंशयभ्रान्तिस्मृतिसादृश्यनिश्चया । ऊहो ऽनध्यवसायश्च तथान्ये ऽनुभवा अपि ॥ इत्यादिभेदेनानेकविधाभवन्तीत्यर्थं ॥ सम्यगवबोधे ॥ न्यायमते । अप्रमाच प्रमाचेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते । तच्छून्ये तन्मतिर्यास्यादप्रमा सानिरूपिता ॥ तत् प्र

पञ्चो विपर्यास संशयोपि प्रकीर्त्ति
त. । आद्योदेहआत्मबुद्धि शङ्खादौ
पीततामति ॥ भवेन्निश्चयरूपासा
संशयोथ प्रदर्श्यते । किंस्विन्नरोवा
स्थाणुर्वेत्यादिबुद्धिस्तु संशय ॥ तद
भावा ऽप्रकाराधी स्तत् प्रकारात्तुनि
श्चय ॥ ससंशयो भवेद्याधीरेकत्रा
भावभावयोः । साधारणादिधर्मस्य
ज्ञानं संशयकारणम् ॥ दोषोऽप्रमा
याजनक प्रमायास्तुगुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषोनानावि
धोमत' ॥ गुण स्याद्भ्रमभिन्नन्तु ज्ञा
नमत्रोच्यते प्रमा । अथवातत् प्रका
रंयज् ज्ञान तद्वत् विशेष्यकम् ॥ ज्ञा
नंयन्निर्विकल्पाख्य तदतीन्द्रियमिष्य
ते । नत् प्रमा ना ऽप्रमा नापिज्ञानय
न्निर्विकल्पकम् ॥ प्रकारत्वादिशून्य
न्हिसम्बन्धानवगाहनात् ॥ इतिभाषा
परिच्छेद ॥*॥ योगेतु । एकत्व बुद्धि
मनसो रिन्द्रियाणाञ्च सर्वश । आ
त्मनोव्यापिन स्तात ज्ञानमेतदनुत्त
मम् ॥ इति मोक्षधर्म ॥ एकत्व बु
द्धिमाघेणावस्थानम् बुद्धिवृत्तिनिरो
ध इतियावत् ॥ देवताध्यानादौ ॥
विवेकविज्ञाने । शास्त्राचार्योपदेश
जे परमात्मविषये साक्षान्मोक्षफले
आत्मनिश्चये ॥ तत्त्वज्ञाने ॥ शास्त्रे ॥

मोक्षफलिकायांधियि ॥ जीवेश्वरज
गद्भेदभ्रमाधिष्ठानभूते नित्यस्वप्रका
शे सच्चिदानन्दरूपाद्वितीये परमा
र्थसत्ये ॥ आत्मानात्मसर्वपदार्थावबो
धे ॥ विवेक सामर्थ्ये ॥ अहङ्ग्रहोपास
ने ॥ शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चये ॥ अ
मानित्व मदम्भित्वमहिंसा क्षान्ति
रार्जवम् । आचार्योपासनं शौच स्थै
र्य मात्मविनिग्रह ॥ इन्द्रियार्थेषुवै
राग्य मनहङ्कारएवच । जन्ममृत्यु
जराव्याधिदु खदोषानुदर्शनम् ॥-
असक्ति रनभिष्वङ्ग पुत्रदारगृहादि
षु । नित्यञ्च समचित्तत्व मिष्टानि
ष्टोपपत्तिषु ॥ मयिचानन्ययोगेन
भक्तिरव्यभिचारिणी । विविक्तदेश
सेवित्व मरति र्जनसंसदि ॥ अध्या
त्मज्ञाननित्यत्व तत्त्वज्ञानार्थदर्शन
म् । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्त मज्ञान
यदतोन्यथा ॥ सात्त्विकादिभेदात् त
त् त्रिविधम् । यथा । सर्वभूतेषु ये
नैक भाव मव्यय मीक्षते । अविभ
क्त विभक्तेषु तज्ज्ञान विद्धि सात्त्वि
कम् ॥ सात्त्विक सर्वसंसारोच्छित्ति
कारणम् ॥ पृथक्त्वेनतु यज्ज्ञान
नानाभावान् पृथग्विधान् । वेत्ति स
र्वेषुभूतेषु तज्ज्ञान विद्धिराजसम्
॥ यत्तुकृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये स-

ज्ञानहेतुकम् । अतत्त्वार्थवदल्पञ्च त ततामस मुदाहृतम् ॥ राजस ताम सञ्च संसारकारणम् ॥ आत्मन श्र वणमनननाभ्यां परिनिष्पन्ने ॥ प्रमा- णजन्यचेतोवृत्त्यभिव्यक्तसच्चिद्रूपे ॥ परमात्मज्ञानसाधने ॥ शास्त्रादात्मत- त्त्वावगमे ॥ आत्मसाक्षात्कारे ॥ सा, क्षवेदतदर्थविषयेऽवबोधे ॥ ब्रह्मात्मै क्यसाक्षात्कारे ॥ * ॥ गुणपुरुषान्यता ख्यातौ ॥ अध्यवसाये ॥ * ॥ महा वाक्यजन्याखण्डाकारायां वृत्तौ ॥ स्व स्वरूपस्फुरणे ॥ ब्रह्मैवाहं समः शा- न्त सच्चिदानन्दलक्षण । नाहं देहो ह्यसद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधैः ॥ निर्विकारो निराकारो निरवद्यो ऽहमव्यय । नाहं० ॥ निरामयो नि राभासो निर्विकल्पोऽहमाततः । नाहं० ॥ निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नि त्यमुक्तो ऽहमच्युत । नाहं० ॥ नि र्मलो निश्चलोऽनन्त शुद्धोऽहमजरो मर । नाहं० ॥ लोकवासनया जन्तो शास्त्रवासनयापि च । देहवासनया- ज्ञानं यथावन्नैव जायते ॥ * ॥ ज्ञा नमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्म ण । यथा दर्शतलप्रख्ये पश्यत्या- त्मानमात्मनि ॥ वेदे ॥ जायते ऽने न । ज्ञा० । करणे ल्युट् ॥ अन्वयव्यति रेकाभ्यां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । य देकं केवलं ज्ञानं तदेवास्मि परं बृ हत् ॥ ज्ञानाच्च न विनाशोऽयं ज्ञान- ज्ञानेन शाम्यति । ज्ञानात् ज्ञानं परि त्यज्य ज्ञानमेवावशिष्यते ॥

ज्ञानगम्यम् । न । ज्ञेये ब्रह्मणि ॥ ज्ञा नेन अमानित्वादिनासाधनकलापेन ज्ञानहेतुतया ज्ञानशब्दितेन गम्य प्राप्य ज्ञेय ब्रह्म न तु तद्विना ॥ ज्ञानेन गम्यते । गम्लृ० । पोरदुपधादिति यत् ॥ त्रि । परमेश्वरे । परमात्मनि ॥ नक र्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां गम्यते किन्तु ज्ञानेनैव गम्यते इति सहस्रनामभा ष्यम् । विवृतञ्चैतत् तारकब्रह्मान न्दसरस्वतीयतिना ॥ यथा । ज्ञानेनै व गम्यो ज्ञानगम्य । सर्ववाक्य साव धारणमिति न्यायात् ज्ञानेनेत्यत्र धारणलाभ इत्यभिप्रेत्याह । नकर्म णेति । अनेन केवलकर्मणां साक्षा न्मोक्षसाधनत्व व्यावर्त्यते । नज्ञान कर्मभ्या मित्यनेन समुच्चयो वार्यते इति ॥

ज्ञानतपा । पु । विदुषि । आत्मविदि ॥ ज्ञानमेव तपः सर्वकर्मक्षयहेतुर्यस्य स । नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥

ज्ञानदग्धशरीरे । त्रि । सर्वसङ्गनिवृ

न्तेभिन्नौ ॥ ज्ञानदग्धशरीरस्य पुन
र्दाहो नास्तीत्यशौचक । सर्वस
ङ्गनिवृत्तस्य ध्यानयोगरतस्य च । न
तस्य दहनं कार्यं नैव पिण्डोदकक्रि
या ॥ निदध्यात् प्रणवेनैव विलेभि
न्नो कलेवरम् । प्रोक्षणं खननञ्चा
पि सर्वं तेनैव कारयेत् ॥

ज्ञानदर्पण. । पु । पूर्वजिने । मञ्जुघोषे ॥

ज्ञानदा । स्त्री । शारदायाम् ॥ ज्ञान
ददाति । ददाञ्० । ज्ञानदातरि
॥ त्रि । ज्ञानप्रदातरि ॥

ज्ञानदाता । पु । ब्रह्मोपदेष्टरि श्रीगुरौ
॥ पितुर्दशगुणा माता गौरवेणेति
निश्चितम् । मातुः शतगुणः पूज्यो
ज्ञानदाता गुरुः प्रभो ॥ ज्ञानप्र-
दाता ॥

ज्ञानदीप. । पु । दीपसदृशे ज्ञाने ॥
स्वप्रकाशचैतन्यानन्दाद्वितीयलक्षण-
आत्मा सएव मद्विषयान्तःकरणपरि
णामरूपो दीप उच्यते ॥ ज्ञानं दी
पइव ॥

ज्ञानदीपित. । त्रि । ज्ञानेनप्रकाशिते
॥ शमपूर्वकसमाधौ ॥ ज्ञान वेदान्तवा
क्यजन्यो ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कार तेन
अविद्यातत्कार्यनाशद्वारा दीपित. अ
त्यन्तोज्ज्वलित ॥

ज्ञाननिर्धूतकल्मष । त्रि । अवधूते । ज्ञा

रमहसे ॥ ज्ञानेन निर्धूतं समुन्मू
लितं पुनर्देहसम्बन्धकारणं कल्मष
पुण्यपापात्मकं कर्म यस्य ॥

ज्ञाननिष्ठ । त्रि । ज्ञानिनि ॥ ज्ञाने नि
ष्ठाऽस्य ॥

ज्ञानप्लव । पु । ज्ञानपोते ॥

ज्ञानमय । पु । शिवे ॥ त्रि । अखण्ड
ब्रह्माकारे प्रकाशस्वरूपे ॥ ज्ञानं
तच्चतत् समस्तपदार्थावबोधकत्वा-
त्मक ॥

ज्ञानयज्ञ । पुं । न्यायेन वेदार्थनिश्चय
परे ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवो
पजुह्वति । ब्रह्माग्नौ सत्यज्ञानान
न्तानन्दरूपं निरस्तसमस्तविशेषं ब्र-
ह्म तत्पदार्थं तस्मिन्नग्नौ यज्ञं प्र
त्यगात्मानं त्वं पदार्थम् यज्ञेनैव य
ज्ञशब्द.आत्मनामसु यास्केनपठित.
इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया एवकारोऽभे
दाभेदव्यावृत्त्यर्थः त्वपदार्थाभेदेनै
वोपजुह्वति तत्स्वरूपतया पश्यन्ती
त्यर्थ । अपरे पूर्वस्मात् कर्मयोगि
नो विलक्षणास्तत्त्वदर्शननिष्ठा.सन्या
सिनइत्यर्थ ॥ * ॥ अथापापवतां
नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रत्युत
ज्ञानयज्ञस्तु प्रद्वेष्यो भासते स्वत ॥
भोगसारस्वविश्रान्त्या ज्ञाने भोगौ
घयालिनि । प्रद्वेषोऽ गुरुचित्तस्य

भस्मसात्कुरुतेऽर्जुनेति श्रुतेः । यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ इति गीता ॥ ज्ञानाग्निनाऽपापवतोभवेत् ॥

ज्ञानयोग । पु । निष्ठाविशेषे । ज्ञान मेव ब्रह्मणा युज्यते इति ज्ञानयोग निष्ठायाम् ॥ ब्रह्मज्ञानप्राप्त्युपाये ॥

ज्ञानयोगव्यवस्थिति । स्त्री । जीवन्मुक्तौ ॥ आत्मसाक्षात्कारमनोनाश वासनाक्षयानुकूलपुरुष प्रयत्नाभ्यां विशिष्टासंसारविलक्षणावस्थिति ॥

ज्ञानलक्षणा । स्त्री । त्रिविधालौकिक सन्निकर्षान्तर्गतसन्निकर्षे ॥ तल्लक्षणं यथा । विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा इति । अस्यार्थः । तद्विषयज्ञापकतद्विषयज्ञानम् । यथा पूर्वं घटादिज्ञाने सति पश्चात् घटादिज्ञानम् ॥

ज्ञानवान् । त्रि । ज्ञानिनि ॥ ब्रह्मविदि ॥ ज्ञानमस्यास्ति । मतुप् ॥

ज्ञानवापी । स्त्री । काश्यन्तर्गततीर्थविशेषे । ज्ञानोदतीर्थे ॥

ज्ञानसाधनम् । न । इन्द्रिये ॥

ज्ञानसिद्धि । स्त्री । ब्रह्मात्मैक्यबोधे ॥

ज्ञानस्कन्धः । पु । निर्विकल्पके ॥

ज्ञानस्वरूप । पु । जीवे ॥ अस्यासावन श्च । विषयान् जानाति प्राणितिच । तादृशस्वरूपोजीवः ॥

ज्ञानाग्निदग्धकर्म्मा । त्रि । पण्डिते ॥ कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्नि स्तेन दग्धानि शुभाशुभलक्षणा निकर्माणि यस्य स. ॥

ज्ञानापोहः । पु । विस्मरणे ॥

ज्ञानाभ्यास । पु । अवणाद्यावृत्तौ ॥ तच्चिन्तन तत्कथन मन्योन्य तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञानाभ्यासंविदुर्बुधा ॥ सर्गादावेव नोत्पन्नं दृश्य नास्त्येव तत् सदा । इदं जगदहञ्चेति बोधाभ्यास विदुः परम् ॥

ज्ञानावस्थितचेता । पु । स्थितप्रज्ञे ॥ निर्विकल्पकब्रह्मात्मैक्यबोध एवाऽवस्थित चेतो यस्य ॥

ज्ञानासि । पु । आत्मविषयकनिश्चयखड्गे ॥

ज्ञानी । त्रि । पदवाक्यन्यायादिज्ञान निपुणे । तत्वदर्शिनि । कृतसाक्षात्कारे ॥ परोक्षज्ञानवति ॥ स्वतोऽपरोक्ष ज्ञान मसम्भावनादिप्रतिबन्धेन फलमजनयन् परोक्षमिवावपद्यते ॥ भगवत् तत्वसाक्षात्कारो ज्ञान तेन नित्ययुक्तो ॥ तीर्थमाये । निवृत्तसर्वकामे । निष्कामभक्ते । तत्वज्ञानवति ॥ ज्ञानिना हृदयाम्भोजे कृलेखा परमेश्वरीति देवीगीता ॥ पु । दैवज्ञे ॥ ज्ञानमस्यास्ति । अतइनिठनाविति इनि. ॥

ज्ञानेन्द्रियम् । न । धीन्द्रियेषु । श्रोत्र

त्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्येषु ॥ एतान्याकाशादीनां सात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक् पृथक् क्रमेणोत्पन्नानि ॥ यथोक्तं देवीभागवते । पञ्चभूतस्थसत्त्वांशैः श्रोत्रादीनां समुद्भवः । ज्ञानेन्द्रियाणां राजेन्द्र प्रत्येकमिति ॥ ज्ञानसाधनमिन्द्रियम् ज्ञानार्थमिन्द्रियं वा ॥ क्रमशो दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवताः ॥ शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विषयाः ॥

ज्ञापकम् ॥ त्रि । गमके । बोधके ॥ निदर्शने ॥ ज्ञापयति । ज्ञा० ण्वुल् ॥

ज्ञापनम् । न । बोधने । जनावना इति भाषा ॥

ज्ञापिका । स्त्री । बोधिकायाम् ॥

ज्ञापितः । त्रि । लक्षिते ॥ सूचिते ॥ प्रबोधिते ॥

ज्ञीप्समान । त्रि । बोधयितुमिष्टेर्थे ॥

ज्ञेयम् । त्रि । वेदितव्ये । ज्ञानविषये । ज्ञानकर्मणि ॥ अज्ञातत्वात् ज्ञातुमर्हे ब्रह्मणि ॥ अदृश्यज्ञातत्वाभावेन ज्ञातुमनर्हत्वात् ॥ * ॥ ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यद् ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते । अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासदुच्यते ॥ सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च । सूक्ष्मत्वात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ अविभक्तं विभक्तेषु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते । ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितम् ॥ ज्ञातुं योग्यम् । ज्ञा० । अचो यत् । इति । गुणः ॥

ज्या । स्त्री । मातरि ॥ वसुधायाम् ॥ मौर्व्याम् । धनुर्गुणे ॥ जिनाति । ज्या वयोहानौ । अघ्न्यादित्वात् यगन्तो निपातितः ॥ अन्येभ्योपीति ङो-वा । टाप् ॥

ज्याघातवारणम् । न । गोधायाम् । तले ॥ ज्यायाः शिञ्जिन्याः गुणस्य आघातः तस्य वारणम् ॥

ज्यानि । स्त्री । जीर्णे ॥ हानौ ॥ तटिन्याम् ॥ ज्यानम् । ज्या० । ग्लाज्याहाभ्यो निः ॥ यद्वा । जिनाति । ज्या० । वीज्याज्वरिभ्यो निः ॥

ज्यायान् । त्रि । अतिवृद्धे । वर्षीयसि ॥ अतिप्रशस्ते ॥ अयमनयो रतिश

येन वृद्ध प्रशस्यो वा । ज्यच वृद्धस्य च । द्विवचनेतीयसुनि वृद्धप्रशस्ययो ज्यादेश । ज्यादादीयस इत्यात्वम् ॥

ज्यायसी । स्त्री । अतिप्रशस्तायाम् ॥ वृद्धायाम् ॥ ज्येष्ठायाम् ॥ ङीप् ॥

ज्येष्ठ । पु । शुक्रे । ग्रीष्मर्त्तौ प्रथमे मासि ॥ ज्येष्ठी पूर्णमास्य ऽस्मिन् । सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभाव ॥ चि । अतिवृद्धे ॥ श्रेष्ठे ॥ अयमेषामति शयेन वृद्ध प्रशस्योवा । अतिशायने तमबिष्ठनाविति ष्ठनि वृद्धस्य च ज्यचे त्यनेनच वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेश ॥ अग्रजे ॥

ज्येष्ठतात' । पु । पितुरग्रजे ॥ तातस्य ज्येष्ठ' । राज० ज्येष्ठस्यपूर्वनिपात ॥

ज्येष्ठवर्ण. । पुं । ब्राह्मणे ॥ वर्णानां ज्येष्ठ । राज० ॥ कर्मधारयो वा ॥ चि । श्रेष्ठवर्णे ॥

ज्येष्ठवला । स्त्री । सहदेव्याम् ॥

ज्येष्ठश्वश्रू. । स्त्री । कुल्याम् । पत्न्या ज्येष्ठभगिन्याम् । वडीसाली इति जेठसास इतिचभाषा ॥

ज्येष्ठसामग: । पुं । ज्येष्ठसामोद्गातरि ॥ तानिच आरण्यके गीयन्ते ॥

ज्येष्ठसाम । न । सामप्रभेदे । आरण्यके गीयमाने सामनि ॥ तदध्ययना ङ्गव्रते ॥

ज्येष्ठस्थानम् । न । तीर्थविशेषे ॥ अत्र महादेवस्तिष्ठति ॥

ज्येष्ठा । स्त्री । अश्विन्यादिष्वष्टादशे नक्षत्रे ॥ सत्कीर्त्तिपुत्रै विविधै' समेतो विद्यान्वितोऽत्यन्तवसत्प्रताप' । श्रेष्ठप्रतिष्ठो विकसत्स्वभावो ज्येष्ठाभवेयस्यचजन्मकाले ॥ गृहगोधायाम् ॥ मध्यमाङ्गुलौ ॥ गङ्गायाम् ॥ अलक्ष्म्याम् ॥ नायिकाभेदे । परिणीतत्वेसति भर्त्तुरधिकस्नेहायाम् ॥ प्रथमजायाम् ॥ ज्येष्ठस्त्रियाम् ॥ ज्येष्ठस्त्री । पुंयोगलक्षणंङीषंबाधित्वाअजादित्वाट्टाप् ॥

ज्येष्ठामूलीय: । पु । ज्येष्ठे ॥ ज्येष्ठामूलीय मिच्छन्ति मास माषाढपूर्वजम् ॥

ज्येष्ठाम्बु । न । तण्डुलाम्बुनि । मण्डे ॥

ज्येष्ठाश्रम' । पुं । गृहिणि ॥ यस्मात्त्रयोप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेनचाऽन्वहम् । गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥ ज्येष्ठ आश्रमोयस्य । कर्मधारयो वा ॥

ज्येष्ठाश्रमी । पु । गृहस्थे । गृहस्थो ब्रह्मचारीच वानप्रस्थोथभिक्षुक । चत्वार आश्रमा. प्रोक्ता. सर्वेगार्हस्थ्यमूलका: ॥ ज्येष्ठश्चा सावाश्रमीच ॥

ज्येष्ठी । स्त्री । गृहगोधायाम् । छिपकली इतिभाषा ॥

ज्यैष्ठ । पु । ज्येष्ठे मासे । शुक्रे ॥ विदेश इति पुरुषः सुतीक्ष्णः क्षमान्वितः स्यात् खलु दीर्घसूत्रः । विचित्रबुद्धिर्विदुषां वरिष्ठो ज्यैष्ठाभिधाने जननं हि यस्य ॥ ज्यैष्ठीपूर्णमास्यस्मिन् । सास्मिन् पौर्णमासीत्यण् ॥

ज्यैष्ठिनेय. । पु । ज्येष्ठाया अपत्ये ॥ कल्याण्यादित्वात् ढक् इनङादेशश्च ॥

ज्यैष्ठी । स्त्री । ज्येष्ठपूर्णिमायाम् ॥ ज्येष्ठयायुक्ता पौर्णमासी । नक्षत्रेणयुक्तः कालइत्यण् । ततोङीप् ॥ गृहगोधायाम् ॥

ज्यैष्ठ्यम् । न । ज्येष्ठत्वे ॥ यथा । विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः । वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेवजन्मतइतिमनुः ॥

ज्योक् । अ । कालभूयस्त्वे ॥ प्रश्ने ॥ शीघ्रार्थे ॥ सम्प्रत्यर्थे ॥

ज्योतिरिङ्ग । पु । खद्योते ॥

ज्योतिरिङ्गण । पुं । तमोमणौ । खद्योते ॥ ज्योतिर्नक्षत्र तद्वदिङ्गति । इगि गतौ । नन्दनशब्दार्थादित्युच् ॥

ज्योतिर्मोचह्रद । पु । तीर्थविशेषे ॥

ज्योतिर्व्वित् । पु । कालपरमार्थवादिनि ॥

ज्योतिर्व्वीजम् । न । खद्योते ॥

ज्योतिश्चक्रम् । न । चन्द्रसूर्यादिग्रहनक्षत्रमण्डले । राशिचक्रे ॥ सप्तविंशतिभैर्ज्योतिश्चक्रं स्तिमितवायुगम् । तदष्टांशो भवेद्राशिर्नवर्क्षचरणाङ्कितः ॥

ज्योतिश्शास्त्रम् । न । ग्रहनक्षत्रादीनां तत्त्वनिर्णायके शास्त्रे ॥ सिद्धान्त संहिताहोरारूपस्कन्धत्रयात्मकम् । वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिश्शास्त्रमकल्मषम् ॥ विनैतदखिलं श्रौतस्मार्त्तं कर्म न सिद्ध्यति । तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणानिर्मितं पुरा ॥ अतएवद्विजैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः ॥

ज्योतिषम् । न । वेदाङ्गविशेषे ॥ ग्रहणादिगणनशास्त्रे । पञ्चस्कन्धमिदंशास्त्रं होरागणितसंहिता । केरलिशकुनचेति ज्योतिश्शास्त्रमुदीरितम् ॥ वेदाहि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानुपूर्व्या विहिताश्च यज्ञाः । तस्मादिदं कालविधानशास्त्रं योज्योतिषं वेद सवेदयज्ञान् ॥ यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा । तद्वद्वेदाङ्गशास्त्राणां गणितं मूर्द्धनि स्थितम् ॥ स्नेहाल्लोभाच्च मोहाच्च योविप्रो ऽज्ञानतोपिवा । शूद्राणामुपदेशन्तु दद्यात् सनरकं व्रजेत् ॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्यकृतोग्रन्थः । कृतेग

ष्ये इत्यस्य । सञ्ज्ञापूर्वकत्वान्नवृद्धिः ॥

ज्योतिषी । स्त्री । तारायाम् ॥

ज्योतिष्कः । पु । चित्रकवृक्षे ॥ मेथिका बीजे ॥ गणिकारिकावृक्षे ॥ पुभू म्नि । ज्योतिष्काः । चन्द्रार्कग्रहनक्षत्र तारकासु ॥ न । मेरो शृङ्गान्तरे ॥ तदीशभागे तस्याद्रे शृङ्गमादित्य सन्निभम् । यत्तज्ज्योतिष्कमित्याहु सदापशुपतेः प्रियम् ॥ तस्य त्वं पुर्याः ईशानभागे ॥

ज्योतिष्टोम । पु । षोडशर्त्विक्साध्ये यज्ञविशेषे ॥ अस्यादावनतेरोदृश्य स्याभवति ॥ ज्योतींषि स्तोमा यस्य यज्ञस्य सोय ज्योतिष्टोमः । ज्योति रायुष स्तोम इतिषत्वम् । सलोपः ॥

ज्योतिष्मत् । पु । सूर्ये ॥ प्लक्षद्वीपस्थेऽ द्रिविशेषे ॥ त्रि । दीप्तियुक्ते ॥ ज्यो तिरस्यास्ति । मतुप् ॥

ज्योतिष्मती । स्त्री । पारावताङ्घ्र्याम् । कटभ्याम् । मालकाङ्गणी इतिभाषा ॥ ज्योतिष्मती कटुस्तिक्ता सरा कफ समीरजित् । अत्युष्णा वामनी तीक्ष्णा वह्निवुद्धिस्मृतिप्रदा ॥ रात्रौ ॥ उगित्वात् ङीप् ॥

ज्योतिः । पु । अग्नौ ॥ दिवाकरे ॥ मेथि कायाम् ॥ न । दृष्टौ । नेत्रकनीनिका मध्ये ॥ नक्षत्रे ॥ प्रकाशे ॥ सर्वावभा

सके ब्रह्मणि चैतन्ये । आदित्यादी नां वृक्षादीनाञ्च बाह्याना माभ्यन्तरा णामपि जडज्योतिषां चैतन्यज्योति षोऽवभासकत्वोपपत्ते ॥ विज्ञाने ॥ द्योतते द्योतनं वाऽनेनवा । द्युत० । द्युतेरिसिन्नादेश्च जः ॥

ज्योतीरथ । पु । ध्रुवे । औत्तानपादौ ॥

ज्योत्स्ना । स्त्री । चन्द्रातपे ॥ ज्योतिस्स युक्तनिशि ॥ कौमुद्याम् ॥ श्वेतघो षायाम् ॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । ज्योत्स्ना तमिस्रेत्यादिना ज्योतिषउपधा लो पोनप्रत्ययश्च निपात्यते ॥

ज्योत्स्नाप्रियः । पु । चकोरे ॥

ज्योत्स्नावृक्षः । पु । दीपाधारविशेषे ॥

ज्योत्स्नी । स्त्री । पटोलिकायाम् । चर्चे डा इति प्रसिद्धे दीर्घफले ॥ चन्द्र आयुक्तायां रात्रौ । चाँदनीरात इति भाषा ॥ रेणुकानामगन्धद्रव्ये ॥ ज्यो त्स्नाऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नादिभ्यउपस ङ्ख्यानमित्यण् । सञ्ज्ञापूर्वकत्वात्वृद्ध्यभा वः । ङीप् ॥

ज्यौतिषिकः । पु । दैवज्ञे । कालापरमा र्थवादिनि ॥ ज्योतिषमधीते वेदवा । क्रतूक्थादीति ठक् ॥

ज्यौत्स्नः । पु । शुक्लपक्षे ॥ ज्योत्स्नाऽ स्मिन्नस्ति । ज्योत्स्नादिभ्य इण् ॥ त्रि । दीप्ते । ज्योत्स्नायुक्ते ॥

ज्यौत्स्निका । स्त्री । चन्द्रिकायुक्तायां रात्रौ ॥ पटोल्याम् ॥

ज्यौत्स्नी । स्त्री । ज्योत्स्नया युक्तायां रात्रौ ॥ ज्योत्स्न्याम् ॥ अणन्तत्वान्ङीप् ॥

ज्वर. । पु । स्वनाम्ना प्रसिद्धे रोगे । जूर्त्तौ । रोगपृष्ठ । महागदे ॥ तस्योत्पत्ति. संख्याचोक्ता भिषग्भि । दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससम्भव' । ज्वरोऽष्टधा पृथग्द्वन्द्व संघातागन्तुज. स्मृतइति ॥ तथाहि । वातिक. पैत्तिकश्चैव कफजो वातपित्तज' । वातश्लेष्मप्रभूतश्च पित्तश्लेष्मोद्भवस्तथा ॥ संघातागन्तुजा चेव ज्वरोऽष्टविधउच्यत इति ॥ अपिच । जनक सर्वरोगाणां दुर्वारो दारुणो ज्वर' । शिवभक्तश्च योगीच सएव विकृताकृति. ॥ भीमस्त्रिपादस्त्रिशिरा. षड्भुजो नवलोचन: । भस्मप्रहरणो रौद्र. कालान्तकयमोपम' ॥ मन्दाग्निस्तस्यजनको मान्द्यमेजनकास्त्रय' । पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दुखदायका: ॥ इत्यादि वैद्यशास्त्रतो विशेषोऽवगन्तव्य ॥ ज्वरणम् । ज्वररोगे । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्ध्यभाव ॥ ज्वरति । अच् वा ॥ सन्तापहेतुत्वाच्छोके ॥ ज्वरमुक्तस्य लक्षणं यथा । स्वेदो लघुत्वं शिरस. कण्डू पाको मुखस्यच । क्षवथुश्चान्नलिप्साच ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥

ज्वरघ्न । पु । गुडूच्याम् ॥ वास्तूके ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरघ्नी । स्त्री । } मञ्जिष्ठायाम् ॥
ज्वरहन्त्री । स्त्री । }

ज्वराग्नि' । पु । आधिमन्यवे । ज्वररूपाग्नौ ॥

ज्वराङ्गी । स्त्री । भद्रदन्तिकायाम् ॥

ज्वरान्तक: । पु । नेपालनिम्बे ॥ आरग्वधे ॥ औषधविशेषे ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरापहा । स्त्री । बिल्वशुण्ठ्याम् । बिल्वपत्र्याम् ॥ त्रि । ज्वरनाशके ॥

ज्वरारि: । पुं । ज्वरघ्नौषधविशेषे ॥

ज्वरित. । त्रि । ज्वरिणि ॥ ज्वर. सञ्जातोऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

ज्वरी । त्रि । ज्वरयुक्त ॥ गुर्वभिष्यन्दिकाले वा ज्वरीनाद्यात् कथञ्चन ॥

ज्वल. । पु । ज्वाले । दीप्तौ ॥ त्रि । दीप्तिविशिष्ट ॥ ज्वलति । ज्वलदीप्तौ । अच् ॥

ज्वलका' । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥ इति हेमचन्द्र: ॥

ज्वलत् । त्रि । दीप्तिमति ॥

ज्वलन: । पु । अग्नौ ॥ चित्रकवृक्षे ॥ न । दहने ॥ ज्वलति । ज्वल० । जुच

चुक्काम्यदन्द्रम्यहग्रधिज्वलशुचलपप-तपद. इति ताच्छील्यादिषुयुच् ॥
ज्वलनाश्मा । पु । सूर्यकान्तमणौ ॥
ज्वलित' । त्रि । दग्धे ॥ उज्ज्वले ॥ भास्वरे ॥ उज्ज्वलिते ॥ ज्वल° । क्त ॥
ज्वलिनी । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥
ज्वाल । पु । अग्निशिखायाम् ॥ त्रि । दीप्तिविशिष्टे ॥ ज्वलति । ज्वल° । ज्वलितकसन्तेभ्योणः ॥
ज्वाला । स्त्री । अग्निशिखायाम् ॥ टाप् ॥
ज्वालागर्द्दभक' । पुं । जालगर्द्दभरोगे ॥
ज्वालाजिह्व । पुं । अग्नौ ॥
ज्वालामरिचम् । न । रक्तमरिचे । पिपली लालमरिच इत्यादि भाषा ॥
ज्वालामुखी । स्त्री । जालन्धरपीठान्तर्गतपीठस्थानविशेषे ॥ तत्रभगवत्या जिह्वापतिता । तत्राम्बिकादेवी । उन्मत्तनामको भैरवश्च ॥ तथाहि । ज्वालामुख्या महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरव । अम्बिका सिद्धिदानाम्नी स्तन जालन्धरे ममेति तन्त्रचूडामणि. ॥ देव्यन्तरे ॥ ज्वालामुखयस्या ॥
ज्वालिका । स्त्री । ज्वालायाम् । झाल इतिभाषा ॥

झ

झ । पु । झञ्झीशे ॥ सुरगुरौ ॥ दैत्यराजे ॥ ध्वनौ ॥ झञ्झावाते । झंखड इतिख्याते । प्रचण्डानिले ॥ वृष्टौ ॥ त्रि । नष्टवस्तुनि ॥
झगझगायमान । त्रि । चाकचिक्ययुक्ते ॥
झगिति । अ । शैघ्र्ये ॥
झङ्कार । पु । भ्रमरादिसमूहशब्दे ॥
झङ्कृति । पु । कांस्यतालादिध्वनौ ॥
झञ्झा । स्त्री । वाते ॥ तारवाद्यै ॥ नष्टे ॥ ध्वनिविशेषे ॥ अम्बुकणवर्षेण ॥
झञ्झानिल । पु । प्रावृषिकवायौ ॥
झञ्झावात । पु । झञ्झानिले ॥
झटा । स्त्री । भूम्यामलक्याम् । वितुन्नकौषधौ ॥ झट्यते । झटसङ्घाते । घञ् । रचापूर्वकत्वात्नवृद्धि ॥
झटि । पु । क्षुद्रवृक्षे ॥ झट° । इन् ॥
झटिति । अ । शीघ्रार्थे । तत्क्षणार्थे ॥ झट° । सम्पदादित्वात् क्विप् । झटमेति । इण्° । क्तिच् ॥
झणत्कार । पु । } कङ्कणादिध्वने र-
झनत्कार' । पु । } नुकरणशब्दे ॥
झम्प । पु । सम्पातपतने । लम्फे ॥ स्वेच्छाधीनपतने ॥
झम्पारु । पु । वानरे ॥
झम्पाशी । पु । मत्स्यरङ्गविहङ्गमे ॥
झम्पी । पु । वानरे ॥

झर । पुं । निर्झरे । उत्सान्निर्गते गि
रिवारिप्रवाहे ॥ झरणम् । झृष्व
योहानौ । कटोरच् ॥
झरा । स्त्री । झरे । निर्झरे ॥ शिखा
दृष्ट् ॥
झरि । स्त्री । झरे ॥ झरणम् । झृष्० ।
अचइ ॥
झरी । स्त्री । गिरिवारिप्रवाहे ॥ कृ
दिकारादितिङीष् ॥
झर्झरः । पुं । कलियुगे ॥ वाद्यभाण्ड
विशेषे । खञ्जनिज इतिभाषा ॥ गौ
डास्तु चर्मपुटाच्छादितकाष्ठस्थाने
इति वारड इतिख्यातेच । डिण्डि
मोडेझरी प्रोक्तो झर्झर पटहः स्मृ
तः । इति तत्पर्य्याया । झल्लकी झ
ल्ली झर्झरी झर्झरी इतिशब्दरत्नाव-
लीत्याहु ॥
नेपालभाषया झाझीति प्रसिद्धे कां
स्यवाद्ये ॥ नदविशेषे ॥ झझरर इ
ति प्रसिद्धे जलपात्र विशेषे ॥ झरणा
झर्णा इतिच ख्याते पाकसाधने लौ
हद्रव्ये ॥ झर्झ इति शब्दं राति । आ
तोऽनुपसर्गे क ॥ यद्वा । झर्झति । झर्झ
परिभाषणभर्त्सनयोः । बाहुलका
दर ॥
झर्झरकः । पु । कलियुगे ॥ शब्दार्थ
बोधकेषु, झर्झरशब्दार्थेषु ॥ क. ॥

झर्झरा । स्त्री । वेश्यायाम् ॥
झर्झरिका । स्त्री । रोटिकाविशेषे ॥
यथा । धूमसीरचिता रोटी प्रोक्ता
झर्झरिकाबुधे । झर्झरी कफपित्तघ्नी
किञ्चिद्वातकरीस्मृतेति ॥
झर्झरी । स्त्री । झर्झरवाद्ये ॥ झझरी इ
तिख्याते स्वल्पेशरीपात्रे ॥ धूमसी
रोटिकायाम् ॥
झर्झरीकः । पु । न । शरीरे ॥ झर्झति ।
झर्झपरिभाषणभर्त्सनयोः । पर्करी
कादित्वात् साधुः ॥
झलज्झला । स्त्री । हस्तिकर्णास्फालने ॥
झल्लरी । स्त्री । हुडुक्के । झर्झरवाद्ये
॥ वालकुन्तले । केशवक्रे ॥
झला । स्त्री । आतपज्योर्मौ ॥ कन्यायाम् ॥
झल्ल । पु । व्रात्यात् क्षत्रियात् सवर्णा
यामुत्पन्नेवर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ क
रणे । मल्ले ॥ भाँड इति प्रख्याते
प्रहासके ॥
झल्लकम् । न । कांस्यनिष्पन्ने करता
ले ॥ यथा । शिवागारे झल्लकञ्च सू-
र्यागारेच शङ्खकम् । दुर्गागारे वंशि
वाद्य मधुरीञ्च न वादयेत् ॥
झल्लकण्ठ । पु । कपोते ॥
झल्लरी । स्त्री । हुडुक्कवाद्ये ॥ वक्रके
शेषु ॥ झर्झते । झर्झ० । बाहुलकाद-
रन् । पृषोदरादि । गौरादित्वात्

टाप् ॥ मुहे ॥ क्लेदे ॥

जल्लिका। स्त्री। उदर्त्तनमले। जिल्ली इति भाषा॥ द्योते॥ दीप्तौ। आतपवृत्तौ॥

जल्ली। स्त्री। जर्जरवाद्ये ॥

जल्लोष.। पु। तर्कुशासके। चरखा इ- तिभाषा ॥

जष। पु। मत्स्ये। मीने ॥ मीनरा- शौ ॥ तापे ॥ अटव्याम्॥ न। वि- ले ॥ जषति। जषहिंसायें। पचाद्य- च् ॥ यद्वा। जष्यते। खनोघचे- तिघ. ॥

जषकेतन.। पु। } कामदेवे। मद-
जषकेतु। पु। } ने ॥जषोमकर. केतनङ्केतुर्वा यस्य ॥

जषा। स्त्री। नागबलायाम् ॥ टाप् ॥

जषाङ्क। पु। अनिरुद्धे। कन्दर्पे ॥

जषाशन। पु। शिशुमारे ॥ षि। म त्स्यादे ॥

जषोदरी। स्त्री। व्यासमातरि ॥

जाङ्कृतम्। न। चरणालङ्कारविशेषे॥

जाट.। पु। निकुञ्जे ॥ कान्तारे ॥ प्र- स्थादीनांमार्जने ॥ न। सङ्घाते ॥ झ- टनम्। जट०। घञ् ॥

जाटल। पु। घण्टापाटलौ। लोध्रवि- शेषे ॥ जाट सङ्घात लाति। का०। आतोनुपेतिक ॥

जाटलि.। पु। स्त्री। आटलिवृक्षे ॥

जाटा। स्त्री। भूम्यामलक्याम् ॥ यूथी वृक्षे ॥ जाट्यते। जटसङ्घाते। घञ् ॥

जाटामला। स्त्री। }
जाटिका। स्त्री। } भूम्यामलक्याम् ॥
जाटी। स्त्री। }

जामकम्। न। इष्टकाविशेषे। जा माइति जांआं इतिच भाषा ॥

जामर.। पु। तर्कुशाणे। तकुवेकीसा ण इतिभाषा ॥

जार्जर। त्रि। जार्जरिके। जर्जरवाद्य कर्त्तरि ॥ जर्जरवादन शिल्प मस्य। मड्डुकजर्जराद्वान्यतरस्यामिति अण् ॥

जार्जरिक। त्रि। जार्जरे ॥ जर्जरवाद न शिल्प मस्य। पञ्चेठक् ॥

जालि। स्त्री। पानकविशेषे ॥ यथा। आम्रमामफल पिष्ट राजिकालवणा न्वितम्। भृष्टहिङ्गुयुतं पूत घोलि- त जालिरुच्यते ॥ जालि र्रुचिकि च्छाया' कुरुत्व कण्ठशोधिनी। म न्द मन्दं निपीता सा रोचनी वह्नि बोधिनी॥

जावु.। पु। जाउ इतिश्रुते पित्वक्रचो ॥ जामितिशब्दे वेति गच्छति। वी गमव्यादिषु। मित०डु ॥

जावुक। पु। पित्तुले। जाउ इतिभा षा ॥ संज्ञायांकन् ॥

झिल्लाकम् । न । फलविशेषे ॥

झिल्लिनी । स्त्री । उल्कायाम् ॥ झिल्लिनीहवे ॥

झिल्ली । स्त्री । झिल्लिनीहवे ॥

झिञ्झिम. । पु । दावाग्नौ ॥

झिञ्झिरिष्टा । स्त्री । झिञ्झिरी इतिगौडप्रसिद्धे क्षुपविशेषे । पीतपुष्पायाम् । रोमाश्रयफलायाम् ॥

झिञ्झी । स्त्री । झिल्ल्याम् ॥ यथा । झिञ्झा वाऽव्यक्तमधुरा कूजन्ती मधुराकृतिरित्यागम. ॥

झिण्टिका । स्त्री । भिण्ट्याम् ॥ कन् ॥

झिण्टी । स्त्री । सैरीयके ॥ झिमिति रटति । रट० । अच् । पृषोदरादि. । गौरादित्वान्ङीष् ॥ अस्यागुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । दन्तामयशूलवातकफशोफकासत्वग्दोषनाशित्वञ्चेतिराजनिर्घण्ट. ॥ कुन्दरूषे ॥

झिरिका । स्त्री ।
झिरी । स्त्री ।
झिरीका । स्त्री ।
} झिल्ल्याम् । भींगुर इ० भींगर इतिचभाषा ॥

झिल्लि । स्त्री । वाद्यविशेषे ॥ यथा । घण्टा शङ्ख स्तथा भेरीमृदङ्गो झिल्लिरेवच । पञ्चानां शस्यते वाद्यं देवताराधनेषु चेतिगूढार्थदीपिका ॥

झिल्लिका । स्त्री । झिल्लीकायाम् । चीर्याम् ॥ उद्वर्त्तनांशुके ॥ आतपस्यचै ॥ विलेपनस्यमले ॥ स्वार्थेकन् ॥

झिल्ली । स्त्री । कीटविशेषे । भींगर इति भाषाप्रसिद्धे । भिरिकायाम् । चीर्याम् ॥ आतपरुचि ॥ वर्त्याम् ॥ उद्वर्त्तनांशुके ॥ स्थालीलग्नदग्धान्ने ॥ चिल्लति । चिल्लशैथिल्ये । अच् । पृषोदरादित्वा चलजः । गौरादित्वान् ङीष् ॥

झिल्लीकण्ठ । पु । गृहकपोते ॥

झिल्लीका । स्त्री । झिल्लिकार्थेषु ॥

झीरुका । स्त्री । झिल्ल्याम् । भींगुर इति भाषा । भीतिरौति । रुशब्दे । बाहुलकात् कक् ॥

झुण्ट' । पु । अप्रकाण्डद्रुमे । स्तम्बे । गुल्मे । झुण्ड इति भाषा ॥

झुमरि । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥ यथा । प्राय शृङ्गार बहुला माध्वीकमधुरामृदु' । एकैव झुमरिर्लोके वर्णादिनियमोज्झिता ॥ अतो लक्षणमेतस्या नोदाहारि विशेषकम् । इद्दिश ऽशगं स्त्र प्रसिद्ध त्वपरलक्षणम् ॥ इति सङ्गीतदामोदर. ॥

झूषिः । स्त्री । क्रमुकभेदे ॥ दुष्टदैवभुतौ ॥

झोड़ः । पु । गुवाकवृक्षे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

अ

अ. । पु । अकारे ॥ वलीवर्दे ॥ शुक्रे ॥ वामनतौ ॥ गायने ॥ घर्घरध्वनौ ॥ *॥*॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाडीचवालप्रधानोपनामतुलाराममिश्रात्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तत्पाश्रीसद्गुरुकुलावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्दनाथभारतिशिष्येण ब्रह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ चवर्ग समाप्तिङ्गत ॥ १ ॥

तत् सत्

ट

ट । पु । टकारे ॥ वामने ॥ पादे ॥ निस्वने ॥ न । करङ्के ॥ टङ्कारे ॥ टगणे ॥

टक्करेणीय. । पु । शालूकशाके ॥ इति त्रिकाण्डशेष ॥

टक्कनामान. । पुभूम्नि । देशविशेषे । वाहीकेषु ॥ वाहीकाष्टक्कनामान इति हेमचन्द्रः ॥

टगण । पु । त्रयोदशभेदभिन्नेषु मात्रिके । यथा । (ऽऽऽ शिव १) (॥ऽऽ शशि २) (।ऽ।ऽ दिनपति ३) (ऽ॥ऽ सुरपति ४) (॥॥ऽ शेष ५) (।ऽऽ। अहि ६) (ऽ।ऽ। सरोजम् ७) (।॥ऽ। धाता ८) (ऽऽ॥ कलि ९) (॥ऽ॥ चन्द्र १०) (।ऽ॥। ध्रुव ११) (ऽ॥॥ धर्म. १२) (॥॥॥ शालिकर १३) इति षण्मात्रे त्रयोदशभेदा ॥

टगर । पु । टङ्कणक्षारे ॥ हेलाविभ्रमगोचरे ॥ त्रि । केकराक्षे ॥

टङ्क । पु । कोषे ॥ असिकोशे ॥ खड्गे ॥ ग्रावदारणे । टाँकी इति भाषा ॥ चतुर्माषकस्वरूपमाने । चतुर्विंशतिरक्तिकारूपे वा ॥ दर्पे ॥ परशौ ॥ राजाम्रे ॥ पु । न । नीलकपित्थे ॥ खनित्रे ॥ टङ्कने ॥ टङ्कयति । टकि बन्धे । चुरादि । अच् ॥ टम् इति शब्दं कायति वा । कै० । आतोऽनुपेति कः सुपीति वा ॥

टङ्कक । पु । रजतमुद्रायाम् । रूप्या इति भाषा इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥

टङ्ककपति । पु । रूप्याध्यक्षे ॥

टङ्ककशाला । स्त्री । रजतमुद्रागृहे । टकशाल इति भाषा ॥ इत्यमरटीका सारसुन्दरी ॥

टङ्कटीक । पु । शिवे ॥ इतित्रिकाण्डशेष. ॥

टङ्कण । पु । न । रसशोधने । मालतीतीरजे । सोहागा। विशि। सुहागा इति प्रसिद्धे चारे ॥ टङ्कण वह्निकृद्रूक्ष कफघ्न वातपित्तकृत् ॥ टङ्कयते ल्युट् । पृषोदरादि ॥

टङ्कनम् । न । टङ्कणे ॥

टङ्का । स्त्री । जङ्घायाम् । टाँग इति भाषा इतिमेदिनी ॥

टङ्कानक । पु । श्लेष्मदारुवृक्षे ॥

टङ्कार । पु । विस्मये ॥ प्रसिद्धौ ॥ शिञ्जिनीध्वनौ ॥ टमितिशब्दं करोति । कृ० । अण् ॥

टङ्कारी । स्त्री । टेकारी इति गौड प्रसिद्धे क्षुपविशेषे ॥ टङ्कारी वातजित् तिक्ता श्लेष्मघ्नी दीपनी लघु । शोथोदरव्यथाहन्त्री हिता पीठविसर्पिणाम ॥

टङ्ग । पुं । न । खनित्रे ॥ खड्ग विशेषे । असौ ॥ जङ्घायाम् । टाङइतिभाषा ॥

टङ्गण । पु । न । } टङ्कणे ॥ इति
टङ्गन । पु । न । } राजवल्लभ ॥

टङ्गिनी । स्त्री । पाठायाम् । अम्बष्ठायाम् । आकनादी इति गौडभाषा ॥

टट्टनी । स्त्री । ज्येष्ठ्याम् । छिपकली इतिविस्तुथ्या इतिचभाषा ॥

टट्टरी । स्त्री । अनृताख्याने । मृषावादे । टरटर इति भाषा ॥ लम्पावाद्ये ॥ पटहवाद्ये ॥

टट्टर । पुं । भेरीरावे ॥

टलनम् । न । विक्लवे ॥

टवर्ग । पु । टादिपञ्चवर्णेषु ॥

टवर्गीय । पुं । टवर्गभवेवर्णे । वर्गान्ताच्छेतिच्छः ॥

टा । स्त्री । पृथिव्याम् ॥

टाङ्कम् । न । मद्यप्रभेदे ॥

टाङ्कर । पु । नागवीटे ॥

टार । पु । रङ्गे ॥ तुरङ्गे ॥ लङ्गे ॥

टिटिभ । पु । } टिट्टिभे ॥
टिटिभक । पु । }

टिट्टिभ । पु । टटीहरी इति भाषा प्रसिद्धे कोयष्टिखगे । टीठि इति गौड भाषा ॥ टिट्टि शब्द भाषते । टिट्टि शब्देन भाति वा । अन्ये भ्योपीतिड ॥ दानवविशेषे ॥

टिट्टिभक । पु । कोयष्टिके । टिट्टिभे ॥ स्वार्थे कन् ॥

टिट्टिभिका । स्त्री । अम्बुशिरीषिकायाम ॥

टिण्डिश, । पु । डिंडसी इतिटिण्डाइतिचभाषाप्रसिद्धे फलशाकविशेषे । मुनिनिर्मिते । रोमशफले । डिण्डिशे ॥

टिप्पनी । स्त्री । टीकायाम् ॥

टीका । स्त्री । विषमपदव्याख्यायाम् ॥ वृत्तौ ॥ व्याख्याभावे ॥ टीक्यते गम्यतेऽर्थोऽनया । टीकृगतौ । गुरोश्च हलइत्य । टाप् ॥

टुण्टुक । पु । श्योनाकवृक्षे ॥ कृष्णखदिरवृक्षे ॥ टुण्टुनि इति गौडप्रसिद्धे पक्षिविशेषे ॥ श्योनाकप्रभेदे ॥ त्रि । अल्पे ॥ टुण्टु इति कायति । कै० । आत इतिक ॥

टुनाका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

टेर । त्रि । वक्रचक्षुषि । टेरके ॥

टेरक । त्रि । वलिरे । केकरे । वक्रचक्षुषि । भैंगा इति भेडाइतिचभाषा ॥

ठ

ठ । पु । ठकारे ॥ मण्डले ॥ चन्द्रबिम्बे ॥ शून्ये ॥ लोकगोचरे ॥ महेश्वरे ॥ ध्वनौ ॥ ठगणे ॥ पु । न । अनुकरणशब्दे ॥

ठक्कुर । पु । विष्णुप्रतिमायाम् । ठाकुर इतिभाषा ॥ द्विजोपाधिविशेषे ॥ यथा । नृसिंहठक्कुर ॥ चन्द्रपालठक्कुर इति ॥

ठगण । पु । अष्टभेदभिन्ने पञ्चमात्रिके ॥ यथा (।ऽऽ इन्द्रासनम् १) (ऽ।ऽ सूर २) (।।।ऽ चाप ३) (ऽऽ। हीर ४) (।।ऽ। शेखरम् ५) (ऽ।।। कुसुमम् ६) [ऽ।।। अहिगण ७] ।।।।। पापगण ८] इति ॥

ठठम् । अ । } अनुकरणशब्दे । ठन् ठन् इति ठनन् ठनन् इति च भाषा ॥ यथा । रामाभिषेके मदविह्वलाया' कक्षाच्च्युतो हेमघट स्तरुण्या । सोपान मासाद्य च कारशब्द ठठं ठठ ठ ठठठ ठठ ठ ॥ इतिमहानाटकम् ॥
ठठठम् । अ । }

ड

ड । पु । डकारे ॥ वाडवाग्नौ ॥ शिवे ॥ शब्दे ॥ त्रासे ॥ डगणे ॥

डगण । पु । पञ्चभेदभिन्ने चतुर्मात्रिके ॥ यथा [ऽऽ गज १] [।।ऽ रथ २] [।ऽ। तुरङ्गम ३] [ऽ।। पदाति ४] (।।।। पत्ति ५] इति ॥

डङ्गर । पु । डिङ्गरे ॥

डङ्गरी । स्त्री । गजदन्तफलायाम् । दीर्घैर्वार्वीम् । ककडीइति तरा इतिच भाषा ॥

डङ्गारी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

डण्ड । पु । डण्डारीतिख्याते मत्स्ये ॥ डण्डमत्स्यो रसे तिक्तः पित्त रक्त कफ हरेत् । वातसाधारणः प्रोक्तः गुरुक्तो बलवर्द्धन ॥

डम । पु । चाण्डाल्या लेटाज्जाते डोम इति प्रसिद्धे ऽन्त्यजे ॥

डमर । पु । अग्रबलकलहे ॥ विप्लवे । धाकडलुण्टनादौ । डाका इतिधाडा इतिचभाषा ॥ परचक्रादिभये ॥ न । भीत्यापलायने । शृगालकायाम् ॥ डम इतिशब्दस्य दानम् । रा० । वा हुलकात् घञर्थेक ॥

डमरु । पु । वाद्यप्रभेदे । कापालिक योगिवाद्य ॥ चमत्कारे ॥ डमिति शब्द मियर्त्ति । मृगय्वादित्वादृर्त्तेकु । गणपाठादेवगुण ॥

डयनम् । न । पुरुषस्कन्धवाह्ये यानविशेषे । कर्णीरथे । चौडोल इतिख्याते ॥ डीयते ऽनेन । डीङ् विहायसागतौ । ल्युट् ॥ नभोगतौ ॥

डल्लकम् । न । वंशादिरचितेपात्र विशेषे । डगरा डाला छबडा छावी इतिभाषा ॥ त्रिंशतञ्च षष्ट्यधिक डल्लकं चक्रसंयुतम् । सभोज्यं सोपवीतञ्च सोपचारं मनोहर मितिब्रह्मवैवर्त्तप्रकृतिखण्डम् ॥

डवित्थ । पु । काष्ठमये मृगे ॥ डित्थ. काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृग इति सुपद्मव्याकरणोक्ते ॥

डहु । पु । लकुचे । लिकुचे । बडहल इतिप्रसिद्धेवृक्षे ॥ दहति तोदति वा । दहभस्मीकरणे । तुदिर् अर्दने वा । मृगय्वादिषु निपातित ॥

डा । स्त्री । डाकिन्याम ॥

डाकिनी । स्त्री । कालीगणविशेषे ॥ डाकानासमूहे ॥ खलादित्वादिनि ॥

डाङ्गरी । स्त्री । डङ्गरीफले ॥

डामर । पु । चमत्कारे ॥ शिवोक्त षड्विधे शास्त्रविशेषे ॥ तेषांनामानि श्लोकसङ्ख्याश्चोक्तावाराहीतन्त्रे । यथा । डामर षड्विधोज्ञेय प्रथमो योगडामर । श्लोकास्तत्र त्रयस्त्रिंशत् तथापञ्चशतानिच । त्रिविंशतिसहस्राणि श्लोकानिवेदसङ्ख्यया ॥ १ ॥ एकादशसहस्राणि सङ्ख्याता' शिवडामरे । श्लोका सप्तैवनिश्चित्य ईश्वरेणैवभाषिता ॥ २ ॥ तावच्छ्लोकसहस्राणि पञ्चश्लोकशतानि च । गुणोत्तराणि दुर्गाया डामरे कथितानिच ॥ ३ ॥ नवश्लोकसहस्राणि नवश्लोकशतानिच । सारस्वते तथा श्लोकाः पञ्चैवपरिकीर्त्तिताः ॥ ४ ॥ स्वरसङ्ख्यासहस्राणि श्लोका

ना ब्रह्मडामरे। पञ्चोत्तरशतान्यथ सङ्ख्यातानिशिवेनतु ॥ ५ ॥ षष्टि श्लोकसहस्राणि गान्धर्वडामरोत्तमे। श्लोकाश्चषष्टिसङ्ख्याता ब्रह्मणाव्यक्तयोनिनेति ॥ तथाहि। योगडामर २३५३३। शिवडामर-११००७। दुर्गाडामर ११५०३। सारस्वतडामर ९९०५। ब्रह्मडामर ७१०५। गन्धर्वडामर. ६००६० ॥ इति ॥ भूतडामराद्योऽप्यन्येपिसन्ति। भूतानांडामरश्चमत्कारोऽत्रेतिनिवन्धकार ॥ डमरे ॥

डाहल। पु। चैद्य। चेदिदेशे ॥

डाहुक। पु। दात्यूहखगे ॥

डिङ्गरी। स्त्री। दिङ्गर्याम् ॥

डिङ्गर. । पु। धङ्गरे ॥ क्षेपे ॥ खले ॥ धूर्ते ॥ सेवके ॥

डिण्डिभाण्डम्। न। वादित्रविशेषे ॥ पटहमृदङ्गकरटा. समेता यत्र वाद्यन्ते तानि डिण्डिभाण्डानीतिव्याख्यानात् ॥

डिण्डिम। पु। डौंडी इतिख्याते वाद्यभेदे ॥ यथा। श्लोकार्द्धेनच यत्प्रोक्तं तदुक्तं ग्रन्थकोटिभि ॥ ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्येत्येष वेदान्तडिण्डिम ॥ गजघण्टानादे ॥ यथा। मतिरेव बला द्गरीयसी तदभावे करिणामिय इमा। इतिघोषयतीव डिण्डिम. करिणो हस्तिपकाहत क्वणन् ॥ पानीयामलके ॥ डिण्डि इतिशब्दं मिनोति प्रकाशयति। डुमिञ्॰। ड ॥

डिण्डिर. । पु। समुद्रफेने ॥

डिण्डिश। पु। डिडसी ढेडस टिण्डा इत्यादि भाषाप्रसिद्धे मुनिनिर्मिते। रोमशफले ॥ डिण्डिशो रुचिकृच्छेदी पित्तश्लेष्मापह. स्मृत। सुशीतो वातलो रूक्षो मूत्रलश्चाश्मरीहर ॥ * ॥ निश्शेषवीज स्वतिवृत्तखण्ड सहिङ्गुक प्रोज्झितचर्मशब्दम्। स्नेहप्रतप्त चणदर्विदग्ध रुचिप्रद डिण्डिशक सपिण्डम् ॥

डिण्डीर। पु। अब्धिकफे। समुद्रफेने ॥ डिण्डि इतिशब्दम् ईरयति। ईरगतौ कम्पनेच। अच् वक्षा ॥

डिण्डीरमोदकम्। न। गृञ्जने ॥

डित्थ. । पु। काष्ठमये गजे ॥ डित्थ काष्ठमयो हस्ती डवित्थस्तन्मयो मृग इतिसुपद्मव्याकरणोक्तो ॥ विशेषलक्षणयुक्ते पुरुषे ॥ यथा। श्यामरूपोयुवाविद्वान् सुन्दर प्रियदर्शन। सर्वशास्त्रार्थवेत्ताच डित्थइत्यभिधीयतइति कलापटीका ॥

डिम. । पु। नाटकस्य रूपकविशेषे ॥

डिम्ब। पु। भयध्वनौ ॥ अण्डे ॥ पु-

स्फुसे ॥ शीघ्रनि ॥ विप्लवे । डमरे । अमवत् कलहे ॥ एरण्डे ॥ भये ॥

डिम्बनम् । डिविनोदे । घञ् ॥

डिम्बाहव । पुं । भूभृतायून्ये युद्धे ॥

डिम्बिका । स्त्री । जलविम्बे ॥ शोणक वृक्षे ॥ कामुकस्त्रियाम् ॥

डिम्भ. । त्रि । बालिशे । वैधेये ॥ बाले । शिशौ ॥ डिम्भयति । डिभिसङ्घाते । चुरादि । पचाद्यच् ॥ डिंभ्यते वा घञ् ॥ अक्षरूपान्तरं डिम्बो पीतिद्विरूपकोश ॥

डिम्भक. । पु । डिम्भे ॥ स्वार्थेक. ॥

डिम्भचक्रम् । न । स्वरोदयोक्ते नराणां शुभाशुभनिर्णायके चक्र वि० ॥ यथा । डिम्भचक्रे न्यसेद्भानि भानुभादित्रिमस्तके । मुखेचौखि दयस्कन्धे चैकैक बाहुहस्तयो ॥ हृदिपञ्च नाभिगुह्ये चैकैकषट्चजानुनो । चरणाभ्यां तथैकैक जन्मर्चंपतनात् फलम् ॥ शीर्षस्थेछत्रलाभ स्यात् वक्रेमिष्टान्नभोजनम् । स्कन्धेधनीच बाहुभ्यां स्थानभ्रष्टो भ .नर ॥ पाणिभ्यांतस्करो वक्षोहृद्यायुश्च नाभित । गुह्येकामोभ्रमोजान्वो रल्पजीवी चपादयोरितिस्वरोदय ॥

डिम्भा । स्त्री । स्तनपायाम् ॥ टाप् ॥

डीनम् । न । पक्षिगतिप्रभेदे पतनमाषे ॥ कर्णपर्वणिविशेषोऽस्यद्रष्टव्य ॥ आगमशास्त्रविशेषे यथा । डामर डमर डीन श्रुत कालीविलासकम् । सप्तकोटि महाग्रन्था ममवक्त्राद्विनिर्गता ॥ इति मुण्डमालातन्त्रम् ॥

डयनम् । डीङ् विहायसागतौ । नपुसके भावेक्त. । स्वादयश्चोदित । श्वीदितश्चेति निष्ठातस्य न ॥

डीनडीनकम् । न । खगानागतिक्रियाविशेषे ॥ तेषांपतन निर्विशेषणाड् कुत्सितञ्च डीनडीनकपदवाच्यम् ॥

डीनावडीनम् । न । पक्षिणांगतिविशेषे ॥ तत्तु एकस्यागतौ गत्यन्तर-मिश्रणम् ॥ अध'कुत्सितगमनञ्च ॥

डीयमान । त्रि । आकाश प्रत्युत्-क्षति ॥

डुण्डु । पु । डुण्डुभसर्पे ॥

डुण्डुभ. । पु । राजिलेसर्पे ॥ डुण्डु इत्यनुकरणशब्द । तम् भणति तेन भातीति वा । अन्येभ्योपीतिड ॥ यद्वा । लड्यते । श्रोलडिउलुचेपे । घञ् । डलयोरेकत्वम् । डभति । डभपूरणे । इगुपधेतिक । डुण्डश्वासावुभश्च । पृषोदरादि ॥ द्विमुखो डुण्डुभ स्मृत ॥

डुण्डुल. । पु । क्षुद्रोलूके । पिङ्गले । इ ङ्गाविशि ॥

डुलिः । स्त्री । कमठ्याम् ॥ डोलयति । डुलउत्क्षेपे । इगुपधादिति किः ॥
डुलिका । स्त्री । खञ्जनाकृतिपक्षिविशेषे ॥
डुली । स्त्री । चिल्लीशाके ॥
डोडिका । स्त्री । सुसुषव्याम् । करेला इति प्रसिद्धे फलशाकविशेषे ॥ डोडिकापुष्टिदा वृष्या रुच्या वह्निप्रदा लघु । हन्ति पित्तकफार्शांसि क्रिमिगुल्मविषामयान् ॥ * ॥ बालडोडीफलं सविकलं स्विन्नमीषच्च तोये स्नेहे हिङ्गुप्रथयिनि ततो वेसवारेण सिद्धम् । गव्यं तक्रं क्वथित निहिते साधितं रामठेन खादन् खादन्न निभृत मसृत निन्दितभोक्तृभिर्के ॥ * ॥ सम्भृज्य शुष्कतरसे प्रतापात् प्रतप्त माज्ये नवडोडिशाकम् । सवैन्धवं रामठदत्तवास खादन्नरो निन्दति व्यञ्जनानि ॥ डोडिका वातला रूक्षा शीता गुर्वी विषापहा । सुस्विन्ना रोचनी रुच्या अस्विन्ना कफकर्त्तरी ॥
डोडी । स्त्री । डोडिकायाम् ॥ क्षुपविशेषे । जीवन्त्याम् । सुखालुकायाम् ॥
डोम' । पु । स्वनामख्याते ऽस्पृश्यजातौ ॥ यथा । चण्डालस्यैव डोमस्यस्थानकस्य तथा इति । इक्षीरस्यैव भण्डीरो भूषुण्डस्य हथाश्मी ॥ इयामुण्डी लिङ्गधारी समाप्ते यत्र स्विनि । स्पृष्ट्वा प्रमादतः स्नात्वा गायत्र्यष्टशतं जपेदिति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ३९ पटलः ॥
डोरम् । न । } हस्तादिबन्धनसूत्रे ॥
डोरकम् । न । }
डोरडी । स्त्री । बृहत्याम् ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

ढ

ढ । पु । ढकारे ॥ ढक्कायाम् ॥ शुनि ॥ श्वलाङ्गूले ॥ निर्गुणे ॥ ध्वनौ ॥ ढगणे ॥
ढक्का । स्त्री । यशःपटहे ॥ ढगितिकायति । कैशब्दे । आतश्चेति कः ॥
ढक्कारी । स्त्री । तारिणीदेव्याम् ॥
ढगण । पु । भेदत्रयविशिष्टे त्रिमात्रिके ॥ यथा । (।ऽ ध्वज १) (ऽ। ताल. २) (।।। ताण्डवम् ३) इति ॥
ढालम् । न फलके ॥
ढाली । त्रि । चर्मिणि ॥
ढामरा । स्त्री । हस्याम् ॥
ढुण्ढि. । पु । श्रीगणेशविशेषे ॥ यथा । अन्वेषणे ढुण्ढिरयं प्रथितो ऽस्ति धातुः

सर्वाङ्गढुण्ढिततया भवतु ढुण्ढिनाम्ना । काशीप्रवेशमपि कोऽलभतेऽत्र देही तेषां विना तव विनायक ढुण्ढिराज ॥ इति काशीखण्डगणेशप्रतिशिववाक्यम् ॥

ढोल । पु । स्वनामख्यातवाद्यविशेषे ॥

ण

—

ण । पु । णकारे ॥ बुद्धदेवताविशेषे । बिन्दुदेवे ॥ भूषणे ॥ गुणवर्जिते ॥ पानीयनिलये ॥ निर्णये ॥ ज्ञाने ॥

ण्यः । पु । ब्रह्मलोकस्थे समुद्रोपमे सरोविशेषे ॥

* ॥ * ॥ इत्यादिगौडकुलोत्पन्नाढीचवाखप्रधानोपनामतुलारामभिश्रात्मजश्रीधनपतिमिश्रापरनाम्ना तथाश्रीसद्गुरुकृपावधूतश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्धरिहरानन्दनाथभारतिभिक्षुशिष्येण ब्रह्मावधूतश्रीसुखानन्दनाथपरनामधेयेन विरचिते शब्दार्थचिन्तामणौ टवर्गसमाप्तः ॥ १ ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥ * ॥

तत् सत्

त

त । पु । तकार ॥ चौरे ॥ अन्तवे ॥ पुच्छे ॥ क्रोडे ॥ म्लेच्छे ॥ रत्ने ॥ सुगते ॥ योधे ॥ गौरविवर्जितपुच्छे ॥ क्रोष्टुपुच्छे ॥ स्त्री । न । तरणे ॥ पुण्ये ॥ तटति । तटउच्छ्राये । ड. ॥

तक्कल । त्रि । धूर्ते ॥

तक्किला । स्त्री । औषधे ॥

तक्रम् । न । चतुर्थांशजलसयुक्ते दधिनि । गोरसजे । दण्डाहते । कालसेये ॥ तत्पञ्चविधम् । यथा । ससरं निर्जलं घोलं मथितञ्चसरोदकम् । तक्रं पादजलं प्रोक्तमुदश्विच्चार्द्धवारिकम् ॥ छच्छिकासरहीनास्याद्च्छाप्रचुरवारिका ॥ * ॥ तुर्यांशेन जलेन सयुतमतिस्थूलं सदम्लं दधिप्रायो माक्षिषमंशुकेन विमले मृद्भाजने गालयेत् । भृष्टहिङ्गुवजीरकञ्चलवणं राजीञ्चकिञ्चिन्मितां पिष्ट्वातच्चविमिश्रयेद्भवतितत् तक्रंनकस्याप्रियम् ॥ अस्यगुणायथा । तक्रंरुचिकरंवह्निदीपनं पाचनं परम् । उदरेयेगदास्तेषां नाशनं तृप्तिकारकम् ॥ अपिच । तक्रंग्राहि कषायाम्लं स्वादु

पाकरसं लघु। वीर्य्योष्णं दीपनं वृष्यं प्रीणनं वातनाशनम्॥ ग्रहण्यादिमतां पथ्यं भवेत् संग्राहि लाघवात्॥ * ॥ किञ्चित्स्वादुविपाकित्वान्न च पित्तप्रकोपनम्। कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चापि कफापहम्॥ न तक्रसेवी व्यथते कदाचिन्न तक्रदग्धाः प्रभवन्ति रोगाः। यथा सुराणाममृतं सुखाय तथा नराणां भुवि तक्रमाहुः॥ समुद्धृतघृतं तक्रं पथ्यं लघु विशेषतः। स्तोकोद्धृतघृतं तस्माद्गुरु वृष्यं कफापहम्॥ अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु पुष्टिकफप्रदम्॥ * ॥ वातेऽम्लं शस्यते तक्रं शुण्ठीसैन्धवसंयुतम्। पित्ते स्वादु सितायुक्तं सव्योषं मिश्रितं कफे॥ * ॥ हिङ्गुजीरयुतं घोलं सैन्धवेन सुसंयुतम्। भवेदतीव वातघ्नमर्शोऽतीसारहृत् परम्॥ रुचिष्यं पुष्टिदं बल्यं वस्तिशूलविनाशनम्। मूत्रकृच्छ्रे तु सगुडं पाण्डुरोगे सचित्रकम्॥ शीतकालेऽग्निमान्द्ये च तथा वातामयेषु च। अरुचौ स्रोतसां रोधे तक्रं स्यादमृतोपमम्॥ तत्तु हन्ति गरच्छर्द्दिप्रसेकविषमज्वरान्। पाण्डुमेदोग्रहण्यर्शोमूत्रग्रहभगन्दरान्॥ मेहं गुल्ममतीसारं शूलप्लीहोदरारुचीः। श्वित्रकोठघृतव्याधीन् कुष्ठशोथतृषाकृमीन्॥ नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले। न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके॥ * ॥ यान्युक्तानि दधीन्यष्टौ तद्गुणं तक्रमादिशेत्॥ अथामयघ्नतक्रगुणाः। तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति च। पीनसश्वासकासादौ पक्वमेव प्रयुज्यते॥ तञ्चति तच्यते वा। तञ्चु गतौ। स्फायितञ्चीति रक्। न्यङ्क्वादिः॥

तक्रकूर्च्चिका। स्त्री। छाना इति गौडभाषाप्रसिद्धे दुग्धविकृतौ॥ उष्णदुग्धे तक्रयोगात् जाता स्यात् तक्रकूर्च्चिका॥ तक्रेण सह पक्वक्षीरे॥ तक्रेणपक्वं यत्क्षीरं सा भवेत् तक्रकूर्च्चिकेति॥

तक्रपिण्डः। पुं। क्षीरविकृतौ॥ दध्ना तक्रेणवा नष्टं दुग्धं बद्धं सुवाससा। द्रवभागेन हीनं यत् तक्रपिण्डः स उच्यते॥

तक्रमांसम्। न। मांसप्रकारविशेषे॥ यथा। पाकपात्रे घृतं दत्त्वा हरिद्रां हिङ्गु भर्जयेत्। छागादेः सकलस्याऽपि खण्डांश्च भर्जयेत्॥ सिद्धियोग्यं जलं दत्त्वा पचेन्मृदुतरं बुधः। राजिकादियुते तक्रे मांसखण्डान् निधापयेत्॥ तक्रमांसन्तु वातघ्नं च

तगरः

सुवर्च्चं वचग्रहम् । काघम्रं पिचलं किञ्चित् सर्वोवारस्य वाचनम् ॥

तन्नवामनः । पु । मारुते ॥

तन्नाटः । पु । मध्यानद्रव्ये ॥ तमो च इति । चट० । अच् ॥

तचः । पुं । भरतात्मजे । तचशिलाधीशे ॥ न । चित्रानक्षत्रे ॥

तचकः । पु । पातालस्थाष्टनागान्तर्गत नागराजविशेषे । कश्यपात्कद्रुगर्भे जाते इन्द्रसखे ॥ वर्द्धकौ । तचिक ॥ तचविशेषे ॥ विश्वकर्मणि ॥ तचति । तचूतनूकरणे । ण्वुल् ॥

तचणम् । न । छेदकरणे । तचू० । ल्युट् ॥

तचणी । स्त्री । वाश्याम् । वइस्रा इति भाषा ॥ गौरादि ॥

तचा । पु । त्वष्टरि । वर्द्धकौ ॥ काष्ठं तचोति तचति वा । तचू० । कनिन् वृहचि तचोति कनिन् ॥

तचशिला । स्त्री । देशविशेषे ॥ नगरीविशेषे । सिन्धुदेशे भरतात्मजतच तच्चाराजधान्याम् ॥

तगणः । पुं । अन्त(ऽऽ।)वर्णौ ॥ तत्रंच्च कोगरच ॥

तगरः । पुं । चाढ्नी इति देशभाषा प्रसिद्धे पुष्पवृक्षविशेषे । सितपुष्पे । कटुच्छदे । कालपर्णे । टगर इति-

तटस्थः

गौडभाषा ॥ मदनवृक्षे ॥ न । नन्द्यावर्त्तवृक्षे । पिण्डतगर इतिकोङ्क भाषा । तगरमूल इतिगौडभाषा ॥ तन्मूले तत्पुष्पेच ॥ तगरद्वय मुष्णंस्यात् स्वादु स्निग्धलघुस्मृतम् । विषा ऽपस्मारमूर्च्छाक्षिरोगदोषत्रयापहम् ॥ काङ्कुष्ठवृक्षे ॥

तगरपादिकम् । न । तगरे । नन्द्यावर्त्ते ॥

तगरपादी । स्त्री । मंत । तगरे ॥

तङ्कः । पु । दुःखेन जीवने ॥

तङ्कनम् । न । दुःखेनजीवने ॥ तङ्कि० । ल्युट् ॥

तङ्ग । पु । जनपदविशेषे ॥

तङ्कण । पु । नीवृद्विशेषे ॥

तच्छील । त्रि । तत्स्वभावे ॥ स.स्व भावत. फलनिरपेक्ष तत्प्रवर्त्तते स तच्छील ॥

तज्ज । त्रि । सांहदिकार्थे ॥ तज्जाते ॥

तज्ज्ञ. । त्रि । तद्भिज्ञे ॥ तत् जानाति । इगुपधेतिक ॥

तञ्ची । स्त्री । शिञ्जपत्न्याम् ॥

तट । त्रि । शरीरे । कूले । रोधसि तटति । तटउच्छ्राये । अच् ॥ न । क्षेत्रे ॥

तटस्थः । त्रि । तीरस्थे ॥ तटे तिष्ठति । ष्ठा० । क ॥ न । तद्भिन्नत्वेसति त

दोधकत्वमितिलक्षणलक्षिते स्वरूपेतरलक्षणे ॥ स्वरूपाऽनन्वयित्वे सति विशेषणान्तरं सद्व्येतरत्वावर्त्तकस्वरूपे लक्षणे ॥

तटाक । पु । तडागे । पद्माकरे ॥ तटमकति । अककुटिलायांगतौ । कर्मण्यण् ॥

तटाग । पु । तडागे ॥ तटमगति । अगकुटिलायांगतौ । कर्मण्यण् ॥

तटिनी । स्त्री । नद्याम् ॥ तटमस्त्यस्याः । अतइनिठनाविति नि । पुष्करादिभ्योदेशइति इनिर्वा । ऋन्नेभ्यइति ङीप् ॥

तटी । स्त्री । तीरे । कूले ॥ तटति । तट॰ । अच् । जातित्वात् ङीष् ॥

तडाक । पु । तडागे ॥ तड्यते । तड आघाते । पिनाकादयश्चेतिसाधु ॥

तडाग । पु । जलाधारविशेषे । पद्माकरे ॥ प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसवत्सरोषित । जलाशय स्तडाग. स्यादित्याहु शास्त्रकोविदा. ॥ * ॥ पञ्चशतधनु परिमिते जलाशये ॥ यथा । चतुर्विंशाङ्गुलोहस्तो धनुस्तच्चतुस्तरं । शतधन्वन्तरञ्चैव तावत् पुष्करिणी शुभा । एतत् पञ्चगुण प्रोक्तस्तडागइतिनिर्णय: ॥ इतिनक्र-वर्द्धमानधृतावशिष्ठ ॥ यन्त्रकूटके ॥

तड्यते । तड॰ आघाते । तडगाद यश्चेति निपातित ॥

तडाघात । पु । ऊर्द्धीकृत्य हस्तिशुण्डाघाते ॥ यथा । उच्चै करिकराक्षेपे तडाघात विदुर्बुधा इति ॥

तडित् । स्त्री । विद्युति ॥ ताडयत्यभ्रम् । तड॰ । ताडेर्णिलुक्चेतीति प्रत्यय ॥ कान्तिके ॥

तडित्वान् । पु । वारिदे । मेघे ॥ तडित् सन्त्यस्मिन् । मतुप् ॥ मुस्तके ॥

तण्डक । पु । न । खञ्जने ॥ फेने ॥ समासप्रायवाचि । समस्तपदजातके ॥ गृहदारुणि ॥ तरुस्कन्धे ॥ त्रि । मायाबहुले ॥ तण्डते । तडि ताडने । ण्वुल् ॥ उपघातके ॥

तण्डु । पु । शिवद्वारपालविशेषे ॥

तण्डुरीण । पु । कीटमात्रे ॥ न । तण्डुलोदके ॥ त्रि । वर्वरे ॥ इति हेमचन्द्र ॥

तण्डुल । पु । धान्यादिनिकरे । धान्यादिसारे । चाउल इति चाँवल इति भाषा ॥ तण्डुलो मेहजन्तुघ्न सनवस्थ तिदुर्जर: ॥ ताड्यते । तड आघाते । सानसिवर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुश-स्यादिना निपातनादुलच् प्रत्ययो नुमागमश्च ॥ यद्वा । त्रियन्ते लुप्यन्ते तन्यन्ते ताड्यंते वा इति तण्डुला: ।

घृतप्लुटितनितान्तश्वेतश्च तण्ड लाद्य ॥ विडङ्गे ॥ अल्पमारिषे ॥

तण्डुलपरीक्षा । स्त्री । नवविधदिव्यान्तर्गतदिव्यविशेषे ॥

तण्डुला । स्त्री । मङ्गासमङ्गायाम् ॥ विडङ्गे ॥

तण्डुलाम्बु । न । ज्येष्ठाम्बुनि । तण्डुलोदके ॥

तण्डुलिकाश्रम । पु । तीर्थविशेषे ॥

तण्डुली । स्त्री । यवतिक्ताख्यलतायाम् ॥ शशाण्डुल्याम् ॥ तण्डुलीयशाके ॥

तण्डुलीक । पु । अल्पमारिषे ॥

तण्डुलीयः । पु । मेघनादे । अल्पमारिषे । बहुवीर्ये । सुशाके । चौंलाइ इतिभाषा ॥ तण्डुलीयो लघुः शीतो रूक्ष. पित्तकफास्रजित् । सृष्टमूत्रमलो रुच्यो दीपनो विषहारक. ॥ तण्डुलायचित । विभाषाच विरूपादिभ्य इति छः ॥ विडङ्गतरौ ॥ ताप्ये ॥

तण्डुलीयकः । पु । तण्डुलीयशाके ॥ विडङ्गे ॥ स्वार्थेकन् ॥

तण्डुलीविका । स्त्री । } विडङ्गे ॥
तण्डुलुः । पु । }

तण्डुलेय' । पु । } तण्डुलीयशाके ॥
तण्डुलेर । पु । }

तण्डुलोत्थम् । न । तण्डुलाम्बुनि ॥

तण्डुलोदकम् । न । तण्डुलाम्बुनि ॥ यथा । कण्डनष्टगुणा इत्वा पलं कण्डिततण्डुलात् । भावयित्वा ततो देय तण्डुलोदककर्मणीति वैद्यकपरिभाषा ॥

तण्डुलौघ. । पु । वेणुवंशे ॥ तण्डुलसमूहे ॥

तण्डुल्य. । पु । तण्डुलीयशाके ॥ तण्डुलायचितः । विभाषाचविरूपादिभ्य इतिपश्चयत् ॥

तण्डुलीय. । पु । कीटमात्रे ॥ न । तण्डुलोदके ॥ त्रि । बर्बरे ॥ इतिमेदिनिकर ॥

तत् । अ । हेतौ ॥ तनोति । तनुविस्तारे । क्विप् । गमादीनामितिवक्तव्य नुनासिकलोपे तुक् ॥

ततम् । न । वीणादिवाद्ये ॥ पु । वायौ ॥ त्रि । व्याप्ते ॥ विस्तृते । पृथौ ॥ तन्यते । तनु० । तनिपत्योश्छन्दसीति तनोतेरुत्वम् ॥ तन्यतेस्म वा । तनु० । क्त । अनुदात्तोपदेशेति नलोपः ॥

ततपत्री । स्त्री । कदलीवृक्षे ॥

ततम' । त्रि । बहुषुमध्येएकस्मिन् ॥

ततरः । त्रि । द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् ॥

ततवत् । त्रि । विस्तारयुक्ते ॥

ततः । अ । आदौ ॥ पश्चिमार्थे ॥ आन

कार्य्ये ॥ कथान्तरे ॥ हेतौ ॥ पञ्चम्य र्थे ॥ तस्मात् । पञ्चम्यास्तसिल् । त्यदादित्वम् ॥

ततस्त्य. । त्रि । ततोभवे ॥ तत्सम्बन्धि नि ॥ अव्ययात् त्यप् ॥

तति । स्त्री । श्रेण्याम् ॥

तत्काल । पु । तदात्वे । वर्त्तमानका ले ॥ समासौ कालस्य ॥

तत्कालधीः । त्रि । प्रत्युत्पन्नमतौ । उ पस्थितबुद्धौ ॥ तत्कालेधीर्य्यस्य ॥

तत्क्रिय । त्रि । कर्म्मकारे । वेतन वि नाकर्म्मकारके ॥

तत्पुरुष । पु । समासे ॥ समासौ ख च्यस्व । सखपुरुषो वा ॥

तत्त्वम् । न । याथार्थ्ये । स्वरूपे । अना रोपितस्वरूपे ॥ परमात्मनि । ब्रह्म- णि ॥ ब्रह्मभावे ॥ तदितिसर्वनाम स र्वेञ्च ब्रह्म तस्यनाम तदिति । तद्भा व स्तत्त्व ब्रह्मणो याथात्म्य तत्त्वमिति पूज्यपादानां व्याख्यानम् ॥ आदि मध्यावसानेषु दुःख सर्वमिदं यतः । तस्मात सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवानघेत्युपदेश' ॥ अथाहुर्गौडपा दाचार्या । तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्व दृष्ट्वा तु बाह्यत. । तत्त्वीभूत स्तदारामस्तत्त्वाद प्रच्युतोभवेदिति ॥ तत्त्व चागमसिद्धं मिथ्या कुर्वन्

वादिन ॥ विलम्बितनृत्ये ॥ तन्त्रं तत् । तनु° । क्विप् । अन्येषामपीतिदः । त्वत्यरस्त्युपलक्षणंगीतवाद्ययो ॥ वाद्यप्रभेदे ॥ चेतसि ॥ वस्तुनि ॥ अ वयवाने ॥ पारमार्थिके । धर्मिस्वरू पे ॥ मूलप्रकृत्यादिचतुर्विंशतिषु ॥ मूलप्रकृतिरविकृति र्महदाद्याःप्रकृ तिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तुविका रो न प्रकृति र्न विकृति पुरुषः ॥ त स्वभाव' । त्व. ॥*॥ वेदान्ता बहुतर्क कर्कशमतिग्रस्ता परं मायया भाट्टा कर्मकथाकुला हतधियो द्वैतेऽपि वै- शेषिका. । अन्ये भेदरता विवादवि कला स्ते तत्त्वतो वञ्चिता स्तस्मात् सिद्धमत स्वभावमभयं धीर. परंसंश्र येत् ॥ सत्त्वरजस्तमस्सु ॥ तत्त्वन्तु ना नामुनिभिर्नानाविधमुक्तम् । विस्तर भिया तन्न संगृहीतम् ॥*॥ सर्वस्मिन् दृश्येबाध्यमाने ऽपि तद्बाधाधिष्ठानत्वे नस्वयमबाध्यमान मनारोपितं स्व रूप तत्वमितिविवरणकाराः' । अस्यप र्यायाः अमृत सत्य परमार्थं सतत्व मित्येते एकार्थवाचिन परमार्थ तो ब्रह्मणोवाचका शब्दाइतिभाष्य काराः ॥

तत्त्वज्ञानम् । न । ब्रह्मज्ञाने ॥ पुरुषमू लविशेषे ॥ यथा । प्रमाणप्रमेयसंशय

प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः। इतिगोतमः॥ अनारोपितवस्तुप्रत्यये॥ इदंसर्वं द्वैतजातमद्वितीये चिदात्मन्यात्मनिमायाकल्पिततत्त्वान्मृषैव आत्मैवैक परमार्थसत्य सच्चिदानन्दोऽद्वयोऽहमस्मीतिपरिज्ञाने॥ तत्त्वस्यज्ञानम्॥

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्। न। तत्त्वज्ञानार्थस्यालोचने॥ तत्त्वज्ञानस्याहम्ब्रह्मास्मीतिसाक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वादिसर्वसाधनपरिपाकफलस्य अर्थः प्रयोजनमविद्यातत्कार्यात्मकनिखिलदुःखनिवृत्तिरूप परमानन्दावाप्तिरूपश्च मोक्षः तस्यदर्शनम् आलोचनम्। तत्त्वज्ञानफलालोचनेहि तत्साधनेप्रवृत्तिः स्यात्॥

तत्त्वतः। अ। यथावदर्थे॥

तत्त्वदर्शी। त्रि। वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीले ब्रह्मविदि कृतसाक्षात्कारे॥ तत्त्ववस्तुनोयाथात्म्यम् तद्द्रष्टुंशीलयस्य। णिनिः॥

तत्त्वभावः। पु। नेतिनेतीत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टे विदिताविदिताभ्यामन्यस्मिन्नद्वयस्वभावे॥

तत्त्वविचारः। पुं। भूतार्थचिन्तायाम्॥

तत्त्ववित्-द्। त्रि। स्वरूपविदि। याथात्म्यविदि। ब्रह्मविदि॥ शैवे॥ शैवोहि आत्मविद्याशिवा इति सञ्चेपतस्त्रीणितत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्त्तकानीतिमन्यते॥ तत्त्वस्वरूपसकलसंसारधर्मविलक्षणसच्चित्सुखरूपब्रह्माहमस्मीतिवेत्तिजानातीतितत्त्ववित्॥

तत्पत्नी। स्त्री। हिङ्गुतरुपत्न्याम्॥

तत्पदलक्ष्यार्थः। त्रि। अज्ञानादिसमष्ट्युपाध्युपहिताधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये। चिदेकरसरूपिणि॥

तत्पदवाच्य। त्रि। तत्पदाभिधे॥

तत्पदवाच्यार्थ। त्रि। अज्ञानादिसमष्टि, एतदुपहितसर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यम् एतदनुपहितचैतन्यञ्च तत्त्रयं तप्तायःपिण्डवदेकत्वेनावभासमानं तत्पदवाच्यार्थोभवतीतिव्युत्पादितेर्थे॥

तत्पदाभिध। त्रि। तत्पदवाच्ये॥ मायोपाधिर्जगद्योनिः सर्वज्ञत्वादिलक्षणः। पारोक्ष्यशबल सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः इत्याहुः॥

तत्पदार्थः। पु। जगत्कारणे परमात्मनि॥ यज्जगत्कारणं तत्त्वं तत्पदार्थः स उच्यते॥ तदिति पदस्यअर्थः॥

तत्परः। त्रि। तद्गते॥ आसक्ते॥ तत्

परमुत्तमं यस्य। तेनपूर्यते वा । पृ पालनपूरणयो.। कद्रारप् ॥

तत्परायणः । त्रि । तदासक्ते ॥

तत्पुरुषः । पु । प्रायउत्तरपदार्थप्रधाने समासविशेषे ॥ सच द्वेधा। व्यधिकरणपद. समानाधिकरणपदः सङ्ख्यापूर्वपदश्चेति ॥

तत्फल । पु । कुवलये ॥ कुष्ठाख्योषधौ ॥ चोरनामसुगन्धिद्रव्ये ॥

तत्र । अ । तस्मिन् । सप्तम्यर्थे ॥ सप्तम्यास्त्रल् ॥ तस्यामवस्थायाम् ॥

तत्रत्य । त्रि । तत्रभवे ॥ अव्ययात्त्यप् ॥

तत्रभवान् । त्रि । श्लाघ्ये । पूज्ये ॥ इतराभ्योपिदृश्यन्त इतिप्राग्दीव्यतीय. प्रथमार्थेत्रल् । सुप्सुपेतिसमास. ॥

तथा । अ । साम्ये ॥ अभ्युपगमे ॥ पृष्टप्रतिवाक्ये॥ समुच्चये ॥ निश्चये ॥ तेन प्रकारेण । प्रकारवचनेथाल् । विभक्तित्वात् त्यदाद्यत्वम् ॥

तथागत । पु । बुद्धमुनौ । सुगते ॥ तथा सत्यंगत ज्ञानं यस्य यथापुनरावृत्तिर्नभवति तथा तेनप्रकारेण गत इति तथागतः । सुप्सुपेतिसमासः । तथाच सुगतिसाधकताप्योक्ता भवति । तदुक्तंबौद्धागमे । यथागतास्ते सुनय. शिवांगतिं तथागतःसोपि ततस्तथागतइति ॥ त्रि । प्रक्रान्तगतिशालिनि ॥ तथाभूते ॥

तथाच । अ । पूर्वोक्तार्थदृढीकरणे ॥

तथाहि । अ । निदर्शने ॥ प्रसिद्धमेवेत्यर्थे ॥ तथाच हिच ॥

तथैव । अ । तद्वदेवेत्यर्थे ॥

तथ्यम् । न । सत्ये । ऋते ॥ त्रि । तद्वति ॥ तथासाधु । तत्रसाधुरितियत् ॥

स । त्रि । पूर्वोक्ते । बुद्धिस्थस्य परामर्शे । सो° इतिभाषा ॥ तद्देशकालावस्थादौ दृष्ट स इति कथ्यते ॥ विप्रकृष्टविषये ॥ स्त्री । सा ॥ न । तत् तद् । सत्यज्ञानादिलक्षणलक्षितस्य तत्त्वमस्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो नाम्नि ॥ यथा । तदित्यनभिसन्धाय फलंयज्ञतप क्रियाः । दानक्रियाश्चविविधा. क्रियन्तेमोक्षकाङ्क्षिभिरिति॥ तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्य अनभिसन्धायचकर्मणः फलमित्यर्थ. ॥ तनोति । तनु° । त्यजितनियजिभ्यो डिदित्यदिः ॥

तदनन्यत्वम् । न । तदभिन्नत्वे ॥ तस्मात अनन्यत्वं नाम पृथक्सत्ताराहित्यम् ॥

तदन्यबाधितार्थप्रसङ्ग । पु दोषविशेषे ॥ यथा । धूमो यदि वह्निव्यभि

चारी स्यात्तदिक्रियो न स्यादि-
त्यादि' ॥

तदर्पणम् । न । वस्तुनःप्रत्यर्पणे । प्रति
दाने । स्थापिते निक्षेपार्पण ॥ त-
स्य अर्पणम् ॥

तदा । अ । तस्मिन् काले ॥ तदोदाच
॥ सर्वैकान्येति वा दा ॥

तदात्मा । पु । तत्स्वरूपे ॥ तस्यात्मा ॥

तदात्वम् । न । वर्त्तमानकाले ॥ त
देत्यस्यभाव । तस्यभावस्त्वतलौ ॥

तदादि । त्रि । तदाप्रभृतौ ॥ सकाल
आदिर्यस्य यस्मिन्वा ॥

तदानीम् । अ । तस्मिन्काले । तदार्थे
॥ तदोदाच । दानीम् ॥

तदामुखम् । न । आरम्भे ॥

तदेष । त्रि । सद्दोषा प्रत्ययवेवे
त्यर्थे ॥

तद्गत । त्रि । तत्परे ॥

तद्गतमानस । त्रि । एकाग्रचित्ततये
ष्टगतान्तःकरणे ॥

तद्गुण । पु । काव्यालङ्कारप्रभेदे ॥
स्वमुत्सृज्य गुणं योगा दत्युज्ज्वल
गुणस्य यत् । वस्तु तद्गुणतामेति भ
ण्यते सतु तद्गुण ॥ वस्तुतिरस्कृत
निजरूपकेनापिसमीपगतेनप्रगुणत
या स्वगुणसम्पदा परस्य तत्प्रतिभा
समेव यत् समासादयति स तद्गुणः

। तस्याऽप्रकृतस्य गुणोऽस्यास्तीति ।
उदाहरणम् । विभिन्नवर्णा गरुडा
ग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुर
न्त्या । रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वा
मानन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥ अत्र
रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तद्रूपे
क्षयात्र हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णता ॥

तद्ग्रह । त्रि । तदभिनिवेशे ॥ तस्मिन्
ग्रहस्तद्ग्रह ॥

तद्दिनम् । अ । दिनमध्ये ॥ प्रतिदिने
इति हेमचन्द्र' ॥ न । पूर्वोक्तदिने ॥

तद्धन' । त्रि । कृपणे ॥ इति हेम.

तद्धर्मा । पु । विनापिशीलेन स्वधर्मो
यमिति य' प्रवर्त्तते सतद्धर्मा ॥

तद्धित । पु । वृत्तिविशेषे । तद्धिताद्
यधिकारविहितप्रत्ययेषु ॥ तेचद्वि
विधा' । प्रकृत्यर्थभिन्नार्था' स्वार्थिका
श्च ॥ तेभ्य प्रयोगेभ्योहित: ॥

तद्वत् । त्रि । पूर्वोक्तवति ॥ सयथास्ति
। मतुप् ॥ तत्सदृशे ॥ तेनतुल्ये ॥
तुल्यार्थे वति. ॥

तद्वला । स्त्री । वाणविशेषे ॥ इति हेम
चन्द्र' ॥

तद्बुद्धि' । स्त्री । परमात्मसाक्षात्कार
परायांबुद्धौ ॥ त्रि । सर्वदा निर्वीज
समाधिभाविकृतसाक्षात्कारे ॥ त
स्मिन् ज्ञानप्रकाशिते परमात्मतत्त्वे

सच्चिदानन्दघने एव बाह्यसर्वविषयपरित्यागेन साधनपरिपाकात् पर्यवसिता बुद्धिरन्तःकरणवृत्ति सा त्वाकारलक्षणायस्य स तथा ॥

तनय । त्रि । पुत्रे ॥ तनोति कुलम् तन्यते वा । तनु० । वस्मिमसितनिभ्य कयन् ॥

तनया । स्त्री । दुहितरि । पुत्र्याम् ॥ टाप् ॥ चक्रकुल्यायां लतायाम् ॥ घृतकुमार्याम् ॥

तनिका । स्त्री । तनी इति भाषाप्रसिद्धे बन्धनरज्जौ ॥ यथा । वितानतनिका ॥

तनिमा । पु । तनुत्वे । तानवे ॥ तनोर्भाव । पृथ्वादित्वात् इमनिच् ॥

तनिष्ठ । त्रि । क्षुद्रे ॥ अयमेषामतिशयेनतनु । अतशायने इष्ठन् ॥

तनीयान् । त्रि । अल्पे ॥ अयमनयोरतिशयेन तनु । द्विवचनविभज्येतीयसुन् ॥

तनु । स्त्री । काये । शरीरे ॥ त्वचि ॥ स्त्रियाम् ॥ तन्व्याम् ॥ वोतोगुणवचनादिति पाक्षिको ङीषभाव. ॥ त्रि । अल्पे ॥ विरले ॥ कृशे ॥ तनोति तन्यतेवा । तनु० । भृमृशीत्यु ॥ सूक्ष्मे ॥

तनुकम् । न । त्वचे ॥ तनुत्वच इति

यावादिषु पाठात् कन ॥

तनुक्षीर. । पु । आम्रातके ॥

तनुच्छद । पु । वर्मणि ॥ तनुश्छाद्यते ऽनेन । छद० । पुंसिसंज्ञायामिति घ ॥

तनुच्छाय । पु । जालवर्वुरकवृक्षे ॥ ॥ स्त्री । न । शरीरच्छायायाम् ॥ तनोश्छाया । विभाषासेनेति वा क्लीवत्वम् ॥

तनुज । पु । पुत्रे ॥ तनोर्जात । ड ॥

तनुजा । स्त्री । पुत्र्याम् ॥ टाप् ॥

तनुत्रम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ तनुस्त्रायते । चैङ्० । आतोनुपेतिक ॥

तनुत्राणम् । न । कवचे । तनुत्रे ॥ शरीररक्षणे ॥

तनुत्वचा । स्त्री । क्षुद्राग्निमन्थे ॥

तनुपत्र । पु । इङ्गुदीवृक्षे ॥

तनुभस्त्रा । स्त्री । नासिकायाम् ॥ तनोर्भस्त्रेव ॥ तन्वगांचर्मप्रसेविकायाम् । छोटी भाथी इति छोटीमसक इतिच भाषा ॥

तनुभृत् । पु । जीवे ॥

तनुमध्या । स्त्री । गायत्रीछन्द प्रभेदे ॥ त्यौचेत्तनुमध्या । य० । मूर्त्तिर्मुरशत्रोरत्यद्भुतरूपा । आस्तां ममचित्ते नित्यं तनुमध्या ॥

तनुरस । पु । घर्मे । स्वेदजले ॥ अल्प

रसे ॥ त्रि । तद्विशिष्टे ॥

तनुरट् । न । रोमणि ॥

तनुरुहम् । न । तनुरुहे ॥ त्रि । तनौ रूढे ॥

तनुवात । पु । नरकविशेषे ॥

तनुत्राणम् । न । वर्मणि । सन्नाहे ॥ तनुं शृणोति आवृणोति आच्छादयति । कृत्० । कर्मण्यण् ॥

तनुबीजः । पु । राजबदरे ॥

तनुव्रण । पु । वल्मीकरोगे ॥

तनुः । न । शरीरे ॥ तनोति तन्यते वा । तन० । अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् इत्युसिप्रत्यय । तनुषी तनूंषि ॥

तनुसञ्चारिणी । स्त्री । बालिकायाम् ॥

तनुसर । स्वेदे ॥ तनोः सरति । सृ० । अच् ॥

तनूः । स्त्री । काये । शरीरे ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । भृमृशीत्यु । प्राणिजातेरित्यूङ् ॥ कृषिचमितनिधनीत्यूर्वा ॥

तनूकृत । त्रि । तष्टे । सूक्ष्मीकृते ॥ अतनुस्तनुरकारि । कृभ्व क्त ॥

तनूज । पु । पुत्रे ॥ त्रि । शरीरजे ॥ तन्वाःजात । पञ्चम्यामितिड ।

तनूजनि । पु । पुत्रे ॥ तन्वा जनिर्यस्य ॥

तनूजा । स्त्री । पुत्रिकायाम् ॥ टाप् ॥

तनूनपम् । न । आज्ये । घृते ॥ तन्वा जनकृशं पाति । पा० । क. ॥

तनूनपात् । पु । अग्नौ । पावके ॥ तनूं शरीरं न पातयति । नभ्राण्नपादितिनिपातित । तनूनपातौ । तनूनपात ॥ तनूः स्वस्वरूप न पाति नश्यति । आशुविनाशित्वात् इति तनूनपाच्छब्दन्त । उगिदचामितिनुमि तनूनपान् तनूनपान्तौ तनूनपान्त इतिवा ॥ तन्वा जनकृश पाति । तनूनप घृतादि तत् अत्ति । अदोऽन न्न इतिविट् । तनूनपात् तनूनपादौ तनूनपाद इतिवा ॥ चित्रके ॥

तनूरुहम् । न । रोमणि ॥ पक्षिपक्षे । पतत्रे ॥ पुत्रे ॥ तन्वा रोहति । रुह० । इगुपधेतिक. । मू०कोषः ॥

तनूह्रद. । पु । पायौ । गुदे ॥

तन्ति. । स्त्री । प्रसारितरज्ज्वाम् ॥ दामन्याम् ॥

तन्तु । पु । सूत्रे ॥ ग्राहे ॥ अपत्ये ॥ सन्ततौ ॥ तनोति तन्यते वा । तनु० । सितनीतितुन् ॥

तन्तुकाष्ठम् । न । तूल्याम् । ताँतका काठ इति भाषा ॥

तन्तुकी । स्त्री । नाड्याम् ॥

तन्तुकीट । पु । कोषकारे । गुटिपोका इतिगौड भाषा । रेशमकाकीडा

इति भाषा ॥

तन्तुण । पुं । ग्राहे । हाँगर इति गौ ड भाषा ॥

तन्तुनाग । पु । ग्राहे ॥

तन्तुनाभ । पु । लूतायाम् ॥

तन्तुनिर्य्यास । पु । तालवृक्षे ॥

तन्तुपर्व्व । न । परमेश्वरोपवीतदानतिथौ । श्रावण्या पूर्णिमायाम् ॥

तन्तुभ । पु । सर्षपे ॥ तन्तुना भाति । भा० । सुपीतिक ॥ वत्से ॥

तन्तुरम् । न । } मृणाले ॥
तन्तुलम् । न । }

तन्तुली । स्त्री । सितापाके । चासनी इतिभाषा ॥

तन्तुवाप । पु । तन्त्रवाये । कुविन्दे ॥ तन्तून् वपति । टुवप्० । कर्म्मण्यण् ॥

तन्तुवाय । पु । लूतायाम् ॥ तन्तून् वयति । वेञ्० । ह्वावामश्चेत्यण् ॥ तन्त्रवाये । कुविन्दे । कोली इति ताँती इति च भाषा ॥

तन्तुविग्रहा । स्त्री । कदल्याम् ॥

तन्तुशाला । स्त्री । गर्त्तिकायाम् । तन्तुवपनगृहे ॥ तन्तूनां शाला ॥

तन्तुसन्ततम् । न । ऊते । स्यूते । बुना कपड़ा इतिभाषा ॥

तन्तुसार । पुं । गुवाकवृक्षे ॥

तन्त्रम् । न । कुटुम्बकृत्ये ॥ सिद्धान्ते ॥

उत्तमौषधे ॥ प्रधाने ॥ तन्तुवाये ॥ परिच्छदे ॥ हेतौ ॥ उभयार्थ प्रयोजके । उभयोर्हेशेनसकृत्प्रवृत्तौ ॥ इतिकर्त्तव्यतायाम् ॥ राष्ट्रे ॥ परच्छन्दे ॥ करणे ॥ व्यर्थसधके ॥ तन्तौ ॥ स्वराष्ट्रचिन्तायाम् ॥ परिजने ॥ वापसाधने । तन्तुवायशलाकायाम् ॥ तन्यन्ते तन्तवो ऽस्मिन । ष्ट्रन् ॥ प्रबन्धे ॥ शपथे ॥ धने ॥ गृहे ॥ वपनसाधने ॥ कुले ॥ श्रुतिशाखाविशेषे ॥ शास्त्रविशेषे ॥ तस्यलक्षण यथा । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णयएवच । देवतानाञ्च सस्थान तीर्थाना चैव वर्णनम् ॥ तथैवाश्रमधर्मश्चविप्रसस्थानमेवच । सस्थानञ्चैवभूतानां यन्त्राणाञ्चैवनिर्णय ॥ उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तरूणांकल्पसञ्ज्ञितम् । संस्थान ज्योतिषां चैव पुराणाख्यानमेवच ॥ कोषस्य कथनञ्चैव व्रतानांपरिभाषणम् । शौचाशौचस्यचाख्यान नरकाणाञ्चवर्णनम् ॥ हरचक्रस्य चाख्यान स्त्री पुंसोश्चैवलक्षणम् । राजधर्मो दानधर्मो युगधर्म स्तथैव च ॥ व्यवहार कथ्यतेच तथाचाध्यात्मवर्णनम् । इत्यादिलक्षणैर्युक्त तन्त्रमित्यभिधीयते ॥ * ॥ अथतस्य माहात्म्यम् । विष्णुर्वरिष्ठोदेवाना ह

तन्त्रम्

ह्रानामुदधिस्तथा। नदीनाञ्चयथा गङ्गा पर्वतानांहिमालय ॥ अश्वत्थ सर्ववृक्षाणां राज्ञामिन्द्रोयथावर। देवीनाञ्चयथादुर्गा वर्णानां ब्राह्मणोयथा॥ तथासमस्तशास्त्राणां तन्त्रशास्त्रमनुत्तमम्। सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वैवेदसम्मितम्॥ कीर्त्तनदेवदेवस्य हरस्यमतमेवच। पावनं श्रद्दधानानामिहलोकेपरत्रचेति॥ तच्च चतुःषष्टिसंख्यकम्। यथा। सिद्धीश्वरं महातन्त्रं कालीतन्त्रं कुलार्णवम्। ज्ञानार्णवनीलतन्त्रं फेत्कारी तन्त्रमुत्तमम्॥ देव्यागमम् तराख्यं श्रीक्रम सिद्धियामलम्। मत्स्यसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसारस्वतं तथा॥ वाराहीतन्त्रं देवेशि योगिनीतन्त्रमुत्तमम्। गणेशविमर्षिणी तन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम्॥ चामुण्डाख्यं महेशानि मुण्डमालाख्य तन्त्रकम्। हंसमाहेश्वरं तन्त्रं निरुत्तरमनुत्तमम्॥ कुलप्रकाशकं देविकल्पं गान्धर्वकंशिवे। क्रियासारं निबन्धाख्यं स्वतन्त्रंतन्त्रमुत्तमम्॥ सम्मोहनं तन्त्रराजं ललिताख्यं तथाशिवे। राधाख्यं मालिनी तन्त्रं रुद्रयामलमुत्तमम्॥ बृहत्श्रीक्रमतन्त्रञ्च गवाक्षं सुकुमुद्विनी। विशुद्धेश्वरतन्त्रञ्च मालिनीविजयं तथा॥ समयाचारतन्त्रञ्च भैरवीतन्त्रमुत्तमम्। योगिनी हृदयं तन्त्रं भैरवं परमेश्वरि॥ सनत्कुमारकं तन्त्रं योनितन्त्रं प्रकीर्त्तितम्। तन्त्रान्तरञ्च देवेशि नवरत्नेश्वरं तथा॥ कुलचूडामणितन्त्रं भावचूडामणीयकम्। मन्त्रदेवप्रकाशञ्च कामाख्यानामकं तथा॥ कामधेनु कुमारीच भूतडामरसंज्ञकम्। मालिनीविजयं तन्त्रं यामलं ब्रह्मयामलम्॥ विश्वसारं महातन्त्रं महाकालं कुलामृतम्। कुलोड्डीशं कुब्जिकाख्यं यन्त्रचिन्तामणीयकम्॥ एतानितन्त्ररत्नानि सफलानियुगेयुगे। कालीविलासकादीनि तन्त्राणि परमेश्वरि॥ कालकल्पे सुसिद्धानि अश्वक्रान्तासु भूमिषु। महाचीनादितन्त्राणि कलिकल्पे महेश्वरि॥ सुसिद्धानि वरारोहे रथक्रान्तासु भूमिषु इति सिद्धिसारस्वतम्॥ *॥ अपिच। चतुःषष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनि पार्वति। सफलानीह वाराहे विष्णुक्रान्तासु भूमिषु॥ कल्पभेदेन तन्त्राणि कथितानिच यानिच। पाषण्डमोहनायैव विफलानीह सुन्दरीति महाविश्वसारतन्त्रम्॥ वि। आयत्ते

॥ साङ्ख्यादिशास्त्रविशेषे ॥ तन्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति व्युत्पत्तेः ॥ तननम् । तन्यतेऽनेन वा । तनु० । ष्ट्रन् ॥ यद्वा । तन्त्रणम् । तन्त्र्यते वा । तत्रि कुटुम्बधारणे । घञ् ॥

तन्त्रकम् । न । अनाहते । नवीनवस्त्रे ॥ तन्त्रादचिरापहृते इति साधु ॥

तन्त्रकाष्ठम् । न । तन्त्रवायस्य तुर्याम् ॥

तन्त्रता । स्त्री । अनेकमुद्दिश्य सकृत्प्रवृत्तौ ॥ यथा । आग्नेयाष्टकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागानां प्रयाजा आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयागाग्नीषोमीयैकादशकपालयागानां प्रयाजाः सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकारः सिद्ध्यति । तथा नानाब्रह्मवधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते ब्रह्मवधजन्यपापनाशः । तन्त्रता चाहेतुश्च । अदृष्टार्थैकजातीयकर्मणां कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्ध्यवैधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति । एवञ्च स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि । पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिदर्शिते इति विष्णूक्तम् । अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चनेति दक्षोक्तञ्च क्रियाङ्गस्नानकर्तृसंस्कारद्वारैव तद्धि न कर्त्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्मैककर्त्तव्यम् । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

तन्त्रवाप । पु । तन्त्रवाये ॥ तन्तवो वितन्यन्ते यत्र तत् तन्त्रम् । तद्वपति । टुवप० । कर्मण्यण् ॥

तन्त्रवाय । पु । कुविन्दे ॥ वर्णसङ्करजातिरयम् ॥ अस्योत्पत्तिर्यथा । ताम्रकुट्टाच्छङ्खकार्यां मणिकारश्च जायते । मणिकारात् ताम्रकुट्यां मणिबन्धो व्यजायत ॥ मणिबन्धान्मणिकार्यां तन्त्रवायाश्च जज्ञिरे । इति पराशरपद्धति ॥ तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिन् । तत् तन्त्रम् । तद्वयति । वेञ्० । ह्वावामश्चेति कापवादोऽण् ॥

तन्त्रिका । स्त्री । गुडूच्याम् ॥ तन्त्रयते । तत्रि० । ण्वुल् ॥ तन्त्र्येव वा । कन् । ह्रस्व ॥

तन्त्रिपालक । पु । जयद्रथनृपे ॥

तन्त्री । स्त्री । वीणागुणे ॥ अमृतायाम् । गुडूच्याम् ॥ देहशिरायाम् ॥ नाड्याम् ॥ रज्ज्वाम् ॥ नदीविशेषे ॥ युवतीप्रभेदे ॥ वीणाप्रभेदे । तन्त्रयते । तत्रि० । अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः ॥

तन्द्रा । स्त्री । निद्रायाम् ॥ आलस्ये । प्रमीलायाम् ॥ तस्या निदानलक्षणम् । यथा । तमोवातकफात् तन्द्रेति ॥ इन्द्रियार्थेष्वसंवित्तिर्गौर

वं जृम्भणं क्लमः । निद्रास्येव यस्ये च्छा तस्य तन्द्रीं विनिर्दिशेदिति ॥ निद्रायां प्रवृत्तस्य क्लमाभावः । तन्द्रायान्तु प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥ तत् राति । तत्पूर्वाद्रातेरातोऽनुपेतिकः । टाप् ॥ तत् द्राति वा । द्राकुत्सायाङ्गतौ । स्पृषिङ्गदीर्घ्या दिना तदोनान्तत्वं निपात्यते ॥ निद्रातन्द्रेतिवा निपात्यते ॥ तन्द्राच सुखस्य भार्या निद्रायाः कन्या प्रीतेर्भगिनी । यथा । निद्राकन्याच तन्द्रा सा प्रीतिरन्यासुखप्रिये । याभ्यांव्याप्तं जगत्सर्वं विधिपुत्रविधेर्विधाविति ॥

तन्द्रालु । त्रि । निद्राशीलो ॥ तत् द्राति । द्रा० । स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्यश्चालुजितितच्छीलादिषु आलुच् । तच्छब्दस्य नान्तत्वं समासश्च निपात्यते ॥

तन्द्रि । स्त्री । आलस्ये ॥ निद्रायाम् ॥ तन्द्राया करणम् । तत्करोतीतिणच् न्तादिच ॥ यद्वा । तदि मोचोधातु ॥ तस्मात् वङ्क्यादयश्चेत्यौणादिकः क्रिन् ॥

तन्द्रिका । स्त्री । तन्द्र्याम् ॥

तन्द्रित । त्रि । अलसे ॥ तन्द्रा सञ्जाता अस्य । ता० इतच् ॥

तन्द्री । स्त्री । अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्ये । प्रमीलायाम् ॥ तन्द्र्या कृदिकारादिति ङीष् ॥ तत् राति वा । आतोऽनुपेतिकः । गौ० ङीष् ॥ तत् द्राति वा । द्रा० । निद्रातन्द्रेति तदोनान्तत्वं निपात्यते ॥

तन्निष्ठ । त्रि । सर्वकर्मसन्न्यासेन ब्रह्मात्मैक्यविचारपरे ॥ तस्मिन्नेव ब्रह्मणि सर्वकर्मानुष्ठानविक्षेपनिवृत्त्या स्थितिर्यस्येत्यर्थः ॥ तस्मिन्स्थिते ॥

तन्मय । त्रि । तद्भावभाविते ॥ अभेदे ॥

तन्मात्र । न । शब्दादीनां सूक्ष्मेषु । शब्दतन्मात्राणि स्पर्शतन्मात्राणीत्यादिपदवाच्येषु ॥ नत्वेषां शान्तादिविशेषोऽस्ति । यथोक्तं विष्णुपुराणे । तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा तेन तन्मात्रता स्मृता । तन्मात्राण्यविशेषाणि अविशेषास्ततो हि ते ॥ न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिण इति ॥ सा मात्रा यस्मिन् तत् । त्रि । तावन्मात्रे ॥

तन्यतु । पु । वायौ ॥ निशि ॥ तनोति । तनु० । कृतन्यञ्जीत्यादिना यतुच् ॥ तन्यतुर्गर्जितमिति तन्यतुरशनिरिति च वेदभाष्यम् ॥

तन्ववस्था । स्त्री । अभिव्यक्तस्यापि सत्कार्ये ऽसामर्थ्यात् कार्याजनने ॥

तन्वि । स्त्री । पृश्निपर्ण्याम् ॥

तन्वी । स्त्री । कृशाङ्ग्याम् ॥ वोतोगुणवचनादिति ङीष् । तनुशब्दस्तनुत्वगुणमुक्त्वा तद्द्रव्यमभिधत्त इति गुणवचनः ॥ शालपर्ण्याम् ॥ सङ्कृतिसतके चतुर्विंशत्यक्षरात्मके वृत्ते ॥ भूतमुनीनैर्यतिरिह भतना स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ॥ यथा । माधवमुग्धे मधुकरविरुते कोकिलकूजितमलयसमीरे । कम्पमुपैति मलयजसलिले प्लावनतोऽप्यविरतमनङ्गदाहा ॥ पद्मपलाशैर्विरचितशयने देहजसञ्ज्वरभरपरिदूने । निश्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानविलीनवनिवसति तन्वी ॥ इति ॥

तपः । पु । ग्रीष्मे । ज्येष्ठाषाढयोः ॥ तपति । तपसन्तापे । पचाद्यच् ॥

तपःकरः । पु । तपस्वीमत्स्ये ॥ त्रि । तपस्याकारके ॥

तपःक्लेशसहः । त्रि । दान्ते ॥ तपसां क्लेशः । सहते । षह० । अच् । तपःक्लेशस्य सहः ॥

तपःस्थः । त्रि । तपसि स्थिते ॥ सुपिस्थ इति कः ॥

तपस्विनी । स्त्री । काश्याम् ॥

तपती । स्त्री । छायानामसूर्यपत्न्याम् ॥ सूर्यसुतायाम् ॥ नदीविशेषे ॥

तपन । पु । सवितरि ॥ अरुष्करे । भल्लातवृक्षे ॥ निरयान्तरे ॥ ग्रीष्मे ॥ अर्कवृक्षे ॥ क्षुद्राग्निमन्थवृक्षे ॥ सूर्यकान्तमणौ ॥ तापे ॥ तपति । तप० । ल्यु ॥

तपनच्छद । पु । आदित्यपत्रवृक्षे ॥

तपनतनया । स्त्री । यमुनायाम् ॥ तपनस्य तनया ॥ शमीवृक्षे ॥

तपनमणि । पु । सूर्यकान्तमणौ ॥

तपनात्मजा । स्त्री । गोदावरीनद्याम् । यमुनायाम् ॥ तपनस्य आत्मजा ॥

तपनी । स्त्री । गोदावर्याम् ॥

तपनीयम् । न । स्वर्णे ॥ तप्यतेऽनेन । तप० । कृत्यल्युट इत्यनीयर् ॥

तपनीयकम् । न । सुवर्णे ॥

तपनेष्टम् । न । ताम्रे ॥

तपाः । पु । माघमासे ॥ शिशिरे ॥ तपत्यस्मिन् । तप० । असुन् ॥

तपः । न । जनलोकोपरिवर्त्तिनि लोकविशेषे ॥ यथा । तपोऽर्ककोटिर्यत्रास्ते महायोगी सनन्दन । ऋभुः सनत्कुमारश्च सनकश्च महातपा इति ॥ ज्ञानादिलक्षणेऽन्तःशि ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणादृष्ट्या तपस्याज्ञापयती युक्तः ॥ आलोचने ॥ ज्ञाने ॥ स्वधर्मे । स्वाश्रमविहितकर्मणि ॥ वेधक्लेशजनकेकर्मणि ॥ नवमभवने ॥ कामानश

ने ॥ तपोनानशनात्परम् ॥ क्षुत्पिपासाशीतोष्णादिद्वन्द्वसहने ॥ चित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनियमोपासनादिकर्म्मणि ॥ काष्ठमौनाकारमौनादिव्रते ॥ कायेन्द्रियमनसां समाधाने ॥ शास्त्रीयमार्गेण कायेन्द्रियमनसां शोषणे ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणप्राजापत्यादिरूपे प्रायश्चित्ते ॥ अशाश्वि ज्वलतसमिधारोहणादौ ॥ वानप्रस्थाश्रमधर्मे ॥ तच्च शारीरादिभेदात्त्रिविधम् । यथा । देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते ॥ तदपि सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधं यथा । श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत् त्रिविधं नरैः । अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् । क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥ मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतमिति ॥ मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च ह्यैकाग्र्यं परमन्तपः ॥ ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणम् । वैश्यस्य तु तपो वार्त्ता तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ तपनम् तप्यतेऽनेन वा । तप० । तपति ईष्टे । तप ऐश्वर्य्ये वा । असुन् ॥

तपसः । पु । चन्द्रे ॥ तपति । तप० । अत्यविचमितमिनमीत्यादिना ऽसच् ॥ पक्षिणि ॥

तपस्तक्षः । पु । इन्द्रे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

तपस्थः । त्रि । तपसि स्थिते ॥ सुपिस्थ इति कः । खर्परे शरीति पाक्षिको विसर्गलोपः ॥

तपस्यः । त्रि । फाल्गुने मासि ॥ अर्जुने ॥ तपसि साधुः । तत्र साधुरिति यत् ॥ न । कुन्दपुष्पद्रुमे ॥

तपस्या । स्त्री । नियमस्थितौ । व्रतचर्यायाम् । तपश्चर्यायाम् ॥ तपश्चरति तपस्यति । कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्त्तिचरोरिति क्यङ् । तपस्यति इति तपस्या । अप्रत्ययादिति स्त्रियामप्रत्ययः । टाप् ॥

तपस्वी । त्रि । तापसे । पारिकाङ्क्षिणि ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादितपःप्रधाने वानप्रस्थादौ ॥ अनुकम्प्ये । दीने ॥ प्रशस्ततपसि ॥ तपोऽस्यास्ति । तपस्सहस्राभ्यामिति विनिः ॥ पु । ना

रुद्दे ॥ घृतकाण्डे ॥ तपस्यामाघ इति गौडभाषा प्रसिद्धे मत्स्ये। चे छके ॥ इतिराजनिर्घण्ट.॥

तपस्विनी । स्त्री । तपोयुक्तायाम् ॥ जटामांस्याम् ॥ कटुरोहिण्याम् ॥ महाश्रावणिकायाम् ॥ सन्तापयत्याम् ॥ कर्मेभ्यइतिङीप् ॥

तपस्विपत्र' । पु । दमनकवृक्षे ॥

तपात्यय' । पु । वर्षाकाले ॥ तपस्यात्ययो यस्मिन् ॥

तपित' । त्रि । तप्ते। तपा इतिभाषा॥

तपिनी । स्त्री नक्षत्रे ॥

तपुः । न । सूर्ये ॥ अग्नौ ॥ शत्रौ ॥ तपति । तप० । अर्त्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्योनिदितिउसि'। तपुषी तपूंषि ॥

तपोधन, । पु । तापसे । तपस्विनि ॥ दमनकवृक्षे ॥ तपोधनयस्य ॥

तपोधना । स्त्री । मुण्डीर्याम् ॥

तपोनिष्ठ । पु । सदाध्ययननिष्ठे तापसविशेषे ॥

तपोयत्न । पु । तपस्विनि ॥ कृच्छ्रचान्द्रायणादितपएवयत्नो ऽस्य ॥

तपोवट, । पु । ब्रह्मावर्त्तदेशे ॥

तपोवनम् । न । गुह्यकलोकवासफलके तीर्थविशेषे॥

तप्त' । त्रि । प्रज्वलिते ॥ तप्यतेस्म। तप०। क्त' ॥ तापयुक्ते । सन्तापिते॥

तप्तकम् । न । तवा इति लोकप्रसिद्धे पोलिकादिसाधने ॥

तप्तकुम्भ । पु । नरकविशेषे ॥

तप्तकृच्छ्र' । पु । व्रतविशेषे ॥ यथा । तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् । प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान् सकृत्स्नायी समाहित'इति ॥ अथ पराशरोक्तो विशेष ॥ यथा । षट्पलन्तु पिबेदम्भ स्त्रिपलन्तु पय पिबेत् । पलमेकंपिबेत्सर्पिस्तप्तकृच्छ्रं विधीयते। इति ॥ पयोघृतमुदक वायुत्र्यप्रतित्र्यहं पिबेत् सततप्तकृच्छ्र । इति गौतम ॥

तप्तपाषाणकुण्डम् । न । नरक विशेषे ॥

तप्तबालुक । पु । नरकविशेषे ॥

तप्तमासकम् । न । पुण्यपापयो परीक्षाविशेषे ॥

तप्तमुद्रा । स्त्री । शरीरधार्याग्नितप्तधातुमयभगवदायुधचिह्ने ॥ यथा । आषाढशुक्लद्वादश्यां कृत्वोपवासति । वैष्णव पारणं कृत्वा तप्तमुद्राश्च धारयेत् ॥ ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्य शूद्रश्चैकान्तितद्वये । कुर्वन्त्यापेक्षा तप्तमुद्राभि र्देह मङ्कयेत् ॥ * ॥ तप्तमुद्राधारणनिष्यतोक्ता वायुपुराणे । अग्निनैवचसन्तप्त चक्र

माहाय वैष्णव । धारयेत् सर्ववर्णा ना हरिसालोक्यसिद्धये ॥ ब्रह्माण्डे । कृत्वा धातुमयीं मुद्रां तापयित्वा स्व कांतनुम् । चक्रादिचिह्नितां भूप धारयेद्वैष्णवोनरः ॥ नारदीयपञ्चरात्रे । द्वादशारन्तु षट्कोणं वलयत्रयसंयुतम् । हरेः सुदर्शनं तप्तं धारयेत् तद्विचक्षणः ॥ सौपर्णे च श्रीभगवद्गरुडसंवादे तप्तमुद्राप्रकरणे । गरुडमन्त्रविशेषेण सर्ववर्णेष्वयंविधिः । विप्रोवा क्षत्रियोवापि वैश्यः शूद्रस्तथैवच ॥ भाष्ये । अग्निहोत्रं यथानित्यं वेदस्याध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तथैवेदं तप्तचक्रादिधारणम् ॥ किञ्च तत्रैवोत्तरखण्डे श्रीशिवोमासंवादे । शङ्खचक्राङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणो बाहुमूलयोः । हुताग्निनैवसन्तप्य सर्वपापापनुत्तये ॥ चक्रवा शङ्खचक्रौवा तथा पञ्चायुधानिवा । धारयित्वैवविधिवद् ब्रह्मकर्मसमारभेत् ॥ * ॥ किञ्चतत्प्रसङ्गएव । अधृत्वाविधिना चक्रं ब्राह्मणः प्राकृतो भवेत् । किञ्च । न तस्यकिञ्चिद्दर्शीयाद् पिक्रतुसहस्रिणः । सर्ववेदविदो वापि सर्वशास्त्रविशारदः । अधृत्वाविधिना चक्रं ब्राह्मणः पतितो भवेत् ॥ किञ्च । तप्तेनैवाङ्कनं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः । श्रौतस्मार्तादिसिद्ध्यर्थं मन्त्रसिद्ध्यै तथैवच ॥ हरेः पूजाधिकारार्थं चक्रं धार्यं विधानतः । वैष्णवत्वस्यसिद्ध्यर्थं भक्तिसिद्ध्यै विशेषतः ॥ किञ्च । उपवीतादिवद्धार्यः शङ्खचक्रादयस्तथा । ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य विशेषतः ॥ * ॥ अथ । यो हवैसुश्लोकमौले धर्मानन्तुतिष्ठमानोऽग्निनाचक्रं धत्ते । अग्निर्वैसहस्रारः सहस्रारो नेमिर्नेमिना तप्तेन सायुज्यं सलोकतामाप्नोतीत्यादयः श्रुतयो बह्व्य उदाहृताः सन्ति-वेङ्कटाचार्यादिभिः । तद्भिन्नानि पुराणवचनानि चैतानि गौरवभिया न लिखितानि । मन्वादिस्मृतिषु रामायणभारतादिष्वदृष्टत्वात् मन्वर्थविपरीताया स्मृतेरप्रशस्तत्वाच्च ॥

तप्तकृच्छ्रम् । न । दैत्ये ॥

तप्तसुराकुण्डम् । न । नरकान्तरे ॥

तप्तसूर्मिकुण्डम् । न । नरकविशेषे ॥

तप्ताङ्गार । पु । महानरकान्तरे ॥

तम । पु । तमोगुणे ॥ तमालवृक्षे ॥ स्वर्भानौ ॥ न । पादाग्रे ॥ अन्धकारे ॥ ताम्यति । तमुग्लानौ । पचाद्यच् ॥

तमनम् । भावेल्युट् । नोदात्तोपदेशस्येतिनवृद्धिः ॥

तम पति । पु । क्रियाहङ्निरोद्धरि वा

मदेवनाशे ॥

तमःप्रधान । पु । तमोगुणप्रधानमा योपाधिके परमात्मनि ॥ त्रि । तमो गुणप्रधाने ॥

तमःप्रभ । पु । नरकविशेषे ॥

तमःप्रभा । स्त्री । नरकभूमिभेदे ॥

तमक । पु । श्वासरोगप्रभेदे ॥

तमङ्गक । पु । इन्द्रकोषे । मञ्चके ॥

तमत । त्रि । तृषिते । तृष्णापरे ॥ ताम्यति । तमुकाङ्क्षायाम् । भृम दृशियजीत्यादिनाऽतच् ॥

तमप्रभ । पु । नरकविशेषे ॥

तमरम् । न । वङ्गे ॥ इतिहेम ॥

तमः । न । चक्षुर्दर्शननिरोधके ध्वान्ते ॥ शोके ॥ पापे ॥ का र्यकार्याविवेके ॥ अविद्यायाम् ॥ मन्दान्धकारे ॥ मोहान्धकारे ॥ वि शेषदर्शनविरोधिदोषे ॥ सर्वदेहि नां मोहनेप्रकृतेर्गुणविशेषे ॥ प्र मादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति ॥ गु णत्रयात्मकमेवतमइष्ट सांख्याचा र्यैः । तमस्त्वयमविक्रियम् । यन्मोह हेतु तन्मोहात्मक तम । भेदस्त मसोऽष्टविध. । तमसो ऽविद्याया अष्टविधोभेद । अष्टसु अव्यक्तमह दहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वनात्मस्वात्मबु द्धिरविद्या तम तस्याष्टविधविषयत्वा दष्टविधत्वम् ॥ मले ॥ ताम्यति त म्यते ऽनेनवा । तमुग्लानौ । असुन् ॥ पु । न । विधुन्तुदे ॥

तमसम् । न । अन्धकारे ॥ ताम्यतिग्ला निं प्राप्नोत्यनेनास्मिन्वा । तमु० । अत्यविचमितमीत्यादिनाऽसच् ॥

तमसा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

तमस्तति । स्त्री । ध्वान्ते । अन्धकार समूहे ॥ तमस स्तति ॥

तमस्विनी । स्त्री । क्षपायाम् । रात्रौ ॥ तमो ऽस्त्यस्याम् । अस्मायामेधे- तिविनि ॥ हरिद्रायाम् ॥

तमा । स्त्री । रजन्याम् ॥ तमालद्रुमे ॥ ताम्यत्यस्याम् । तमु० । अच् । टाप् ॥

तमाल । पु । तिलके । पुण्ड्रे ॥ खड्गे । असौ ॥ वरुणद्रुमे ॥ तापिच्छे । का लस्कन्धे ॥ तमाल, शालवदेशो द्रा क्षविस्फोटहृतपुन ॥ कृष्णखदिरे ॥ ताम्यति । तमु० । तमिविशिविडी तिकालन् ॥ न । पत्रके । तेजपात इतिभाषा ॥

तमालकम् । न । सुनिषण्णशाके ॥ प त्रके ॥ पु । न । तमालद्रुमे ॥

तमालपत्रम् । न । तापिच्छे । कालस्क न्धे ॥ तिलके ॥ पत्रके । तेजपात- इतिभा. षा ॥ तमालस्य पत्रमिव तदा

कृतिस्त्वात् ॥

तमालिका । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ भूम्यामलक्याम् ॥ तामलिप्तदेशे ॥

तमाली । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ वरुणवृक्षे ॥

तमि । स्त्री । रात्रौ ॥

तमिस्रम् । न । कोपे ॥ तिमिरे । अन्धकारे ॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्द्देशः । ज्योत्स्नातमिस्रेतिसाधु ॥ तमिस्राशब्दोऽप्यत्र तेनाप्येतिवा । अर्शआद्य ॥

तमिस्रपक्षः । पुं । कृष्णपक्षे ॥

तमिस्रा । स्त्री । कृष्णपक्षनिशायाम् ॥ भूतरात्रौ ॥ दर्शयामिन्याम् ॥ तमस्वतौ । तमसांसमूहे ॥ तमस्त्वय वभूतानि तमांसि विद्यन्ते । तमोबहुलम् रात्र्याम् । ज्योत्स्नातमिस्रेति तमस उपधाया इत्वं र प्रत्ययश्च निपातितः । टाप् ॥

तमी । स्त्री । यामिन्याम् । रात्र्याम् ॥ ताम्यन्त्यस्याम् । तमु० । इन् । कृदिकारादक्तिन इति ङीष् ॥ हरिद्रायाम् ॥

तमोगुण । पु । विषादात्मके । विषादेमोह सत्त्वरूपे ॥

तमोघ्न । पु । सूर्ये ॥ वह्नौ ॥ चन्द्रे ॥ बुद्धे ॥ शङ्करे ॥ विष्णौ ॥ तमोहन्ति । हन० । अमनुष्यकर्तृकेचेतिटक् ॥

तमोज्योति । पु । खद्योते ॥ तमसि ज्योतिरस्य ॥

तमोनुत् इ । पु । चन्द्रे ॥ सूर्ये ॥ वह्नौ ॥ दीपे ॥ तमोनुदति । नुद० । क्विप् ॥

तमोनुदः । पुं । प्रकृते. ईश्वरे स्वयम्भुवि ॥ आदित्ये ॥

तमोपह । पु । सर्व्वज्ञे ॥ चन्द्रे ॥ वह्नौ ॥ तमोऽपहन्तीति विग्रहे अपेक्लेशतमसोरित्यनेन अपपूर्वाद्धन्तेः तमसिकर्मोपपदे कर्त्तरिडः ॥ जिने ॥

तमोभित् इ । पु । तमोनुदर्थे ॥ खद्योते ॥ तमोभिनत्ति । भिदिर्० । क्विप् तुकौ ॥

तमोमणि । पु । खद्योते ॥ तमसोमणिरिव ॥ गोमेदकमणौ ॥

तमोलिप्ती । स्त्री । तमोलुक इतिख्या प्रसिद्धे देशे । तामलिप्ते । वेलाकूले ॥

तमोविकार । पु । रोगे ॥

तमोविकाश । पु । मूलतःसर्गे पश्वादिस्थावरान्ते ॥ मूलतः सर्गोऽपि तमोबहुलत्वात् तमोबहुलः ॥

तमोहरः । पुं । चन्द्रे ॥ म । ज्योतिषि ॥ निर्गुणब्रह्मभागे च सर्वभागेऽज्ञाता निजा । मध्येभावः स्वयंज्योतिस्तम्भो ॥

तिर्य्यगूर्द्ध्वप्लवने ... (continued)

तिर्य्यगूर्द्ध्वप्लवने । भङ्गे । ऊर्म्मौ । लहर ढेउ इत्यादि भाषा ॥ तरति । तॄ प्लवनसन्तरणयोः । तरत्यादिभ्यश्चे त्यङ्गच् ॥ अश्वादिसमुत्फाले ॥

तर्ज्जितमेवाम्बरम् ॥ त्रि । तमसो ऽम्बर कर्त्तरि ॥ अरति । इण् । अच् । तमसोऽम्बरः ॥

तम्पा । स्त्री । } गवि । सौरभेय्याम् ॥

तम्बा । स्त्री । } इति हेमचन्द्रः ॥

तम्बिका । स्त्री । तरुण्याम् ॥

तम्बी । स्त्री । तयी इति भाषाप्रसिद्धे कान्दविकभाण्डे ॥

तय. । पु । रक्षके ॥ तयति । तयरक्षणे गतौ च । अच् ॥

तरः । पु । तरणे ॥ न । लोभे ॥ तरति । तॄ० । अच् । तरणं वा । ऋदोरप् ॥

तरक्षः । पु । तरख इति प्रसिद्धे तरक्षौ ॥

तरक्षु । पु । मृगादने । तेंदुवा बाघ इति तरख इत्यादिनाम्ना ख्याते व्याघ्रभेदे ॥ तरं गतिं मार्गं वा क्षिणोति । क्षिणु हिंसायाम् । मित० डु ॥

तरक्षुक । पु । तरक्षौ ॥ स्वार्थे कन् ॥

तरङ्ग । पुं । वायुना नद्यादिजलस्य तिर्य्यगूर्द्ध्वप्लवने । भङ्गे । ऊर्म्मौ । लहर ढेउ इत्यादि भाषा ॥ तरति । तॄ प्लवनसन्तरणयोः । तरत्यादिभ्यश्चे त्यङ्गच् ॥ अश्वादिसमुत्फाले ॥

तरङ्गिणी । स्त्री । नद्याम् । तटिन्याम् ॥ तरङ्गाः सन्त्यस्याम् । अत इनि । पुष्करादिभ्यादिनिर्वा । ऋन्नेभ्यो ङीप् ॥

तरङ्गितः । त्रि । भङ्गिमति । सञ्जाततरङ्गे ॥ तरङ्गाः सञ्जाता अस्य । ता० इतच् ॥ यद्वा । तरङ्गमत् करोति तरङ्गयति । णिच् । कर्त्तरि क्तः । ण्याविष्टवद्भावान्मतुपो लुक् ॥

तरण. । पु । भेलके । उडुपे । डोंगा इति भाषा ॥ स्वर्गे ॥ न । पारगमने । सन्तरणे ॥ प्लवनपूर्व्वकदेशान्तरगमने ॥

तरणिः । पु । द्युमणौ । सूर्य्ये ॥ भेलके ॥ अर्के । किरणे ॥ ताम्रे ॥ स्त्री । नौकायाम् ॥ घृतकुमार्य्याम् ॥ तरन्त्यनेन संसारम् । तरन्त्यनया वा । तॄ० । अर्त्तिसृधृधम्यश्यवितॄभ्योऽनिः इत्यादिना तरतेरनि. ॥

तरणिपेटकः । पुं । काष्ठाम्बुवाहिन्याम् ॥

तरणिरत्नम् । न । माणिक्ये ॥

तरणी । स्त्री । नावि ॥ घृतकुमार्य्याम् ॥ पद्मचारिण्याम् ॥ कृदिकारादक्तिनः इति ङीष् ॥

तरण्ड । पु । न । वडिशीसूत्रबन्धन काष्ठे । छड इति उगन इति च भाषा ॥ प्लवे ॥ नौकायाम् ॥ कुम्भतुम्बीरम्भादिजप्लवे ॥ पु । देशविशेषे ॥ तरति । तॄ० । बाहुलकादण्डन् ॥

तरण्डपादा । स्त्री । } नावि ॥ इ-

तरण्डा । स्त्री । } ति शब्दर-

तरण्डी । स्त्री । } त्नावली ॥

तरलम । अन्यूनाधिकभावेनेत्यर्थे ॥

तरल-हृ । स्त्री । भेलके । प्लवे ॥ प्लवमाके ॥ कारण्डवविहङ्गमे ॥

तरङ्गी । स्त्री । काष्ठकिट्टविशेषे । तीव्रायाम् । रक्तबीजकायाम् ॥

तरण्टी । स्त्री । पक्वान्नविशेषे ॥ यथा । घृतेन मर्दितां दृश्या कनिक्कां फेनयेत् ततः । विधायवटिका स्नक्षा घृते मन्दाग्निना पचेत् ॥ प्रक्षिप्य खण्डपाकेन कर्पूरेण विमिश्रयेत् । ततएता समरिचा तरण्ठ्यस्तु ताः स्मृता. ॥ बल्या पुष्टिकरी हृद्या वृष्या पित्तानिलापहा । सुस्निग्धा कफदाश्चयं किञ्चित्तन्यामसूचिता ॥

तरन्त । पु । समुद्रे ॥ भेके ॥ वासरे । राघवे ॥ तीर्थे । तृ० । तृभूवृवसीत्यादिनाझच् सच्चित् ॥

तरन्ती । स्त्री । नौकायाम् ॥ तरति नीर्यतेऽनयात्रा। झच् चित्त्वात् ङीष् ॥

तरपण्यम् । न । आतरे । नद्यादिसन्तारशुल्के ॥ तरणम् । तृ० । ऋदोरप् । तरस्य पण्यम् ॥

तरम्बुजम् । न । तरबूज इति प्रसिद्धे फले ॥ यथा । ज्येष्ठमासि महेशानि पैत्रमास्यां निशाईके । तृष्णातुरा महाकाली असन्ती पिदृकानने ॥ तत्र माध्याह्नकाले तस्मै फल

दत्तं तरम्बुजम् ॥ तत्फलम यथात् तृषातरङ्गासितरम्प्रिया ॥ ये मे दत्वा न फलं सर्वं सचिरायुश्चतुर्युगमित्यु सत्कामाख्यातन्त्रम् ॥

तरल । पु । हारमध्यमणौ ॥ हारे ॥ तले ॥ त्रि । चञ्चले ॥ कामुके । विद्रे ॥ भास्वरे ॥ मध्यशून्यद्रव्ये ॥ द्रवीभूते ॥ तरति । तृ० । अलच् ॥ तरलयति वा । आतङ्गतिक. ॥ इत्यादि स्वाद्वा कल' ॥

तरलनयना । स्त्री । चञ्चलनेत्रायावनितायाम् ॥ तरलेलोलेनयनेयस्या ॥

तरलनयनि. । पु । वर्णवृत्तविशेषे ॥ विजवरगणयुग मुपनय सकुसुमलयमितिचरणय । मृदतिविमलमतिफणिपतिनिगदितमतरलनयनिरिति ॥ यथा । अपहरधुरहर भ्रमहरमभिनवकलियुगभयहर । हिमगिरिविहितशयनवर सुकृतसुलभमशरधरेति ॥

तरललोचना । स्त्री । चञ्चललोचनायाम् ॥ तरले लोचने यस्या ॥

तरला । स्त्री । यवाग्वाम् ॥ सुरायाम् ॥ मधुमक्षिकायाम् ॥ तर लाति । ला० । क । टाप् ॥

तरलायित । पु । चञ्चलाच्चरिते ॥

तरलित । त्रि । आन्दोलिते । प्रेङ्खोलि

ते । कम्पिते । धूते । प्रेङ्खिते । क्षुभिते । त्रि० इतच् ॥

तरवारि । पु । तरवार इतिप्रसिद्धे खड्गे ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥ चतुरङ्गारिपो सेनाम्छिन्दन्ती स्तरवारिभिरिति तन्त्वराजस्य ॥ विशेषस्त्वस्यान्यत्र खड्गपरीक्षायां युक्तिकल्पतरौ द्रष्टव्यः ॥

तरस् । न । बले ॥ रोगे ॥ जवे । वेगे ॥ सवेगगतिवचने ऽस्यप्रयोग ॥ तीरे ॥ कपौ । प्लवगे ॥ वेगाख्यगुणे ॥ तरत्यनेन । तॄ० । असुन् ॥

तरसम् । न । मांसे ॥ तरोबलमस्त्यस्मिन् । अर्शआद्यच् ॥

तरसा । अ । झटित्यर्थे । शैघ्ये ॥

तरस्थानम् । न । घट्टे ॥ तरस्थानम् ॥

तरस्वी । पु । गरुडे ॥ वायौ ॥ त्रि । शूरे ॥ वेगिनि ॥ तरोबलं जवो वाऽस्यास्ति । अस्मायामेधास्रजो विनि ॥

तरान्धु । पु । नौविशेषे । हाडे । वहने ॥

तरालु । पु । नौकाविशेषे ॥

तरि । स्त्री । नौकायाम् ॥ वस्त्रादीनांपेटके ॥ दशायाम् ॥ तरन्त्यनया । तॄ० । अच इः ॥

तरिक । पु । प्लवे । भेलके ॥

तरिका । स्त्री । नावि ॥

तरिणी । स्त्री । नौकायाम् ॥

तरिता । स्त्री । तर्जन्याम् ॥ गाँजा इतिभाषाप्रसिद्धमञ्जर्याम् ॥ यथा । सविदा कालकूटञ्च तालकूटञ्च धुस्तुरम् । अहिफेन खर्जूरस्तारिका तरिता तथेतितन्त्रम् ॥

तरिरथ । पु । अरित्रे ॥ इतिहारावली ॥

तरी । स्त्री । वस्त्रादिपेटके ॥ द्रोण्याम् ॥ वेडायाम् । नावि ॥ गदायाम् ॥ धूमे ॥ दशायाम् ॥ तरन्त्यनया । तॄ । अचः । कृदिकारादिति ङीष् ॥ पचादौ तरडितिपाठात् ङीप् वा ॥

तरी । स्त्री । नावि ॥ तरन्त्यनया । तॄ० । अवितॄस्तॄतन्त्रिभ्यई ॥

तरीष । पु । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ शोभनाकारे ॥ भेले ॥ व्यवसाये ॥ समर्थे ॥ वोधे ॥ तरन्ति येन । तॄ० । तॄभ्यामीषन् ॥

तरीषी । स्त्री । शक्रकन्यायाम् ॥

तरु । पु । अगमे । द्रुमे ॥ तरन्ति नरकमनेन रोपका । तॄ० । भृमृशीतॄचरीति उप्रत्यय ॥

तरुकुक्षि । पु । पक्षिविशेषे । वागुडे । वागुड इतिभाषा ॥

तरुखण्ड । पु । तरूणां समूहे ॥ इत्यादिभ्य खण्ड ॥

तरुजीवनम् । न । द्रुममूले ॥

तरुण । पु । एरण्डे ॥ स्थूलजीरके ॥ न । कुब्जपुष्पे ॥ त्रि । यूनि । जाततारुण्ये ॥ नूतने ॥ तरति । तॄ० । चोरश्च लो वेत्युनन् ॥

तरुणज्वर । पु । सप्ताहावधिज्वरे ॥ यथा । आसप्तरात्रं तरुणं ज्वरमाहुर्मनीषिणः ॥

तरुणदधि । न । पञ्चदिनातीतदधिनि ॥

तरुणी । स्त्री । युवत्याम् । द्वितीयवयःप्राप्तायानार्याम् ॥ आषोडशाद्भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मतेत्युक्त ॥ तरति । तॄ० । चोरश्च लो वेत्युनन् । वयसि चरम इति ङीप् । नलकीकणिति वा ॥ गौरादित्वाङीष् वा । स्वरे विशेष ॥ घृतकुमार्याम् । सहायाम् । दन्तीवृक्षे ॥ चीडानामगन्धद्रव्ये ॥ सेवतीइति भाषाप्रसिद्धे पुष्पे । सहायाम् । गन्धाल्वायाम् ॥

तरुणीकटाक्षमाल । पु । तिलकवृक्षे ॥

तरुतूलिका । स्त्री । } वागुल्याम् । बादुड पक्षीइति भाषा ॥
तरुदूलिका । स्त्री । }

तरुनख । पु । कण्टके ॥

तरुभुक् । पुं । वन्दाके ॥

तरुमृग । पु । वानरे ॥

तरुराग । पुं । नवीनपल्लवे । किसलये ॥

तरुराज । पुं । तालद्रुमे ॥

तरुरुहा । स्त्री । } वन्दाके ॥
तरुरोहिणी । स्त्री । }

तरुवल्ली । स्त्री । जतुकालतायाम् ॥

तरुविलासिनी । स्त्री । नवमल्लिकायाम् । सप्तलालतायाम् ॥ तरोर्विलासिनी ॥

तरुशायी । पु । खगे । पक्षिणि ॥

तरुसार । पु । कर्पूरे ॥ इति हारावली ॥

तरुस्था । स्त्री । वन्दाके ॥

तरूट । पु । उत्पलकन्दे ॥

तर्क । पु । काङ्क्षायाम् ॥ वितर्के । व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तके ॥ स च पञ्चविधः । यथा । आत्माश्रय १ । अन्योन्याश्रय २ । चक्रक ३ । अनवस्था ४ । प्रमाणबाधितार्थक ५ इति ॥ ऊहे । अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहे ॥ अनुमाने ॥ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपे । व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसञ्जने । यथा । वह्निर्न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यात् ॥ मीमांसादितर्कशास्त्रे । आगमाविरोधिन्यायेन आगमार्थपरीक्षणे । विचारे ॥ बुद्धिसाध्ये । [illegible] भावे ॥ हेतुदृष्टान्तात्मनि ॥ तर्कणम् ।

तर्कभावार्थश्चुरादौ पटपुटेतिद-
ण्डके पठित । भावेघञ् ॥ तर्कोऽ
र्थवाद इति कर्कोपाध्याय । यथा ।
अक्ता शर्करा उपदधातीतिविधि
श्रूयते । तत्राञ्जनसाधन घृत तैल वा
तन्मध्ये केनाक्ता इतिसंशये तेजो-
वै घृतमित्यर्थवादात् घृतेनाक्ता इ
तिनिर्णीयते । अतस्तर्कोऽर्थवाद ॥
तर्कोमीमांसेति कल्पतरुकार ॥ *
॥ अचिन्त्या खलुयेभावा न तांस्त
र्केण योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्के
ण गम्भीरार्थस्यनिश्चय ॥

तर्कक । पु । याचके ॥ तर्ककारके ॥

तर्कयन् । त्रि । उत्प्रेक्ष्यमाणे ॥

तर्कविद्या । स्त्री । आन्वीक्षिक्याम् ॥
तर्कस्यन्यायस्यविद्या ॥ तथाहि । च
तुर्विधेभ्य पृथिव्यादिपरमाणुभ्योवि
श्वमुत्पद्यते त एवोपादानभूता ना
न्यत् । निमित्तकारणमीश कर्तृत्वा
त् कुलालवदिति तर्कविद्याया प्रमे
यम् ॥ * ॥ अहोदुर्मतय. सर्वा पुरुष
स्य निरूपणे । तर्कविद्या न जानन्ति अ
मेय पुरुषोत्तमम् ॥ अमेयम् अभिन्न
निमित्तोपादानत्वात् । यतएतदपि
न जानन्ति सर्वं प्रमेयजात घटादिव
त् कार्यमिति परमाणूपादानकारण
मप्यपेक्षणीयमेवेति । परमाणूनां

प्रमेयत्वहेतुना कार्यत्वसिद्धौ तदो
पादानमपेक्षणीयम् । एव तत्तदा
पीत्यनवस्था स्यात् । अतोऽप्रमेयः
परमात्मैवोपादान नान्यदन्यकल्पि
तम् अनपेक्षणात् । तथाहि । अम्भ
सीतकराम्बरीचनगरस्वप्नेन्द्रजाला-
दिवत कार्यं मेय मसत्यमेत दुद
यध्वसादियुक्त जगत् । शुक्तौ रूप्य
मिव स्रजी भुजग स्वात्मावबोधे
हरा वज्ञाते प्रभवत्यथास्तमयते
तत्त्वावबोधोदयादिति प्रबोधचन्द्रो
दय ॥

तर्कारी । स्त्री । जयाद्रुमे । अरणी इ
तिभाषा । जाही इतिकश्चित् । त
र्कमृच्छति । ऋगतौ । कर्मण्यण् ।
ङीप् । गौरादित्वान् ङीष् वा ॥

तर्क्षिण । पु । } दद्रुघ्ने ॥ इतिरत्न
तर्क्षिल । पु । } माला ॥

तर्की । त्रि । तर्कविशिष्टे । मीमांसके
॥ यथा । त्रैविद्यो हेतुकस्तर्की नैरु
क्तो धर्मपाठक । त्रयश्चाश्रमिण पू
र्वे परिषत् स्याद्दशावरेतिमनु ॥

तर्कु । पु । कपासनालिकायाम् । त-
र्कुण्याम् ॥ कृत्यतेनेन । कृतीवेष्टने
। कृतेराद्यन्तविपर्ययश्चेत्यु । कका
रतकारयोर्विनिमय । तकुआ इति
भाषा ॥

तर्कुटम् । न । कर्त्तने । कातना इति भाषा ॥ इतित्रिकाण्डशेष. ॥

तर्कुटी । स्त्री । तर्कौ ॥ इतिहारावली ॥

तर्कुपिण्ड । पु । तर्कुस्थितमृत्पिण्डे । वर्त्तुलायाम् ॥ इतिहारावली ॥

तर्कुपीठी । स्त्री । तर्कुपिण्डे ॥ इतिहारावली ॥

तर्कुलासक । पु तर्कुभ्रमणयन्त्रे । जल्लोले । चरखा इतिभाषा ॥ इ०हा० ॥

तर्कुशाण । पु । तर्कुघर्षणपाषाणे । जामरे । सामके ॥ इतित्रिकाण्डशेष' ॥

तर्क्षु । पु । तरक्षुके ॥ इतिशब्द० ॥

तर्क्ष्य । पु । यवक्षारे ॥

तर्ज्जनम् । न । भर्त्सने ॥ भयजनने ॥ तर्ज्ज० । ल्युट् ॥

तर्ज्जनी । स्त्री । प्रदेशिन्याम् । अङ्गुष्ठनिकटाङ्गुलौ ॥ तर्ज्यते ऽनया । तर्जभर्त्सने । करणे ल्युट् ॥

तर्ज्जिक । पु । देशविशेषे । तायिके ॥

तर्ज्जित । त्रि । भर्त्सिते ॥ तर्ज्यतेस्म । तर्जभर्त्सने । क्त ॥

तर्ण । पु । वत्से ॥ तृणोति तर्णोति वा । तृणु अदने । अच् ॥

तर्णक । पु । गोपुत्रे । वत्से । वच्छा इतिभाषा ॥ सद्योजातस्तु तर्णक ॥ तृणोति तर्णोतिवा । तृणु० । ण्वुल् ॥

तर्णि । पु । सूर्य्ये ॥ प्लवे ॥ इतिशब्दा० ॥

तर्त्तरीकम् । न । वहित्रे । पोते । जहाज इतियवनभाषा ॥ त्रि । पारगे ॥

तर्द्द । त्रि । हिंसके ॥ तर्दहिंसायाम् । अच् ॥

तर्द्दू । पु । दारुनिर्मितदर्व्याम् । दारुहस्तके । डोइ इतिभाषा ॥ जलतरणोपकरणे ॥ तरति० । तृ० । चोदुट्चेत्यू दुडागमश्च ॥ तर्दति । तृणत्तिवा । तर्द० । उतृदिर्हिंसानादरयोर्वा । बाहुलकात् ऊ ॥

तर्प्पणम् । न । तृप्तौ ॥ प्रीणने ॥ यज्ञकाष्ठे ॥ महायज्ञविशेषे । पितृयज्ञे । पितृद्देश्याम्बुदाने । पितृणां कव्यवालादीनाञ्च विधिना जलान्नदानेन तृप्तिसम्पादने ॥ तद्द्विविधम् । प्रधानमङ्गञ्च ॥ तत्राद्य यथा । तर्पणञ्च शुचि कुर्यात् प्रत्यह स्नातको द्विज । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥ विधवामधिकृत्य । तर्पणं प्रत्यह कार्यं भर्त्तु कुशतिलोदकै । तत्पितु स्तत्पितुश्चापिनामगोत्रादिपूर्वकमिति ॥ * ॥ द्वितीय यथा । नित्य नैमित्तिक काम्य त्रिविध स्नानमुच्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम् ॥ तर्पणाकरणे दोषोयथा । नास्ति

कथभावा यस्यापि न तर्पयति वैसु त'। पिबन्ति लेहनि.स्वाव पितरो वै जलाथिन इति ॥ जीवत्पितृकस्य तन्निषेधो यथा। दर्शस्नान गयाश्राद्ध तिलै स्तर्पणं मेरच। न जीवत् पितृको भूप कुर्यात् कृत्वाघ मामुयादिति ॥ तृपप्रीणने। भावेल्युट्॥

तर्पणी। स्त्री। गुरुक्तन्खदुमे॥

तर्पणेच्छु। पु। भीष्म॥ त्रि। तर्पणाकाङ्क्षे॥

तर्पिणी। स्त्री। चारुव्याम्। पद्मचारिण्यामोषधौ॥

तर्मं। न। यूपाग्रे॥ तरति। तॄ०। सर्वधातुभ्योमनिन्॥

तर्कुट। पु। वत्सरे॥ चक्रमर्द्द॥

तर्ष। पु। अभिलाषायाम्॥ उदन्यायाम्॥ भेलके॥ तर्षणम्। जितृषपिपासायाम्। घञ्॥ तरन्त्यनेन। तॄ०। वृतृवदी तसोऽरा॥

तर्षणम्। न। तृषि। पिपासायाम्॥ जितृष०। ल्युट्॥

तर्षित। त्रि। सतृष्णे। तृषिते। तिसाया इति भाषा॥

तर्हि। अ। विशेषे॥ तदर्थे॥ तस्मिन् काले। अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्॥

तल। पु। तालमहीरुहे॥ चपेटे॥ त्सरौ॥ सव्येन पाणिना तन्त्रीघाते॥ आधारे॥ स्वभावे॥ पु। न। अधोभागे। अनूर्द्ध्वे। तलेइतिनीचेइतिच। भाषा॥ स्वरूपे॥ यथा। महीतलम्॥ न। कानने। वने॥ कार्यबीजे॥ आलवाले। गर्त्ते॥ पादतलस्य मध्ये॥ स्त्री। न।। ज्याघातवारणे॥ तलति। तलप्रतिष्ठाम्। पचाद्यच्॥

तलकम्। न। पुष्करिण्याम्। तलाव इतिहिंदू भाषा॥ इतिहारावली॥

तलप्रहार। पु। चपेटे। चपेटिका। तलाघाते॥

तलस रकम। न। अश्वस्य वक्षस्थलदन्धनरज्जौ। वक्रपट्टे। तङ्ग इतिभाषा॥

तलहृदयम्। न। पादतलस्य मध्ये॥

तला। स्त्री। गोधायाम्। ज्याघातवारणे॥

तलाची। स्त्री। नलनिर्मितेकटे॥

तलातलम्। न। अतलादिषुपञ्चमेऽधोभुवने॥

तलिका। स्त्री। वक्रपट्टे। तलसारके॥

तलित्। स्त्री। विद्युति। तडिति॥ डलयोरेकत्वस्मरणात्वर्णविपर्यय॥

तलित। त्रि। आज्यादिभ्रष्टमांसादौ॥

तलितमांसम्। न। पक्कमांसप्रभेदे। भृष्टमांसे॥ यथा। शुद्धमांसविधाने न मांसं सम्यक् प्रसाधितम्। पुनस्तदाज्ये सम्भृष्टं तलितं प्रोच्यते बु-

थे ॥ तलितं वलमेधाग्निमांसीज शुक्रदृद्धिकृत् । तर्पणलघुसुस्निग्धरो चनदृढताकरम् ॥

तलिन । त्रि । विरले ॥ स्तोके ॥ स्वच्छे ॥ दुर्बले ॥ न । शय्यायाम् ॥ तलति तल्यते वा । तल० । तलि पुलिभ्यामिनन् ॥

तलिमम । न । कुट्टिमे ॥ तल्पे ॥ चन्द्रहासे ॥ विताने ॥

तलुन । पु । पवने ॥ यूनि ॥ तरति । तृ०। त्तोरश्चलोवे न्युनन् ॥

तलुनी । स्त्री । युवत्याम् । तरुण्याम् ॥ वयस्यचरम इति नन्तत्वादिति वा ङीप् । गौ० ङीष् वा ॥

तलेत्तण । पु । शूकरे ॥ इतिशब्दा० ॥

तलोदरी । स्त्री । भार्यायाम् ॥

तलोदा । स्त्री । नद्याम् ॥

तल्कम् । न । वने ॥ इतित्रिकाण्डशेष ॥

तल्पम । न । अट्टे ॥ कलत्रे । दारेषु ॥ शय्यायाम् ॥ तल्यतेऽस्मिन् । तल० । खष्पशिल्पशष्पेतिसाधु ॥

तल्पकीट । पु । मत्कुणे ॥

तल्पनम् । न । करिपृष्ठे ॥ पृष्ठवंशस्यमांसे ॥

तल्ल । पु । जलाधारविशेषे । तलाव इति हिन्दूभाषा ॥ न । विले । आल वाले ॥ त्रि । तस्मिन् त्तीने ॥

तल्लज । पु । मतल्लिकायाम् । प्रशस्ते ॥ लजति । लजक०णी । पचाद्यच् । तदल्लज । अयमजहल्लिङ्ग समासे उत्तरपदे भवति । यथा । प्रशस्ताकुमारी कुमारीतल्लज । तल्लजस्य रूढिशब्दत्वात प्रशसावचनैश्चेतिसमास ॥

तल्लिका । स्त्री । कुञ्चिकायाम् । कूर्चिकायाम् । कूची ताली इत्यादि भाषा ॥

तल्ली । स्त्री । तरुण्याम् ॥

तवत्तीरम् । न । पय त्तीरे । यवजे । तीखुर इतिभाषा ॥ तवत्तीरन्तुमधुरं शिशिरं दाहपित्तहृत । त्तयकासकफश्वासास्रदोषं हन्तिचसेवनात् ॥

तवत्तीरी । स्त्री । गन्धपत्रायाम् ॥

तवराज । पु । यवासशर्करायाम् ॥

तवराजोद्भवखण्ड । पुं । यवासशर्कराभवखण्डे । सितुमोदके ॥

तवर्ग । पु । तादिपञ्चवर्णेषु ॥

तवर्गीय । पु । तवर्गभवेवर्णे ॥ वर्गान्ताच्चेति ठक् ॥

तविष । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥ तवेतिसौत्रोधातु । तवेर्णिद्वेतिटिषच् ॥ सुवर्णे ॥ शोभनाकृतौ ॥ व्यवसाये ॥ भेले ॥

तविषी । स्त्री । प्रकन्यायाम् ॥ धरित्र्याम् ॥ नद्याम् ॥ वैदिकनिघण्टे तु बलेपि ॥ टिस्वात् ङीप् ॥

तष्ट' । त्रि । तनूकृते ॥ तक्ष्यतेस्म । तचू० । क्त' । स्त्रोरितिकलोपेष्टुत्वम् ॥

तष्टि. । स्त्री । काष्ठतक्षणे ॥

तसर' । पु । वस्त्रजात्यन्तरे । टसर इति भाषा ॥ सूत्रवेष्टने । तासनी इति गौडभाषाप्रसिद्धे तन्तुवायोपकरणे ॥ तनोति । तनु० । तन्पृषिभ्यांक्सरन् । अनुदात्तोपदेशेत्यादिनानुनासिकलोपः ॥

तस्कर । पु । चौरे ॥ द्विविधांस्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् । प्रकाशांश्च प्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥ प्रकाशवञ्चका स्तेषां नानापण्योपजीविनः । प्रच्छन्नवञ्चका स्त्वेते येस्तेनाटविकादयः ॥ तत्करोति । दिवाविभेत्यत्र कियत्तदहुष्विप्यच् ॥ तद्बृहतोः करपत्योश्चौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च ॥ वृक्षविशेषे ॥ पृक्काशाके ॥

तस्करस्नायु । पु । काकनासालतायाम् ॥

तस्करी । स्त्री । कोपनायां नार्याम् ॥

तस्थिवान् । त्रि । स्थितिमति । स्थिते ॥ ष्ठा० । क्वसुश्च लिट् । द्विर्वादिका... देशः । लिट' कानजादेश. ॥ क्वसु-

श्चेतिक्वसुप्रत्ययोवा ॥

ताक्ष्य । पु । स्थावरे ॥

ताच्छील्यम् । न । नियततत्स्वभावतायाम् ॥ भावेष्यञ् ॥

ताटङ्क' । पु । तालपत्रे । कर्णिकायाम् । ताडङ्के ॥ गुर्वर्थस्वरे ऽ ॥

ताटस्थ्यम् । न । उदासीनत्वे ॥ निकटस्थत्वे ॥

ताड । पुं । ताडने ॥ घोषे । शब्दे ॥ मुष्टिमेयतृणादिषु ॥ अद्रौ ॥

ताडका । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥

ताडकान्तक । पु । श्रीरामे ॥

ताडकाफलम् । न । स्थूलैलायाम् ॥

ताडकेय । पु । मारीचराक्षसे ॥ ताडकाया अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

ताडङ्क । पु । कर्णभूषायाम् । कर्णदर्पणे । कानतडक्का इतिभाषा ॥

ताडनम् । न । आघाते ॥ यथा । प्रतापराधे वनितां पुष्पेणापि न ताडयेत् । दोषान्न गणयेत् स्त्रीणां गुणानेव प्रकाशयेदितिमान्त्रिका' ॥ लालने बहवोदोषा स्ताडने बहवोगुणा । तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्नतु लालयेत् ॥

ताडनी । स्त्री । अश्वताडनयष्ट्याम् । कशायाम् ॥ ताड्यतेऽनया । तडआघाते । णिच. । ल्युट् । ङीप् ॥

ताडपत्रम् । न । ताडङ्के ॥

ताडागम् । न । तडागोदके ॥ यथा । प्रशस्तभूमिभागस्थो बहुसंवत्सरोषित । जलाशय स्तडाग. स्यात्ताडागंतज्जलं स्मृतम् ॥ ताडागमुदकं स्वादु कषायं कटुपाकि च । वातलं बहुविष्मूत्र मह्लकृपित्तकफापहम् ॥ तडागस्येदम् । अण् ॥

ताडि: । स्त्री । ताडीद्रुमे । ताडियात इतिगौड भाषाप्रसिद्धे ॥

ताडी । स्त्री । पत्रद्रुमे । ताडियात-इति गौडभाषा ॥ आभरण विशेष इतिदुर्गसिंह. ॥

ताड्यमान. । त्रि । पटहादिवाद्ये ॥ त्रि । तत्कालताडिते । हन्यमाने । ताडमयुक्ते ॥

ताण्ड । पुं । मुन्यन्तरे ॥

ताण्डव । पु । न । लास्ये । नृत्ये ॥ पुन्नृत्य ताण्डवंप्राहु स्त्रीनृत्य लास्य मुच्यते ॥ तण्डुना प्रोक्तम् । तेनप्रोक्तमित्यण् ॥ तृणान्तरे ॥ उद्धतनृत्ये ॥ मिनयुक्ति (॥।) ॥

ताण्डवतालिक । पु । नन्दिनि । शिववद्वारिणि ॥

ताण्डवप्रिय. । पुं । शिवे ॥ त्रि । नृत्यप्रिये ॥ ताण्डव प्रियं यस्य ॥

ताण्डवितम् । न । नर्तिते ॥

ताण्ड । न । नृत्यशास्त्रे ॥

ताण्डी । पु । साम. शाखाविशेषा ऽध्यायिनि ॥

तात. । पु । जनके । पितरि ॥ अनुकम्प्ये ॥ त्रि । पूज्ये ॥ चतुष्कले (ऽ॥) आदिगुरौ ॥ तनोति । तनु° । दुतनिभ्यांदीर्घश्चेति क्त. । अनुदात्तेति नलोप ॥

तातगु' । पु । पितृव्रताते । काका चाचा इतिभाषा ॥ त्रि । जनकस्यहिते ॥

तातजनयित्र्यौ । स्त्री । मातापित्रौ. ॥ द्विवचनान्तोयम् ॥

ताततुल्य । त्रि । पितृसमे । मनोजवे ॥ तातेन तुल्य' ॥

तातन । पु । खञ्जने ॥

तातल. । पु । व्याधि । रोगे ॥ पाके ॥ लोहकूटे ॥ मनोजवे । ताततुल्ये ॥ त्रि । तप्तमावे ॥

ताति । पु । पुत्रे ॥ इतिजटाधर: ॥

तात्कालिक । पुं । तत्कालभवे ॥

तात्कालिकविकार. । पु । विश्वासात्मे भावे ॥ तात्कालिकविकार स्यादि श्वासो ऽङ्गक्रियादिषु ॥

तात्पर्य्यम् । न । तत्परतायाम् ॥ वक्तुरिच्छायाम् ॥ अभिप्राये ॥ तत्परस्य भाव: । ष्यञ् ॥

ताद्‌र्थ्यम् । न । तदर्थत्वे । तस्मैइदम्

तदर्थम् । तस्य भाव । ब्राह्मणादि-
त्वात् ष्यञ् ॥

तादात्म्यम् । न । तत्स्वरूपे ॥ अभेद
सम्बन्धे ॥ तस्य आत्मा तदात्मा । त
दात्मनो भाव । ब्रा० ष्यञ् ॥

तादृक्ष: । त्रि । तादृशि ॥ सदृवदृश्यते ।
तमिव पश्यति वा । दृशिर् प्रेक्षणे
। त्यदादिष्विष्यत्र क्सोपिवाच्य इति
क्स. । आसर्वनाम्न. इत्यत्र दृग्वे
तिवार्त्तिकेनात्वम्

तादृक् ग् । त्रि । तथाविधे । उपमान
गोचरे । तादृशे ॥ तमिवेममपश्यन्ति
सदृशार्थं पश्यति दृश्यते वा । त्यदादि
षु दृशरतिक्किन् । आसर्वनाम्नइत्या
त्वम् । क्विन्प्रत्ययस्य । क्वि लोप । कु
त्वेनग । चर्त्वपक्षेक. ॥

तादृश । पु । तादृशि ॥ सदृवदृश्यते
तमिवपश्यतिवा । त्यदादिर्ष्वित
कञ् ॥

तान. । पु । गानाङ्गविशेषे ॥ यथा । वि
स्तार्यन्ते प्रयोगा यैर्मूर्च्छनाशेषस
श्रया । तानास्तेऽप्यूनपञ्चाशत् सप्त
स्वरसमुद्भवा ॥ तेभ्य एव भवन्त्ये
कूटतानाः पृथक् पृथक् । तस्युपञ्च
सहस्राणि चयस्त्रिंशच्छतानिच ॥ न ।
विस्तारे ॥ ज्ञानविशेषे ॥

तानवम् । न । तनुत्वे ॥ भावेतनुता
याम् ॥ यथा । तानवं तनुतामाषे
दौर्बल्यश्रमयादिक्रत् ॥ तनोर्भाव
। इगन्ताच्चेत्यण् ॥

तानूर । पुं । आवर्त्ते । पयसाभ्रमे ॥

तान्त । त्रि । ग्लाने ॥ क्लान्त । श्रान्ते ॥

तान्तव. । त्रि । प्रावरणान्तरे ॥ तन्तूना
विकार । श्रोरञ् ॥

तान्त्रिक । त्रि । ज्ञातसिद्धान्ते । शास्त्र
तत्त्वज्ञे । मन्त्रशास्त्रिणि कौलिके । य
थानरेषु तन्त्रज्ञा. सरितां जाह्नवी
यथा । यथाऽश्विनिद्विजेशानां आगमा
नामिदंतथा ॥ तन्त्रं सिद्धान्तमधीते
वेदवा । उक्थादित्वाट्ठक् ॥ त
न्त्रसम्बन्धिनि ॥

तान्दूरम् । न । मांसव्यञ्जनप्रभेदे ॥
यथा । अङ्गारपूर्णगर्त्ते वदस्य प्र
लम्बितम् । सस्तूत पिष्टित मांस
पक्वं तान्दूर मुच्यते ॥ सुस्वादु तान्दूर
म् । पचेत्तन्दूरीवत्सं चञ्जिसम्भा
रसम्भृतम् । चतुर्दिग्गडवाकारे
पार्श्वप्रज्वलितानले । विपक्वं सुरभि
स्वादु तान्दूरमिति कीर्त्तितम् ॥ अ
न्यच्च । कोढिकाया सुसम्भार मत्स्य-
म्य मवलम्बितम् । मांसं पिधाय वा
ष्पाग्निज्वालयास्वेदित वरम् ॥ ता
न्दूर क्वचिदल्प मृदु पथ्यतम सु
तम् । तथोक्त नव स्तूप मन्यथा

दोषकारकमिति ॥

ताप । पु । सन्तापे ॥ कृच्छ्रे ॥ तपनम् । तपसन्तापे । घञ् ॥

तापक । पुं । ज्वरे ॥ त्रि । तापकृति ॥ तापयति । तप० । ण्वुल् ॥

तापत्य । पु । अर्जुने ॥ इति पु० ॥

तापत्रयम् । न । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकदुःखत्रये ॥ आध्यात्मिकादिमैत्रेय ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः । उत्पन्नज्ञानवैराग्यःप्राप्नोत्यात्यन्तिकं फलम् ॥ तापानां त्रयम् ॥

तापन । पु । सूर्ये ॥ कामबाणे ॥ असुरविशेषे ॥ सूर्यकान्तमणौ । त्रि । तापके । तापयितरि ॥ तापयति । तप० । कर्त्तरि ल्युः ॥

तापनीय । पुं । निष्कपरिमिते सुवर्णे ॥ तपनीयस्य विकारःपरिमाणः । जातरूपेभ्य.परिमाणे इत्यण् ॥

तापस । पु । दमनकवृक्षे ॥ बकपक्षिणि ॥ न । तमालपत्रे । तेजपात इतिभाषा ॥ त्रि । तपस्विनि ॥ वानप्रस्थे ॥ तपोस्यास्ति । अण्चेत्यण् ॥ यद्वा । तपःशीलमस्य । छत्रादिभ्योणः ॥

तापसतरु. । पु । } इङ्गुदीवृक्षे । इंगुआ इतिभाषा ॥ तापसोपयुक्तत्वात् ॥
तापसद्रुम. । पु । }

तापसद्रुमसन्निभा । स्त्री । गर्भदात्री

क्षुपे ॥

तापसप्रिय । पुं । पियालद्रुमे ॥

तापसप्रिया । स्त्री । द्राक्षायाम् ॥

तापसेष्टः । पु । पियाले । चारे ॥

तापहरी । स्त्री । ताहरी इति प्रसिद्धे व्यञ्जनपदार्थे ॥ यथा । घृते हरिद्रासंयुक्ते माषाणां भर्जयेद्वटीः । तण्डुलांश्चाऽपिनिर्द्धौतान् सहैवपरिभर्जयेत् ॥ सिद्धियोग्यं जलं तत्रक्षिप्य कुशलं पचेत् । लवणार्द्रकहिङ्गूनि मात्रया तत्र निक्षिपेत् ॥ एषासिद्धि समायाता प्रोक्ता तापहरीबुधैः ॥ भवेत्तापहरीबल्या वृष्या श्लेष्माणमाचरेत् । हृद्यातर्पणीरुच्यागुर्वी तत्र गुणाःस्मृताः ॥

तापिञ्छ । पु । तमालवृक्षे ॥ तापिनच्छादयति । छद० । कर्मण्यण् । पृषोदरादिः ॥ न । तमालपुष्पे ॥ तापिञ्छस्यपुष्पम । फलेलुगितितद्धितस्यलुक् । विनीन प्रसवे सर्वमितिक्लीवता ॥

तापिञ्जम् । न । धातुमाक्षिके ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥

तापित । त्रि । पीडिते ॥ जातसन्तापे ॥ तपाया इति भाषा ॥ तापःसञ्जातोस्य । ता० इतच् ॥

तापी । पुं । बुद्धे ॥ त्रि । तापवति ॥

तापोऽस्या ऽस्ति । अतइनिठनावितीनि ॥

तापी । स्त्री । विन्ध्याद्रिप्रसिद्धायां पश्चिमवाहिन्यां सरिति ॥ यमुनायाम् ॥

तापोजम् । न । स्वर्णमाक्षिके ॥

ताप्यः । पु । न । धातुमाक्षिके ॥

ताप्यकम् । न । माक्षिके ॥

ताभः । पु । भीषणे ॥ दोषे ॥

तामरम् । न । जले ॥ घृते ॥ इ० वद्र ॥

तामरसम् । न । पद्मे ॥ ताम्रे ॥ काञ्चने ॥ तामरे जले सरति । सरस्व मे । अन्येभ्योपीतिड. ॥ यद्वा । तम्यते । तमु० । घञ् । नोदात्तोपदेशस्येतिनिषेधस्यानित्यत्वान्न वृद्धिनिषेधः । रस्यते । रसआस्वादे । चु० । अदन्त । एरच् । तामञ्चतद्रसञ्च ॥ जगतीछन्दप्रभेदे । यथा । इह वद तामरसं ननजाय ॥ स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञं व्रजललनानयनालिनिपीतम् । तव मुखतामरसं मुरशत्रो हृदयतडागविकाशि ममास्तु ॥

तामलकी । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥ तामस्या सा चामलकी च । पृषोदरादि ॥

तामलिप्तम् । न । } तमोऽनुकरति प्रसिद्धे तामलिप्ते देशे । विष्णुगृहे ॥
तामलिप्ती । स्त्री । }

तामसः । पु । भुजगे ॥ खले ॥ उलूके ॥ भूताद्यहङ्कारे ॥ अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्याभिधानेषु चतुर्षु बुद्धिधर्मेषु ॥ चतुर्थमनौ ॥ न । कृष्णधने ॥ यथा । पार्श्विकद्यूतचौर्यार्त्तिप्रतिरूपकसाहसैः । व्याजेनोपार्जितं यत्तु तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥ पार्श्विकमपात्रसम्पादतया योऽर्जयति । आर्थोपरपीडया । प्रतिरूपकेण कृत्रिमरत्नादिना । साहसेन समुद्रयानगिर्यारोहणादिना । व्याजेन ब्रह्मवेशेन शूद्रादिना । कृष्ण तामसम् ॥ त्रि । तमसायुक्ते ॥ तमोवृत्तौ ॥

तामसकीलकः । पु । राहुसुतेषु केतुषु ॥ यथा । तामसकीलकसञ्ज्ञा राहुसुता केतवस्त्रयस्त्रिंशत् । वर्णस्थानाकारैस्तान् दृष्ट्वार्के फलं ब्रूयात् ॥ तेऽर्कमण्डलगता पापफलाश्चन्द्रमण्डले सौम्याः । ध्वाङ्क्षकबन्धप्रहरणरूपाः पापाश्च शाङ्केऽपि ॥ तेषामुदये रूपाण्यम्भः कलुषं रजोवृतं व्योम । नगतरुशिखरामर्द्दी शर्करो मारुतश्चण्डः ॥ ऋतुविपरीतास्तरवो दीप्ता मृगपक्षिणो दिशां दाहाः । निर्घातमहीकम्पादयो भवन्त्यत्र चोत्पाताः ॥ अम्भःकलुषादीनामुत्पातानां नि

ष्फलत्वमाह । न पृथक् फलानि-
तेषां शिखिकीलकराहुदर्शनानि
यदि । तदुदयकारणमेषां केत्वा
दीनांफलक्रमाद् ब्रूयात् ॥*॥ ताम
सकीलाना दर्शनवशात् फलमाह।
यस्मिन् यस्मिन् देशे दर्शन माया
न्ति सूर्यविम्बस्था । तस्मिंस्तस्मिन्
व्यसन महीपतीनां परिज्ञेयम् ॥
॥ क्षुत्प्रम्लानशरीरा मुनयोप्युत्
सृष्टधर्मसच्चरिता । निर्मांसबालह
स्ता. कृच्छ्रेणायान्ति परदेशम् ॥ त
स्करविलुप्तवित्त. प्रदीर्घनिःश्वास
मुकुलिताक्षिपुटा' । सन्त सन्नश
रीरा' शोकोद्भववाष्पसद्दृष्टश ॥ चा
माजुगुप्स्यमाना स्वन्तपतिपरचक्र
पीडिता मनुजा । स्वन्तपतिचरितक
र्मच पुराकृत प्राप्नुवन्त्यन्ये ॥ गर्भेष्व
पिनिष्पन्ना वारिमुचो न प्रभूतवारि
मुच । सरितो यान्ति तनुत्व क्वचित्
क्वचिज्जायते सस्यम् ॥*॥ तेषामाकृ
तिवशेनफलमाह । दण्डेनरेन्द्रमृत्यु
र्व्याधिभय स्यात् कवन्धसस्थाने । ध्वा
ङ्क्षेचतस्करभय दुर्भिक्ष कीलकेऽ
र्कस्थे ॥ राजोपकरणरूपैश्छत्रध्वज
चामरादिभिर्विद्धः । राजान्यत्वकृद
र्क. स्फुलिङ्गधूमादिभिर्जनहा ॥ ए
कोदुर्भिक्षकरो द्वाभ्यां. स्युर्नरपतेर्वि

नाशाय । सितरक्तपीतकृष्णैस्तैर्विद्धे
ऽर्कोनुवर्णघ्न' ॥*॥ विशेषफलान्याह
। दृश्यन्तेच यत स्तेरविविम्बस्योत्थि
तामहोत्पाताः । आगच्छतिलोका
नां तेनैवभयं प्रदेशेनेति वाराहीसं
हिता ॥

तामसयज्ञ । पु । यज्ञविशेषे ॥ यथा ।
विधिहीन मसृष्टान्न मन्त्रहीन मद
क्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यज्ञं ताम
स परिचक्षते ॥ तामसानां यज्ञ. ॥

तामसाहारः । पु । तामसप्रकृतीना-
माहारे ॥ यातयाम गतरस पूतिप
र्युषितञ्चयत् । उच्छिष्ट मपिचामे-
ध्य भोजनं तामसप्रियम् ॥

तामसिकः । त्रि । तामसे । तमोगुण-
कार्ये ॥

तामसी । स्त्री । निशायाम् ॥ दुर्गाया
म् ॥ तमोन्वितायाम् ॥ जटामां-
स्याम् ॥

तामिस्र । पु । विपर्ययविशेषे ॥ सचा
ष्टादशधा । यथा । शब्दादयोदशवि
षया रञ्जनीया. स्वरूपत' । ऐश्वर्य
ञ्चाणिमादिक नस्वरूतोरञ्जनीयम्
। किन्तुरञ्जनीयशब्दाद्युपायः । ते
चशब्दादय उपस्थिता. परेणोपह
न्यमाना स्तदुपायाश्चाणिमादयः
स्वरूपेणैव कोपनीया भवन्तीति श

ब्दादिभिर्दश्भि सहाष्टिभावष्टकं अष्टादशेति। तद्विषयो द्वेषस्तामिस्रो ऽष्टादशविषयत्वादष्टादशधेति साङ्ख्या ॥ भोगेच्छाप्रतिघाते सति क्रोधे ॥ राचसे। तमिस्राचारिणि ॥ न। अन्धकारमये नरके ॥ परवित्तापत्यकलत्रापहर्त्ता यमदूतैर्यत्र निपात्यते ॥ तमिस्र मस्मिन् अस्ता ऽस्तिवा। ज्योत्स्ना तमिस्रत्यण् ॥

ताम्बूलम्। न। क्रमुके। गुवाके ॥ नागवल्लीदले। पानइति प्रसिद्ध ॥ ताम्यति। तम्। पिञ्जादित्वात् ऊलच्। धातोर्वक्। दीर्घश्च ॥ ताम्बूल कटु तिक्त मुष्णमधुरं चारं कषायान्वितं वातघ्नं क्रमिनाशनं कफहरं दुर्गन्धनिर्नाशनम्। वक्त्रस्याभरणं विशुद्धिकरणं कामाग्निसन्दीपनं ताम्बूलस्य सखे त्रयोदशगुणा स्वर्गेपि ते दुर्लभा ॥ अपिचाहु। ताम्बूलं विशदं रुच्यं तीक्ष्णोष्णं तुवरं सरम्। वश्यं तिक्तं कटु चारं रक्तपित्तकरं लघु ॥ बल्यं श्लेष्मास्यदौर्गन्ध्यमलवातश्रमापहम् ॥ * ॥ अनिधाय मुखे पर्णं पूगं स्वादयते नरः। मतिभ्रंशो दरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥ * ॥ पर्णमूले वसेद्व्याधि पर्णाग्रे पापसञ्चय। चूर्णपर्णं हरेदायुः शिरावुद्धिविनाशिनी ॥ नायुरग्रं विषमूले मध्य ऽलक्ष्मी र्व्यवस्थिता। तस्मादग्रञ्च मूलञ्च मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् ॥ चूर्णाधिकं हरति गन्धमथाधिपूगं रागं तथाधिकदलञ्च सुगन्धिकारि। ताम्बूलमुत्तममिदं रसनाग्रभिन्नपर्णनिशास्वधिकखण्डितपर्णमह्नि ॥ ताम्बूलं न हितं प्रोक्तं शरीरे रूक्षदुर्बले। ज्वरास्यशोषपित्तास्त्रमदमूर्च्छाशिरोगिषु ॥ ताम्बूलास्युपयोगात् स्याच्छोषपित्तानिलास्रता। देहदृक्केशदन्ताग्निश्रोत्रवर्णबलक्षय. ॥ * ॥ विना पर्णं मुखे दत्त्वा गुवाकं भक्षये यदि। तावद्भवति चण्डालो यावद्गङ्गां नगच्छति ॥ * ॥ ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम्। तपस्विनाञ्च विप्रेन्द्र गोमाससदृशं ध्रुवम् ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

ताम्बूलकरङ्क। पु। पानबट्टा इतिप्रसिद्ध ताम्बूलपात्रे। स्वग्याम् ॥

ताम्बूलद.। त्रि। वाग्गुलिके। ताम्बूलदातरि॥ इतित्रिकाण्डशेष.॥ ताम्बूलं ददाति। डुदाञ्। आतइतिकः ॥

ताम्बूलपत्र। पु। पिण्डालौ ॥

ताम्बूलराग.। पु। मसूरे ॥ ताम्बूल

रञ्जे ॥

ताम्बूलवल्लिका । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥

ताम्बूलवल्ली । स्त्री । ताम्बूल्याम् ॥ ताम्यति । तमु० । क्विप् । अनुनासिकस्येतिदीर्घः । वेल्लति । वुक्षसञ्चने । चुरादीनामिति ण्वा । इगुपधेतिक. । ताम् चासौवल्ली च । पृषोदरादि. । ताम्बूलाख्यावल्ली । शाकपार्थिवादिः ॥

ताम्बूलिक । पुं । ताम्बूलिनि ॥

ताम्बूली । त्रि । राज्ञां ताम्बूलाधिकृते । तंबोली इति प्रसिद्धे जात्यन्तरे ॥

ताम्बूली । स्त्री । ताम्बूलवल्ल्याम् ॥ ताम्बूलात् गौरादित्वात् ङीष् ॥

ताम्रम् । न । ताबाँ इतिप्रसिद्धे तैजस धातुविशेषे । शुल्वे । म्लेच्छमुखे । नैपालिके ॥ अस्योत्पत्त्यादयो यथा । शुक्रं यत् कार्त्तिकेयस्य पतितं धरणीतले । तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥ जपाकुसुमसङ्काशं स्निग्धं मृदु घनं क्षमम् । लोहनागोज्झितं ताम्रं मारणाय प्रशस्यते ॥ कृष्णं रूक्षमतिस्तब्धं श्वेतञ्चापि घनासहम् । लोहनागयुतञ्चेति शुल्वं दुष्टं प्रकीर्त्तितम् ॥ ताम्रं कषाय मधुरं सतिक्तमम्लञ्च पाके कटु

सारकञ्च । पित्तापहं श्लेष्महरञ्च शीतं तद्रोपणं स्याल्लघु लेखनञ्च ॥ पाण्डूदराशीर्ज्वरकुष्ठकासश्वासक्षयान् पीनसमम्लपित्तम् । शोथं कृमिं शूलमपाकरोति प्राहुः परे बृंहणमल्पमेतत् ॥ एकोदोषो विषं ताम्रे त्वसम्यङ्मारिते ऽष्टते । दाहः स्वेदोरुचिर्मूर्च्छा क्लेदो रेको वमिर्भ्रमः ॥ तस्य शोधनविधिर्यथा । पत्तलीकृतपत्राणि ताम्रस्याग्नौ प्रतापयेत् । निषिञ्चेत् तप्ततप्तानि तैले तक्रे च काञ्जिके ॥ गोमूत्रे चक्षुलत्थानां कषाये च त्रिधात्रिधा । एवं ताम्रस्य पत्राणां विशुद्धिः सम्प्रजायते ॥ तस्य मारणविधिर्यथा । सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः । वासरत्रयमम्लेन ततः खल्ले विनिःक्षिपेत् ॥ पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेनमर्दयेत् । तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद् द्विगुणेनच ॥ गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम् । ततः पिष्ट्वाचमीनाक्षीं चाङ्गेरीं सपुनर्नवाम् ॥ तत्कल्केन बहिर्गोलं लेपयेद् द्व्यङ्गुलोन्मितम् । धृत्वातद्गोलकं भाण्डेशरावेणावरोधयेत् ॥ वालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः । दत्त्वाभाण्डमुखेमुद्रांततश्चुल्ल्यां विपा

चयेत् ॥ क्रमवृद्ध्याग्निना सम्यक्याव यामचतुष्टयम्। स्वाङ्गशीतं समुद्धृत्य मर्दयेच्छूरणद्रवे ॥ यामैकं गोलकं तच्च नि.क्षिपेच्छूरणोदरे । मृदालेपस्तु कर्त्तव्य सर्वतोऽङ्गुष्ठमात्रकः ॥ पाच्यं गजपुटे चास्य मृतं भवतिनिश्चितम्। वमनञ्च विरेकञ्च भ्रम क्लममथारुचिम् ॥ विदाहं स्वेदमुत्क्लेदं न करोति कदाचनेति ॥ अरुणे । शुल्बनिभे ॥ पु । कुष्ठरोगप्रभेदे ॥ त्रि । अरुणवर्णवति ॥ ताम्यति तम्यतेवा । तमु॰। अमितम्योर्दीर्घश्चेति रक्दीर्घौ ॥

ताम्रकम् । न । ताम्रे ॥ स्वार्थेक' ॥

ताम्रकर्णी। स्त्री। अञ्जननामपश्चिमदिग्हस्तिकरिण्याम्॥ ताम्रौ कर्णौयस्याः । पाककर्णेति नासिकेति वाङीष् ॥

ताम्रकार. । पु । ताम्रकुट्टके । शौल्बिके। कसेरा इति भाषा प्रसिद्धे वर्णसङ्करजातौ ॥ उत्पत्ति कंसकारे द्रष्टव्या । ताम्रंकरोति । डुकृञ्॰। कर्मण्यण् ॥

ताम्रकुट्टक । पु । कांस्यकारे॥ ताम्रकुट्टयति । पु । कुट्टच्छेदे । कर्मण्यण् । स्वार्थेक ॥

ताम्रकूट । तमाखु इति प्रसिद्धे क्षुपे ॥ यथा । सविद्राकाष्ठकूटञ्च ताम्रकूटञ्च धुस्तुरम् । अहिफेनं खर्जुरसस्तारिकातरिता तथा ॥ इत्यष्टौसिद्धिद्रव्याणि यथा सूर्योष्टक प्रिये इति कुब्जार्णवतन्त्रम् ॥

ताम्रकृमि' । पु । इन्द्रगोपकीटे ॥

ताम्रगर्भम् । न । तुत्थे ॥

ताम्रचूड' । पु । कुक्कुटे ॥ ताम्रा चूडाऽस्य ॥ कुक्कुरद्रुमे ॥

ताम्रत्रपुजम् । न । कांस्ये ॥

ताम्रदुग्धा । स्त्री । गोरक्षदुग्धायाम् ॥

ताम्रपट्टम् । न । ताम्रनिर्मितेलेखनपत्रे ॥ यथा । दत्त्वा भूमिंनिबन्धंवाकृत्वालेख्यन्तुकारयेत् । आगामिभद्रनृपते परिज्ञानाय पार्थिव ॥ पटेवा ताम्रपट्टेवा समुद्रोपरिचिह्नितमिति मिताक्षरा ॥

ताम्रपत्र. । पु । जीवशाके ॥ न । ताम्रनिर्मितपत्रे ॥

ताम्रपर्ण । पु । भारतवर्षीयोपद्वीपे ॥

ताम्रपर्णी । स्त्री । चोलदेशवर्त्तिन्यां सरिद्वारायाम् ॥

ताम्रपल्लव' । पुं । अशोकतरौ ॥

ताम्रपाकी । पु । गर्दभाण्डवृक्षे ॥

ताम्रपादी । स्त्री । हंसपदाम् ॥

ताम्रपुष्प' । पु । भूमिचम्पके । भूंचांपा इति भाषा ॥ के.विदारे । रक्तकाञ्चने ॥

ताम्रपुष्पिका । स्त्री । जपाकुसुमे ॥ रक्त त्रिवृति ॥

ताम्रपुष्पी । स्त्री । धातक्याम् ॥ पाटला वृक्षे ॥ जपायाम् ॥

ताम्रफलः । पु । अङ्कोठवृक्षे ॥

ताम्रमूला । स्त्री । दुरालभायाम् ॥ ल ज्जालौ ॥ कच्छुरायाम् । खिराइ इतिगौडभाषा ॥

ताम्रवर्णः । पु । पक्षिवाहवृक्षे ॥

ताम्रवर्णा । स्त्री । जवायाम् ॥

ताम्रवल्ली । स्त्री । चित्रकूटादिदेशप्र सिद्धायां ताम्रायां लतायाम् । ताल्या म । तमाल्याम् ॥ मञ्जिष्ठायाम् ॥

ताम्रबीजः । पुं । कुलत्थे ॥

ताम्रवृक्षः । पु । कुलत्थे ॥ रक्तचन्दने ॥

ताम्रवृन्तः । पुं । कुलत्थे ॥

ताम्रवृन्ता । स्त्री । कुलत्थिकायाम् ॥

ताम्रशिखी । पु । कुक्कुटे ॥

ताम्रसारम् । न । रक्तचन्दने ॥ इतिरत्न माला ॥

ताम्रसारकम् । न । रक्तचन्दने ॥ पु । रक्तखदिरे ॥ इतिराजनिर्घण्टः ॥

ताम्रा । स्त्री । ताम्रवल्ल्याम् ॥ सैंहल्याम् ॥ ताम्रवर्णायाम् ॥

ताम्राक्षः । पु । उपद्वीपभेदे ॥

ताम्राक्ष । पु । कोकिले ॥ ताम्रेअक्षि णीयस्य ॥ त्रि । ताम्रनयने ॥

ताम्राभम् । न । रक्तचन्दने ॥

ताम्राक्षा । स्त्री । तीर्थविशेषे ॥

ताम्रार्धम् । न । कांस्ये ॥

ताम्राश्मा । पुं । पद्मरागमणौ ॥

ताम्रिकः । पु । कांस्यकारे ॥ त्रि । ताम्र सम्भवे ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादि त्वात् ठञ् ॥ ताम्रघट्टनं शिल्पमस्य वा शिल्पमिति ठक् ॥

ताम्रिका । स्त्री । गुञ्जायाम् ॥ मानर न्ध्राख्ये ॥

ताम्री । स्त्री । वाद्यविशेषे । मानरन्ध्रा याम् ॥ विकारिकायाम् ॥

तायनम् । न । स्फीततायाम् । समृद्ध त्वे ॥ तायृसन्तानपालनयोः । ल्युट् ॥

तायिकः । पु । तर्जिकाभिधदेशे ॥

तारः । पुं । वानरविशेषे ॥ मुक्ताविशु द्धौ ॥ शुद्धमौक्तिके ॥ देवीप्रणवे ॥ यथा । काश्यां विश्वेश्वरोहं गिरिप तितनया संयुता वामभागे शुण्डा दण्डेन दक्षे त्रिपथगतटिनीतीरशु द्धाम्बुभागे । मायावीजञ्च कर्णेसुर मुनिसहितो ध्यानयुक्त ददामि प्री त्या लोकस्य तस्मात् सुरमुनिगणा कैरुच्यते तारनामेति ॥ प्रणवे ॥ गर्भ जन्मजरामृत्युसंसाराद्भयात्तारय तीतितारः ॥ तरणे ॥ शिरोभव ध्वनौ ॥ स्त्री । न । नक्षत्रे ॥ नेत्र

मध्ये । कनीनिकायाम् ॥ न । हृष्टे ॥ अध्ययनकृपायांसिद्धौ ॥ वि । स्मृ रितदीधितौ ॥ अप्युच्चनादे ॥ नि मंत्रे ॥ अप्युद्धे. ॥ तारयति अति क्रामति अन्यान् शब्दान्। तृ०। बहु समेतमिदर्शन मितिचुरादिगणाद् णात् स्वार्थेणिच् । पचाद्यच् ॥ यद्वा । तार्यते ऽनेनवा । घञ् घोषा ॥

तारक । पु । दैत्यविशेषे ॥ कर्णधारे ॥ भेषके ॥ न । दृशि ॥ स्त्री । कनीनिकायाम् ॥ ऋक्षे ॥ त्रि । त्रात रि ॥ ससारसमुद्रस्य तरणकारणे तारयितरि ॥ अतिजगतीप्रभेदे वृत्तविशेषे । यथा । यदि तोटकवृत्त पदे गुरुरन्त्यम् भवतीह तदा किलतारकवृत्तम् । फणिनायकपिङ्गल वर्णित मेत दरपण्डितमण्डलिका कृतचित्तम् ॥ यथा । अतिभारतरं हृदि चन्दनपङ्कं मनुते सरसीपव न विषशङ्कम् । तवदुस्तरतारवियोगपयोधे र्नहि पारमसौ भविता प रमार्थे. ॥ तारयति । तृ० । ण्वुल् ॥

तारकजित् । पु । कार्त्तिकेये । षडानने ॥ तारक जयति । जि० । क्विप् । तुक् ॥

तारकराज । पु । चन्द्रे ॥

तारका । स्त्री । न । नेत्रकनीनिकायां

म् ॥ ऋक्षे । नक्षत्रे ॥ तारकाज्योतिषीत्यमरः ॥ स्त्री । इन्द्रवारुण्याम् ॥

तारकारि । पु । कार्त्तिकेये । महासेने ॥ तारकस्य दैत्यविशेषस्य अरिः ॥

तारकिणी । स्त्री । निशायाम् ॥

तारकितम् । न । नभसि ॥ तारका सञ्जाता अस्य । तदस्यसञ्जाततारकादिभ्यइतच् ॥

तारण' । पु । भेषके ॥ अष्टादशेवत् सरे ॥ अतिवृष्टिश्च जायेत धान्यस्या श्रपीडनम् । यत्र भवति सामान्य तारणे सुरवन्दिते ॥ त्रि । तरणका रयितरि ॥ तारयति । तृ० । ल्यु. ॥ सन्तारणे ॥

तारणि । स्त्री । नावि ॥

तारतण्डुल । पु । धवलजावनाले ॥

तारतम्यम् । न । तरतमयोर्भावे । न्यूनाधिक्ये ॥ यथा । निर्धन निधनमेतयोर्द्वयोस्तारतम्यविधिमुग्धचेतसाम् ॥ वेधनाय विधिना विनिर्मितौ रेफएवजयवैजयन्तिका ॥

तारतारम् । न । आगमाविरोधिना न्यायेन आगमार्थपरीक्षारूपे ऊहे । तृतीयायांसिद्धौ ॥

तारदी । स्त्री । तरदीवृक्षे ॥

तारपुष्प । पु । कुन्दवृक्षे ॥

तारमाक्षिकम् । न । रूप्यमाक्षिके । रजतोपधातौ ॥ तारमाक्षिकमन्यत्तु तद्भवेद्रजतोपमम् । किञ्चिद्रजतसाहित्यात् तारमाक्षिकमीरितम् ॥ अनुकल्पतया तस्य ततोहीन-गुणा स्मृता. । न केवलं रूप्यगुणा वर्त्तन्ते तारमाक्षिके ॥ द्रव्यान्तरस्य संसर्गात् सन्त्यन्येऽपि गुणा यत. ॥ स्यात् तारमाक्षिकं स्वादु तिक्तं वृष्यं रसायनम् । चक्षुष्यं बस्तिरुक्कुष्ठपाण्डुमेहविषोदरम् ॥ अर्श. शोथ क्षयं कण्डुं त्रिदोषमपि नाशयेत् ॥ मन्दानलत्वं बलहानिमुग्रां विष्टम्भितां नेत्रगदान् सकुष्ठान् । तथैव मालां व्रणपूर्विकाञ्च करोत्यशुद्धं रजताख्यमाक्षिकम् ॥ शोधनन्तु । कर्कोटीमेषशृङ्ग्युत्थैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् । भावयेदातपे तीव्रे विमला शुद्ध्यति ध्रुवम् ॥ विमला तारमाक्षिकम । कर्कोटी खखसा । मारणन्तु कुलत्थस्य कषायेण घृष्टा तैलेन वा पुटेत् । तैलेन वाजमूत्रेण म्रियते तारमाक्षिकम् ॥

तारल । पु । विटे ॥ इतिभूरिप्रयोगः ॥

तारवायु । पु । अत्युच्चशब्दवति पवने ॥

तारविमला । स्त्री । तारमाक्षिके ॥

तारशुद्धिकरम् । न । सीसके ॥

तारा । स्त्री । बुद्धदेवताभेदे ॥ पञ्चकन्यान्तर्गतकन्यायाम् । बालिसुग्रीवयोर्भार्यायाम् ॥ सुरगुरोर्भार्यायाम् ॥ कनीनिकायाम् ॥ नक्षत्रे ॥ यथा । एकतारं नभो दृष्ट्वा सर्वज्ञो नारदो मुनिः । तावद्भवति चण्डालो यावदन्यं न पश्यति ॥ तत्र त्रिकानुशासनं यथा । हस्ता स्वाती श्रवणा भद्रा च मृगशिरा नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलन्तथा स्त्रियां शेषा. ॥ शेषा. ताराइतिसम्बन्ध. ॥ चौडायाम् ॥ मुक्तायाम् ॥ शिवगाद्ययाम् ॥ द्वितीयायां महाविद्यायाम् ॥ यथा । लीलया वाक्प्रदा यस्मात् तेन नीलसरस्वती । तारकत्वात् सदा तारा सुखमोक्षप्रदायिनी ॥ उग्रापत्तारिणी यस्मा उग्रतारा प्रकीर्त्तितेति ॥ तरन्त्यनया । तॄ० । भि० अच् । वृद्धेकोऽगितिगुणः । निपातनाद्दीर्घः । अदन्तत्वाट्टाप् ॥

ताराकूटम् । न । तृतीयेयोटके । तारामैत्र्याम् ॥ यथा । वर्णादिपञ्च कन्यकावरभावधि । पृथगङ्कैस्तेषष त्रिपञ्चसप्तमन्त्यसदिति ॥

तारापति. । पु । शिवे ॥ चन्द्रे ॥ बृहस्पतौ ॥ बालिनि ॥ सुग्रीवे ॥

तारापथः । पु । आकाशे ॥

तार्किक.

तारापीड' । पु । निशाकरे । चन्द्रे ॥
ताराभूषा । स्त्री । रात्र्याम् ॥
ताराभ्र । पु । कर्पूरे ॥
तारामण्डल' । पु । ईश्वरगृहविशेषे ॥
तारामार्ग' । पुं । आकाशे ॥
ताराराचि' । स्त्री । आगमोक्ते पर्वविशेषे ॥ यथा । भाद्रे मासि कृष्णपक्षे भौमवारे कुलर्क्षगे । अर्द्धरात्रौ सकृमस्य सातारा रात्रिरीरितेति ॥
तारारि । पु । विटमाक्षिके ॥
तारावती । स्त्री । कालिकापुराणप्रसिद्धायां चन्द्रशेखरभूपपत्न्याम् ॥
तारिकम् । न । तरमूल्ये ॥
तारिका । स्त्री । ताडीतिख्याते तालरसे ॥
तारिणी । स्त्री । बुद्धदेवान्तरे । लोकेश्वरात्मजायाम् ॥ * ॥ शिवपत्न्याम् । द्वितीयायां महाविद्यायाम् ॥
तारुण्यम् । न । यौवने ॥ तरुणस्य भाव । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ॥
तारेय । पु । वालिवानरपुत्रे । अङ्गदे ॥ ताराया अपत्यम् । ढक् ॥
तार्कवम् । न । तर्कविकारे ॥ तदवयवे ॥ कोपधाच्चेत्यण् ॥
तार्किक । त्रि । तर्कतत्परे । तर्कशास्त्रविदि ॥ तर्कमधीते । ठक् ॥ सच षड्विधो यथा । स्याद्वादवाद्यार्हतः स्याच्छून्यवादीतु बौद्धगत. १ । नैयायिकस्त्वक्षपादो २ । योग'साङ्ख्यस्तु कापिल ३ । वैशेषिकस्यादौलूक्यो ४ । बार्हस्पत्यस्तु नास्तिक. ५ । चार्वाकोलौकायतिकश्चैते षड्पिता र्किका ॥ आत्मनोऽचिद्रूपवादिनोऽनात्मवादिनश्चैते स्वबुद्धिपरिकल्पित यदिच्छन्ति तद्वदन्ति ॥
तार्क्ष । पु । कश्यपे ॥
तार्क्षी । स्त्री । पातालगरुडीलतायाम् ॥
तार्क्ष्य । पु । अश्वे ॥ सर्पे ॥ गरुडाग्रजे ॥ गरुडे ॥ तार्क्षस्य कश्यपस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् यञ् । बहुत्वे तार्क्षा. ॥ एकस्मिन्कल्पे तृक्षस्य मुनेरपत्यत्वात्तार्क्ष्योगरुड । गर्गादित्वात् यञ् । बहुत्वेयञोऽश्चेतिलुकि तृक्षाइत्यन्ये ॥ सुवर्णे ॥ स्यन्दने ॥ अश्वकर्णाख्यतरौ ॥ न । रसाञ्जने ॥
तार्क्ष्यजम् । न । रसाञ्जने ॥
तार्क्ष्यध्वजः । पु । हरौ । विष्णौ ॥ इति हेमचन्द्र. ॥
तार्क्ष्यनायक । पु । गरुडे ॥ इतिराजनिर्घण्ट ॥
तार्क्ष्यप्रसव । पु । अश्वकर्णवृक्षे ॥
तार्क्ष्यशैलम् । न । सतुत्थया दार्व्या कृताञ्जने । रसगर्भे । रसाञ्जने ॥ तार्क्ष्य

ग्रेले भवम्। अण्॥

तालकम्। त्रि। तृणनिर्मिते॥

तार्तीयीक। त्रि। तृतीये॥ तीया ट्टीकक् स्वार्थे वा वाच्यः॥

ताल। पु। करतले॥ अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मिते। विस्तृताभ्यामङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां सम्मिते दीर्घपरिमाणविशेषे॥ तलस्येव। तल°। इदमिति वत्॥ करास्फाले। करास्फोटे॥ कांस्यवाद्यभाण्डे॥ त्सरौ॥ तालद्रुमे। दीर्घपादपे। लेख्यपत्रे॥ पक्व तालफलं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम्। दुर्जरं बहुमूत्रञ्च तन्द्राऽभिष्यन्दशुक्रदम्॥ तालमज्जातु तरुणः किञ्चिन्मदकरो लघुः। श्लेष्मलो वातपित्तघ्नः सस्नेहोमधुरः सरः॥ तालमज्जा तालफलवीजमज्जा। तालज तरुणं तोय मतीवमदकृन्मतम्। अम्लीभूतं तदा तत् स्यात् पित्तकृद्वातदोषहृत्॥*॥ मानविशेषे॥ यथा। तालो द्वादशभिर्ज्ञानुपरिशाख्यपरिभ्रमैरिति। अस्येन जानुमण्डलपरिभ्रमस्य यावत्या कालमात्रया क्रियते तावतीभिर्द्वादशभिस्तालाख्यः कालांशोज्ञेय॥*॥ गीतकालक्रियामाने। अयंस्वर इयत् कालगेयः इयत्कालं विलम्बितम् इयत्कालद्रुतम् इयत्काल मध्यमिति वोधयितुम् ईदृशेर्हस्तैरङ्गुल्याकुञ्चनप्रसारणादिक्रियाभि र्नर्त्तितव्यं गातव्यञ्चेत्थं वहूपेकालक्रिययोर्माने॥ कालस्य एकद्वित्रिमात्राद्युच्चारणा नियमितस्य क्रियायाः परिच्छेदात्मिकाया परिच्छेदहेतुस्तालः॥*॥ तस्योत्पत्तिर्यथा। गौरीश्वरयोर्नृत्येन तालो वभूव। तस्युकारणम्। क्रिया कालस्य। ईश्वरनृत्यस्य ताण्डवम् गौर्य्यानृत्यस्य लास्यमितिसंज्ञा। अर्थात् पुरुषनृत्यस्य ताण्डवम् नार्य्यानृत्यस्य लास्य मितिनाम। ताण्डवलास्ययो राद्यक्षरयोर्मेलनेनतालइतिसंज्ञा॥*॥ आदिगुरुत्रिकले (ऽ।)॥ तालयति-तल्यते वा। चु°। पचाद्यच्। घञ् वा॥

न। हरिताले॥ तालीशपत्रे॥ दुर्गासिंहासने॥ तालफले॥ धनुषि॥ तालस्यविकारः। तालादिभ्योण्। तालाद्धनुषि। अन्यत्तालमयम्॥

तालकम्। न। द्वारपिधानसाधनयन्त्रे। ताला इतिभाषा॥ हरिताले॥ तुवरिकायाम्

तालकाभ। पु। हरितवर्णे॥ त्रि। तद्वति॥

तालक्षीरकम्। न। तालसम्भूतक्षीरे॥

तालकी । स्त्री । } तालजसुरायाम्
तालती । स्त्री । } । ताडी इतिभाषा॥
तालध्वज । पु । बलदेवे ॥ तालो ले-
ख्यपत्रो ध्वजो ऽस्य ॥
तालनवमी । स्त्री । भाद्रशुक्लनवम्याम्॥
तालध्वजा । स्त्री । पुरीविशेषे ॥
तालपत्रम् । न । ताडङ्के । कर्णाभरण-
विशेषे । कर्णिकायाम् ॥ तालस्य प
त्रम् । स्वर्णरचितस्या पीदृमेवनाम
॥ तालतरो पर्णे ॥
तालपत्रिका । स्त्री । तालमूल्याम् ॥
तालपत्री । स्त्री । मूषिकपर्ण्याम् । र
ण्डायाम् ॥ मधुरौषधौ ॥
तालपर्णम् । न । मुरानामगन्धद्रव्ये ॥
तालपर्णी । स्त्री । मुरानामनि गन्धव
स्तुनि । गन्धिन्याम् ॥ ताल.पर्णमस्या
। तालशब्द तालपर्णसदृशे लाक्ष-
णिक । पाककर्णेतिङीष ॥ मधुरि
कायाम् ॥
तालपुष्पम् । न । प्रपौण्डरीके ॥ ता-
लद्रुकुसुमे ॥
तालभृत् । पु । बलदेवे ॥
तालप्रलम्बम् । न । तालजटायाम् ॥
तालमूलिका । स्त्री । तालमूल्याम् ।
मुसल्याम् ॥ तालोमूलमस्या । ताल
शब्दस्तालमूलसदृशे लाक्षणिक ।
पाककर्णेतिङीष् । स्वार्थे कन् ॥

तालमूली । स्त्री । तालमूलिकायाम् ।
दीर्घकन्दायाम् । मुसल्याम् ॥ ताल
मूलीतु विद्वद्भि मुसलीति निगद्य
ते । मुसली मधुरा वृष्या वीर्योष्णा
बृंहणी गुरु. । तिक्ता रसायनी ह-
न्ति गुदजान्यनिल तथा ॥ ॥
ताललक्ष्मा । पु । बलदेवे ॥
तालवन्तम् । न । तालपत्रनिर्मिते व्य
जने ॥ यथा । परे ब्रह्मणिविज्ञाते
समस्तैर्नियमैरलम् । तालवृन्तन
किङ्कार्यं लब्धे मलयमारुते ॥ अस्य
वायोर्गुणा यथा । त्रिदोषशमनोवा
युर्लघुरस्य प्रकीर्त्तितइति ॥
तालवृन्तकम् । न । व्यजने ॥ तालस्ये
वृन्तमस्य । तालेकरतले वृन्तमि
ववन्धनमस्यवा ॥
तालव्यम् । त्रि । तालुजाते ॥ शरी
रावयवत्वात् यत् ॥
तालाख्या । स्त्री । मुरायाम् ॥
तालाङ्क । पु । बलभद्रे । प्रलम्बघ्ने ॥ ता
लोवृक्षविशेषो ऽङ्को ध्वजो ऽस्य ॥
करपत्रे ॥ शाकभेदे ॥ महालक्षण
सम्पूर्णपुरुषे ॥ पुस्तके ॥ हरे ॥
तालावचर । पु । नटे ॥ इ०त्रि० ॥
तालि. । स्त्री । भूम्यामलक्याम् ॥
तालिक । पु । प्रसारिताङ्गुलिपाणौ ।
चपेटे । प्रतले ॥ लिखितस्यनिवन्ध

ने । काञ्चनक्याम् ॥

ताडिका । स्त्री । चपेटे ॥ तालमूल्याम् ॥ ताम्रवल्ल्याम् ॥

ताडितम् । न । वाद्यभाण्डे ॥ तुण्डित पटे ॥ गुणे ॥

ताडिश. । पु । शैले । पर्वते ॥

ताडी । स्त्री । जटायाम् । वितुन्नकौषधौ । भुज आवला इतिभाषा ॥ ताडद्रुमे ॥ आडक्याम् । तुवरिकायाम् । अरहरइतिभाषा ॥ द्वारोद्घाटनयन्त्रे ॥ तालमूल्याम् । ताम्रवल्ल्याम् ॥ तालजातसुरायाम् । ताडी इति भाषा ॥ * ॥ मध्याख्यच्छन्दोभेदे ॥ यथा । ताडी सा निर्दिष्टा । ऊर्द्दिष्टो मो यत्र ॥ यथा । आनीते जानीते । सा साद्रूप्यं वैरूप्यम् ॥ अस्यनारीत्यपि सम्प्रोक्ताछन्दोमञ्जर्याम् । मोनारी ॥ ताडयति । तड० । प्रज्ञाद्यच् । गौरादित्वाज्जातित्वाद्वाङीष् ॥

ताडीपत्रम् । न । ताडीशे ॥

ताडीशम् । न । ताडीशपत्रे ॥ ताडीशं लघु तिक्तोष्णं श्वासकासकफापहम् । निहन्त्यरुचिगुल्मामवह्निमान्द्यक्षयामयान् ॥ भूम्यामलक्याम् ॥

ताडीशपत्रम् । न । ताडीशख्याते वृक्षविशेषे । धात्रीपत्रे । गुल्मोदरे ॥ भूम्यामलक्याम् ॥

तालु । न । काकुदे । जिह्वेन्द्रियाधिष्ठाने स्वनाम्नैव प्रसिद्धे ॥ तरत्यनेन वर्णाः । तॄ० । ञोरश्चल इति ञुण् ॥ तालयति । तल० । चु० । मृगय्वादित्वात् कुर्वा ॥

तालुकम् । न । तालुनि ॥ स्वार्थेभावादित्वात् कन् ॥

तालुजिह्वः । पु । कुम्भीरे ॥

तालूर. । पु । आवर्त्ते ॥

तावक' । त्रि । त्वदीये ॥ तवायम् । तस्येदमित्यण् । तवकममकावेकवचने इति तवकादेश. । स्त्रियां तावकी ॥

तावकीन' । त्रि । त्वदीये ॥ तवायम् । युष्मदस्मदो रन्यतरस्यांखञ्चेति खञ् । पश्चात्तवकादेश' ॥

तावत् । अ । माने ॥ अनुक्रमे ॥ अवधारणे ॥ सम्भ्रमे ॥ परिच्छेदे ॥ कार्त्स्न्ये ॥ अधिकारे ॥ अवधौ ॥ तत् परिमाणमस्य । तद्धिता इति बहुवचने नान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता आपिता' । तेन डावतुप्रत्यय ॥ तदाद्यर्थे ॥ यथा । भक्तोपितावत् क्रथकैशिकानामितिरघु ॥

तावान् । त्रि । तत्परिमाणविशिष्टे ॥ ॥ तत् परिमाणमस्य । यत्तदेतेभ्य

परिमाणे इति वतुप्। आसर्वनाम्न इ
त्यात्वम् ॥

तावतिथ । त्रि । तावताम् पूरणे ॥ ड
ट् । वतोरिथुक् ॥

तावरम् । न । चापगुणे ॥ इतिभूरि० ॥

ताविष । पुं । स्वर्गे ॥ महोदधौ ॥
काञ्चने ॥ तवेति सौत्रोधातुः । तवे
र्णिद्वेतिटिषच् ॥

ताविषी । स्त्री । चन्द्रकन्यायाम् ॥ भू
मौ ॥ नद्याम् ॥ देवकन्यायाम् ॥ टि
त्वान्ङीप् ॥

तावुरि । पु । वृषराशौ ॥ इतिवृ० ॥

ताहून. । पु । ऋणे ॥

तिक्तः । पु । तीता इतिप्रसिद्धे रसे ॥
तिक्तः शीत तृषामूर्च्छाज्वरपित्त
कफान् जयेत् । रुच्य स्वयमरोचि
ष्णुः कण्ठक्लन्यास्यशोधन ॥ सुगन्धे
॥ वरुणद्रुमे ॥ कुटजे ॥ न । पर्पटौ
षधौ ॥ त्रि । तिक्तरसान्विते ॥ तेज
यति । तिज० । सामान्यापेचक्षापका
त्क्षुरादीनाणिजभावे गत्यर्थाकर्मके
तिक्तः ॥

तिक्तक । पु । पटोले ॥ भूमिनिम्बे ।
चिरतिक्ते । चिरायता इतिभाषा
॥ कृष्णखदिरे ॥ निम्बे ॥ इङ्गुदीवृक्षे
॥ तिक्तार्थे ॥ तिक्तएव । स्वार्थे कन् ॥

तित्तकन्दिका । स्त्री । गन्धपत्रायाम् ॥

तिक्तकर्कोटकी । स्त्री । वन्ध्याकर्कोटि
कायाम् । नागदन्त्याम् । बाँझकक
रोल इतिभाषा ॥

तिक्तका । स्त्री । तिक्तालाब्वाम् । कटु
तुम्ब्याम् ॥

तिक्तगन्धिका । स्त्री । वराहक्रान्ता-
याम् ॥

तिक्तगुञ्जा । स्त्री । करञ्जे । चुद्ररसा
याम् ॥

तिक्ततण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

तिक्ततुण्डी । स्त्री । कटुतुण्डीलता
याम् ॥

तिक्ततुम्बी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥
तिक्ताचासौतुम्बीच ॥

तित्तदुग्धा । स्त्री । अजशृङ्ग्याम् ॥
चीरिण्याम् ॥

तिक्तद्रुम । पु । पञ्चतिक्ते ॥

तिक्तधातु । पु । पित्ते ॥

तिक्तपत्र । पु । कर्कोटके ॥ तिक्तानि
पत्राणि यस्य ॥

तिक्तपर्वा । स्त्री । हिलमोच्याम् ॥
गुडूच्याम् ॥ मधुयष्ट्याम् ॥ दूर्वा
याम् ॥

तिक्तपुष्पा । स्त्री । पाठायाम् ॥

तिक्तफल । पु । कतकवृक्षे ॥

तिक्तफला । स्त्री । यवतिक्तायाललताया
म् ॥ वार्त्ताक्याम् ॥ षड्भुजायाम् ॥

इति राजनिर्घण्टः ॥

तिक्तभद्र । पु । पटोले ॥

तिक्तमरिच । पु । कतकवृक्षे ॥

तिक्तरोहिणिका । स्त्री । } कटुका
तिक्तरोहिणी । स्त्री । } याम् । क

टुक्याम् ॥ तिक्ताचासौरोहिणीच ॥

तिक्तवल्ली । स्त्री । मूर्वालतायाम् ॥

तिक्तबीजा । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्तशाक । पु । खदिरवृक्षे ॥ वरुण

द्रुमे ॥ तिक्तःशाकोऽस्यपत्राणाम् ।

वरुणस्य शाकमध्ये पाठात् ॥ पत्रसु

न्दरवृक्षे ॥

तिक्तसार । पुं । खदिरे ॥ तिक्तःसारो

ऽस्य ॥ न । दीर्घरोहिषकतृणे ॥

तिक्ता । स्त्री । कटुक्याम् ॥ पाठायाम्

॥ यवतिक्तायां लतायाम् ॥ षड्भु

जायाम् ॥ छिक्कन्याम् ॥ टाप् ॥

तिक्ताख्या । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तिक्ताङ्गा । स्त्री । पातालगरुडीलता

याम् ॥

तिग्मम् । न । तीक्ष्णे । पैना इतिभाषा

॥ त्रि । तद्वति ॥ तेजयति । तिज० ।

युजिरुचितिजां कुश्चेतिमक् कवर्ग

श्चान्तादेश ॥

तिग्मरश्मि । पु । सूर्ये ॥ तिग्मारश्म

योऽस्य ॥

तिग्मांशु । पु । सूर्ये ॥ तिग्मा करा:

अंशवोऽस्य ॥

तिजिल । पु । चन्द्रे ॥ तेजते । तिज० ।

गुपादिभ्य किदितीलच् ॥

तितउ । पु । चालन्याम् ॥ तनोति

तन्यते वा । तनु० । तनोतेर्डउ स

न्वच । सन्वद्भावादित्वमभ्यासस्ये

त्वम् । चुरच्छिद्रसमोपेत चालन

तितउस्तमित्युक्तो क्लीवत्वमपि ॥

तितिक्षा । स्त्री । क्षान्तौ । क्षमायाम्

। परापराधसहने ॥ सर्वेद्. सहन

ने । शीतोष्णमानापमानलाभाला

भशोकहर्षादिद्वन्द्वसहिष्णुतायाम् ॥

अहोतितिक्षामाहात्म्यमशोदानफ

ल मपत् । यदागतोहरिश्चन्द्रोम

हेन्द्रस्यसलोकताम् ॥ तिजेः क्षमा

यां सन्नन्तादमप्रत्ययेटाप् ॥

तितिक्षित: । त्रि । क्षान्ते । सोढे ॥ ति

तिक्षासञ्जाताऽस्य । तारकादिभ्य

त् इतच् ॥

तितिक्षु । त्रि । क्षमान्विते । क्षान्ते ।

सहिष्णौ । जीवनविच्छेदव्यतिरि

क्तशीतादिद्वन्द्वसहिष्णावितितिक्षाख्या

तार ॥ तितिक्षते । तिजे क्षमाया

म् । गुप्तिज्किद्भ्य:सन् । शिलितिक्षय

मीच । सनाशंसभिक्षु. ॥

तितिभ. । पु । इन्द्रगोपकीटे ॥ इ०चे० ॥

तितीर्षु । त्रि । तरितुमिच्छौ ॥ तर ते सन्नन्तादुप्रत्यय ॥

तिन्तिडीक । पु । वृक्षविशेषे ॥ ओषधिविशेषे ॥ तिम्यति । तिमआर्द्रीभावे । पर्फरीकादयश्चेति तिमेर्मकारस्यडकारोऽभ्यासस्यनुक ईकनप्रत्ययश्च । तिन्तिडीचिञ्चाम्लिकेत्यमरेतुशब्दान्तरम् । तथाच । तिन्तिडी स्वम्लिका चिञ्चा तिन्तिडीका च पिप्रियेति वाचस्पति ॥

तित्तिर । पु । तित्तिरिपक्षिणि । तीतर इतिभाषा ॥ तित्ति इतिशब्द राति । रा० । आतोनुपेतिक ॥

तित्तिरि । पु । तित्तिरे ॥ तित्तिरि कृष्णवर्णः स्यात् सतुगौर कपिञ्जलः ॥ तित्तिरिर्वर्ण्यदो ग्राही हिक्का दोषत्रयापह । श्वासकासज्वरहरस्तस्माद्गौरोऽधिको गुणै ॥ तित्ति इति शब्दंराति । रु० । बाहुलकात् कि ॥ मुनिविशेषे ॥ यजुशाखाविशेषे ॥

तिथ । पु । कामे ॥ काले ॥ अनले ॥ तेजयति । तिज० । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाइतिथक् तिजेर्जलोपश्चनिपातनात ॥

तिथि । स्त्री । पु । प्रतिपदादिपञ्चदशसु । चन्द्रकलाक्रियारूपायाम् । चन्द्रकलाक्रियोपलक्षिते वा काले ॥ अतति । अत० । कतन्यञ्जीत्यतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् अलोप ॥ यद्वा । तनोतिविस्तारयति चन्द्रकलाय कालविशेष सातिथि ॥ चन्द्रकलया तन्यते इति वा ॥ उक्तञ्च । तन्यन्ते कलया यस्मात् तस्मात् तास्तिथय स्मृताइति ॥ अमादिपौर्णमास्यन्ता याएव शशिन कला । तिथयस्ता समाख्याता षोडशैववरानने ॥ तत्रप्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् । एवंद्वितीयादिकलाक्रियारूपाद्वितीयादि । साचवृद्धिरूपाचेत् शुक्ला ह्रासरूपाचेत् कृष्णा । यथा । तत्रपक्षावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेणहि । चन्द्रवृद्धिकर शुक्ल कृष्णश्चन्द्रक्षयात्मक ॥ पक्षयोस्तास्तु तिथय क्रमात् पञ्चदश स्मृता । दर्शान्ता कृष्णपक्षे ता पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके ॥ * ॥ गोभिलोक्तामावास्या घटकाउपर्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्येकाच्छेदेन सहावस्थानयुक्ताकेमण्डला चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांशदशांशभोगात्मकनिर्गमरूपवियोगेन शुक्ला या प्रतिपदादितत्तत्तिथेरुत्पत्ति । एवंगोभिलोक्तपौर्णमासीघटकस-

समराश्यवस्थानरूपपरमनियोगानन्तरमर्कमण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांशद्वादशा शभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णाया स्तत्तिथेश्चोत्पत्तिरिति। यथा। अर्काद्विनिःसृत प्राचीं यद्यात्यहरहः शशी। भागैर्द्वादशभि स्तत् स्यात् तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्॥ चिशांशक स्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भागद्वादशकं यदा॥ चन्द्रमा स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते॥ * ॥ सा दैवकृत्ये पूर्वाह्णयुता ग्राह्या। एकादश्युपवासातिरिक्तस्थले सर्वत्रविसन्ध्यव्यापिनी ग्राह्या॥ * ॥ पञ्चदशसङ्ख्यायाम॥ पञ्चदशाङ्के॥

तिथिक्षय.। पु। अमावास्यायाम्॥ इति शब्दार्थकल्पतरुः॥ तिथेः क्षये॥

तिथिप्रणी। पु। निशाकरे। चन्द्रे॥

तिथी। स्त्री। प्रतिपदादितिथिषु॥

तिनाशक। पु। तिनिशवृक्षे॥

तिनिश। पु। स्यन्दनद्रुमे। अतिमुक्तके। वञ्जुले। तिनास इति साधन इति च प्रसिद्धे वृक्षे॥ तिनिशः श्लेष्मपित्तास्रमेदः कुष्ठप्रमेहजित्। तुवरः श्वित्रदाहघ्नो व्रणपाण्डुकृमिप्रणुत्॥ अतिशयेन नेशति। णिश समाधौ। इगुपधेति कः॥ यद्वा। अतिक्रान्तो निशाम्। अत्यादय इति समासः। पृषोदरादि॥

तिन्तिड। पु। दैत्यविशेषे॥ चिञ्चायाम्॥ वृक्षाम्ले॥

तिन्तिडिका। स्त्री। चिञ्चायाम्॥ वृक्षाम्ले॥

तिन्तिडी। स्त्री। चिञ्चायाम्। अम्लिकायाम्। अम्ली इति इम्ली इति च भाषा॥ अम्लिकायाः फलं पक्वं मर्दितं वारिणा दृढम्। शर्करामरिचोन्मिश्रं लवङ्गेन्दुसुवासितम्॥ अम्लिकाफलसम्भूतं पानकं वातनाशनम्। पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुरुच्यं वह्निबोधकम्॥ डिम्बे॥ चुक्रे॥ तिम्यति। तिम आर्द्रीभावे। अलीकादयश्चेति निपातितः॥

तिन्तिडीकम्। न। वृक्षाम्ले। चुक्रे॥ तिम्यति। तिम॰। अलीकादयश्चेति साधु॥ वल्ल्यन्तरे॥ तिन्तिड्याम्॥

तिन्तिडीका। स्त्री। चिञ्चायाम्॥

तिन्तिडीचूतम्। न। चुञ्चुर्याम्। तिन्तिडी बीजैर्विहितेचूते। आकरी वाकरी इति भाषा॥

तिन्तिला। स्त्री। तिन्तिलिका। स्त्री। तिन्तिली। स्त्री। तिन्तिलीका। स्त्री।	चिञ्चायाम्। तिन्तिड्याम्॥

तिन्दिश. । पु । डिण्डिशे ॥

तिन्दु । पु । तिन्दुके । तेंदू इतिभाषा ॥ तिम्यति । तिम० । मृगय्वादित्वात् कु ॥

तिन्दुक । पु । स्फूर्जके । कालस्कन्धे । शितिसारके । तिन्दौ । तेदू इति भाषा ॥ स्यादामं तिन्दुकं ग्राहि वातल शीतल लघु । पक्व पित्तप्रमेहास्रश्लेष्मघ्न मधुरं गुरु ॥ ततसारश्चिररोगजित् ॥ विश्वतिन्दुकमप्येव विशेषात् ग्राहिशीतलम् ॥ न । कर्षपरिमाणे । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ तिन्दौ सज्ञायां कन् ॥

तिन्दुकि । स्त्री । तिन्दुके ॥

तिन्दुकिनी । स्त्री । आवर्त्तक्याम् ॥

तिन्दुकी । स्त्री । तिन्दुके ॥ तिम्यति । तिम० । बाहुलकाद् दुकष् गुणाभावश्च । ङीष् ॥

तिन्दुल । पु । तिन्दुकवृक्षे ॥

तिमि । पु । समुद्रे ॥ महाकाये सामुद्रे मत्स्यविशेषे ॥ अस्तिमत्स्य स्तिमिर्नाम शतयोजनविस्तर इतिदर्शनात् । अद्भुतरामायणे रामवाक्यम् । अस्तिमत्स्यस्तिमिर्नाम तथाचास्ति तिमिङ्गिल । तिमिङ्गिलगिलोप्यस्ति- तद्गिलोप्यस्तिराघवेति ॥ ताम्यति । तमुकाङ्क्षायाम् । क्रमितमिशतिस्तम्भामतइच्चेति इन् ॥

तिमिकोष । पु । अब्धौ ॥

तिमिङ्गिल । पु । मत्स्यविशेषे ॥ तिमिं गिरति । गॄनिगरणे । मू० क. । अचिविभाषेतिलत्वम् । गिलेऽगिलस्येतिमुम् ॥

तिमिङ्गिलगिल । पु । महामत्स्यविशेषे ॥ गिरति । गॄ० । मूलविभुजादित्वात् क । लत्वम् । गिलङ्गिलती तिगिलगिल । तिमीना गिलगिल । गिलेगिलेचेतिमुम् ॥

तिमित । त्रि । निश्चले ॥ क्लिन्ने ॥ तिम्यतिस्म । तिम० । अकर्मकत्वात कर्त्तरिक्त ॥

तिमिरम् । न । अन्धकारे । ध्वान्ते ॥ नेत्रामयान्तरे ॥ तल्लक्षणं । यथा । तिमिराख्य. सवैदोषश्चतुर्थं पटलङ्गत । रुणद्धि सर्वतोदृष्टि लिङ्गनाशमत परम् ॥ * ॥ भुक्त्वा पाणितलघृष्ट्वा चक्षुषोर्यदि दीयते । अचिरेणैवतद्वारि तिमिराणि व्यपोहति ॥ तिम्यति । तिम० । इषिमदीतिकिरच् ॥

तिमिरच्छित् । पु । ⎫
तिमिररिपु. । पु । ⎬ सूर्य्ये ॥
तिमिरशात्रव. । पु । ⎭

तिमिष । पु । ग्राम्यकर्कट्याम् ॥ इति

चिकारविशेष ॥ नाटके ॥

तिमी । स्त्री । तिमिमत्स्ये ॥ इ०दि० ॥

तिरश्ची । स्त्री । पशौ पक्षिणश्चस्त्रियाम् ॥

तिरश्चीन । त्रि । तिर्यग्भूते ॥ विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियामिति स्वार्थेख ॥

तिरः । अ । अन्तर्द्धौ ॥ तिर्यगर्थे ॥ अवज्ञायाम् । तिरस्कारे ॥ तरति । तृ० । असुन् । क्वचिदपवादविषयेप्युत्सर्गोभिनिविशते इति गणविषये इर् ॥

तिरस्करिणी । स्त्री । जवनिकायाम् । व्यवधानपट्याम् । कनात चिकसिर्की इत्यादिभाषा ॥ तिरस्करोति तिरस्क्रियते ऽनया वा ।ग्रह्यादित्वाणिनि. । निपातनाद् वृद्ध्यभाव । सत्त्वापूर्वकत्वाद्वा ॥ देवीविशेषे ॥

तिरस्कार । पु । अधिक्षेपे । अनादरे ॥

तिरस्कृत. । त्रि । अनादृते ॥

तिरस्कृति । स्त्री । दोषस्मृत्याधिक्कारे । उपेक्षायाम् । अनादरे ॥

तिरस्क्रिया । स्त्री । अनादर ॥ तिरस्करणम् । कृञ शचेति भावे श । तिरसोऽन्यतरस्यामिति सत्त्वम् ॥

तिरिटि । पु । इक्षुग्रन्थौ ॥

तिरिम । पु । शालिविशेषे ॥

तिरिय । पु । शालिभेदे ॥

तिरीट । पु । लोध्रे ॥ न । स्वर्णे ॥ किरीटे ॥ तीर्य्यते मस्तमनेन । तॄ० । कृतॄकृपिभ्य कीटन् । इत्त्वरपरत्वे ॥

तिरीटक । पु । रक्तलोध्रे ॥ स्वार्थेक ॥

तिरोधानम् । न । अन्तर्द्धाने । व्यवधायाम् । अपिधाने ॥ तिर पूर्वाद्डुधाञो ल्युट् । तिरोऽन्तर्द्धाविति गतित्वेकुगतीतिसमास ॥

तिरोभाव । पु । पिधाने ॥ प्रलये ॥

तिरोभूत । त्रि । अन्तर्हिते ॥

तिरोहित । त्रि । अन्तर्हिते ॥ छन्ने ॥ नष्टे ॥ तिरोधीयतेस्म हितोतिस्मवा । डुधाञ धारणपोषणयो हिगतौ वा । गत्यर्थेति कर्त्तरिक्त । धाञस्तु कर्मणिक्त । भावक्तान्ताभ्यामर्श आद्यच्वा ॥

तिर्य्यक्पाती । त्रि । मात्रिविप्रसारिणि । कुटिलवर्त्ती ॥

तिर्य्यक्स्रोता । पु । पशुपक्ष्यादौ ॥ सच ब्रह्मणोऽष्टम सर्ग । यथा । तिरश्चामष्टम सर्ग सोष्टाविंशविधोमत ॥ तेषालक्षण यथा । अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृद्यवेदिनइति । अविद श्वसनादिज्ञानशून्या । भूरितमस आहारादिमात्रनिष्ठा । घ्राणज्ञा घ्राणेनैवेष्टमर्थ जानन्ति । हृदि अवेदिन दीर्घानुसन्धानशून्या -

॥ अष्टाविंशतिभेदा यथा । गौ रजोमहिष. कृष्ण. सूकरो गवयो-रुरु । द्विशफा पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्चसत्तम ॥ खरो श्वो ऽश्वतरो गौर शरभश्चमरीतथा । एते चैकशफा चत्त शृणु पञ्चनखान् पशून् ॥ श्वा शृगालो वृको व्याघ्रो मार्जार शशशल्यकौ । सिंह कपिर्गज कूर्म्मो गोधाच मकरादय ॥ कङ्कगृध्रवकश्ये नभासभल्लूकवर्हिण । हंससारसच क्राह्वकाकोलूकादय खगा. ॥ इति श्री भागवतम् ॥ गवादयउष्ट्रान्ताद्वि शफाद्विखुरान ३। खरादयश्चमर्यन्ता एकशफा षट् । श्वादयोगोधान्ता पञ्चनखादश । एते भूचरा सप्तविंश ति । मकरादयोजलचरा कङ्कादय खगा अभूचरत्वेनैकीकृत्यगणी ता । एवमष्टाविंशति भेदान् वदन्ति । अन्येषामपितिर्य्यक्प्राणिनामयथाय थमेतेष्वन्तर्भाव । इतिश्रीधरस्वामिन ॥

तिर्य्यग्डीनम् । न । पक्षिणांतिर्य्यग्गमने ॥

तिर्य्यग्यान । पु । कर्कटे । कुलीरे ॥

तिर्य्यङ्मुख । पु । नक्षत्रविशेषेषु ॥ अश्विनी रेवती हस्ताचित्रे स्वातिपुनर्वसू । ज्येष्ठामृगा नुराधाश्च नव तिर्य्यङ्मु खा स्मृता ॥

तिर्य्यक् । अ । वक्रे । साचि ॥ निरुद्धार्थे ॥ तिरोर्थे ॥

तिर्य्यञ्च् । त्रि । विहङ्गादौ ॥ पशौ ॥ वक्रगामिनि ॥ तिर्यगञ्चति । तिरस स्तिर्यलोपः इति तिरि ॥ स्त्रियां ति रश्ची ॥

तिर्य्यक् । पु । पशौ ॥ खगादौ ॥

तिल । पु । स्वनामाप्रसिद्धे होमधान्ये । पापघ्ने । पितृतर्पणे ॥ तिल कृष्ण सितो रक्त सवर्णोन्यस्तिल स्मृत ॥ तिलो रसेकटु स्तिक्तो मधुर स्तु वरो गुरु । विपाके कटुक स्वादु स्निग्धोष्ण कफपित्तकृत् ॥ वल्य के श्यो हिमस्पर्शस्त्वच्य स्तन्योव्रणेहि-त' । दन्त्यो ऽल्पमूत्रकृद् ग्राही वात घ्नो ऽग्निमतिप्रद ॥ कृष्ण श्रेष्ठतम स्तेषु शुक्लो मध्यम सित । अन्य हीनतरा प्रोक्तास्तज्ञै रक्तादय-स्तिला ॥ तिलस्यफलम् तिल । अ वयवेचप्राणीत्यण् । तस्यफलपाके तिलुपि युक्तवद्भाव ॥ तिलकाल्के ॥

तिलक । पु । पुष्पवृक्षविशेषे । क्षुरके । श्रिरपुष्पाम् । छिन्नरुहे । मृत जीवे । वासन्तसुन्दरे ॥ तिलक क टुक पाके रसेचोष्णो रसायन । क फकुष्ठकृमीन् वस्तिमुखदन्तगदान्

हरेत् ॥ तिलति । तिलस्नेहने । कुन् शिल्पिसंज्ञयोः । तिलइवेति वा । कन् ॥ तेलति । तिलगतौ वा । इगुपधेति कः । स्वार्थे कन् वा ॥ अश्वविशेषे ॥ रोगविशेषे ॥ तिलकालके ॥ ध्रुवकप्रभेदे ॥ यथा । पञ्चविंशति वर्णाङ्घ्रिस्तिलको ध्रुवको भवेत् । इष्टश्चञ्चत्पुटे तालेरसेवीरेऽद्भुते पिबेति ॥ मरुवके ॥ न । सौवर्चले ॥ क्लोम्नि ॥ रुचके । मातुलुङ्गे ॥ पु । न । स्वनामप्रसिद्धे विशेषके । चन्दनादिना ललाटादिद्वादशाङ्गेषु कृते चिह्नविशेषे । तमालपत्रके ॥ शिवागमदीक्षितैस्तु धार्यं तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् । विष्ण्वागमदीक्षितस्तु ऊर्द्धपुण्ड्रं विधारयेत् ॥ ऊर्द्धपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानां तु तथा विप्र शूद्रादेर्मण्डलाकृतम् ॥ अच्छिद्रमूर्द्धपुण्ड्रन्तु ये कुर्वन्ति जनाधमाः । तेषां ललाटे सततं शुनः पादो न संशयः ॥ दृष्ट्वा भाले द्विजातीनामच्छिद्रमूर्द्धपुण्ड्रकम् । कार्यः कृष्णस्मृतिं कृत्वा वस्त्रेणाच्छाद्य मुखम् ॥ ललाटे दक्षिणे ब्रह्मा वसेद्वामे महेश्वरः । मध्ये विष्णुर्वसेन्नित्यं तस्मान्मध्यं न लेपयेत् ॥ * ॥ काम्यं नैमित्तिकं नित्यं यत्किञ्चित्कर्म नारद । वर्णाश्रमाणां तन्नास्ति स्नानान्ते तिलकं विना ॥ त्रि । प्रधाने ॥

तिलकटम् । न । तिलानां रजसि ॥ अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसङ्ख्यानमिति कटच् ॥

तिलकल्क । पु । पिण्याके । खल इति भाषा ॥

तिलका । स्त्री । हारप्रभेदे ॥ गायत्रीछन्दोभेदे । सगणद्वितयं भवतीह यदा । रसवर्णपदा तिलकेति तदा ॥ यथा । वनमालिकया सकलालियया । पुनरेति कथं मम दृष्टिपथम् ॥

तिलकालक । पु । गात्रस्थतिले ॥ तिलइवकालकः ॥ रोगविशेषे । कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुजानि समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान्विद्यात् तिलकालकान् ॥

तिलकाश्रय । पु । ललाटे ॥

तिलकिट्टम् । न । पिण्याके । खल इति खली इति च भाषा ॥

तिलकी । स्त्री । सतिलके । तिलकयुक्ते ॥ शिखी तिलकी कर्म कुर्यादिति स्मृतिः ॥

तिलचित्रपत्रक । पु । तैलकन्दे ॥

तिलचूर्णम् । न । चूर्णीकृततिलेषु । तिलकल्के । पलले । तिलकुट इति

भाषा ॥

तिलतण्डुलकम्। न। आलिङ्गने॥ तिलमिश्रिततण्डुलेषु॥

तिलतैलम्। न। तिलानां स्नेहे॥ स्नेहे तैलच्॥ षष्ठ्याश्चलुग्वाँ स्नेहे॥

तिलधेनु। स्त्री। दानाय तिलनिर्मितायां धेनौ॥

तिलपर्णं। पु। श्रीवेष्टे॥ न। चन्दने॥ तिलतत्पर्णे॥

तिलपर्णिका। स्त्री। रक्तचन्दने॥

तिलपर्णी। स्त्री। रक्तचन्दने॥ श्रीवासे॥ सिल्हके॥ मलयजे॥ इति हेमचन्द्र॥ तिलस्येवपर्णान्यस्या। पाककर्णेतिङीष्॥ यद्वा। तिलपर्णीमद्यौ आकारो ऽस्या॥

तिलपिञ्ज। पु। निष्फलतिलवृक्षे। तिलपेजे॥ निष्फलस्तिल। तिला निष्फलात्पिञ्जपेजौ॥

तिलपेज। पु। तिलपिञ्जे॥ निष्फलस्तिल:। पेज॥

तिलमयूर। पु। मयूरविशेषे। गुरुटके॥

तिलरस। पु। } तिलतैले॥
तिलस्नेह। पु। }

तिलाङ्कितदल। पु। तैलकन्दे॥

तिलापत्या। स्त्री। कृष्णजीरके॥

तिलितस। पु। सर्पविशेषे। गोनसे॥

तिलगतौस्वादि:। तिलस्नेहने तुदादि। तेलनम् तिल। स० किप्। तिलमेति। इण्०। क्विप् तुक्। तिलित् तिलित लति। गोत्तकर्मणि। क॥ यद्वा। तेलनम् तिलि:। कृष्यादिस्वादिक्। तिलि लाति। लारच्छक्षगतौ। अन्येभ्योपीतिड॥

तिलोत्तमा। स्त्री। स्वर्वेश्यायाम्॥ अस्या नामकारणं महाभारते। तिलतिलं समानीय रत्नानां यद्विनिर्मिता। तिलोत्तमेति तत् तस्या नाम चक्रे पितामह॥

तिलोदनम्। न। कृसरे॥

तिल्यम्। न। तैलीने। तिलक्षेत्रे॥ तिलानामभवनक्षेत्रम्। विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्य इतिपक्षे यत्॥ तिलेभ्योहित वा। खलयवमाषतिल वृषब्रह्मणश्चेति यत्॥

तिल्व। पु। लोध्रे॥ तिलस्नेहनेनाङ्गम्। तिलस्नेहने। उल्वादयश्चेतिसाधु॥ श्वेतरक्तलोध्रयो॥

तिल्वक। पु। लोध्रे॥ स्वार्थे क॥

तिष्ठद्गु। अ। दोहनकाले॥ तिष्ठन्तिगावो यस्मिन् काले। तिष्ठद्गुप्रभृतीनिचेत्यव्ययीभावोनिपातनाच्छवादेश:, प्रथमासमानाधिकरणे शत्रादेशस्या सम्भवात्॥

तिष्य । पु । पुष्यनक्षत्रे ॥ तुष्यन्त्यऽस्मिन् । तुष० । सूर्यतिष्येतिनिपातनात्क्यप् उपधायाइत्वञ्च ॥ त्विषति वा । त्विषदीप्तौ । अघ्न्यादित्वात् यक् ॥ कलियुगे ॥ यथा । सतुसम्प्रदायप्रथनाय तिष्ये शिष्यैश्च तुभिं सहयोवतीर्णः । उक्तो बृहत्सङ्गमतन्त्रराजे श्रीशङ्कराचार्यगुरुतमीडेइति ॥ त्रि । तिष्येजाते ॥ अणोलुक् ॥

तिष्यक । पु । पौषमासे ॥

तिष्यपुष्पा । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तिष्यफला । स्त्री । धात्र्याम् । आमलक्याम् ॥ नित्यमामलकेलक्ष्मीरितिश्रवणात् तिष्य मङ्गल्यं फलमस्या । अजादित्वात् टाप् ॥ तिष्ये कलियुगे फलमस्या सेवयेतिवा ॥

तिष्या । स्त्री । आमलक्याम् ॥

तीक्ष्ण । पु । यवाग्रजे । यवक्षारे ॥ श्वेतकुशे ॥ कुन्दुरुके ॥ न । सामुद्रलवणे ॥ विषे ॥ लौहे ॥ आजौ । युद्धे ॥ मरणे ॥ खरे । तिग्मे ॥ चव्यके ॥ शस्त्रे ॥ शीघ्रे ॥ मुष्कके ॥ न च विशेषाणां गणे ॥ शक्राह्विशिवमूलाग्नि मन्दार स्तीक्ष्ण दारुणे ॥ त्रि । तिग्मे गुणिनि ॥ आत्मत्यागिनि ॥ निरालसे ॥ सुबुद्धौ ॥ योगिनि ॥ तेजयति । तेज्यते अनेनवा । तिज० । तिजेर्दीर्घश्चेति क्स्नप्रत्ययो दीर्घश्च ॥ क्रूरहृदये ॥

तीक्ष्णक । पु । गौरसर्षपे ॥ मुष्कके ॥

तीक्ष्णकण्टक । पु । कितवद्रुमे । धत्तूरे ॥ इङ्गुद्याम् ॥ करीरे ॥ बर्बुरे ॥

तीक्ष्णकण्टका । स्त्री । कन्थारीवृक्षे ॥

तीक्ष्णकन्द । पुं । पलाण्डौ ॥

तीक्ष्णकर्म्मा । त्रि । तीक्ष्णचेष्टे । आयःशूलिके ॥

तीक्ष्णकल्क । पुं । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णकान्ता । स्त्री । मङ्गलचण्डिकाप्रभेदे ॥

तीक्ष्णगन्ध । पुं । शोभाञ्जने ॥ कुन्दुरौ ॥ रक्ततुलस्याम् ॥ तीक्ष्णोगन्धोऽस्य ॥ गन्धके ॥

तीक्ष्णगन्धक । पुं । शोभाञ्जने ॥ तीक्ष्णोगन्धोऽस्य । शेषाद्विभाषेति कप ॥

तीक्ष्णगन्धा । स्त्री । वचायाम् ॥ राजिकायाम् ॥ श्वेतवचायाम् ॥ कन्थार्याम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ जीवन्त्याम् ॥ तीक्ष्णोगन्धोयस्याः ॥

तीक्ष्णतण्डुला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥ तीक्ष्णास्तण्डुला यस्याः ॥

तीक्ष्णतैलम् । न । सुरायाम् ॥ स्नुहीक्षीरे ॥ सर्जरसे ॥

तीक्ष्णत्वम् । न । आशुकारित्वे । तीक्ष्णतायाम् ॥ भावे त्व. ॥

तीक्ष्णदंष्ट्र । व्याघ्रे ॥ भैरवे ॥ त्रि । तीक्ष्णदंष्ट्रावति ॥

तीक्ष्णपत्र । पु । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णपुष्पम् । न । लवङ्गे ॥

तीक्ष्णपुष्पा । स्त्री । केतक्याम् ॥

तीक्ष्णफल । पु । तुम्बुरुवृक्षे ॥

तीक्ष्णमूल । पु । कुलञ्जने ॥ शिग्रौ ॥

तीक्ष्णरस । पुं । यवक्षारे ॥ तीक्ष्णो रसोऽस्य ॥

तीक्ष्णशूक । पु । यवे ॥ तीक्ष्ण शूकोऽस्य ॥

तीक्ष्णसारा । स्त्री । शिंशपायाम् ॥

तीक्ष्णा । स्त्री । वचायाम् ॥ सर्पकङ्कालिकौषधौ ॥ कपिकच्छ्वाम् ॥ महाज्योतिष्मत्याम् । अत्यम्लपर्ण्याम् ॥

तीक्ष्णायसम् । न । तीखाइतिगौड प्रसिद्धे लोहविशेषे । शस्त्रायसे ॥

तीर. । पु । त्रपुणि । सीसके ॥ न । कूले । रोधसि ॥ गङ्गातीरे ॥ यथा । सा ईहस्तशत यावद्‌गर्भतस्तीरमुच्यते- ॥ भाद्रकृष्णचतुर्दश्यायावदाक्रमते जलम् । तावद्गर्भ विजानीयात् तद्न्यत् तीरमुच्यते ॥ अस्त्रविशेषे । सायके ॥ तीरयति । पारतीरकर्मसमाप्तौ । पचाद्यच् ॥

तीरभुक्ति । पु । तिरहुत इति प्रसिद्धे विदेहदेशे ॥ तीरे भुक्तिरस्य ॥

तीरितः । त्रि । शास्त्रव्यवस्थानिर्णीते ॥ न । कर्मण समाप्तौ ॥ तीर० । भावे क्त ॥

तीर्ण. । त्रि । अभिभूते ॥ प्लुते ॥ उत्तीर्णे ॥ यथा । तीर्णा पूर्णा कति न सरितोलङ्घिता केनशैला नाक्रान्तावाकतिवनभुव क्रूरसत्त्वारघोरा । पापैरेतै किमिवदुरितकारितो नास्ति कष्टयद्‌दृष्टा स्तो धनमदमसीम्लानवक्त्रादुरीशा ॥एतै परिग्रहे ॥तरते कर्त्तरिक्त ॥

तीर्णपदी । स्त्री । तालमूल्याम् ॥

तीर्णा । स्त्री । प्रतिष्ठाख्यवृत्तविशेषे ॥यथा । यस्मिन्वृत्ते कर्णं कर्णं । वेदैर्वर्णै साक्षात्तीर्णा ॥ यथा । व शीवादैर्दत्तोन्मादै । ह्वत्वाचेत कावैयात ॥ अस्या.कन्येत्यपिसञ्ज्ञा । मगौचेतकन्येतिलक्षणात् ॥

तीर्थम् । न । शास्त्रे ॥ शास्त्रानुज्ञाविषये ॥ अध्वरे । यज्ञे ॥ क्षेत्रे । पुण्यक्षेत्रे ॥ उपाये ॥ नारीरजसि ॥ अवतारे । जलावतारे ॥ ऋषिजुष्टजलि ॥ पात्रे ॥ विद्याया पात्रे ॥ यथा । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रिय प्रिय । विद्ययाविद्याय प्राह ता

नितीर्थानि घराम्मेति विश्वावचनम् ॥ उपाध्याये ॥ गुरौ ॥ मन्त्रिणि ॥ इति मेदिनिकरः ॥ सचिवे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥ योनौ ॥ दर्शने ॥ निपाने । नद्यवतारप्रदेशे । घट्टे ॥ उपकूपजलाशये ॥ मखे ॥ विप्रे ॥ तीर्य्यतेऽनेन वा तरन्त्यनेन वा । तॄ॰ पातॄतुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थक् ॥ जङ्गमतीर्थानि यथा । अङ्गुल्यग्रे दैवं तीर्थं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूले कायम् । मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पैत्रं मूले त्वङ्गुष्ठस्य ब्राह्मम् ॥ तीर्थं त्रिविधम् । जङ्गममानसस्थावरभेदात् । तथाहि । ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्म्मलं सार्व्वकामिकम् । येषां वाक्योदकेनैव शुध्यन्ति मलिना जनाः ॥ * ॥ अगस्त्य उवाच । शृणु तीर्थानि गदतो मानसानि ममानघे । येषु सम्यङ् नरः स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् ॥ सत्यं तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः । सर्व्वभूतदया तीर्थं सर्व्वत्रार्जवमेव च ॥ दानं तीर्थं दमस्तीर्थं सन्तोषस्तीर्थमुच्यते । ब्रह्मचर्य्यं परं तीर्थं तीर्थञ्च प्रियवादिता ॥ ज्ञानं तीर्थं धृतिस्तीर्थं पुण्यं तीर्थमुदाहृतम् । तीर्थानामपि तत्तीर्थं विशुद्धिर्मनसः परा ॥ एतत्ते कथितं देवि मानसतीर्थं लक्षणम् ॥ * ॥ भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं शृणु ॥ यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मेध्यतमाः स्मृताः । तथा पृथिव्या उद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥ प्रभावादद्भुताद्भूमेः सलिलस्य च तेजसा । परिग्रहान्मुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ॥ तस्माद्भौमेषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यशः । उभयोरपि यः स्नाति स याति परमां गतिम् ॥ * ॥ तीर्थागमने दोषो यथा । अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं गाञ्च दरिद्रो नाम जायते ॥ * ॥ गमने फलं यथा । अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ॥ तीर्थान्यनुसरन् धीरः श्रद्दधानः समाहितः । कृतपापो विशुध्येत किं पुनः शुद्धकर्मकृत् ॥ तिर्य्यग्योनिं नवै गच्छेत् कुदेशे न च जायते । न दुःखी स्यात् स्वर्गभाक् च मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥ * ॥ तीर्थफलभागिनो यथा । यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ प्रतिग्रहादुपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् । अहङ्कारविमुक्तश्च स ती॰ ॥

अदाम्भिको निरारम्भो लघ्वाहारो जितेन्द्रिय । विमुक्त सर्वसङ्गैर्य स ती० ॥ अक्रोपनोऽमलमति सत्य वादी दृढव्रत । आत्मोपमश्चभूतेषु सती० ॥ अश्रद्दधान पापात्मा नास्तिकोऽच्छिन्न संशय । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते नतीर्थ फलभागिन ॥ इति काशीखण्डम् ॥ कृतेतु पुष्करं तीर्थं त्रेतायानैमिष तथा । द्वापरेतुकुरुक्षेत्र कलौ गङ्गासमाश्रयेत् ॥

तीर्थकर । पु । जिने ॥ करोति इति कर' । तीर्थस्यकर ॥ कपिलकणभुगादिशास्त्रकारेषु ॥

तीर्थकृत् । पु । } जिने ॥
तीर्थङ्कर' । पु । }

तीर्थराजि । स्त्री । } अविमुक्ते । काश्याम् ॥
तीर्थराजी । स्त्री । }

तीर्थवाक । पु । केशे ॥ इति हेमचन्द्र ॥

तीर्थसेवी । पु । बकपक्षिणि ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥ त्रि । तीर्थवासिनि ॥

तीवर' । पु । अम्बुधौ ॥ व्याधे ॥ तेओर इति गौडप्रसिद्धे वर्णसङ्करजातिविशेषे ॥ सतु राजपुत्रस्त्रिया क्षत्रियाज्जातइति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥ चूर्णकभार्यायां पुण्ड्रकाज् जात इति पराशरपद्धति ॥ तरति तीर्य्यतेवा । तॄ० । छित्वरच्छत्वरेत्यादिनाष्वरजन्तोनिपातित' ॥

तीवरी । स्त्री । तीवरस्त्रियाम् ॥ षित्त्वान् ङीष् ॥

तीव्र' । पु । शिवे ॥ न । लोहे ॥ तीरे ॥ त्रपुणि । सीसके ॥ तीक्ष्णे ॥ त्रि । दुःसहे ॥ अत्युष्णे ॥ नितान्ते । अतिशये ॥ अद्रव्यवर्त्तमान क्लीवे । द्रव्यगामितु वाच्यलिङ्ग । यथा । तीव्र भुङ्क्ते । तीव्रोनर । कटौ । कटुरसादौ ॥ तीक्ष्णे ॥ तीवति । तीव-स्थौल्ये । वाहुलकात् रक् । यद्वा । तेजति । तिजनिशाने । वाहुलकाद् रन् दीर्घौ जस्यच व. ॥

तीव्रकण्ठ । पु । शूरणे ॥

तीव्रगन्धा । स्त्री । यवान्याम् ॥

तीव्रज्वाला । स्त्री । धातक्याम् ॥

तीव्रबन्ध' । पु । तामसवृत्तौ ॥

तीव्रवेदना । स्त्री । यातनायाम् ॥ तीव्राचासौ वेदनाच ॥

तीव्रा । स्त्री । कटुरोहिण्याम् ॥ राजिकायाम् ॥ गण्डदूर्वायाम् ॥ नदीविशेषे ॥ महाज्योतिष्मत्याम् ॥ तरदीवृक्षे ॥ तुलस्याम् ॥

तु । अ । पादपूरणे ॥ भेदे ॥ समुच्चये ॥ अवधारणे ॥ पक्षान्तरे ॥ नियोगे ॥ प्रशंसायाम् ॥ विनिग्रहे ॥ उक्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थे ॥ तुदति । तुद

व्यथने। भितद्रादित्वात् डुः ॥
तुङ्काचीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥
तुगा। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥
तुगाचीरी। स्त्री। वंशरोचनायाम्॥
तङ्कदेर्पौसिकश्चित्॥
तुङ्ग। पु। पुन्नागद्रुमे॥ पर्वते॥ बुध ग्रहे॥ नारिकेले॥ गण्डके॥ योग विशेषे॥ यथा। अजवृषभमृगाङ्ग नाकुलीरा झषवणिजौच दिवाकरा दितुङ्गा। दशशिखिमनुयुक् ति थीन्द्रियांशै स्त्रिनवकविंशतिभिश्च ते स्तनीचा॥ अपिच। सूर्यात्सुखान् क्रियवृषमृगबीकुलीरान्त्ययूके दि ग्वङ्कीन्द्रदयतिथिशरान् सप्तविंशाँ श्च विंशान्। अंशानेतान् वदति य वन श्चान्यतुङ्गान् सुतुङ्गांशानेवां- शान् मदनभवनेष्वाच नीचान् सु नीचानिति॥ न। किञ्जल्के॥ त्रि। उन्नते॥ उग्रे॥ प्रधाने॥ तुङ्ग्यते। तुजिहिंसायाम्। घञ्। न्यङ्क्वादिः॥
तुङ्गक। पु। पुन्नागवृक्षे॥
तुङ्गकारण्यम्। न। तीर्थविशेषे॥
तुङ्गभद्र। पु। मदोत्कटे॥
तुङ्गभद्रा। स्त्री। दक्षिणदेशप्रसिद्धे स रिद्विशेषे॥ अस्याजलगुणा यथा। त ज्जलं निर्मलं स्निग्धं स्वादुप्रोक्तं तथा गुरु। कफपित्तास्रदं प्रायः साल्य

मेधाकरं मतमिति॥
तुङ्गशेखर। पुं। पर्वते॥
तुङ्गा। स्त्री। वंशलोचनायाम्॥ शम्या म्॥ अनुष्टुप्छन्दोभेदे॥ द्विगुणन गणकर्णौ सुललितवसुवर्णौ। रसि कविदितरङ्गा भवतिखलुकिलतुङ्गा॥ यथा। विहरसि ममचित्ते मदनवि शिखक्लृप्ते। न नयनविषयत्वं व्रजसि तदपिमेत्वम्॥
तुङ्गी। पु। उच्चस्थानस्थिते ग्रहे॥
तुङ्गिनी। स्त्री। महाशतावर्याम्॥
तुङ्गी। स्त्री। हरिद्रायाम्॥ शाकभेदे॥ वर्बरायाम्॥ तुङ्गति। तुजि०। अच्। न्यङ्क्वादि। गौरादि ङीष्॥ निशायाम्॥
तुङ्गीपति। पुं। चन्द्रे॥ इ० त्रि०॥
तुङ्गीश। पु। शिवे॥ कृष्णे॥ सूर्ये॥
तुच्छ। त्रि। शून्ये॥ अल्पे॥ क्षीणे॥ न। तुषाकणे। भुसइतिभूसा इतिच भाषा॥ तोदनं तुद्। सम्पदादित्वा द्भावे क्विप। तुदाव्यथया छ्यति। छोच्छेदने। मूलविभुजादित्वात् कः॥ तुद्यति वा। आतङ्कतिक॥
तुच्छद्रु। पु। एरण्डवृक्षे॥
तुच्छधान्यकम्। न। तुषाके॥
तुच्छा। स्त्री। तुत्थायाम्। नीलीवृक्षे॥
तुच्छ। पु। दैन्ये॥ तुच्छते। तुजिहि

सायाम् । पचाद्यच् ॥

तुम्बेट् । पु । दैत्यभेदोपिशक्ते ॥ ईश॰ । क्विप् । तुम्बेभ्य' ईट् ॥

तुटुमः । पु । रन्ध्रवभ्री । उन्दुरौ ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

तुडि' । स्त्री । तोडने ॥ तोडति । तुड तोडने । सर्वधातुभ्य इन् ॥

तुणि. । पु । नन्दिवृक्षे । तूणी इतिभाषा ॥ तूणयति । तूणसङ्कोचे । अच इ' । पृषोदरादि' ॥ तूणीकृच्च कटु पाके कषाये मधुरो लघु । तिक्तो ग्राहीहिमोवृष्यो व्रणकुष्ठास्रपित्तजित् ॥

तुण्डम् । न । आनने । वक्त्रे ॥ तुण्डति । तुडितोडने । पचाद्यच् ॥

तुण्डकेरिका । स्त्री । कार्पास्याम् ॥

तुण्डकेरी । स्त्री । विम्बिकायाम् । कुन्दुरु इतिकंदूरीइतिचख्यातौषधौ । तेलाकुचा इतिगौडभाषा ॥ प्रशस्तं तुण्डम् । प्रशसार्थां कन् । तुण्डकमीर्त्ते । कर्मण्यण् ॥

तुण्डि' । पु । मुखे ॥ चञ्चौ ॥ तुन्दकूप्याम् ॥ स्त्री । नाभौ ॥ तुण्डेरिन् ॥

तुण्डि । स्त्री । विम्बफलायाम् ॥ वृद्धायां नाभौ । टूंडीइतिसूंडी इतिचभाषा ॥ तुण्डते । तुडि॰ । सर्वधातुभ्यइन् ॥

तुण्डिका । स्त्री । विम्बिकायाम् ॥ नाभौ । तुन्दकूप्याम् । टूंडी इतिसूंडी इतिचभाषा ॥

तुण्डिकेरी । स्त्री । कार्पास्याम् । समुद्रान्तायाम् । कपास इतिभाषा ॥ विम्बिकायाम् ॥ तुण्डंचञ्चुरस्तियस्या । अतइतिठन् । तुण्डिकान् शरीराणि ईरयति । ईर॰ । कर्मण्यण् ॥

तुण्डिकेशी । स्त्री । विम्बिकायाम् ॥

तुण्डिभ । त्रि । वृद्धनाभौ ॥ अतिशयिता तुण्डि वृद्धानाभि रस्य । तुन्दिव लिवटेर्भइतिसूचे मूर्द्धन्योपधोयतुण्डिरिति माधव ॥

तुण्डिल । त्रि । वृद्धनाभौ ॥ तुण्ड्यते । तुडि॰ । सर्वधातुभ्यइन् । तत सिध्मादित्वाल्लच् ॥ मुखरे ॥ तुण्ड्यते । तुडि॰ । सलिकल्यीति इलच् ॥

तुत्थ । पु । अग्नौ ॥ न । अञ्जनभेदे । मयूरके । शिखिग्रीवे ॥ तुत्थ ताम्रोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेणतद्भवेत् । किञ्चित्ताम्रगुणं तस्माद्वक्ष्यमाणगुणञ्च तत् ॥ तुत्थक कटुक चार कषाय वामक लघु । लेखन भेदन शीत चक्षुष्य कफपित्तहृत् ॥ विषाश्मकुष्ठकण्डूघ्न खर्परञ्चापि तद्गुणम् । अस्यशोधनम् । विष्ठया मर्द्दये तुत्थ मार्जारककपोतयो । दशांश टङ्कणं दत्त्वा पचे ल्लघुपुटे तत ॥ पुटद

आ पुट चौरे दैर्घं तुत्थविशुद्धये ॥

तुत्थति । तुदव्यथने । पातृतुदीति थक ॥ तुत्थयतिवा । तुत्थ आवरणे । अच् ॥ कर्परीतुत्थे ॥

तुत्थकम् । न । तुत्थे ॥

तुत्था । स्त्री । नील्याम् ॥ सूक्ष्मैला याम् ॥ महानील्याम् ॥

तुत्थाञ्जनम् । न । अञ्जनप्रभेदे । शिखिग्रीवे । वितुन्नके ॥ तुत्थयति तु त्थतेवा । तुत्थ० । अच् एरच्चा। तुत्थञ्चतदञ्जनञ्च ॥

तुन्तुभ । पु । सर्षपे ॥ तुदति । तुद० । बाहुलकादुभच् । पृषोदरादि ॥

तुन्दम् । न । उदरे । कुक्षौ ॥ तुदति । तुद० । इगुपधेतिक । आच्छीन योर्नित्यम्‌ नुमिति योगविभागान्नु म् ॥ यद्वा । तर्णाच्यवनम् । तृणु अदने । अब्दादयश्चेतिसाधु ॥ त्रि । तुन्दि ले ॥ तुन्दमस्त्यस्य । अर्शआदिभ्योऽच् ॥

तुन्दकूपिका । स्त्री । } नाभौ ॥
तुन्दकूपी । स्त्री । }

तुन्दपरिमृज । त्रि । अलसे । मन्दे ॥ तुन्दमुदरं परिमार्ष्टि । मृजूशुद्धौ । तुन्दशोकयो परिमृजापनुदोरि-तिक ॥

तुन्दवान् । त्रि । तुन्दिले ॥ अतिशयित तुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति चान्मतुप् ॥

तुन्दि । पु । गन्धर्वविशेषे ॥ न । उदरे ॥ स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दिक । त्रि । बृहत्कुक्षौ । तुन्दिले ॥ अतिशयिततुन्दमुदरमस्य । तुन्दादिभ्य इलच्चेतिचकाराट्ठन् ॥

तुन्दिका । स्त्री । नाभौ ॥

तुन्दी । त्रि । पीनकुक्षौ । पिचण्डिले । तुन्दिले ॥ अतिशयित तुन्दमस्त्यस्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति चकारा-दिनि ॥

तुन्दिभः । त्रि । तुण्डिभे ॥ तुन्दिर्वृद्धा नाभिरस्त्यस्य । तुन्दिवलिवटेर्भः ॥

तुन्दिल । त्रि । दृहत्कुक्षौ । पिचिण्डिले ॥ अतिशयित तुन्दमस्त्यस्य । तुन्दादिभ्यइलच्चेति इलच् ॥

तुन्दिलफला । स्त्री । त्रपुष्याम् ॥

तुन्न । पु । नन्दीवृक्षे ॥ तुद्यते । तुद० । क्त ॥ त्रि । छिन्ने । द्विधाकृते ॥ व्य थिते ॥

तुन्नक । पु । तुन्ने ॥

तुन्नवत् । त्रि । बहुच्छिद्रे ॥

तुन्नवाय । पु । सौचिके । दर्जी इति भाषाप्रसिद्धे ॥ तुन्नच्छिन्नं वयति । वे ञ्तन्तुसन्ताने । ह्वावामश्चेत्यण् ॥

तुभ । पु । छागे ॥ तोभते । तुभहिं सायाम् । इगुपधेतिक ॥

तुमुल । पु । कलिद्रुमे ॥ व्याकुलेरणे ॥ न । रणसङ्कुले ॥ तवनम् तौति वा । तु सौत्र । बाहुलकान्मुलक॥ सङ्कीर्णे । सङ्कुले ॥

तुम्ब' । पु । तुम्ब्याम् । अलाब्वाम् ॥ तुम्बतिरुचिम् । तुबिअर्दने । अच् ॥

तुम्बक । पु । तुम्बे ॥ स्वार्थेक. ॥ राजालावौ ॥

तुम्बा । स्त्री । वृहत्फलायांतुम्ब्याम् ॥ वर्त्तुलालाबाम् ॥ गवि ॥

तुम्बि । स्त्री । अलाबाम् ॥ तुम्बतिरु चिम् । तुबि० । सर्वधातुभ्यइन् ॥

तुम्बिका । स्त्री । अलाबाम् ॥ कटुतुम्ब्याम् ॥

तुम्बिनी । स्त्री । कटुतुम्ब्याम् ॥

तुम्बी । स्त्री । अलाबाम् । तूंबी इति भाषा ॥ तुम्बतिरुचिम् । तुबिअर्दने । अच् । गौ० ङीष् ॥ इकन्तात् कृदिकारादितिङीष्वा ॥ कुत्सितवृक्षे-इतिरत्नमाला ॥

तुम्बीपुष्पम् । न । अलाबूपुष्पे । लता न्तुले ॥

तुम्बुकम् । न । अलाबूफले । तूंबा इ तिभाषा ॥ पु । अलाबाम् ॥

तुम्बुरी । स्त्री । शुन्याम् । कुक्कुर्याम् ॥ धन्याके ॥ इतिमेदिनी ॥

तुम्बुरु. । पु । अर्हदुपासकविशेषे ॥ गन्धर्वप्रभेदे । स्वर्गगायके ॥ वृक्षविशेषे । शूलघ्ने । तीक्ष्णफले ॥ लब्वादि (।ऽ) त्रिकले ॥ न । कुस्तुम्बुरुणि ॥ तिन्दुकीफले ॥ तुम्बुरु प्रथित तिक्त कटु पाकेपितत्कटु । रूक्षोष्ण दीपन तीक्ष्ण रुच्य लघु विदाहि च ॥ वातश्लेष्माक्षिकर्णौष्ठशिरोरुग्गुदजक्रुमीन् । कुष्ठशूलारुचिश्वासप्लीहकृच्छ्राणि नाशयेत् ॥

तुरम् । न । तूर्णे । शीघ्रे ॥ वेगे ॥ त्रि । तद्वति ॥ तुतोर्त्तिं । तुरत्वरणे । क ॥

तुरग. । पु । चित्ते ॥ वाजिनि ॥ तौरयाम् । तुरत्वरणे । घञर्थेक. । बाहुलकाद्घञ्वा । सत्तापूर्वकत्वात्गुण । तुरेण तुरयावा गच्छति । अन्येभ्यो पीतिड ॥

तुरगगन्धा । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ॥

तुरगब्रह्मचर्य्यकम् । न । अभावात् स्त्री परित्यागे ॥

तुरगलीलक । पु । तालप्रभेदे ॥ द्रुत द्वन्द्व विरामान्त लघुस्तुरगलीलके ॥

तुरगस्कन्ध । पु । तुरगाणां समूहे ॥ न रकरितुरगाणांस्कन्धच् ॥

तुरगी । त्रि । सादिनि । अश्वारोहे ॥

तुरगी । स्त्री अश्वगन्धायाम् ॥ वडवायाम् ॥

तुरङ्ग । पु । अश्वे । घोटके ॥ चित्ते ॥ तुरेण गच्छति । गमे सुपिवाच्य इति खच् । खच्चवाडित् । अरुर्द्विषदिति मुम् ॥ चतुष्कले (।ऽ।) मध्यगुरौ सञ्ज्ञायाम् ॥

तुरङ्गक । पु । हस्तिघोषायाम् । घोषकाकृतौ ॥

तुरङ्गद्वेषिणी । स्त्री । महिष्याम् ॥

तुरङ्गप्रिय । पु । यवे ॥

तुरङ्गमः । पु । अश्वे ॥ तुरेण गच्छति । गम्लृ० । गमेरितिखच् । अरुर्द्विष इजन्तस्यमुम् ॥

तुरङ्गवक्त्र । पु । किन्नरे ॥ तुरङ्गस्येव वक्त्रमस्य ॥

तुरङ्गवदन । पु । किन्नरे । किम्पुरुषे ॥ तुरङ्गस्येव वदन मस्य ॥

तुरङ्गारि । पु । करवीरे ॥

तुरङ्गारोह । त्रि । अश्वारोहे । सादिनि ॥ तुरङ्गमारोहति । रुहे कर्मण्यण् ॥

तुरङ्गिका । स्त्री । देवदालीलतायाम् ॥

तुरङ्गी । त्रि । अश्वारोहे ॥ मत्वर्थेइनि ॥

तुरङ्गी । स्त्री । अश्वगन्धायाम् ॥ घोटिकायाञ्च ॥ वडवायाम् ॥

तुरायणम् । न । यज्ञविशेषे ॥ असङ्गवचने ॥ तुतोर्णि । तु । त्वरणे । क । तुरस्यायनम् । पूर्वपदादितिणत्वम् । त्वरितस्यचिरगमन मसङ्गं भवति ॥

तुराषाट् ड् । पु । आखण्डले । इन्द्रे ॥ तुतोर्णि । तुर० । इगुपधज्ञाप्रीकिरः क । तुरवेगवन्तं साहयति अभिभवति अधे मसहने प्रसहनमभिभवइतिदत्ते । यस्मात् सहे क्विप् । सहेःसाडःसइतिषत्वम् । अन्येषामपीतिपूर्वपदस्यदीर्घः । आङ्प्रश्लेषोवा ॥

तुरि । स्त्री । तुर्याम् ॥ तुतोर्णि । तुर० । इन् ॥

तुरी । स्त्री । तन्तुवायस्य काष्ठनिर्मिते उपकरणविशेषे । तुल्याम् ॥ कृदिकारादितिङीष् ॥

तुरीयम् । न । ब्रह्मणि । सर्वाधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये ॥ वनवृक्षतदवच्छिन्नाकाशयोर्जलाशय जलतद्गतप्रतिबिम्बाकाशयोर्वा आधारानुपहिताकाशवदनयो रज्ञानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूत यदनुपहितचैतन्य तत् तुरीयमित्युच्यते । आधारश्चासौ अनुपहितश्चासौ आकाशश्च सतथा तवदितियावत् । यदाकाशस्य वनाश्रयत्वं जलाश्रयत्वंवा नास्ति तदनारम्भकत्वात् तथाप्यवकाशमन्तरेण तयोःस्थित्यनुपपत्तेस्तदाधारत्ववचनमितिद्रष्टव्यम् । अस्य

चैतन्यस्य तुरीयत्त्वं विश्वाद्यपेक्षया द्र
ष्टव्यम् ॥ त्रि । चतुर्थे ॥ यथा तुरीय
वाचो मनुष्या वदन्तीति । वाचस्तु
रीयत्त्वं पराद्यपेक्षया कुलगुरोरुप
देशात् ज्ञातव्यम् ॥ चतुर्णां पूरण
चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्चेति छ ॥
तुरीयवर्ण । पु । शूद्रे ॥ तुरीयश्चासौ
वर्णश्च ॥
तुरुष्क । पु । गन्धद्रव्यविशेषे । धूम्रे ।
सिल्हके । पीतसारे । शिलारस इ
ति भाषा ॥ म्लेच्छजाति विशेषे ।
तुरक इति भाषा ॥ देशविशेषे । तुर
कस्थान इतिभाषा ॥ श्रीवासे ॥ तु
तोर्त्ति । तुर० । वाहुलकादुस् गुणा
भावश्च । स्वार्थे कन् ॥ सरलद्रुमे
इतिकश्चित् ॥
तुर्य्य । त्रि । तुरीये । चतुर्थे ॥ चतुर्णां
पूरण । चतुरश्छयताविति यत् आ
द्यक्षरलोपश्च ॥
तुर्वसु । पु । म्लेच्छानांराज्ञि । म्लेच्छाचा
रपरे । ययातिराजस्यपुत्रविशेषे ॥
तुलजापुरम् । न । दक्षिणदेशप्रसिद्धे
दुर्गास्थाने ॥
तुलसी । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धायां
वैष्णव्याम् । वृन्दायाम् । पर्य्यासे ॥
तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योष्णा
दाहपित्तकृत् । दीपनी कुष्ठकृच्छ्रा

स्रपार्श्वरुक् कफवातजित् ॥ शुक्ला
कृष्णा च तुलसी गुणैस्तुल्या प्रकीर्त्ति
ता ॥ तुलास्यसादृश्यम् अस्तीति ।
अर्शआदित्वादच् । कर्मकण् । ङीप् । श
कन्ध्वादि ॥ यस्या देव्यास्तुलाना
स्ति विश्वेषु चाखिलेषु च । तुलसी
तेनविख्यातेति देवीभागवतम् ॥ * ॥
यद्धर्मकर्म्म कुरुते मनुजः पृथिव्यां
नारायणप्रियतमां तुलसीं विनाद्य ।
तत् सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र
पद्मेक्षणो न हि तुष्यति देवदेव
॥ * ॥ तुलसीकाष्ठनिर्माणमाला
गृह्णन्ति ये नराः । पदे पदेऽश्वमेधानां
लभन्ते निश्चित फलम् ॥ प्रभाते तु
लसीं दृष्ट्वा स्वर्णदानफलं लभेत् ।
मालतीं यूथिका कुन्द माधवीं के
तकीं तथेत्यादि ब्रह्मवैवर्त्त पुराणे
श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०२ अध्यायः ॥
तुलसीद्वेषा । स्त्री । वर्वर्याम् । सुरसा
याम् ॥
तुला । स्त्री । सादृश्ये ॥ माने ॥ गृहाः
णां दारुबन्धाय पीठिकायाम् । उप
रिस्थाप्यदारुधारभूते स्तम्भाग्रपीठे
॥ पलशते ॥ भाण्डे ॥ सप्तमराशौ ।
धूके । घटे ॥ जन्मकालीनचन्द्राश्रि
तैतद्राशिफलम् । दृषतुरङ्गगजकथ
विक्रयो द्विजसुरार्च्चनदानमना । पु

मान् । यस्मिन् तोलिते बहुदार भाग् विभवसञ्चितचित्रितविक्रम ॥ तुलालग्नजातस्यफलम् । तुलालग्ने पुमान्जात. सुधी सत्कर्मतत्पर । विद्वान् सर्वकलाविज्ञो धनाढ्यो जन पूजित ॥ तोल्यतेऽनयावा तोल न वा । तुलउन्माने । भिदादयङ् । अतुलोपमाभ्यामिति निर्देशात्तुला भाव: ॥ * ॥ परीक्षाविशेषे ॥ यथा स्मनारद' । ब्राह्मणस्यघटोदेय क्षत्रि यस्यहुताशन । वैश्यस्यसलिल दे- य शूद्रस्यविषमेवतु ॥ साधारण. स मस्तनाकोष प्रोक्तो मनीषिभि । विषवर्ज्ज ब्राह्मणस्य सर्वेषान्तुतुला- स्मृता ॥

तुलाकोटि । स्त्री । मानभेदे ॥ अर्बु दे ॥ नूपुरे ॥ तुलां तुलयावा कोट यति । कुटपरितापे । चु० । अच्‌इ ॥ तुलाकोटिरग्रमरवा ॥

तुलाकोटी । स्त्री । तलाकोटौ ॥

तुलाकोष । पु । तुलापरीक्षायाम् ॥

तुलाधर । पु । तुलाराशौ ॥ तुलागुणे ॥ त्रि । वाणिजके ॥ तुलाया धरो धारक ॥

तुलापुरुषदानम् । न । तुलादान इतिलो कप्रसिद्धे दाने । यथा । आद्यन्तु सर्वदा नानातुलापुरुषसञ्ज्ञितमिति ॥ षोड शमहादानान्तर्गतदानविशेषे ॥

तुलामानम् । न । स्वर्णादीनापरिच्छे दार्थक्रियमाणे । काँटा इतिभाषा- प्रसिद्धे ॥

तुलाबीजम् । न । गुञ्जायाम् ॥

तुलि । स्त्री । तुर्य्याम् ॥

तुलिका । स्त्री । खञ्जनिकायाम् ॥

तुलिकायन्त्रम् । न । ज्योतिर्विदांयन्त्र विशेषे ॥

तुलित. । त्रि । तुलया परिच्छिन्ने । तु लाइति तुलगया इतिचभाषा ॥ उ पमिते ॥ समीकृते ॥ तुलयतेस्तत्क रोतेर्यन्तात् कर्मणिक्त ॥

तुलिनी । स्त्री ।
तुलिफला । स्त्री । } शाल्मलिवृक्षे ॥

तुली । स्त्री । तुर्य्याम । तन्त्रवायकाष्ठ विशेषे ॥

तुल्य: । त्रि । सदृशे । समे । समाने ॥ तुलया सम्मित । नौवयोधर्म्मेत्या दिना यत् ॥

तुल्यपानम् । न । बहुभिरात्मीयैर्जनै. सहमिलित्वा एककालेकृते पाने । सपीतौ ॥ इत्यमर. ॥ तुल्यञ्चतत् पानञ्च ॥

तुल्ययोगिता । स्त्री । अलङ्कारविशेषे ॥ यथा । नियतानां सकृद्धर्म सा पु नस्तुल्ययोगिता ॥ नियतानाप्राक-

रविकानामेवाप्राकरणिकानामेव-
वा । क्रमेणोदाहरणम् । पाण्डुत्वा
मवदन हृदय सरस तथालसत्वञ्च
पु । आवेदयति नितान्त चेत्रियरो
ग सखिहृदन्त ॥ कुमुदकमलनील
नीरजालि र्ललितविलासजुषोर्दृ
शो पुर का । अमृतममृतरश्मिरम्बुज
न्मप्रतिहतमेकपदे तवाननस्य ॥ अ
न्यदपि । प्रस्तुताना तथान्येषां केव
ल तुल्यधर्मत । औपम्य गम्यतेयत्र
सा मता तुल्ययोगितेति ॥

तुवर । पु । न । कषायरसे ॥ तवति
हिनस्ति रोगान् । तुरितिसौत्रोधातु
। छित्वरच्छत्वरेत्यादिना ष्वरच् ॥
धान्यविशेषे । तुवरयावनाले ॥ त्रि ।
कषायरसवति ॥

तुवरयावनाल । पु । धान्यविशेषे । तु
वरे । रक्तयावनाले ॥ तुवरीयावना
लस्तु कषायोष्णो विरेचक । सङ्ग्रा
ही वातशमनो विदाही शोषका-
रक ॥

तुवरिका । स्त्री । तुवर्याम् । आढक्या
म् । तुवर इति अरहर इतिच भाषा
॥ तुवरोऽस्त्यस्या । अतइनिठनावि
तिठन् । टाप् ॥ सुराष्ट्रजमृत्तिका-
याम् । फिटकरी इतिभाषा ॥

तुवरी । स्त्री । आढक्याम् । अरहर इ
ति तूर इतिचभाषा ॥ काक्ष्याम् । सौ
राष्ट्रमृदि । फिटकरी इतिभाषा ॥
तोरी इतिप्रसिद्धे धान्ये ॥ यथा । तु
वरी ग्राहिणी शीता लघ्वी कफवि
षास्रजित् । तीक्ष्णोष्णा वह्निदा क
ण्डूकुष्ठकोठकृमि प्रणुत् ॥

तुवरीतैलम् । न । तुवर्या स्नेहे ॥ स्ने
हे तैलच् । तीक्ष्णोष्ण तुवरीतैल ल
घु ग्राहि कफास्रजित् । वह्निकृ द्वि
षहृत् कण्डूकुष्ठकोष्ठकृमिप्रणुत् ॥
मेदोदोषापहश्चापि व्रणशोथहर
परम् ॥

तुवरीशिम्ब । पु । रक्तचक्रमर्दके ॥

तुवि । स्त्री । तुम्ब्याम ॥ इ० श० ला ॥

तुष । पु । धान्यत्वचि ॥ विभीतकद्रुमे
॥ तुष्यति । तुषतुष्टौ । इगुपधेति क' ॥

तुषग्रह' । पु । वह्नौ ॥

तुषधान्यम् । न । मुद्गादिषु ॥ मुद्गो-
माषो राजमाषो निष्पावश्च मकु-
ष्ठक । चणकाढकिमङ्गल्या त्रिपुट'
सकलायक ॥ तुषधान्यानिप्रोक्तानि
वैद्यशास्त्रेभिषग्वरै ॥

तुषसार । पु । अग्नौ ॥ इतिशब्द-
माला ॥

तुषानल । पु । तुषजाग्नौ । कुकूले ॥

तुषाम्बु । न । तुषोदके ॥

तुषार । पु । शीकरे ॥ हिमे ॥ देश

विशेषे ॥ हिमभेदे ॥ कर्पूरभेदे ॥ त्रि । शीतले ॥ तोषयति । तुषेरन्त र्भावितण्यर्थात् कर्मे किदिच्यनु वृत्तौ तुषारादयश्चेत्यारन् ॥

तुषारकाल । पु । हेमन्ते ॥

तुषारकिरण । पु । चन्द्रे ॥

तुषाराम्बु । न । तोषारे ॥

तुषित. । पु । गणदेवताप्रभेदे ॥ स्वे स्तनयस्य यज्ञाख्यस्य विष्णो द्वादश-सुपुत्रेषु ॥ तेयथा । तोष. प्रतोष सन्तोषो भद्र शान्तिरिडस्पतिः । इध्म' कविर्विभु स्वह्न. सुदेवो रोच नो द्विषट् ॥ तुषितानामतेदेवा आसन् स्वायम्भुवान्तरे ॥ तुष्यति । तुष० । इषिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दितिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिबन्धिशुषिभ्यः किरच् ... तजिति बाहुलकात् कितच् ॥ यद्वा । तोषणं तुट् । सम्पदादित्वात् क्विप् । ततस्तारकादित्वादितच् ॥ प्राणा पाना वुदानश्च समानो व्यानएवच । चक्षु श्रोत्ररसो घ्राण स्पर्शोबुद्धि र्मनस्तथा । द्वादशैतेहितुषितादेवा स्वारोचिषेन्तरे ॥ केषाञ्चिन्मते षट् त्रिंशत् तुषितामता ॥

तुषोत्थम् । न । तुषोदके ॥ इतिराजनि० ॥

तुषोदकम् । न । काञ्जिके ॥ काञ्जिकप्रभेदे ॥ अस्यलक्षण यथा । तुषोदकयवैरामै सतुषै शकली कृते । यवैरुदकसहितै सन्धानवर्गोक्तत्वात् । तुषाम्बुदीपन हृद्य पाण्डु कृमिगदापहम् । तीक्ष्णोष्णं पाचन पित्तरक्तकृद्वस्तिशूलनुत ॥

तुष्ट । त्रि । परितृप्ते । सन्तोषविशिष्टे । प्राप्तपरितोषे ॥ स्त्रियोजारेणतुष्यन्ति गाव स्वच्छन्दचारत. । कुञ्जरा पांशुवर्षेण ब्राह्मणा. परनिन्दया ॥ तुष्यतेस्म । तुष० । क्त ॥

तुष्टि । स्त्री । तोषे । अधिगतार्था दन्यत्र तुच्छत्वबुद्धौ ॥ भोगेष्वेतावता लमितिबुद्धौ ॥ साचानन्तपत्नी । यथा । अनन्तपत्नीतुष्टिश्चपूजितावन्दिताभवत् । ययाविना नसन्तुष्टा सर्व-लोकाश्चसर्वतइति श्रीदेवीभागवतम् ॥ नवधातुष्टि । ता परिगणयति । आध्यात्मिकाश्चतस्र प्रकृत्युपादानकालभागाख्या । वाह्याविषयोपरमात् पञ्चनवतुष्टयोऽभिमता ॥ प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति यद्यतोऽस्यश्रवणमननेस्त । ततोविवेकसाक्षात्कारायतु असदुपदेशतुष्टो न प्रयतते तस्यचतस्र आध्यात्मिकास्तुष्टयो भवन्ति । प्रकृतिव्यतिरिक्तमात्मानमधिकृत्य यस्मात् तास्तुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिका । कास्ता इत्यतआह । प्रकृत्युपादानकालभा

गाख्या । प्रकृत्यादिराख्यायासां ता स्तथोक्ता । प्रकृत्याद्यर्थविभागश्चैत च्छब्दार्थ निरूपणे यथास्थानं द्रष्टव्य ॥ बाह्या दर्शयति। बाह्याविषयो परमादित्यादिना। बाह्यास्तुष्टयो विषयोपरमात् पञ्च । या खल्वनात्मनः प्रकृतिमहदहङ्कारादीना त्मेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति तुष्टयस्ता बाह्या आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्यप्रवृत्ता ताश्चवैराग्येसतिभवन्तितुष्टयइतिवैराग्यहेतुपञ्चकत्वाद्वैराग्याणि पञ्च तत पञ्चत्वात् तुष्टय पञ्चेति । उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमोवैराग्यम् विषयादुपरमोविषयोपरमस्तस्मात् । विषया भोग्या शब्दादय पञ्च उपरमाअपि पञ्च। तथाहि अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मानः एका पारपारापारपारत पारानुत्तमाश्चो त्तमाम्भसंज्ञका पञ्चोपरमाभवन्ति । एकापाराद्यर्थविभागश्चयथास्थानं द्रष्टव्य । तदेवमाध्यात्मिकाभिश्चत सृभिर्वाह्याभिश्चपञ्चभिर्नव तुष्टयोऽभिहिता साङ्ख्याचार्यै ॥ तोषणम् । तुष० । क्तिन् ॥ तुष्टिर्नुरक्तता र्थस्वकृतार्थोक्षीतियामति ॥

तुष्टिदानम् । न । पारितोषिके ॥ तुष्टि

दानमेव चाराणा हितेतनम् तेहि तल्लाभात् स्वामिकार्येष्वतीव त्वरयन्ते इति नीतिवाक्यामृतम् ॥

तुष्टु । पु । कर्णमणौ ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

तुष्टुषित । त्रि । स्तोतुमभिप्रेते ॥

तुहिनम् । न । हिमे ॥ चन्द्रतेजसि ॥ तोहति तुह्यतेऽनेनवा । तुहिरर्दने । बेपितुह्योर्ह्रस्वश्चेतीनन्प्रत्यय लघूपधगुणे कृतेह्रस्वश्च ॥

तुहिनांशु । पु । चन्द्रे ॥ कर्पूरे ॥

तुहिनांशुतैलम् । न । कर्पूरतैले ॥

तूण । पु । उपासङ्गे । तूणीरे । निषङ्गे ॥ तूण्यतेऽनेन । तूणसङ्कोचने । चु० घञ् ॥ तूणयति वा । अच् ॥

तूणकम् । न । अतिशक्करीसञ्ज्ञकच्छन्दो विशेषे ॥ यथा । तूणक समानिका पदद्वय विनान्तिमम् ॥ यथा । सा सुवर्णकेतक विकाशि भृङ्गपूरितप्रवाणबाणजालपूर्णहेमतूणकम् । राधिकावितर्क्य माधवाद्यमासिमाधवे मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥

तूणा । स्त्री । इषुधौ । तूणे ॥ टाप् ॥

तूणी । पु । नन्दोवृक्षे । पीतके ॥ चि। तूणयुक्ते ॥

तूणी । स्त्री । तूणे ॥ नील्याम् ॥ तूणय

तेऽनया । तूणपूरणे । हलश्चेतिघ ञ्। गौरादित्वात् ङीष् ॥

तूणीक । पु । नन्दीवृक्षे ॥

तूणीर । पु । तूणे । निषङ्गे ॥ तूणीं शरै सङ्कोच राति । रादाने आदा नेच । आतोनुपेतिक ॥ यद्वा । तू णयते । तूण० । वाहुलकादीरन् ॥

तूतकम् । न । तुत्थे । तूतिया इति भाषा ॥

तूद । पु । तूदे । अश्वत्थाकारे पार्श्व पिप्पल इति ख्याते तूत इतिच प्र सिद्धे वृक्षे ॥ अस्यफलगुणा । तूद पक्व गुरु स्वादु हिम पित्तानिलापहम् । तदेवाम गुरु सर मत्लोष्ण रक्तपि त्तकृत् ॥ तूदति । तूद्व्यथने । इगु पधेतिक । पृषोदरादि ॥

तूरम् । न । वाद्यसामान्ये ॥ ताद्यमा ने पटहादौ ॥

तूरी । स्त्री । धत्तूरे ॥ इतिभावप्रकाश ॥

तूर्णम् । न । शीघ्रे । सत्वरे ॥ त्रि । त इति ॥ त्वरतेस्म । ञित्वरासम्भ्रमे । गत्यर्थाकर्मकेतिकर्त्तरिक्त रुष्य मत्वरसङ्घुषास्वनामितीड भावप क्षे ज्वरत्वरेत्यूठ् । रदाभ्यामितिन त्वम् ॥

तूर्णि । पु । मले ॥ त्वरायाम् ॥ त्वर ते त्वरते वा । ञित्वरा० । वह्निश्रि युद्रुग्लाहात्वरिभ्यो नित्दितिनिः ॥

तूर्य्यम् । न । वाद्ये ॥ वाद्यप्रभेदे ॥ आ दिगुरु (ऽ।) चिकले ॥

तूर्य्यखण्ड । पु । हुडुक्कवाद्ये ॥

तूलम् । न । ब्रह्मदारुणि । ब्राह्मणेष्टे । तूदे ॥ आकाशे ॥ पु । न । पिचौ । निर्वीजकार्पासे । रुयी इति भाषा ॥ तूलयति तूल्यते वा । तूलनिष्क र्षे इगुपधेतिक घोवा ॥

तूलकम् । न । तूले ॥

तूलकार्म्मुकम् । न । तूलस्फोटनार्थे धनुषि । पिञ्जले । तूलधनुषि ॥

तूलचाप । पु । } तूलकार्मुके । धुन

तूलधनु । न । } क इति भाषा ॥

तूलनालिका । स्त्री । पिञ्जिकायाम् । पाँइज इति गौडभाषा ॥

तूलनाली । स्त्री । तूलनालिकायाम् ॥

तूलपिचु । पु । तूले ॥

तूलवृक्ष । पु । शाल्मलीवृक्षे ॥

तूलशय्या । स्त्री । तूलिकायाम् ॥ तूल स्यशय्या । तूलेननिर्मिताशय्यावा । शाकपार्थिवादि ॥

तूलशर्करा । स्त्री । कार्पासवीजे । वि नौरा इति विनौला इति कपासि आ इतिचभाषा ॥

तूलसेचनम् । न । कर्त्तने । सूत्रकर्त्त ने । कातना इतिभाषा ॥ इ० श० का॥

तूला । स्त्री । कार्पास्याम् ॥ वर्त्याम् ॥

तूलि । स्त्री । तूल्याम् ॥ स्वनाम्नाख्याते चित्रकरोपकरणे । ईषिकायाम् ॥ तूलति । तूल० । इगुपधात्किदिति इन् ॥

तूलिका । स्त्री । शय्योपकरणे । तोसक इति भाषा ॥ आलेख्यलेखन्याम् । कूर्चिकायाम् ॥ यथा । जगच्चित्रं समालिख्य स्वेच्छातूलिकयात्मनि । स्वयमेव समालोक्य प्रीणाति भगवान् शिव ॥ आत्ममये महति पटे विविधजगच्चित्रमात्मनालिखितम् । स्वयमेव केवलं मसौ पश्यन् प्रमुद् प्रयाति परमात्मेति ॥ ईषिकायाम् । वीरणादिशलाकायाम् ॥ सुवर्णादेरावर्त्तनपरीक्षणार्थं निक्षिप्य मायायां शलाकायाम् ॥ तूलति भूल्यते वा । तूल० । क्वुन् ॥

तूलिनी । स्त्री । शाल्मलिद्रुमे ॥ लघ्मणाकन्दे ॥

तूलिफला । स्त्री । शाल्मलौ ॥

तूली । स्त्री । नील्याम् ॥ वर्त्याम् ॥ तूलिकायाम् ॥ चित्रलेखन्याम् । चित्रसाधनद्रव्ये । कूर्चिकायाम् ॥ ङीष् ॥

तूवर । पु । काले ऽश्मश्रुपुरुषे ॥ प्रौढाशृङ्गानडुहि । काले ऽजातशृङ्गे गवि ॥ पुरुषव्यञ्जनस्त्यक्ते ॥ कषाय

रसे ॥ तौति । तु वौत्योगत्यादौ । बाहुलकादरोदीर्घश्च ॥ यद्वा । तनोति । बाहुलकाट् डू । तूष्वावौ वरश्च आच्छादक ॥

तूवरी । स्त्री आढक्याम् ॥ सौराष्ट्रमृत्तिकायाम् ॥

तूष्णींशील' । त्रि । तूष्णीके । मौनयुक्ते ॥ तूष्णीं शील यस्य ॥

तूष्णीक । त्रि । मौनयुक्ते । मौनशीले ॥ तूष्णींशील । शीलेकोमलोपश्च । केश इति ह्रस्वोनमलं पसामर्थ्यात् अन्यथाठपमेवविदध्यात् । ठपि अव्ययानामितिटिलोपेन सिद्धत्वात् ॥

तूष्णीकाम् । अ । मौने ॥ अकच्प्रकरणे तूष्णीम.काम्वक्तव्य' । भित्त्वा इत्यादय पर. ॥

तूष्णीम् । अ । मौने ॥ तोषणम् । तुषतुष्टौ । बाहुलान् नीम् उपधाया ऊत् ॥ घटाकाश महाकाशइवात्मान परात्मनि । विलाप्याखण्डभावेन तूष्णीं भव महामुने इत्युपदेश' ॥

तूस्तम् । न । रेणौ ॥ जटायाम् ॥ तोसति । तुसशब्दे । बाहुलकात् तन् धातोर्दीर्घश्च ॥

तृखम् । न । जातीफले ॥

तृणम् । न । अर्जुने । तृणमात्रे ॥ तृ

णविशेषे नडादौ ॥ तृण्यते । तृणु अदने । घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणो न ॥ यद्वा । तृणति । तृणुहिंसायाम् । तृहे. ओश्लोपश्च ॥ अग्निचौर भय रोगो राजपीडा धनक्षति । स क्तहे तृणकाष्ठानां कृते । वस्त्रादिपक्के ॥

तृणकन्द. । पुं । कशेरुणि ॥

तृणकाण्डम् । न । तृणानां समूहे ॥ दूर्वादिभ्यःकाण्ड ॥

तृणकुङ्कुमम् । न । सुगन्धद्रव्यप्रभेदे । तृणपुष्पे । गन्धाधिके ॥ कटुत्वमुष्णत्वं कफमारुतशोफकण्डूतिपामाकुष्ठामदोषनाशित्व परमभास्वरत्वञ्चास्यगुणाः ॥

तृणकुटी । स्त्री । कायमाने । तृणौकसि ॥

तृणकूर्म्म. । पु । तुम्व्याम् ॥

तृणकेतु । पु । } वंशे ॥
तृणकेतुक । पु । }

तृणगोधा । स्त्री । चित्रकोले ॥ कृकलासे ॥

तृणग्रन्थि । स्त्री । स्वर्णजीवन्त्याम् ॥

तृणग्राही । पु । नीलमणौ ॥ कपूर इति प्रसिद्धे मणिविशेषे । तृणमणौ ॥

तृणजाति' । स्त्री । उलपादौ ॥

तृणज्योतिः । न । रात्रौप्रकाशशालिनि

लताविशेषे ॥

तृणता । स्त्री । कार्मुके । धनुषि ॥ तृणत्वे ॥ भावेतल् ॥

तृणद्रुम । पु । नारिकेलादिवृक्षेषु ॥ ताले ॥ गुवाके ॥ ताल्याम् ॥ केतक्याम् ॥ खर्जूरे ॥ खर्जूर्याम् ॥ हिन्ताले ॥

तृणधान्यम् । न । नीवारे । श्यामाकादौ । उडिधान इतिगौडभाषा ॥ तृणमिवधान्यम् अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥

तृणध्वज । पु । वंशे ॥

तृणनिम्ब । पु । नेपालनिम्बे ॥

तृणपत्रिका । स्त्री । इक्षुदर्भायाम् ॥

तृणपत्री । स्त्री । गुण्डाशिन्याम् ॥

तृणपुष्पम् । न । तृणकुङ्कुमे ॥

तृणपुष्पी । स्त्री । सिन्दूरपुष्पीवृक्षे ॥

तृणपूली । स्त्री । चाँच इतिगौडेषु प्रसिद्धे । चञ्चायाम् ॥

तृणमणि । पु । तृणग्राहिणि ॥

तृणमत्कुण । त्रि । लग्नके । आमिन् इतिभाषा ॥ इतित्रिकाण्डशेष ॥

तृणराज । पु । नारिकेले ॥ तालवृक्षे ॥ तृणानां राजा । ट ॥

तृणराजाह्व । पु । तालद्रुमे ॥ तृणराजइत्याह्वायस्य ॥

तृणराजाह्वय । पु । तालवृक्षे ॥ तृण

राजदन्त्यामश्वयोरस्य ॥

तृणवल्वजा । स्त्री । वल्वजायाम् ॥

तृणवीज. । पु । } श्यामाके ॥
तृणवीजोत्तमः । पु । }

तृणशीतम् । न । गन्धतृणे । कत्तृणे ॥

तृणशीता । स्त्री । जलपिप्पल्याम् ॥

तृणशून्यम् । न । मल्लिकायाम् ॥ केतकीशाखिन फले ॥ तृणशून्येस्या नेसाधु । तत्तसाधुरितियत् ॥ त्रि । तृणरहिते ॥

तृणषट्पद् । पु । वरोले । वरटायाम् । वरडे इति ततैया इतिचभाषा ॥

तृणसारा । स्त्री । कदल्याम् ॥ तृणानि सारमस्याम् ॥

तृणसिंह' । पु । कुठारे ॥

तृणहर्म्यं. । पु । मयटे । तृणनिर्मिता इाषिकायाम् । मेडा इतिभाषा ॥

तृणाग्नि । पु । वल्कले । तृणोत्थवह्नौ ॥

तृणाङ्घ्रिप । पु । मन्थानकतृणे ॥

तृणाञ्जन । पु । कृकलासे ॥

तृणाढ्यम् । न । पर्वततृणे । मृगप्रिये ॥

तृणाम्लम् । न । लवणतृणे । लूणियाशाक इतिभाषा ॥

तृणाह्वक् । पु । तृणकुङ्कुमे ॥

तृणेक्षु' । पु । वल्वजाय.म् ॥

तृणोत्तम । पु । उखर्वलतृणे ॥

तृणोद्भव । पु । नीवारे ॥

तृणौक४ । न । कायमाने । तृणनिर्मितगृहे ॥

तृणौषधम् । न । एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये ॥

तृण्या । स्त्री । तृणसमूहे । तृणानां समूहः ॥ तृणानांसमूह । पाशादिभ्योयः ॥

तृतीय. । त्रि । त्रयाणां पूरणे । तीसरा इतिभाषा ॥ चे सम्प्रसारणञ्चेतितीयप्रत्यय सम्प्रसारणञ्च ॥

तृतीयक' । पु । तृतीयकस्तृतीयेऽह्नी तिलक्षणलक्षितेज्वरविशेषे ॥ तृतीयेऽह्न्यागमर्दिनग्रहीत्वा । यतउक्तम् । दिनमेकमतिक्रम्य योभवेत् सतृतीयक इति ॥ तृतीयेऽहनिभव' । कालप्रयोजनाद्रोगइतिकन् ॥ त्रिके ॥ तृतीयेन रूपेण ग्रहणम् । तावतिथग्रहणमितिलुग्वाइतिकन् ॥

तृतीयप्रकृति । स्त्री । क्लीबे ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीयाचासौप्रकृतिश्चेति विग्रह ॥

तृतीया । स्त्री । तिथिविशेषे । चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकलाक्रियारूपाय.म् । तत्क्रियोपलक्षिते कालेवा ॥ सकलगुणगभीरो भूमिपालानुरागी परनगरविनाशी सर्वलोकोपकारी । परविषयनिवासी कौतुकी सत्य

वादी भवति निखिलविद्यो यस्तृतीयाप्रकृत ॥ टा ब्याम् भिस् इति त्रिके ॥ टाप् ॥

तृतीयाकृतम् । त्रि । त्रिगुणाकृते । त्रिवारकृष्टक्षेत्रे ॥ तृतीयकृतम् । कृञो द्वितीयतृतीयेतिडाच् ॥

तृतीयाप्रकृति । स्त्री । नपुंसके ॥ स्त्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृति तृतीय प्रकार' । असमस्तमेतत् । समासेतु तृतीयप्रकृतिरेव ॥

तृपत् । पु । चन्द्रे ॥ छत्रे ॥ तृप्यति तृपप्रीणने । सश्चत्तृपद्वद्विति अति प्रत्ययान्तोनिपातित ॥

तृपला । स्त्री । लतायाम् ॥ तृप्यति । तृप० । कलस्तृपश्चेति तृपते.कल प्रत्यय. ॥

तृप्त । त्रि । हृष्टे । प्रमुदिते । प्रीते । तृप्तियुक्ते ॥ तृप्यतिस्म । तृप० । क्त. ॥

तृप्ति । स्त्री । तर्पणे । सौहित्ये । भक्षणादिनाकाङ्क्षानिवृत्तौ ॥ सर्वकामावाप्तौ । अलम्प्रत्ययेनेच्छाविच्छित्तौ ॥ तर्पणम् । तृप० । स्त्रियां क्तिन् ॥

तृप्र । पु । घृते ॥ पुरोडाशे ॥ तृप्यतेऽनेन । तृप० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥ न । काष्ठे ॥ दुःखे ॥

तृप्रालु' । त्रि । तृप्रन सहते । आलु' ॥

तृफला । स्त्री । त्रिफलायाम् ॥ तृफति । तृफ तृप्तौ । कलस्तृपश्चेतिचकारात् तृफतेरपि कल. ॥

तृफु । पु । सर्पजातौ ॥

तृट् । स्त्री । लिप्सायाम् । वाञ्छायाम् ॥ उदन्यायाम् ॥ स्मरपुत्र्याम् । कामकन्यायाम् ॥ तर्षणम् । ञितृषपिपासायाम । सम्पदादि क्विप् ॥

तृषा । स्त्री । तृषि ॥ भागुरिमते टाप् । तृषापि न कृशाममेति प्रयोग. ॥ लाङ्गलिकीवृक्षे ॥

तृषाभू । स्त्री । क्लोमनि । फोँपडा इतिभाषा ॥

तृषाहम् । न । जले ॥

तृषाह्वकम् । न । मधुरिकायाम् ॥

तृषाह्वा । स्त्री । मधुरिकायाम् ॥

तृषित । त्रि । सतृषि । तृषयायुक्ते ॥ तृट्सञ्जाताऽस्य । तारकादित्वादितच् ॥

तृषितोत्तरा । स्त्री । असनपर्ण्याम् ॥

तृष्णक् । त्रि । लुब्धे ॥ तृष्यति । ञितृष० । तच्छील । स्वपितृषोर्नजिङ् ॥

तृष्णा । स्त्री । तर्षे । पिपासायाम् । प्यास इतिभाषा ॥ लिप्सायाम् । अप्राप्ताभिलाषे । अनात्मीयस्वीकारेच्छायाम् ॥ इदं मे न चीयतामितीच्छायाम् ॥ उचितव्ययाकरणेनापि

धनरक्षणेच्छारूप कार्पण्यमपि तृष्णाभेद ॥ लोभे ॥ यादुस्त्यजा दुर्मतिभि र्जीर्यतो या न जीर्यति । तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥ तर्षणम् । जितृष० । तृषि शुषिरसिभ्य कित् इति न ॥ विशेषो भावप्रकाशे चतजत्तृष्णायाम् ॥

तृष्णाक्षय । पु । शान्तौ ॥ परमानन्दप्राप्तिहेतौ ॥ तथाचवेदव्यास । यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हन्त षोडशींकलामिति ॥ पिपासानाशे ॥ तृष्णाया. क्षय ॥

तृष्णारि । पु । पर्पटे ॥ इतिराजनिघण्टु ॥

ते । अ । त्वयेत्यर्थे ॥

तेजःकार्य्यम् । न । घृतादिकार्ये पक्षिमज्जवाच्च ॥ तेजस कार्यम् ॥

तेजःफल । पु । तेजफल इति तेजबल इतिचप्रसिद्धे वृक्षविशेषे । गन्धफले । बहुफले ॥ अस्यगुणास्तु । तेजःफल. कटुस्तीक्ष्ण सुगन्धिर्दीपनो मत । वातश्लेष्मारुचिश्वासश्वासहरश्चाकार स्मृतइति ॥

तेजन । पु । वंशे ॥ मुञ्जे ॥ शरमुञ्जे ॥ तेजयति शस्त्रं मलिनं वा । तिजनिशाने । चु० । नन्द्यादिल्यु र्युञ्चा ॥

तेजनक । पु । गुन्द्रे । शराभिधतृणे ॥

तेजयति । तिज ग । चु० । क्षुब्ल् कृत्वा ॥

तेजनी । स्त्री । मूर्वायाम् ॥ ज्योतिष्मत्याम् ॥ तेजति । तिजपालने । ल्युट् । गौरादिङीष् ॥

तेजपत्रम् । न । गन्धजाते । पत्रके । त्वक्पत्रे । तेजपात इतिप्रसिद्धे द्रव्ये ॥

तेजल. । पुं । कपिञ्जलपक्षिणि ॥

तेजवती । स्त्री । गजपिप्पलिकायाम् ॥

तेजः । न । दीप्तौ ॥ प्रभावे ॥ पराक्रमे ॥ रेतसि ॥ नवनीते ॥ अग्नौ ॥ तापकेज्योतिषि ॥ शरीरगतायांकान्तौ ॥ सुवर्णे ॥ मज्जनि ॥ पित्ते ॥ असहने ॥ यथा । अधिक्षेपापमानादे प्रयुक्तस्य परेणयत् । प्राणात्ययेप्यसहनं तत्तेज समुदाहृतम् ॥ प्रागल्भ्ये ॥ पराभिभवसामर्थ्ये ॥ परैरनभिभाव्यत्वे ॥ अप्रतिहतात्वे ॥ चैतन्यात्मकेज्योतिषि ॥ स्त्रीबालकादिभिर्मूढैरनभिभाव्यत्वे ॥ लिङ्गदेहे ॥ जयवेगे ॥ तेजोनाम दर्पापरनामा सत्त्वगुणविकार प्रकाशकोऽन्त सारविशेष । यथाहभोजराज । तेजो निसर्गजं सत्त्वं वाजिनां स्फुरणं रज । क्रोधस्तम इतिश्रेया स्त्रयोपिसहजा गुणाः ॥ तच्चद्विविधम् । सततोत्थित भयोत्थितश्चेति

। यथाह्सएव। धारासु वोजितानाञ्च निसर्गात् प्रेरणा विना। अविच्छिन्न मिवाभाति तत् तेज सततोत्थित म्॥ कशापादादिघाते यत् साध्वसा त् स्फुरितन्तुतदिति ॥ *॥ शब्दस्प र्शतन्मात्रसहितात्रूपतन्मात्रादुत्पन्ने शब्दस्पर्शरूपगुणे तृतीयेमहाभूते ॥ यथा। तृतीय ज्योतिरित्याहुश्च चुरध्यात्ममुच्यते। अधिभूत ततोरूप सूर्यस्तत्राधिदैवम्॥ उष्णस्पर्शवत्ते-ज। तद्द्विविधम्। नित्यमनित्यञ्च। नित्यंपरमाणुरूपम्। अनित्यंका र्यरूपम्। पुनस्त्रिविधम्। शरीरेन्द्रिय विषयभेदात्। शरीरमादित्यलोके। इन्द्रियंरूपग्राहकचक्षु‘कृष्णतारा ग्रवर्त्ति। विषयश्चतुर्विध। भौमदि व्योदर्याकरजभेदात्। भौमवह्न्या दिकम्। अविन्धन दिव्यविद्युदादि। भुक्तान्नपरिणामहेतुरौदर्यम्। आ करजसुवर्णादीतितर्कसङ्ग्रह॥ स्प र्शउष्णः स्तेजसस्तु स्याद्रूप शुक्लभास्व रम्। नैमित्तिकं द्रवत्वन्तु नित्यतादि चपूर्ववत्॥ इन्द्रिय नयन वह्निस्वर्णादि विषयोमतइतिभाषापरिच्छेद.॥ तेजयति तेज्यते ऽनेन वा। तिज०। असुन्॥ तेजोजलमितिच्छन्दोनि षष्टु’॥

तेजस्कार’। त्रि। तेजोवृद्धिकारकेद्रव्ये॥ तेजस्वी। त्रि। तेजोयुक्ते॥ त्वक्का-न्तिमति॥ तेजोस्त्यस्यास्मिन्विा। विनि॥

तेजस्विनी। स्त्री। ज्योतिष्मत्याम्॥ महाज्योतिष्मत्याम्॥ तेजवती ते जवल्कल तेजवलइत्यादिनामाख्या ते तेज.फले॥ तेजस्विनी कफश्वा सकासाऽऽस्यामयवातहृत्। पाच न्युष्णाकटुस्तिक्ता रुचिवह्निप्रदीप नी॥ नामतत्त्वघोडीय॥

तेजित। त्रि। शाते। शाणादिना ती च्णीकृते। शाणिते। निशिते॥ ते ज्यतेस्म। तिज०। चु०। क्त’॥

तेजीयान्। त्रि। तेजोयुक्ते॥ तेजीय सानदोषायवह्ने सर्वभुजोयथा॥

तेजोमन्थ। पु। गणिकारिकायाम्॥ तेजोमथ्नाति। मन्थ०। कर्मण्यण्॥

तेजोमय। पु। तेज प्रचुरे चैतन्य प्रधानेज्योतिर्मये। अन्तःकरणोप हितत्वात् वासनामये स्वप्ने॥

तेजोमात्रा। स्त्री। इन्द्रिये॥ तेजसो मात्रा॥

तेजोरूपम्। न। प्रकाशरूपे ब्रह्मणि॥ त्रि। प्रभारूपे॥

तेजोवती। स्त्री। गजपिप्पल्याम्॥ चव्ये॥ महाज्योतिष्मत्याम्॥ वह्नि

पुर्याम् ॥ यथा । रक्तपीतमणिप्रायहेमप्राकारगोपुरा । वङ्के स्तेजोवतीव क्षितुल्यभूतनिषेविता ॥ तेजवला स्यकाष्ठे ॥

तेजोहृच । पु । क्षुद्राग्निमन्थे ॥

तेन । पु । गानाङ्गविशेषे ॥ यथा । तेनेतिशब्दस्तेन स्यान्मङ्गलानाप्रदर्शक' । तेशब्देनोच्यतेगौरी नशब्देनोच्यतेहर । तेनमाङ्गलिकश्चायशब्दस्तेनइतिस्मृतइतिसङ्गी० ॥

तेम' । पु । समुन्दने । आर्द्रीभावे ॥ तेमनम् । तिमआर्द्रीभावे । घञ् ॥

तेमनम् । न । आर्द्रीकरणे ॥ निष्ठाने । व्यञ्जने । तींवण इति तेवण इति च भाषा ॥ तिम० । ल्युट् । तिम्यतेऽनेन वा करणे वा ल्युट् ॥

तेमनी । स्त्री । चुल्लिप्रभेदे ॥

तेवनम् । न । केलिकानने ॥ क्रीडायाम् ॥ तेवनेन वनगत्वा नदीस्तीर्त्वा बहूदका इति रामायणम् ॥

तैक्ष्ण्यम् । न । तीक्ष्णतायाम् ॥

तैजस । पु । इन्द्रियाणां करणे । राजसाहङ्कारे ॥ तेजोमयान्तःकरणोपहितत्वात् स्थूलप्रपञ्चलयस्थाने स्वप्नव्यष्ट्युपहितचैतन्ये ॥ तेजसि परमात्मनि स्थिते ॥ न । धातुद्रव्ये । सर्वधातु ॥ घृते ॥ तेजसो विकार' । तस्य विकार इत्यण् ॥ यद्वा । तेजो ऽस्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् ॥ तीर्थविशेषे ॥ यत्रब्रह्मादिभि सैनापत्ये कार्त्तिकेयो ऽभिषिक्त ॥

तैजसावर्त्तिनी । स्त्री । मूषायाम् ॥ तेजसो ऽग्निकार सुवर्णादि रावर्त्यते ऽस्याम् । वृतुवर्त्तने । णयन्त । अधिकरणेल्युट् । ङीप् ॥

तैतिल । पुं । गण्डकपशौ ॥ न । चतुर्थकरणे ॥ कलासुदक्षो ललनाभिलाषी सुमूर्त्तिसन्तर्जितकामदेव । वक्ता गुणाढ्य कुशल सुशीलश्चेत्तैतिलाख्यकरण प्रसूतौ ॥

तैत्तिडीकम् । न । तित्तिडीकस्यावयवे ॥ तद्विकारे ॥ कोपधाच्चेत्यण् ॥ तित्तिडीकै संस्कृते ॥ कुलत्थकोपधादण् ॥

तैत्तिर । पु । तित्तिरिखगे ॥ न । तित्तिरीणां गणे ॥ तित्तिरीणां समूह । अनुदात्तादेरञ् ॥

तैत्तिरिक । पु । शाकुनिकविशेषे ॥ तित्तिरान् हन्ति । ठक् ॥

तैत्तिरीयक । पु । यजुर्वेदीयशाखाविशेषपठवेत्तरि ॥

तैत्तिरीया । स्त्री । यजुर्वेदस्यशाखाविशेषे ॥

तैमिरिक । त्रि । तिमिरग्रस्तचक्षुषि ॥

तैरणी । स्त्री । कुनीत्याम् । रागद्वेषु पविशेषे ॥

तैर्थिक. । पु । तीर्थकरे । कपिलकणभुगादिषु ॥

तैर्य्यग्योन । पु । त्रिविधभूतादिसर्गेष्वेकस्मिन् सर्गे ॥ सचपशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदात् पञ्चविधोभवति ॥

तैलम् । न । तिलसर्षपादिजनितस्नेहे । मृक्षणे । स्नेहे । तेल इतिभाषा ॥ तिलस्यविकार. । तस्यविकारइत्यऽण् ॥ तिलादिस्नेहवस्तूनां स्नेह तैलमुदाहृतम् । तत्तुवातहरसर्वंविशेषात्तिलसम्भवम् ॥ नास्तितैलात्परं किञ्चिद्भेषजमारुतापहम् ॥ तिल तैल गुरुस्थैर्यबलवर्णकरं सरम् । वृष्य विकाशि विशद मधुर रसपाकयो ॥ सूक्ष्म कषायानुरस तिक्त वातकफ पहम् । वीर्य्योष्णहिमस्पर्शे वृंहण रक्तपित्तकृत् ॥ लेखन बद्धविण्मूत्रं त्वग्गर्भाशयशोधनम् । दीपन बुद्धिद मेध्य व्यवायि व्रणमेहनुत् ॥ श्रोत्रयोनिशिर शूलनाशनं लघुताकरम् । त्वच्यकेश्यञ्च चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजने ऽन्यथा ॥ छिन्नभिन्नच्युतोत्पिष्टमथितक्षतपिच्छिते । भग्नस्फुटितविद्धाग्निदग्धविश्लिष्टदारिते ॥ तथाभिहितनिर्भग्नमृगव्याघ्रादिविक्षते । वस्तौ पानेनस्यकारे नस्येकर्णाक्षिपूरणे ॥ सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैल प्रशस्यते ॥ * । ननुलेखनवृंहणयो कथ सामानाधिकरण्यमित्याह । सूक्ष्मादिदुष्ट पवन स्त्रोत सङ्कोचयेयदा । रसोऽसम्यगवहन् कार्श्यं कुर्याद्दत्तत्वायवर्द्धयन् ॥ तेषुप्रविष्टसरतासौक्ष्म्यस्निग्धत्वमार्द्दवै. । तैलक्षम रस नेतु कृशानां तेन वृंहणम् ॥ व्यवायि सूक्ष्मतीक्ष्णोष्णसरत्वैर्मेदस क्षयम् । शनै. प्रकुरुते तैलं तेन लेखन मीरितम् ॥ हत पुरीषं बध्नाति स्खलित तत् प्रवर्त्तयेत् । ग्राहक सारक चापि तेन तैलमुदीरितम् ॥ घृत मब्दात्परं पक्क हीनवीर्यं प्रजायते । तैल पक्कमपक्क वा चिरस्थायिगुणाधिकम् ॥ तैलं स्वयोनिगुणकृद्वाग्भटेनाखिलं मतम् । अत. शेषस्यतैलस्यगुणाज्ञेया'स्वयोनिवत् ॥ तैलानासार्षपादीना यथास्थान गुणोदयम् ॥ * ॥ प्रात स्नाने कृते श्राद्धे द्वादश्यां ग्रहणे तथा । मद्यलेपसम तैल तस्मात्तैल विवर्जयेत् ॥ घृतञ्च सार्षपतैल यत्तैलपुष्पवासितम् । अदुष्टपक्कतैलञ्च तैलाभ्यङ्गेच नित्यश ॥ * ॥ अर्केनूर्नंदत्त

तिहृदय कीर्त्तिलाभश्चसोमे भौमे मृत्युर्भवति नियत चन्द्रजेपुत्रलाभ । अर्थम्लानिर्भवतिचगुरौ भार्गवेशो कयुक्त स्तैलाभ्यङ्गात् तनयमरणंस्र्यजेदीर्घमायु ॥ सिद्धके ॥

तैलकन्द । पु । तिलाङ्कितदले । द्रावककन्दे ॥ लोहद्राविस्त्व कटुत्वमुष्णत्व वातापस्मारविषशोफनाशित्वर सस्यबन्धकारित्व देहसिद्धिकारित्व श्चेत्यस्यगुणा इतिराजनिर्घण्ट ॥

तैलकार । पु । तेली इति प्रसिद्धे वर्णसङ्करजातिप्रभेदे । धूसरे । चाक्रिके । तैलिनि ॥ कोटकस्त्रीगर्भेकुम्भकाराज्जातोयमिति । ब्र० ब्र० ख ॥

तैलकिट्टम् । न । खल इति भाषाप्रसिद्धे तैलमले । पिण्याके ॥

तैलङ्ग । पु । अन्ध्रदेशे ॥ श्रीशैलन्तुसमारभ्य चोलेशान्मध्यभागत । तैलङ्गदेशोदेवेशि ध्यानाध्ययनतत्पर ॥

तैलचौरिका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥

तैलद्रोणी । स्त्री । कण्ठपर्यन्तमज्जनार्थं तैलपूर्णकाष्ठादिनिर्मितपात्रविशेषे ॥ तत्रावस्थितिगुणा । वातरोगव्याकुण्ठरोगपङ्गुबाधिर्यमिन्मिनगद्गदधन्वङ्गस्तब्धपृष्ठप्रचलितपवनगात्रकम्पकपाटीग्रीवा भङ्गापतन्त्रचयरुधिरभवमूत्रकृच्छ्रवस्तिरोगेषु शस्तत्व मितिराजवल्लभ ॥

तैलधान्यम् । न । तिलादिषु ॥ तिलातसीचतोरीचत्रिविधश्चापिसर्षप । द्विधाराजीखाखसञ्चवीज कौसुम्भसम्भवम् । एतानितैलधान्यानिप्रोक्तानिपूर्वसूरिभि ॥

तैलपर्ण । पु । पर्वतविशेषे ॥ न । ग्रन्थिपर्णे ॥

तैलपर्णकम् । न । ग्रन्थिपर्णवृत्ते ॥

तैलपर्णिकम् । न । हरिचन्दने ॥ तिलपर्णीवृक्षविशेषे जातम् । तत्रजातइत्यण् । ङीप् । स्वार्थेकन् । केण इतिह्रस्व ॥ तैलपर्णीगिरिस्तत्राकर इतिस्वामी ॥ पु । चन्दनविशेषे ॥

तैलपर्णी । स्त्री । मलयजे चन्दने ॥ श्रीवासे ॥ सिल्हके ॥ तिलपर्णीवृक्षेजाता । तत्रजातइत्यण् । ङीप् ॥

तैलपा । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥

तैलपायिका । स्त्री । सपक्षकीटविशेषे । घरोष्यायाम् । तिलचटा इति भाषा ॥ तैल पिवति । पापाने । ण्वुल् ॥

तैलपिपीलिका । स्त्री । पिपीलिकाप्रभेदे । कपिजाङ्घिकायाम् ॥

तैलफल । पु । इङ्गुद्याम् ॥ विभीतके ॥

तैलभाविनी । स्त्री । जातीपुष्पवृक्षे ॥

तैलमाली । स्त्री । वर्त्याम् ॥ दीपकू

प्याम् ॥

तैलम्पाता । स्त्री । स्वधायाम् ॥ पतन्त्र पातः । तिलस्य पात । तिलपातो ऽस्याम् । घञ्‌ प्रत्ययाभिधेयेतिल । स्वन्तात् क्रियावाचिनः प्रथमान्ता दस्याभिस्यर्थेन स्यात् तदन्तस्त्रिया म् । श्येनतिलस्येतिमुम् ॥

तैलसाधनम् । न । गन्धद्रव्यविशेषे । काकोले । कक्कोले । काकला इति गौडेषु प्रसिद्धे कोषफले ॥

तैलस्फटिक. । पु । द्रव्यमणौ ॥ इ॰हे ॥

तैलाक्त. । त्रि । तैलेनसिक्ते ॥

तैलागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

तैलाटी । स्त्री । वरटायाम् ॥

तैलाम्बुका । स्त्री । तैलपायिकायाम् ॥

तैलिक. । पु । तैलकारे । तैलार्थंतिला द्वितीयानां पेषरि ॥

तैली । पु । तैलकारे । चाक्रिके ॥ त्रि । तैलसम्बन्धिनि ॥

तैलिनी । स्त्री । दशावर्त्याम् । तैल कीटे । वर्तिन्यायाम् ॥

तैलिशाला । स्त्री । तैलिकगेहे । य न्त्रगृहे ॥

तैलीनम् । न । तिल्ये । तिलक्षेत्रे । तिलानां भवन क्षेत्रम् । विभाषाति लेतिखञ्ञ् ॥

तैषः । पु । पौषमासे ॥ तिष्येयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन् । साऽस्मिन् पौर्णमासीत्यर्थे सन्धिवेलाद्यृतुनक्ष त्रेभ्योऽणित्यण् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रा णियलोप । ङीप् ॥ ततसाऽस्मिन पौर्णमासीत्यण् ॥

तैषी । स्त्री । पौष्याम् ॥ तिष्येण यु क्ता पौर्णमास्यस्मिन् । नक्षत्रेणयुक्ते ण् । तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणियलोप । ङीप् ॥

तोकम् । न । अपत्ये । पुत्रदुहित्रो ॥ तौति । तु वौद्धौ हिंसागतिपूर्त्तिषु । वाहुलकात्क ॥

तोक्म । पु । हरिते ॥ हरितवे । अ पक्वयवे ॥ मसृणाङ्कुरे इति श्रीधर स्वामी ॥ हरिद्वर्णे ॥ न । कर्णमले ॥ तकति तक्यते वा । तक हसनेसहने च । वाहुलकान्मन् ओत्त्वञ्च ॥ मेघे ॥ इन्द्रयवमाल ॥

तोटकम् । न । द्वादशाक्षरपादे जगती छन्दोभेदे ॥ यथा । विभिधेहि चतु सगणैः रुचिर रविसङ्ख्यकवर्णकृत मुचिरम् । फणिनायकपिङ्गलसंजल्पि त कुरु तोटकवृत्तमिदं रुचिरम् ॥ यथा । सकलं मनसा क्रियया जनि तसमवेक्ष्यविभाविलयात्तुजगत् । प रिचिन्तकश्चित् द्रष्टोनिखिला द्विना भिसुतेन न कश्चनितीति ॥

तोड । पु । भेदे ॥ तोडनम् । तुडतो डने ॥ घञ् ॥

तोडनम् । न । दारणे ॥ हिंसने । भेदे ॥

तोत्रम् । न । प्रतोदे । प्राजने । गवा दिपशूनां ताडनदण्डे ॥ वेणुके । हस्तिन स्ताडनदण्डे ॥ तुद्यतेऽनेन । तुद्व्यथने । दाम्नीतिष्ट्रन् ॥

तोद । पु । व्यथायाम् ॥ तोदनम् । तुद० । घञ् ॥

तोदनम् । न । व्यथने ॥ तोत्रे । हय आदि प्रेरणदण्डे ॥ तुद० । ल्युट् ॥

तोदित. । त्रि । प्रेरिते ॥

तोमर । पु । न । शर्वलायाम् । गर्ता साइति सबली इतिवा ख्याते ऽस्त्रे ॥ हस्तक्षेप्यसशल्यदण्डे । रायबास इ तिभाषा ॥ स्थूलाग्रगदायाम् ॥ सप्ता दि (।ऽ) चिकले ॥ छन्दोभेदे ॥ यथा । प्रथमकर विनिधाय जगद्व- यञ्चनिधाय । कुरु तोमर सुखका रि फणिराजवलाविहारि ॥ यथा । सखि मादके मधुमाति व्रजसत्वर किमिहासि । सहतेनकि विहरामि किमुपावकं प्रविशामीति ॥

तोमरधर । पु । अग्नौ ॥ इतिशब्दा० ॥

तोमरिका । स्त्री । आढक्याम् । तुवर इतिभाषा ॥

तोयम् । न । अम्बुनि । जले ॥ एकार्धृत तोय मभक्ष्य सर्वसम्मतम् ॥ उद्धृत वामहस्तेन यत्तोय पिबतिद्वि ज । सुरापानेन तुल्य स्यात्मनुराह प्रजापति ॥ अगन्धमव्यक्तरस शीत लञ्च तृषापहम् । अच्छ लघुच प थ्यञ्च तोयगुणवदुच्यते ॥ तौति । तु । तोयमाचरणार्थ । औणादिकोय ॥ पूर्वाषाढायाम् ॥

तोयकाम । पु । अम्बुवेतसे । परिव्या धे ॥ त्रि । जलाभिलाषिणि ॥

तोयकृच्छ्रम् । न । जलमात्रपानरूप व्रतविशेषे ॥ इतिमिताक्षरा ॥

तोयडिम्भ । पु । घनोपले ॥ श०च० ॥

तोयद. । पुं । मेघे ॥ मुस्तके ॥ न । आज्ये ॥ त्रि । जलदातरि ॥ जलदा न माहात्म्यमाहाभारते दानधर्मे । अन्नेदत्तेनरेणेह प्राणादत्ताभवन्त्यु त । प्राणदानाद्धि परमनदान मिह विद्यते ॥ अन्न वापिप्रभवति पानी यात् कुरुसत्तम । नीरजातेन हि विना न किञ्चित् सम्प्रवर्त्तते ॥ अन्नौ षध्योमहाराजवीरुधश्वजलोद्भवा । यत. प्राणभृतां प्राणा सम्भवन्ति विशांपते ॥ तस्मात्पानीयदानाद्वै नपरं विद्यते क्वचित् । तच्चदद्यान्नरो नित्ययदीच्छेद्भूतिमात्मन ॥ धन्य यशस्य मायुष्य जलदान मिहोच्यते

। अर्थश्चाप्यधि कौन्तेय सदा तिष्ठति तोयद ॥ सर्वकामानवाप्नोतिकीर्त्तिं चैवेहशाश्वतीम् । प्रेत्यचानन्त्य मश्नाति पापेभ्यश्चप्रमुच्यते ॥ तोय दोमनुजव्याघ्रस्वर्गं गत्वामहाद्युते । अक्षयान् समवाप्नोतिलोकानित्य-ब्रवीन्मनुरिति ॥ तोयददाति । डु दाञ्° । क ॥

तोयधर. । पु । मुस्तायाम् ॥ सुनिष ण्णाख्यभेषजे ॥ घने । मेघे ॥ तोय स्यधर ॥

तोयधि । पु । उदन्वति । समुद्रे ॥ तो यानि धीयन्तेऽत्र । डुधाञ्° । कर्म ण्यधिकरणेचेतिकि. । आतोलोप.॥

तोयधिप्रियम् । न । लवङ्गे ॥

तोयनिधि. । पु । अब्धौ । समुद्रे ॥ तो यानि निधीयन्तेऽत्र । डुधाञ किः ॥ तोयानां निधिर्वा ॥

तोयपिप्पली । स्त्री । लाङ्गल्याम् । अ कुलादन्याम् । गौडभाषया काँच ला इतिप्रसिद्धे जलजशाके ॥ तोय स्य पिप्पलीव ॥

तोयपुष्पी । स्त्री । पाटलावृक्षे ॥

तोयप्रसादन. । पु । न । कतक ॥ षष्ठी समास ॥

तोयप्रसादनफलम् । न । कतकफले ॥

तोयफला । स्त्री । इर्वारौ ॥

तोयवल्ली स्त्री । कारवेल्ले ॥

तोयशाला । स्त्री । प्रपायाम् ॥

तोयशुक्तिका । स्त्री । जलशुक्तौ ॥

तोयसूचक । पु । भेके ॥ इ० शब्दा० ॥

तोयात्मा । स्त्री । विष्णौ ॥ यथा । यस्य केशेषुजीमूता नद्य सर्वाङ्गसन्धिषु । कुक्षौसमुद्राश्चत्वार स्तस्मै तोया त्मनेनमइति ॥

तोयाधिवासिनी । स्त्री । पाटलावृक्षे ॥

तोयेश । पु । वरुणे ॥ शतभिषायाम् ॥

तोरण. । पु । न । वहिर्द्वारे । द्वारवा ह्यभागे ॥ स्तम्भोपरि चिते सिंहद्वा राख्ये ॥ तुरन्त्यत्र । तुरत्वरणहिंस-योः । अधिकरणे ल्युट् युण्वा ॥ तो लयन्त्यनेतिवा । तुलउन्माने । रल योरेकत्त्वम् ॥ ततुरत्यनेनवा । तु रत्वरणे । जौहोत्यादिक. ॥ न । क न्धरायाम् ॥ कन्धरातोरणकणठेति हारावली ॥

तोल । पु । न । गुञ्जाशीतिसम्मित । तोलके ॥

तोलक । पु । न । कोले । इ ङ्गुदे । बटके । कर्षार्द्धे । अशीतिगु ञ्जामिते ॥ षोडशमाषके पञ्चवति रक्तिकापरिमाणे । तोला इतिभाषा । कर्षे ॥ इतिवैद्यकपरिभाषा ॥

तोष. । पु । तुष्टौ ॥

तौक्षिक । पुं । धनूराशौ ॥

तौतातिकम् । न । तुतातभट्टकृतेमी मांसाशास्त्रे ॥

तौतिक । पुं । शुक्तौ ॥ न । मुक्तायाम् ॥

तौरङ्गिक । पु । अश्वारोहे । सादिनि ॥

तौरायणिक । पु । यजमाने ॥ तुरायणं यज्ञविशेषं निर्वर्त्तयति । पारायण तुरायणेत्यादिना ठञ् ॥

तौर्यम् । न । तूर्यमुरजादौ भवेशब्द रूपे ॥

तौर्यत्रिकम् । न । नृत्यगीतवाद्येषु समुदितेषु ॥ तुरीत्वरायाम् । त्वरत्तेर्ग्रन् । गुणं बाधित्वा बाहुलकादुत्वेचेतिदीर्घ । तूर्यमुरजादि तत्रभवं तौर्यंशब्द । त्रयोशा यस्य तत् त्रिकम् । सङ्ख्याया अतिशदन्ताया कन् । तौर्योपलक्षित त्रिकमिति विग्रह ॥

तौल । पु । तुलाराशौ । तौलिनि ॥ त्रि । तुलासम्बन्धिनि ॥

तौलिक । पु । चित्रकारे ॥

तौलिकिक । पु । चित्रकारे । रङ्गाजीवे ॥

तौल्यम् । त्रि । तुलया परिच्छिन्ने ॥ तुल्यमेव । स्वार्थे ष्यञ् ॥

तौषारम् । न । दिव्योदकविशेषे । तुषारजले ॥ अपिनद्यः समुद्रान्ते वह्निरापस्तदुद्भवाः । धूमावयवनिर्मुक्तास्तौषाराख्यास्तुता स्मृता ॥ अपथ्या प्राणिना प्रायो भूरुहाणान्तु ताहिता ॥ तुषाराम्बु हिम रूक्ष स्याद्वातल मपित्तलम् । कफोरुस्तम्भकण्ठाग्निमेहोगण्डादिरोगनुत् ॥ नदीमारभ्य समुद्रपर्यन्तवह्निरासे तदुद्भवा वह्निभवा धूमावयव निर्मुक्ता धूमांशरहिता आप तुषाराख्याइत्यर्थ ॥ तुषारस्येदम् । तस्येदमित्यण् ॥

त्यक्त । त्रि । हीने । विधूते । समुज्झिते । कृतत्यागे । छोडा इतिभाषा ॥ त्यज्यतेस्म । त्यजहानौ । क्त ॥

त्यक्तव्य । त्रि । त्यजनीये ॥

त्यक्तसर्वपरिग्रह । त्रि । समस्तभोगोपकरणरहिते विरक्ते ॥ त्यक्ता सर्वे परिग्रहा येन ॥

त्यजनम् । न । त्यागे । वर्ज्जने ॥

त्य । त्रि । तच्छब्दार्थे ॥ सर्वादि । त्यजति । त्यज० । त्यजितनियजिभ्यो डिदित्यदि ॥ स्त्रियां स्या । क्लीबे त्यत् ॥ वाच्यावाच्ययो ॥

त्याग । पु । दाने । अर्थिषु मुक्तहस्तताम् । धर्म्मेणोपार्जितार्थस्य सत्पात्रे विनियोगे ॥ वर्ज्जने ॥ सर्वकर्मफलाभिसन्धिवर्जने । कर्माधिकारिक

र्थकफलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्यागे ॥ सच सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधोभवति ॥ यथा । नियतस्यतु सन्न्यास कर्मणो नोपपद्यते । मोहात्तस्यपरित्याग स्तामस परिकीर्त्तित ॥ १ ॥ दुःखमित्येवयत्कर्म कायक्लेशभयात् त्यजेत् । स कृत्वाराजसत्याग नैवत्यागफललभेत् ॥ २ ॥ कार्यमित्येवयत्कर्म नियत क्रियते ऽर्जुन । सङ्ग त्यक्त्वा फलञ्चैव स त्याग' सात्त्विकोमत ॥ ३ ॥ अपिच । विशेषणाभावात् विशेष्याभावात् उभयाभावाच्च त्रिविधो भवति । तथाहि । फलाभिसन्धिपूर्वककर्मत्याग सत्यपिकर्मणि फलाभिसन्धित्यागादेक. १ । सचसात्त्विकत्वादादेय ॥ सत्यपिफलाभिसन्धौ कर्मत्यागात् द्वितीय २ । सचदुःखबुद्ध्याकृतोराजस विपर्यासेनकृतस्तामस इतिभेदात् द्विविधोहेयो भवति ॥ फलाभिसन्धे. कर्मणश्चत्यागात् तृतीय. ३ । सच कर्मानधिकारिकर्त्तृकोनैर्गुण्यरूप. ॥ सोपिसाधनफलभेदेन द्विविध । तत्रसात्त्विकेन फलाभिसन्धित्यागपूर्वककर्मानुष्ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्त करणस्योत्पन्नविविदिषस्य आत्मज्ञानसाधनश्रवणाख्यवेदान्तविचाराय फलाभिसन्धिरहितस्यान्त करणशुद्धौ सत्यां तत्साधनस्य कर्मणो वैतृष्ण्येजातश्रवाऽवहननस्य परित्याग स एक साधनभूतो विविदिषासन्न्यास उच्यते ॥ द्वितीयस्तु जन्मान्तरकृतसाधनाऽभ्यासपरिपाकादस्मिन् जन्मनि आदावेवोत्पन्नात्मबोधस्य कृतकृत्यस्य स्वतएवफलाभिसन्धे कर्मणश्चपरित्याग. फलभूत सविद्वत्सन्न्यासइत्युच्यते ॥ * ॥ त्यागप्रपञ्चरूपस्य चिदात्मत्वावलोकनात् । त्यागोहि महतां पूज्य. सद्योमोक्षमयोयत ॥ * ॥ त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति त्यागेनहीना नरकं व्रजन्ति । न त्यागिना दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागोहि सर्वव्यसनानिहन्ति ॥ त्यजनम् । त्यजहानौ । घञ् ॥ विवेकिपुरुषे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥ उपेक्षायाम् ॥

त्यागफलम् । न । ज्ञाननिष्ठायाम् ॥

त्यागी । त्रि । दातरि ॥ शूरे ॥ वर्जनशीले ॥ सात्त्विकत्यागेनयुक्ते ॥ न द्वेष्ट्यकुशल कर्म कुशलेनानुसज्जते । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशय ॥ नहि देहभृता शक्य त्यक्तु कर्माण्यशेषत. । यस्तुकर्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥

त्यजति तच्छील । सम्पृचानुरुधे तिघिनुण् ॥

त्यागिन । त्रि । त्यागजे ॥ त्यागेन निर्वृत्त । भावप्रत्ययान्तादिमप् ॥

त्याजित । त्रि । विसर्जिते ॥ त्यजेर्ण्यन्तात् द्विकर्मकात् कर्मणिक्त । ण्यन्ते कर्त्तुश्च कर्मणामित्युक्ते ॥

त्याज्य । त्रि । त्यागयोग्ये । वर्जनीये । वर्ज्ये ॥ तीरे प्रतिग्रहस्त्याज्यो त्याज्योधर्मस्य विक्रय ॥ अपिच । पित्र्यतिशयमस शोधित बाप्यशोधितम् । त्याज्यो भवति कौना दण्डनीयो ऽपिभूभृत इति ॥ त्यजेश्चेति प्रवृत्ति कवर्गादेशाभाव ॥

त्रङ्ग । पु । प्रतिमार्गे ॥

त्रङ्गा । स्त्री । प्रतिमार्गे । उद्रङ्गे ॥

त्रप । पु । सलज्जे ॥ त्रपते । त्रपूष लज्जायाम् । पचाद्यच् ॥

त्रपा । स्त्री । लज्जायाम् ॥ कुलटायाम् ॥ त्रपते ऽनया । त्रपूष० । षिद्भिदादिभ्योऽङ् । टाप् ॥ कुले ॥ कीर्त्तौ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

त्रपाक । पु । म्लेच्छविशेषे ॥

त्रपारण्डा । स्त्री । वेश्यायाम् ॥

त्रपिष्ठ । त्रि । तृप्रतमे ॥ अयमेषामतिशयेनतृप्र । अतिशायने इष्ठन् । प्रियस्थिरेति तृप्रस्यत्रबादेश ॥

त्रपीयान् । त्रि । तृप्रतरे ॥ अतिशयेन तृप्र । द्विवचनविभज्येति ईयसुन् ॥ प्रियस्थिरेति तृप्रस्यत्रबादेश ॥

त्रपु । न । सीसके ॥ रङ्गे ॥ अग्निदृष्ट्वा त्रपते लज्जतइव । त्रपूष० । शॄस्वृस्निहित्रप्यसिवसिहनिक्लिदिबन्धिमनिभ्यश्चेत्युः ॥

त्रपुकर्कटी । स्त्री । त्रपुष्याम् ॥

त्रपुटी । स्त्री । सूक्ष्मैलायाम् ॥ इ०र०त०॥

त्रपुलम् । न । रङ्गे । राँग इति भाषा ॥

त्रपुषम् । न । कर्कटीप्रभेदे । सुधावासे । सुशीतले । लघुखीरा बालखीरा इत्यादिभाषा ॥ त्रपुष लघु शीतञ्च नव तृट्क्लमदाहजित् । स्वादुपित्तापह शीत रक्तपित्तहरं परम् ॥ तत् पक्व मन्नमुष्णत्वात् पित्तल कफवातनुत् । तद्बीजम्मूत्रल शीत रूक्ष पित्तास्रकृच्छ्रजित् ॥

त्रपुषी । स्त्री । कर्कव्याम् । खीरा इति भाषा ॥

त्रपुष । न । } रङ्गे ॥
त्रपुसम् । न । }

त्रपुसी । स्त्री । महेन्द्रवारुण्याम् ॥ कर्कव्याम् ॥ लताविशेषे । पीतपुष्पायाम् । खीरा इति भाषा ॥

त्रयम् । न । त्रितये ॥ त्रयो ऽवयवा अस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् । द्वि

त्रिभ्यांतयत्तायज्ञा ॥

त्रयी । स्त्री । त्रिवेदाम् । ऋग्यजुःसामा ख्यश्रुतित्रये ॥ ब्रह्माऽथपुरुषो रुद्र स्त्रयमेतत् त्रयीमयम् । सर्गादावृग्भ्योब्रह्मा स्थितौविष्णुर्यजुर्मय । रुद्रःसाममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनि ॥ पुरन्ध्याम् ॥ सुमतौ ॥ सोमराजीवृक्षे ॥ भवान्याम् । दुर्गायाम् ॥ यथा । ऋग्यजुःसामभागेन साङ्गवेदगतापिया । त्रयीति पठ्यते लोकेदृष्टादृष्टार्थसाधिनीति देवीपुराणम् ॥ त्रितये ॥ टिड्ढेतिङीप् ॥

त्रयीतनु । पु । सूर्ये ॥ त्रयी तनुर्यस्य ॥

त्रयीधर्म्म । पु । त्रय्या विधीयमाने ज्योतिष्टोमादिकर्मणि ॥ त्रय्या धर्म त्रयीधर्म ॥

त्रयीमुख । पु । ब्राह्मणे ॥ त्रयी मुखे यस्य ॥

त्रयोदश । त्रि । त्रयोदशानाम्पूरणे ॥ तस्यपूरणेडट् ॥

त्रयोदश । वि । सङ्ख्याविशेषे १३ । तेरह इति भाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ त्रयश्च दशच । त्र्यधिकादशेति वा । त्रेस्त्रय इतित्रयस् । द्वन्द्वोत्तगुणा ॥

त्रयोदशी । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ सा चन्द्रस्य त्रयोदशकलाक्रियारूपा त्रयोदशकलाक्रियावच्छिन्नकालरूपा वेति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ रूपान्वित सात्त्विकभाववीन सुखीचबाल्ये जननीप्रियश्च । सदालस शिल्पगुणैकवेत्ता त्रयोदशी जन्मतिथिर्यदि स्यात् ॥

त्रय्यात्मा । पु । सूर्ये ॥ त्रयीआत्मास्वरूपंयस्य ॥

त्रसम् । न । वने ॥ त्रि । जङ्गमे ॥ त्रसति । त्रसीउद्वेगे । पचाद्यच् ॥

त्रसन । त्रि । सन्त्रासयुक्ते ॥

त्रसर । पु । तन्तुवायोपकरणविशेषे । सूत्रवेष्टने । तासनी इति गौडभाषा ॥ त्रसनम् । त्रसी० । अरन् ॥

त्रसरेणु । पु । परमाणुषट्के । सयुक्तद्व्यणुकत्रये ॥ जालान्तरगतेभानौ यत्सूक्ष्मं दृश्यते रज । प्रथम तत् प्रमाणाना त्रसरेणु प्रचक्षते ॥ वैद्यकपरिभाषया त्रिंशत् परमाणुपरिमाणे । ध्वस्याम् ॥ यथा । जालान्तरगतेसूर्यकरे ध्वंसीविलोक्यते । त्रसरेणुस्तु विज्ञेय स्त्रिंशता परमाणुभिरिति ॥ स्त्री । सूर्यपत्न्याम् ॥

त्रस्त । त्रि । भीते ॥ चकिते ॥ न । शीघ्रे ॥

त्रस्नु । त्रि । चासशोले । भीरौ ॥ त्रस्यति । त्रसी० । त्रसिगृधिधृषिक्षिपे

णु । नेड्वशीतिनेट् ॥

त्राणम् । न । त्रायमाणायामोषधौ ॥ रक्षणे ॥ त्रि । रक्षिते ॥ त्रायतेस्म । त्रैङ् पालने । क्त । नुदविदेति पक्षेनत्वम् ॥ रक्षके ॥ त्रायते । कर्त्तरि ल्युट्वा ॥

त्राणा । स्त्री । त्रायमाणायाम् ॥

त्रात । । रक्षिते ॥ त्रायतेस्म । त्रै । नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्यो न्यतरस्यामितिपक्षेनत्वाभाव ॥

त्राता । त्रि । पालयितरि ॥ त्रायते । त्रैङ्० । तृच् ॥

त्रान्त । पु । त्रावसाने शब्दे ॥ त्रान्तेयस्य । यथा । यावान् कश्चित् त्रान्त शब्दोऽय नपुंसकेतु बोद्धव्य ॥ यथा । पत्रच्छत्रवस्त्रमित्रकलत्रादयो नपुंसका पठ्यन्ते ॥

त्रापुषम् । त्रि । त्रपुणोविकारे ॥ त्रपुजतुनो षुगित्यण् ॥

त्रायन्ती । स्त्री । वार्षिके । त्रायमाणायाम् । बलभद्रिकायाम् ॥ त्राणत्रा । सपदादित्वात् क्विप् । त्राम् अयति । इगतौ । शतृप्रत्यय । उगितश्चेतिङीप् ॥ त्रायन्ती तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापहा । ज्वरहृद्रोगगुल्मास्रभ्रमशूलविषप्रणुत् ॥

त्रायमाण । त्रि । रक्ष्यमाणे ॥

त्रायमाणा । स्त्री । बला इति बहुला

इतिच गौडभाषाप्रसिद्धायां देवबलायाम् । वार्षिकौषधौ । त्रायन्त्याम् ॥ अस्यागुणा यथा । शीतत्वमधुरत्व गुल्मज्वरकफास्रभ्रमतृष्णाक्षयग्लानिविषच्छर्दिविनाशित्वमितिराजनिर्घण्ट ॥ त्रायते । त्रैङ्० । शानच् त्रानश् वा ॥

त्रास । पु । भये ॥ त्रसोद्वेगे । घञ् ॥ मणिदोषे ॥

त्रासजिह्म । त्रि । भयक्लिष्टे ॥ त्रासेन जिह्म ॥

त्रासदायी । त्रि । भयदातरि । शङ्करे ॥ इति हेमचन्द्र ॥

त्रासन । त्रि । भयावहे ॥

त्रय । पु । त्रिसङ्ख्यायाम् । तीनइति भाषा ॥ त्रि । सङ्ख्येये । त्रिसङ्ख्याविशिष्टे ॥ यथा त्रयोदेवा नतुदेवानांत्रय ॥ तरति । तॄ० । तरतेड्रिः । त्रय त्रीन् त्रिभ्यइत्यादिरूपाणि ॥ तिस्रोभार्या स्त्रियास्तास्त्रयोभृत्याश्च बान्धवा । श्रुतिवेदविरुद्धाश्च नश्येते मङ्गलप्रदा. इतिब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

त्रिंश । त्रि । त्रिंशत्तमे । तीसवाँ इति भाषा ॥ त्रिंशत पूरण । तस्यपूरणे डट् ॥

त्रिंशक: । त्रि । त्रिंशद्भिःक्रीते ॥ त्रिंश

ति त्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसञ्ज्ञायामित्यसञ्ज्ञायामार्हीयेष्वर्थेषु ड्वुन् । टि लोपः ॥

त्रिंशत् । स्त्री । सङ्ख्याविशेषे । तीस इतिभाषा ॥ सङ्ख्येये ॥ त्रयोदश त परिमाणमस्य । पङ्क्ति विंशति त्रिंशच्चत्वारिंशदितिनिपातनात् प्रकृतेस्त्रिन् भाव शश्च प्रत्ययः ॥

त्रिंशत्पत्रम् । न । कुमुदे । कैरवे ॥ त्रिंशत्सङ्ख्यकानिपत्राणि यस्मिन् तत् ॥

त्रिंशांश । पु । खस्य त्रिंशदंशे ॥ यथा । पञ्चपञ्चाष्टद्विबाणा त्रिषमे त्रिंशदंशका । माहेयशनिजीवज्ञशुक्राणां व्युत्क्रमात् समे ॥ विषमराशौ कुजशनिगुरुबुधशुक्राणां पञ्चपञ्चाष्टसप्त पञ्चमितास्त्रिंशदंशका क्रमात् ज्ञेया । समराशौ व्युत्क्रमात् तेषां विपर्यये त्रिंशांशा ज्ञेया ॥ यथा मेषो विषमराशि तत्र प्रथमावधिपञ्चांशा भौमस्य । षष्ठांशमारभ्य दशमांशपर्यन्त पञ्चांशा शनेः । एकादशांशमारभ्याष्टादशांशपर्यन्तमष्टावंशा गुरोः । ऊनविंशांशमारभ्य पञ्चविंशांशपर्यन्त सप्तांशा बुधस्य । तत षड्विंशांशमारभ्य त्रिंशांशपर्यन्त पञ्चांशा शुक्रस्य त्रिंशांशा क्रमात् ज्ञेया । मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भेष्वप्येवम् ॥

समराशौ व्युत्क्रमाद्यथा । वृषे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा भृगोः । ततो द्वादशांशपर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततो विंशांशपर्यन्त मष्टावंशा गुरोः । ततः पञ्चविंशांशपर्यन्त पञ्चांशा शनेः । ततस्त्रिंशदंशपर्यन्त पञ्चांशा कुजस्य त्रिंशांशा ॥ एवं कर्कटवृश्चिकमकरमीनेष्वपि बोध्या ॥

त्रिकम् । न । पृष्ठाधरे । पृष्ठवंशाधोभागे । कटिभागे ॥ त्रये ॥ त्रिपथसंस्थाने ॥ त्रिफलायाम् ॥ त्रिकटौ ॥ त्रिमदे ॥ यथा । गुडूचीसारसंयुक्तात् त्रिकत्रयसमन्वयात् । वातरक्तं निहन्त्याशु सर्वरोगहरन्त्विदं ॥ त्रयाणां सङ्घ । सङ्ख्याया संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेष्वितिकन् ॥ तृतीयके ॥ तृतीयेन रूपेण ग्रहण ग्रन्थस्य । तावतिथं ग्रहणमितिलुग्वेति कन् पूरण प्रत्ययस्य वा लुक् ॥ पु । गोक्षुरे ॥

त्रिककुत् । पु । त्रिकूटाचले ॥ त्रीणि ककुत् सदृशानि शृङ्गाण्यस्य ॥

त्रिककुद्धामा । पु । विष्णौ ॥ ऊर्द्धाधोमध्याभेदेन तिसृणां ककुभां धाम आश्रयो यः ॥ तिसृणां ककुभां दिशां समाहार इतिविग्रहे तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे चेति समाहारे द्विगुरेकवचनमित्येकवद्भावे सत्पुम-

ककुभमिति नपुंसकत्वेन त्रिककुप् तस्य धाम अधिष्ठानं प्रकाशो वेति । इदञ्च समासात्मकमेकनाम । त्रिककुभमिति भाष्ये न विग्रहप्रदर्शकं किन्तु फलितार्थकथनम् ॥

त्रिकट । पु । गोक्षुरके ॥

त्रिकटु । न । कटुत्रिके । त्र्यूषणे । व्योषे ॥ विश्वोपकुल्यामरिच त्रय त्रिकटु कथ्यते ॥ त्र्यूषणं दीपनं हन्ति श्वासकासत्वगामयान् । गुल्ममेहकफस्थौल्यमेदः श्लीपदपीनसान् ॥ त्रयाणां कटूनां मरिचशुण्ठिपिप्पलीनां समाहारः ॥

त्रिकण्ट । पु । गोक्षुरके ॥ पत्रगुसे । क्षुद्रीप्रभेदे । तिकांटा थूहर इति भाषा ॥ टेङ्गरा इति गौडप्रसिद्धे मत्स्ये ॥ न । कण्टकत्रये । मिलित बृहत्यग्निदमनीदुस्पर्शात्रयरूपे ॥ त्रीणि कण्टकानि यस्य यस्मिन्वा ॥

त्रिकण्टक । पु । गोक्षुरकवृक्षे ॥ लघुगर्गमत्स्ये ॥

त्रिकर्म्मकृत् । पु । इज्याध्ययनदानानां कर्त्तरि ॥

त्रिकशूलम् । न । वातजन्यव्यथाविशेषे ॥ स्फिग्गस्थो पृष्ठवंशास्थो य सन्धिस्तत्त्रिकं स्मृतम् । तत्र वातेन या पीडा त्रिकशूलं तदुच्यते ॥

त्रिका । स्त्री । कूपस्थनेमौ । कूपस्योपरि रज्ज्वादिधारणयन्त्रे ॥ तिस्रो ऽवयवा ऽस्याः । सङ्ख्यायाः सत्रासङ्घसूत्राध्ययनेष्विति कन् ॥

त्रिकाय । पु । सुगते ॥ त्रय काया-अस्य ॥

त्रिकार्षिकम् । न । मिलितनागराऽतिविषामुस्तात्रयरूपे ॥

त्रिकालम् । न । कार्य्यकालतत्पूर्व्वापरकालेषु ॥

त्रिकालज्ञ । त्रि सर्व्वज्ञे ॥ पु । वुद्धे ॥ त्रिकालं जानाति । ज्ञा० । आतइति क ॥

त्रिकालदर्शी । पु । मुनौ ॥ त्रि । सर्व्वज्ञे । भूतभविष्यद्वर्त्तमानवेत्तरि ॥ त्रिकालं पश्यति । दृशिर्० । ग्रहादित्वाणिनि ॥

त्रिकालवित् । पु । वुद्धे ॥ त्रि । त्रिकालज्ञे ॥ त्रिकालं वेत्ति । विद० । क्विप् ॥

त्रिकूट । पु । त्रिककुत्पर्व्वते । लङ्कापुराधारे । सुवेले ॥ क्षीरोदार्णवतीरवर्त्तिनि शैलविशेषे । यत्र गजेन्द्रो गरुडगामिना श्रीनारायणेनोद्धृत । अस्य वर्णनं वामनपुराणे द्रष्टव्यम् ॥ न । सामुद्रलवणे ॥

त्रिकूटपर्व्वत । पु । तीर्थविशेषे ॥

त्रिकूटलवणम् । न । द्रौणीलवणे ॥

त्रिकोणम् । न । स्मरात् नवमपञ्चम स्थानयोः ॥ योनौ ॥ कामरूपपीठे ॥ करतोयां समारभ्य यावद्दिक्करवासिनी । शतयोजनविस्तारं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥ त्रि । त्र्यस्रे ॥

त्रिकोणफलम् । न । शृङ्गाटके ॥

त्रिक्षारम् । न । क्षारत्रये ॥

त्रिक्षुर । पु । कोकिलाक्षवृक्षे ॥

त्रिखम् । न । त्रपुषे ॥

त्रिखट्वम् । न । खट्वात्रये ॥ तिसृणां खट्वानां समाहारः ॥

त्रिखट्वी । स्त्री । त्रिखट्वे ॥ द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिगङ्गम् । न । तीर्थविशेषे ॥

त्रिगण । पु । त्रिवर्गे ॥ त्रयाणांधर्मार्थ कामानां गणः ॥

त्रिगर्त्त । पु । सुशर्मोपलक्षितदेशे । जालन्धरे ॥ तद्देशजे त्रिगर्त्ताः ॥ गणितान्तरे ॥

त्रिगर्त्तक । पु । त्रिगर्त्ते ॥ त्रिगर्त्त एव । स्वार्थे कः ॥

त्रिगर्त्ता । स्त्री । कामुकाङ्गनायाम् ॥ घुर्घुरिकायाम् ॥

त्रिगुणम् । न । प्रधाने । प्रकृतौ ॥ त्रयो गुणाः सुखदुःखमोहाः अस्येति व्युत्पत्तेः । तदनेन सुखादीनामात्मगुणत्व पराभिमतं पराकृतं भवति ॥ त्र्यन्ते ॥ सत्त्वरजस्तमःसु ॥ त्रयाणां गुणानां समाहारः ॥ त्रि । गुणत्रय युक्ते ॥

त्रिगुणा । स्त्री । तुल्यगुणत्रयात्मिकायां प्रकृतौ ॥

त्रिगुणाकृतम् । न । त्रिहल्ये । त्रि कृष्टक्षेत्रे ॥ त्रिगुणाकृतम् । सङ्ख्यायाश्च गुणान्ताया इति डाच् ॥

त्रिगुणात्मकम् । न । अज्ञाने ॥ गुणा लोहितशुक्लकृष्णाः अज्ञानकार्येषु तेजोबन्नेषु वा स्वरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धाः । तथाच कार्यगतत्रिरूपेण कारणमप्यज्ञानमव्याकृतात्मकत्रिरूपेण त्रिगुणात्मकम् । यद्वा रजस्सत्त्वतमोरूपकार्ययोगुणाः स्वशक्तिमत्त्वात गुणगुणिनो रभेदविवक्षयात्रिगुणात्मकं भवति ॥ त्रयो गुणा आत्मानो यस्य ॥

त्रिगुणित । त्रि । त्रिराहत्यकृते ॥

त्रिजटा । स्त्री । राक्षसीविशेषे ॥ सीतापक्षपातिनीयं रावणालये ॥ बिल्ववृक्षे ॥

त्रिजातम् । न । समानतया मिलिते षुत्वगेलापत्रेषु ॥ यथा । एलात्वचि भिरुद्दिष्टं त्रिजातं त्रिसुगन्धिकम् ।१ चतुर्जातं सनागन्तु इयवातकफापहमिति ॥

त्रिजातकम् । न । त्रिसुगन्धौ । तुल्येषु त्वगेलापत्रकेषु ॥ एतच्च रोचन रू क्ष तीक्ष्णोष्ण मुखगन्धहृत् । लघु पित्ताग्निकृ द्वर्ण्यं कफवातविषापह म् ॥ त्वगेलापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् । नागकेशरसयुक्त चा तुर्जातक मुच्यते ॥

त्रिणता । स्त्री । धनुषि ॥ त्रिषुस्थानेषु न ता । पूर्वपदादिति णत्वम् ॥ टाप्स्त्वे ॥

त्रिणाचिकेत । पु । अध्वर्युव्रते ॥ तद्यो गात् पुरुषे ॥ त्रि कृत्वो नाचिकेतो ऽग्नि श्चितोयेन तस्मिन् ॥ तद्विद्या न स्तदध्ययन स्तदनुष्ठानवान् वा य स्तस्मिन् ॥

त्रिणेत्र । पु । त्र्यम्बके । हरे ॥ त्रि । नेत्रत्रयविशिष्टे ॥ त्रीणिनेत्राणियस्य । पूर्वपदात् सज्ञायामग इति णिरिन त्यादीनांवेति वा णत्वम् ॥

त्रितत्त्वम् । न । तत्त्वा त्रये ॥ त्रयाणा तत्त्वा समाहार ॥

त्रितयम् । न । त्रये ॥ त्रयो ऽवयवा अस्य । सङ्ख्याया अवयवेतयप् ॥

त्रिदण्डम् । न । चतुरङ्गुलगोवालवेष्ट नादन्योन्यसम्बन्धे यतेर्दण्डविशेषे ॥ पु । सन्न्यासाश्रमे ॥ यथा । यस्त्वस यतषड्वर्गं प्रचण्डेन्द्रियसारथि. । ज्ञा नवैराग्यरहित स्त्रिदण्ड मुपजीवती ति विष्णुभागवतम् ॥ त्रयाणां दण्डानां समाहार ॥ त्रिदण्डमस्त्यस्य । अच् ॥

त्रिदण्डी । पु । त्रिदण्डधारिणि सन्न्या सिविशेषे ॥ वाङ्मन कायाना निषि द्धाभिधानासतत्कल्पप्रतिषिद्धव्यापार त्यागवति ॥ यथा मनु । वाग्दण्डो ऽथ मनोदण्ड कायदण्ड स्तथैवच । यस्यैते निहितावुद्धौ त्रिदण्डीतिसउ च्यते इति ॥ त्रिदण्डमस्यास्ति । इनि ॥

त्रिदला । स्त्री । गोधापदीलतायाम् ॥

त्रिदलिका । स्त्री । चर्मकषायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रिदश । पु । देवे । निर्जरे ॥ तृती या यौवनाख्या दशा यस्य स । त्रिश ब्दस्यतृतीयार्थता त्रिविभागवत् । त्रिदशयो सङ्ख्याव्ययेतिबहुव्रीहि । बहुव्रीहौसङ्ख्येयेडजबहुगणात इतिडच् ॥ त्रीन् तापान् दशति । दं शदशने । मूलविभुजादित्वात् क । पृ॰नलोप इति वा ॥ जन्मसत्ताबि नाशाख्या स्तिस्त्रोदशा यस्य । नतुम र्त्यानामिव बाल्ययौवनवार्द्धक्याख्या ॥ त्रयस्त्रिंशद्देवमुख्यगणे ॥ त्र्यधिका स्त्रिंशत्स्त्रिदश त्रिदशा । अधिकान्तु सङ्ख्यार्थान्तर्भावेनैकार्थीभाव । ते च अर्कादादश रुद्राएकादश वसवो ष्टौ विश्वेदेवौद्वाविति ॥ एकवचि

शब्दस्तन्त्रेणोभयार्थं इतिकृताधिका रात्रिदशादृश्यवव्याख्यात.॥

त्रिदशगोप । पु । इन्द्रगोपकीटे ॥

त्रिदशदीर्घिका । स्त्री । स्वर्गङ्गायाम् ॥

त्रिदशमञ्जरी । स्त्री । तुलस्याम् ॥

त्रिदशवर्त्म । न । नभसि ॥ त्रिदशानां वर्त्म॥

त्रिदशाचार्य्य । पु । जीवे । सुरगुरौ ॥ त्रिदशानाम् आचार्य. ॥

त्रिदशाधिप । पु । शक्रे ॥

त्रिदशाध्यक्ष । पु । विष्णौ ॥ गुणावेशेन सञ्जातानां तिसृणां दशानां जाग्रदादीना मध्यक्ष स्वामी ॥ त्रिदशानां देवानां वा अध्यक्ष ॥

त्रिदशायुधम् । न । वज्रे ॥

त्रिदशारि । पु । दैत्ये ॥ त्रिदशानाम् अरि. ॥

त्रिदशालय । पु । स्वर्लोके ॥ त्रिदशानाम् आलय ॥ सुमेरुपर्वते ॥

त्रिदशावास । पु । त्रिविष्टपे । स्वर्गे ॥ त्रिदशानाम् आवास ॥

त्रिदशाहार । पु । अमृते । पीयूषे ॥

त्रिदशेश्वरी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

त्रिदालिका । स्त्री । चर्मकषायाम् ॥

त्रिदिनव्रतम् । न । नैमित्तिकेव्रतविशेषे ॥ यथा । खरकुक्कुटकोकांश्च विक्रीयाणोद्विजालय । नीचहन्ति चरन्तो पिशुन्येयु स्त्रिदिनव्रतात् ॥ दिनमेक निराहारो द्वितीय कणभोजन । तृतीयन्तु नयेदह्नि स्त्रिदिनव्रतम मिकेइतिकुशार्णवसेतु ॥

त्रिदिनस्पृक् । पु । त्र्यहस्पर्शे । अहस्तिथिचयस्पर्शने ॥ यथा । त्रिदिनस्पृक् दिनचयस्पर्शनादह्न । तथाहोरात्रस्य वारद्वयेन तिथ्यन्तद्वय यदि स्पृश्यते तदा त्रिदिनस्पृक् स्यादित्यर्थ ॥

त्रिदिव. । पुं । स्वर्गे ॥ त्रयोब्रह्मविष्णुरुद्रा दीव्यन्त्यत्रेति त्रिदिव । हलश्चेति घञ् । सञ्ज्ञापूर्वकत्वान्नगुण. ॥ यद्वा । सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा दीव्यन्ति व्यवहरन्ति प्रकाशन्ते वा । इगुपधत्वात्क ॥ यद्वा तृतीयाद्यौ । घञर्थेकविधानम् । वृत्तिविषये सङ्ख्याशब्दस्य पूरणार्थत्वम् ॥ न । खे । नभसि ॥ सुखे ॥

त्रिदिवा । स्त्री । नदीविशेषे ॥

त्रिदिवेश । पु । देवे । निर्जरे ॥ त्रिदिवस्य ईश ॥

त्रिदिवोद्भवा । स्त्री । स्थूलैलायाम् ॥

त्रिदिवौका । पु । देवे । सुरे ॥

त्रिदृक् । पु । शिवे । महादेवे ॥ त्रि । त्रिनेत्रे ॥

त्रिदोष: । पु । सन्निपाते ॥ न । वात-

पित्तकफरूपे दोषत्रये ॥

त्रिदोषज । पु । त्रिदोषजनिते सन्नि- पातरोगे ॥ अस्य पूर्वरूपम् । सर्व- लिङ्गसमावाय सर्वदोषप्रकोपजे ॥ सर्वदोषप्रकोपजे पूर्वसर्वलिङ्गसमा वाय । ऋतिश्वयितजृम्भानेत्रदाहाश्वा रुचिसञ्चितानां श्रमादीनां समवा योभवति ॥ * ॥ त्रिज्वरे वातकफो त्थयोवा त्रिदोषजेवाद्यमूलमिश्र । किराततिक्तादिगण प्रयोज्य शु द्धार्थिनेवा त्रिवृताविमिश्र ॥

त्रिधा । अ । त्रिप्रकारे ॥ यथा । त्रिधा करोति ॥

त्रिधातु । पु । गणेशे ॥ न । धातुत्रये ॥

त्रिधामा । पु । विष्णौ ॥ शिवे ॥ अग्नौ ॥ मृत्यौ ॥ त्रीणिधामानि स्थानानि भूरादीनि सत्त्वादीनि वा यस्य स. ॥ न । स्त्री । धामत्रये ॥

त्रिधारक । पु । गुण्डतृणे ॥

त्रिधारस्नुही । स्त्री । त्र्यस्रे । स्नुहीवि- शेषे ॥

त्रिधाविशेष । पु । सूक्ष्मादिविशेषे ॥ यथा । सूक्ष्मामातापितृजा सहप्र भूतै स्त्रिधाविशेषा स्यु । सूक्ष्मास्ते षांनियता मातापितृजानिवर्त्तन्ते ॥ सूक्ष्मशरीरमेकं मातापितृजोद्वि तीय महाभूतानितृतीयोविशेष । तेषांमध्ये सूक्ष्मानियता माता पितृजानिवर्त्तन्ते कीटान्ता वा भस्मा न्ता वा विडन्तावेति ॥ त्रिप्रकारको विशेष ॥

त्रिधासर्ग । पु । भूतादिसर्गे ॥ अष्टवि कल्पोदैव स्तैर्यग्योनश्चपञ्चधाभव ति । मानुष्यश्चैकविध समासतोय त्रिधासर्ग. ॥ ब्राह्म प्राजापत्य ऐ न्द्र पैत्र गान्धर्व याक्ष राक्षस पै शाच इत्यष्टविकल्पोदैव सर्ग । १ ॥ पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इ- तिपञ्चविधस्तैर्यग्योन सर्ग । २ ॥ मानुष्यश्चैकविध । ३ ॥ ब्राह्मणा- द्यवान्तरजातिभेदाविवक्षया संस्था- नस्य चतुर्ष्वपिवर्णेष्वविशेषात् ॥

त्रिनयन । पु । विषमनयने । शिवे ॥ त्रीणिनयनान्यस्य । क्षुभ्नादिषुचेति निषेधात् पूर्वपदात् संज्ञायामग इ तिणत्वाभाव ॥ त्रि । नेत्रत्रयवति ॥

त्रिनयना । स्त्री । उमायाम् ॥ टाप् ॥

त्रिनेत्र । पु । शिवे । हरे ॥ त्रीणि ने त्राणियस्य ॥ त्रि । नेत्रत्रयविशिष्टे ॥

त्रिनेत्रचूडामणि । पुं । शशाङ्के । चन्द्रे ॥

त्रिनेत्रा । स्त्री । वाराहीकन्दे ॥ नेत्रत्र ययुक्तायाम् ॥

त्रिपञ्च । त्रि । त्रिगुणितपञ्चसु । पञ्च

दृशसु ॥

त्रिपञ्चाङ्गम । न । पञ्च दृशसङ्ख्याक ङ्गेषु निदिध्यासनाङ्गिसाधकसाधनविशेषेषु ॥ तानि यथा । यमोनियम स्त्यागो मौन देशश्च काल ता । आसन मूलबन्धश्च देहसाम्य ञ्च दृकूस्थिति ॥ प्राणसयमनञ्चैव प्रत्याहारश्चधारणा । आत्मध्यान समाधिश्च प्रोक्तान्यङ्गानिवैक्रमात् ॥ एषातुलक्षणा स्वस्वस्थानेज्ञेय मनीषिभि ॥

त्रिपताकम । न । रेखात्रयाङ्कितभाले॥

त्रिपत्र । पु । विल्वे ॥ न । दलत्रयवति विल्वपत्रे ॥ यथा । विष्णुरुवाच । ऊर्द्ध पत्रहरोत्तेय पत्र वामविधि स्वयम् । अहदक्षिणपत्रञ्चत्रिपत्रदलमित्यु तेतिहरद्रुमपुराणे ११ अध्याय ॥

त्रिपत्रक । पु । किंशुकहक्षे । पलाशे॥

त्रिपत्री । स्त्री । पत्रत्रये ॥ द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिपथम् । न । त्रिमार्ग्याम्॥ त्रयाणा पथा समाहार । तद्धितार्थेतिसमास । ऋक्पूरिति समासान्त । पथ सङ्ख्याव्ययादेरितिक्लीवता ॥

त्रिपथगा । स्त्री । भागीरथ्याम् । गङ्गायाम् ॥ त्रीन्पथोगच्छति । त्रिभि पथिभिर्गच्छतिवा । गम्लृ० । अन्येष्वपीतिड ॥ यद्वा । त्रिपथेन गच्छति । ड. ॥ टाप् ॥ त्रितीतारयते मर्त्त्यान् नागाँस्तारयतेप्यध । द्विवितारयतेदेवाँ स्तेनत्रिपथगास्मृता ॥

त्रिपदा । स्त्री । ऋग्विशेषे ॥ त्रय. पादा अस्या । सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्तलोप । टावृचीतिटापि भत्वात् पाद पत् ॥ हंसपदीवृक्षे ॥

त्रिपदिका । स्त्री । तिपाई इति प्रसिद्धे आधारविशेषे ॥ अर्थार्थधातुनिर्मिते त्रिपादयुक्ते शङ्खादिपात्राधारे ॥

त्रिपदी । स्त्री । गोधापदीलतायाम् । हंसपद्याम् ॥ हस्तिगात्रबन्धे ॥ त्रिपदी पादबन्धनमितियादव ॥ अर्थादिपात्राधारे ॥ त्रय पादाअस्या सङ्ख्यासु पूर्वस्येति पादशब्दस्यान्तलोप । पादोन्यतरस्यामितिङीपि भत्वात् पाद पदिति पद्भाव' ॥ पादत्रययुक्तायाम् ॥ भाषाकवितायाश्छन्दोविशेषे । यथा । पञ्चमटिकान्ता यदियमकान्ता द्वादशपरिणतमात्रा । किन्नरगीतिस्तद्दितिनिवीति श्यार्द्धसमाचरणात्रा ॥ स्यपादान्तउदाहृत ॥ चैषा सङ्गीतकेनित्य निर्वीति किन्नराख्यिका ॥ सैव स्यात् प्राकृतेगाने त्रपदीतिपरिश्रुता ॥ इतिकाव्योदय ॥

त्रिपर्ण । पु । किंशुके ॥

त्रिपर्णा । स्त्री । वनकार्पास्याम् ॥

त्रिपर्णिका । स्त्री । कन्दविशेषे । अग्निवल्ल्याम् । कन्दालौ ॥

त्रिपर्णी । स्त्री । शालपर्ण्याम् ॥ वनकार्पास्याम् ॥ पृश्निपर्णीभेदे ॥

त्रिपात् द् । पु । विष्णौ ॥ ज्वरे ॥ त्रयः पादा अस्य । सङ्ख्यासुपूर्वस्येति पादस्यान्तलोपः ॥

त्रिपादिका । स्त्री । हंसपदीलतायाम् ॥

त्रिपिबन् । पु । वार्ध्रीणसे ॥ नद्यादौ पयः पिबतो यस्य त्रीणि जलं स्पृशन्ति कर्णौ जिह्वा च । त्रिभिः पिबति । पा० । शतृ ॥

त्रिपिष्टपम् । न । स्वर्गे ॥ त्रिदशानां पिष्टपम् । पृषोदरादित्वात् दशशब्दलोपः ॥ तृतीयं पिष्टपम् त्रिपिष्टपम् । पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वान्न प्रयुज्यते त्रिभागवत् । मर्त्यपातालापेक्षया तृतीयं पिष्टपं भुवनम् ॥

त्रिपिष्टपसद् । पु । देवतायाम् ॥ त्रिपिष्टपे दिवि सीदन्ति वर्त्तन्ते । षद्लृ० । क्विप् ॥

त्रिपुट । पु । सतीनके । खिसारी इति प्रसिद्धे कलाये ॥ त्रिपुटो मधुरः स्निग्धस्तुवरो रूक्षणो भृशम् । कफपित्तहरो रुच्यो ग्राहकः शीतलस्तथा ॥ किंशुकस्त्वक्पङ्कत्वकारी वातातिकोपनः ॥ तीरे ॥ तालके ॥ हस्तभेदे ॥ गोक्षुरे ॥

त्रिपुटा । स्त्री । मल्लिकायाम् ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ त्रिवृद्दोषध्यौ ॥ त्रयः पुटा यस्याः ॥ कर्णस्फोटायाम् ॥ रक्तत्रिवृति ॥ स्थूलैलायाम् ॥ देवीविशेषे ॥

त्रिपुटी । पु । एरण्डे ॥

त्रिपुटी । स्त्री । त्रिवृतायाम् ॥ त्रयः णां पुटानां समाहारे ॥ त्रयाणां ज्ञातृज्ञानज्ञेयादिरूपाणां पुटानामाकाराणां समाहारः । द्विगोरिति ङीप् ॥

त्रिपुटीफल । पु । एरण्डे ॥ त्रिपुटीफले यस्य ॥

त्रिपुण्ड्रम् । न । भालस्थतिर्यग्रेखात्रितये ॥ ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्त्रिपुण्ड्रकम् । अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यस्तु वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः ॥ * ॥ विना भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटे तु त्रिपुण्ड्रकमिति स्मृतिः ॥ मृत्स्नया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं बिन्दुसंयुतम् । ललाटे तिलकं कुर्याद्गायत्र्या वह्नुकृत्तवः इति महानिर्वाणतन्त्रम् ॥ येषां वपुर्मनुष्याणां त्रिपुण्ड्रे

श्विनाश्रितम् । श्मशानसदृशंतत्-स्थानमेवं पुण्यकृज्जनैरिति देवी-भागवतम् ॥ अपि च तत्रैव नारदं प्रति नारायणवाक्यम् । त्रिपुण्ड्रये विनिन्दन्ति निन्दन्ति शिवमेव ते । धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव ते ॥ तिर्य्यग्रेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम् । तथापि मानवा मूर्खा न कुर्वन्ति त्रिपुण्ड्रकमिति ॥ त्रयाणां पुण्ड्राणां समाहारः ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः ॥

त्रिपुण्ड्रकम् । न । त्रिपुण्ड्रे ॥ ललाटस्थाष्टमालिस्थो भस्मरेखात्रिपुण्ड्रकमिति हारावली ॥ त्रिपुण्ड्रमेव । स्वार्थे कः ॥

त्रिपुरः । पु । असुरविशेषे ॥ न । मयदानवविरचिते कामचारिणि पुरत्रये ॥ त्रयाणां पुराणां समाहारः त्रिपुरम् । तद्धितार्थेतिसमासः । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः ॥

त्रिपुरदहनः । पु । शिवे । हरे ॥

त्रिपुरभैरवी । स्त्री । देवीविशेषे ॥

त्रिपुरमल्लिका । स्त्री । पुष्पवृक्षविशेषे । क्षेमशायाम् । त्रिपुरमालिकेति गौडेषु ख्यातायाम् ॥

त्रिपुरमालिका । स्त्री । मोहिन्याम् । वटपत्रायाम् ॥

त्रिपुरा । स्त्री । चतुर्वर्गप्रदायां परदेवतायाम् ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैस्त्रिदशैरर्चितापुरा । त्रिपुरेतितदानामकथितदैवतैस्तत्र ॥ अपि च । त्रिकोणं मण्डलञ्चास्यास्त्रिपुरन्तु त्रिरेखकम् । मन्त्रन्तुत्र्यक्षरं ज्ञेयं तथारूपत्रयं पुनः ॥ त्रिविधाकुण्डलीशक्तिस्त्रिदेवानाञ्च सृष्टये । सर्वं त्रयं त्रयं यस्मात् तस्मात्तु त्रिपुरामतेति ॥

त्रिपुरान्तकः । पु । महेश्वरे । शूलिनि । शिवे ॥ त्रयाणां सुवर्णरौप्यलोहानां मयादिनामकानां दैत्यत्रयाणां वा पुराणि तेषामन्तकोनाशकः । त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरं तस्यान्तकः ॥ त्रयाणां पुराणां समाहारः । पात्रादिरिति कश्चित् तन्न । तथासतिपञ्चपात्रीतिवत् त्रिपुरीति प्रयोगाभावः स्यात् ॥

त्रिपुरारिः । पु । सदाशिवे ॥

त्रिपुरी । स्त्री । चेदिपुर्याम् । त्रिपुरा इति प्रसिद्धे देशे ॥

त्रिपुषा । स्त्री । कृष्णत्रिवृति ॥

त्रिपुष्करम् । न । ब्रह्मकृततीर्थविशेषे । ज्येष्ठमध्यमकनिष्ठेषु त्रिषु पुष्कराभिधह्रदेषु ॥ पु । योगविशेषे ॥ यथा । वारा क्रूरा स्तिथिर्भद्रा नक्षत्रं भम्नपादकम् । जाते ऽनुजारजोयोगो

मरणे ऽन्नत्रिपुष्करइति ॥

त्रिपुष्टः । पु । राजभेदे । प्राजापत्ये ॥

त्रिपृष्ठ । पु । त्रयाणांलोकानामुपरिस्थिते सत्यलोके ॥

त्रिफला । स्त्री । हरीतक्यादिफलत्रिके ॥ पथ्याबिभीतधात्रीणाफलैः स्यात् त्रिफला समै । फलत्रिकञ्च त्रिफला सावराच प्रकीर्त्तिता ॥ त्रिफला कफपित्तघ्नी मेहकुष्ठहरीसरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या विषमज्वरनाशिनी ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः । अजादित्वात् द्विगोरिति न ङीप् ॥

त्रिफली । स्त्री । त्रिफलायाम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिवलीकम् । न । पायौ ॥

त्रिभङ्गी । स्त्री । मात्रावृत्तान्तरे ॥ यथा । प्रथम यदि द्वाम वदति विरामं तदनु निकाम वसुवसुकम् वसुविमल तुरङ्गम मतिहृदयङ्गम हृषितभुजङ्गम नृपतिलकम् । त्रिग्रहिकलास विहितनिवास सततविलास हृदय मुदे मदमुदितभुजङ्गी मोहनरङ्गी वदति त्रिभङ्गीवृत्तमदः ॥ यथा । विविधायुधमण्डितसङ्गरपण्डितरावखण्डितपाखण्डभटे चण्डासुरखण्डिनि सुरपुरमण्डिनि प्रशधरखण्डनिवद्धजटे । भवसागरतारिणि दुर्गतिहारिणि मङ्गलकारिणि मयिसुचिरम गिरिराजनिवासिनि शैलविलासिनि शम्भुविलासिनि देहिवरमिति ॥

त्रिभण्डी । स्त्री । त्रिवृतायाम । श्वेतत्रिधारेतिख्यातौषधौ ॥ त्रीन्दोषान्भण्डते । भडिपरिभाषणे । कर्मण्यण् । ङीप् ॥

त्रिभद्रम् । न । सुरते ॥ इतित्रिकाण्डशेष ॥

त्रिभुवनम् । न । स्वर्गमर्त्यपातालात्मके लोकत्रये । त्रिलोक्याम् ॥ त्रयाणां भुवनानां समाहारः ॥ तद्धितार्थेत्यादिना समासः ॥

त्रिमद । पु । मुस्ताचित्रकविडङ्गेषु ॥

त्रिमदोत्पथ । त्रि । त्रिभिर्मदैर्वृत्ते ॥ विद्यामदो धनमदस्तथैवाभिजनो मदः । एते मदा मदान्धानां त एव हिसतां दमा ॥

त्रिमधु । पु । ऋग्वेदैकदेशे ॥ मधुवाताऋतायतेत्यृक्त्रयेत्तरि ॥ यथा । त्रिणाचिकेत स्त्रिमधुस्त्रिसुवर्णः षडङ्गविदिति ॥ न । मधुत्रये । मिलितसितामाक्षिकसर्पिःषु ॥ यथा । दुग्धसिता माक्षिकञ्च विज्ञेयं मधुरत्रयम् ॥

त्रिमार्गगा । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ त्रिभि

मार्गैर्गच्छतीतिविग्रहः ।

त्रिमार्गी । स्त्री । त्रिपथे ॥ त्रयाणां मार्गाणां समाहारः ॥ ङीप् ॥

त्रिमुकुट । पु । त्रिकूटाचले ॥

त्रिमुख. । पु । बुद्धविशेषे ॥

त्रिमुखा । स्त्री । बुद्धदेवीविशेषे । मायादेव्याम् । वज्रवाराह्याम् ॥

त्रिमूर्त्ति । पु । बुद्धभेदे ॥ ब्रह्मविष्णुशिवाख्यमूर्त्तित्रयवति ॥ यथा । त्रिमूर्त्तये सर्गस्थितिविलयकर्मोचितनुते । इतिगङ्गेशोपाध्याय. ॥ तिस्रो मूर्त्तयोयस्य ॥ स्त्री । देवीविशेषे ॥ तिस्रोमूर्त्तयोयस्याः । त्रयोब्रह्मादयोवामूर्त्तयो यस्याः ॥ एकमूर्त्तिरपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये । काप्युतेश्वरतया विवर्त्तते ब्रह्मशक्ति मत्र मानतोस्मिताम् ॥

त्रियष्टि । स्त्री । भेषपर्ण्याम् ॥

त्रियामकम् । न । पापे ॥ इतिशब्दमाला ॥

त्रियामा । स्त्री । रात्रौ ॥ त्रयोयामा यस्याः । आद्यन्तयोरर्द्धयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् ॥ हरिद्रायाम् ॥ यमुनायाम् ॥ नील्याम् ॥ कृष्णत्रिवृतायाम् ॥

त्रियुगः । पु । यज्ञपुरुषे ॥ कृतयुगेयज्ञाभावात् । कलौछन्नत्वाद्वा ॥

त्रियूह । पु । कपिलाश्वे ॥

त्रिरात्रम् । न । रात्रित्रये । तिसृणांरात्रीणा समाहारे ॥

त्रिरुक्तम् । त्रि । विषादादिना त्रिवारोच्चारिते ॥ विषादे विस्मये हर्षे खेदे दैन्ये ऽवधारणे । प्रसादने सम्भ्रमेपि द्वित्रिरुक्तंनदुष्यति ॥

त्रिरेख' । पु । शङ्खे ॥ त्रि । रेखात्रयविशिष्टे ॥ तिस्रोरेखायस्य' ॥

त्रिलव' । पु । तृतीयांशे ॥

त्रिलवणम् । न । लवणत्रये ॥ यथा । सैन्धवञ्च विडञ्चैव रुचकञ्चतृतीयकम् । त्रिभिस्त्वेतत् त्रिलवणं वैद्यशास्त्रेनिरूपितम् ॥

त्रिलोकात्मा । पु । अन्तर्यामिणि ॥ त्रयाणा लोकाना मात्मा ॥

त्रिलोकधृक् । पु । विष्णौ ॥ त्रीन्लोकान् धारयति इति । धृञ् । क्विप्

त्रिलोकी । स्त्री । स्वर्गमर्त्त्यपातालेषु ॥ त्रयाणां लोकानां समाहारः । द्विगोरितिङीप् ॥

त्रिलोकेश । पु । सूर्ये ॥ सदाशिवे ॥ त्रयाणां लोकानामीशो ऽधिष्ठाता ॥ त्रयोलोका सदाग्रता स्वेषुकर्मसु वर्त्तन्त इतिवा ॥

त्रिलोचन । पु । त्र्यम्बके । शिवे ॥ त्रीणि लोचनानि यस्यस' । त्रिषु कालेषु

लोकेषु गुणेषु वेदेषु वा लोच न स्थान यस्येतिवा। त्रयोवेदा वर्णा वा अकारोकारमकारा लोचनानि यस्यवा॥

त्रिलोचना। स्त्री। दुर्गायाम्॥ बुद्धदेवी प्रभेदे॥

त्रिलोचनाष्टमी। स्त्री। गौणचान्द्रज्येष्ठस्य कृष्णाष्टम्याम्॥

त्रिलोहकम्। न। सुवर्णरजतताम्राभिधे धातुत्रये॥

त्रिलोही। स्त्री। त्रिलोहघटितमुद्राविशेषे॥

त्रिवर्ग। पु। धर्मकामार्थेषु॥ धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या योह्येकसक्तः सजनोजघन्यः॥*॥ यथाऽनुकूल्यं दम्पत्यो स्त्रिवर्गस्तत्रवर्द्धते॥ त्रिफलायाम्॥ कटुत्रिके॥ वृद्धिस्थानक्षये॥ क्षय स्थानञ्चवृद्धिश्चत्रिवर्गो नीतिवेदिनाम्॥ सत्त्वरजस्तमस्सु॥ त्रयाणांवर्ग समूह॥ सुनीतौ॥ इति शब्दरत्नावली॥

त्रिवर्णक। पु। गोक्षुरके॥ न। त्रिफलायाम्॥ त्र्यषणे। कटुत्रिके॥ ब्राह्मणक्षत्रियविट्सु॥

त्रिवर्षिका। स्त्री। त्रिवर्षायाङ्गवि। त्रिहायण्याम्॥ त्रीणिवर्षाणि वयोयस्याः सा त्रिवर्षा। ततः स्वार्थेकः॥

त्रिविक्रम। पु। विष्णौ॥ बलिबन्धनार्थं भूव्योमस्वर्गेषु त्रिषुलोकेषु गुणेषुवा त्रयोवा विक्रमाःपादन्यासा यस्यस। त्रिविक्रम्यैवत्रयोलोकाःकीर्त्तितामुनिसत्तमैः। क्रमतेतांस्त्रयासर्वांस्त्रिविक्रमोजनार्दन॥ इतिहरिवंश॥ त्रींल्लोकान् विशेषेण क्रामति क्रमोतिवा। क्रमु०। अच्॥

त्रिविध। त्रि। त्रिप्रकारे॥ तिस्रोविधायस्यस॥

त्रिविधसर्ग। पु। त्रिधासर्गे॥

त्रिविष्टपम्। न। स्वर्गे। सुरलोके॥ विशन्त्यस्मिन् सुकृतिन इति विष्टपम्। विटपपिष्टपविशिपोलपा इति विशेरौणादिक कपन्प्रत्ययः तस्य तुट्। त्रयश्चेतिपत्वम्। त्रयोपिष्टपेतिपाठउज्ज्वलदत्तटीकायोक्त। अन्येतु विष्टपेतिदन्त्योष्ठादिमेव पठन्ति। युक्तञ्चैतत्। यत त्रिभुवनविष्टपमित्यादौ तथादर्शनात्। अमरकोषेपि विष्टप भुवन जगदितिप्रचुरपाठाच्च॥ तृतीयं विष्टपम्॥ त्रिभुवने॥

त्रिविष्टपसद्। पु। देवे। सुरे॥

त्रिबीज। पु। श्यामाके॥ इतिराजनिघण्टः॥

त्रिवृत्। स्त्री। त्रिवृतायाम्। सुबहायाम्। श्वेतत्रिधारा इति प्रसिद्धौषधौ

॥ श्वेतात्रिवृद्रोचनी स्यात स्वादुरू-
क्षासमीरहृत् । कृष्णा पित्तज्वरश्ले
ष्मपित्तशोथोदरापहा ॥ श्वेतकृष्ण
प्रभेदेन द्विविधा त्रिवृदुच्यते । श्या
मात्रिवृत्ततोहीनगुणा तीव्राविरेचि
का ॥ मूर्च्छादाहमदभ्रान्तिकण्ठो
त्कर्षणकारिणी ॥ त्रीन् अवयवान्
वृणोति । वृञ० । क्विप् तुक् ॥

त्रिवृता । स्त्री । त्रिवृदोषधौ ॥ त्रिभि
रवयवैर्वृता ॥

त्रिवृत्करणम् । न । तेजोवन्नानां मि
श्रीकरणे ॥ तत्प्रकारो यथा । तेजोव
न्नानांत्रयाणां मध्ये एकैकं द्विधा सम
विभज्यपुनरेकैकभागस्य द्विधाविभा
गकृत्वास्वस्वद्वितीय स्थूल भाग परि
त्यज्यान्यदीयस्थूलभागयोरेकैकस्य
भागस्यसयोजनमिति ॥

त्रिवृत्पर्णी । स्त्री । हिलमोचिकायाम् ॥

त्रिवृद्वेद । पु । त्रय्याम् । ऋग्यजु सा
मात्मके वेदे ॥ प्रणवे ॥ ऋचोयजू
षित्रान्यानि सामानि विविधानिच ।
एषत्रेय स्त्रिवृद्वेदो योवेदैन सवेद
वित् ॥ आद्य यत् त्र्यक्षर ब्रह्म त्रयी
यस्मिन् प्रतिष्ठिता । सगुह्योन्य स्त्रि
वृद्वेदो यस्तं वेद सवेदवित ॥ ऋगा
द्यात्मनात्रिरावर्त्तते इति त्रिवृत् स
चासौवेदश्चेति कर्म्मधारय. ॥

त्रिवेणी । स्त्री । स्थानविशेषे ॥ साद्वि
धा । युक्तवेणीमुक्तवेणीतिभेदात् ।
तत्र प्रयागे युक्तवेणी गङ्गया यमुना
सरस्वत्यो सङ्गमात् ॥ दक्षिणप्रया
गे मुक्तवेणी गङ्गया यमुनासरस्व
त्योर्वियोगात् ॥ दक्षिणप्रयागस्यसी
मानिर्णयो यथा । प्रद्युम्नस्य ह्रदाद्या
म्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे । तद्दक्षिण
प्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गतेति ॥
* ॥ सगरसन्ततिसन्तरणेच्छया प्रच
लितातिजवेन हिमालयात् । इहतु
मन्दमुपैति सरस्वतीयमुनयोर्विर-
हादिव जाह्नवीतिनदियाधिपतिकृ
ष्णचन्द्रराजस्यसभास्थो वाणेश्वरवि
द्यालङ्कार ॥

त्रिवेणु । पु रथमुखस्थेऽवयवविशेषे ॥

त्रिवेद । पु । वेदत्रयवेत्तरि ॥

त्रिवेदी । पु । त्रिवेदज्ञे ॥

त्रिवेदी । स्त्री । वेदत्रये ॥ त्रयाणांवेदा
ना समाहारे । द्विगोरिति ङीप् ॥
ऐष्टिकपाशुकसौमिकवैदिकात्रये ॥

त्रिवेला । स्त्री । त्रिवृति ॥

त्रिशक्तिधृक् । पु । भगवति ॥ त्रिशक्ति
र्माया तां धरतीतिविग्रह ॥

त्रिशङ्कु । पुं । सूर्यवंशीयन्हपविशेषे ॥
शलभे ॥ वृषदंशके । मार्जारे ॥
चातके ॥ खद्योते ॥

त्रिशङ्कुज । पु । हरिश्चन्द्रनृपे ॥

त्रिशङ्कुयाजी । पु । विश्वामित्रे ॥

त्रिशरण । पु । बुद्धे । जिने ॥

त्रिशर्करा । स्त्री । मिलितगुडोत्पन्ना स्त्रिमोत्थामधुरेति राजनिर्घण्टः ॥

त्रिशला । स्त्री । वृत्ताईन्मातृविशेषे । वर्द्धमानमातरि ॥

त्रिशाखपत्र । पु । बिल्वे । मालूरे ॥

त्रिशिख । पु । राक्षसान्तरे । रावणपुत्रे ॥ बिल्वे ॥ न । त्रिशूले ॥ मण्डलान्तरे ॥ किरीटे ॥ त्रि । शिखात्रयवति ॥

त्रिशिखदला । स्त्री । मालाकन्दे ॥

त्रिशिराः । पु । ज्वरे ॥ कुबेरे ॥ रावणपुत्रविशेषे ॥ खरसेनापतौ ॥ त्रीणि शिरांसि यस्य ॥

त्रिशीर्षकम् । न । त्रिशूले ॥

त्रिशूलम् । न । अस्त्रविशेषे । त्रिशिखे ॥ त्रयाणां शूलानां समाहारः ॥

त्रिशूली । पु । शिवे ॥ त्रि । त्रिशूलधारिणि ॥

त्रिशृङ्ग । पु । त्रिकोणे ॥ त्रिकूटाद्रौ ॥ त्रीणि शृङ्गाण्यस्य ॥

त्रिशृङ्गी । पु । रोहितमत्स्ये ॥

त्रिष्टुप् । स्त्री । एकादशाक्षरायां वृत्तौ ॥

त्रिसत्य । त्रि । परदेवतायाम् । परमेश्वरे ॥ त्रिष्वपि कालेषु सृष्टेः पूर्वं प्रलयानन्तरं स्थितिसमये च सत्त्योऽव्यभिचारेण वर्त्तमानत्वात् ॥

त्रिसन्धि । स्त्री । पुष्पविशेषे । सन्ध्यकुसुमे । फागनिया इति भाषा ॥ पूर्वापरमध्यसन्धौ ॥

त्रिसन्ध्यम् । न । प्राह्णापराह्णमध्याह्ने । त्रिकाले ॥ प्रातः सूर्योदयकाले । मध्याह्नस्तदनन्तरम् । सायं सूर्यास्तसमय स्त्रिकालानामयङ्क्रम इति निर्णीततत्त्वम् ॥ तिसृणां सन्ध्यानां समाहारः । आवन्तो वेति पाक्षिकी क्लीवता ॥ पुष्पविशेषे ॥

त्रिसन्ध्या । स्त्री । जपापुष्पे ॥ देवीविशेषे ॥ अस्याः स्थानं कुरुक्षेत्रतीर्थम् ॥

त्रिसमम् । न । समभये । समहरीतकीनागरगुडरूपे ॥

त्रिसर । पु । कृशरे ॥ इति हेमचन्द्र ॥

त्रिसरकम् । न । त्रिवारमधुपाने ॥ त्रयाणां सरकाणां समाहारः । तद्धितार्थेत्यादिना समाहारे द्विगुः । पात्रादित्वान्नपुंसकत्वम् ॥

त्रिसवनम् । न । त्रिकाले । त्रिसन्ध्ये ॥

त्रिसामा । स्त्री । नदीविशेषे । महेन्द्राद्रेः चरन्त्यां स्रवन्त्याम् ॥

त्रिसिता । स्त्री । त्रिशर्करायाम् ॥

त्रिसीत्यम् । न । त्रिकृष्टक्षेत्रे । त्रिह

ल्पे ॥ त्रिवार सीतया समितम् । नौ वयोधर्मेत्यादिनायत् ॥

त्रिसुगन्धि । न । त्रिजातके ॥ त्वगेला पत्रकैस्तुल्यैः त्रिसुगन्धि त्रिजातकम् ॥

त्रिसुपर्ण । पु । बह्वृचानां वेदभागे ते षाव्रतेच ॥ तद्योगात् पुरुषे ॥

त्रिस्रोता४ । स्त्री । गङ्गायाम् ॥ त्रीणि स्रोतांसियस्याः ॥ नद्यन्तरे ॥

त्रिस्थलम् । न । त्रिगुणाकृते । तृतीयाकृते । त्रिसीत्ये ॥ त्रिवार हलेन कृष्टम् । मतजनहल।तृकरणजल्पकर्षे ष्वितियत् ॥

त्रिहायणी । स्त्री । त्रिवर्षायां गवि । त्र्यब्दायाम् ॥ त्रयोहायना यस्याः । दाम हायनान्ताच्चेतिङीप् ॥ त्रिचतुर्भ्याम्हा यनस्येतिणत्वम् ॥ द्रौपद्याम् ॥ यथा । कृतेयुगेवेदवती त्रेतायां जनकात्मजा । द्वापरेद्रौपदीछाया तेनकृष्णा त्रिहायणीति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डम् ॥

त्रुटनम् । न । विच्छेदे । टूटना इति भाषा ॥

त्रुटि । स्त्री । संशये ॥ लेश । स्वल्पे ॥ सूक्ष्मैलायाम् ॥ कालमाने । लवद्वये ॥ द्वयोर्निमेषयोः ॥ त्रुट्यते ऽनेनवा । त्रुटच्छेदने । इगुपधात्किदि

तीन् ॥

त्रुटित. । त्रि । छिन्ने ॥

त्रुटिवीज । पु । कच्वाम् ॥ इति शब्दमाला ॥

त्रुटी । स्त्री । त्रुट्यर्थमात्रे ॥ कृदिकारादिक्तिङीष् ॥

त्रेता । स्त्री । द्वितीययुगे । सत्ययुगानन्तरयुगे ॥ अस्यपरिमाणं यथा । त्रिचत्वारिंशल्लक्षेश्च विंशत्सहस्राधिकेनच । चतुर्युग परिमित नरमानक्रमेणच ॥ द्विषड्लक्षपरिमितं च सनवतिसहस्रकम् । त्रेतायुग परिमित कालविद्भिः प्रकीर्त्तितमिति ब्रह्मवैवर्त्तप्रकृतिखण्डम् ॥ * ॥ तद्धर्मा यथा ॥*॥ त्रेतायुगे समायातेधर्म पादेनता गत । अश्वमेधाग्निरतालोका केचित् केचिद्दयाश्रया ॥ विष्णुध्यानरतालोका यज्ञदानपरायणा । वर्णाश्रमाचाररता सुखिन सुस्थचेतस ॥ सर्वाभूमिस्पृश शूद्रा' सर्वेब्राह्मणसेविन ।ब्राह्मणाश्चमहात्मानोवेदवेदाङ्गपारगा ॥ प्रतिग्रह निवृत्ताश्च सत्यसन्धाजितेन्द्रिया । तपोव्रतपरानित्य दातारो विष्णुसेविन ॥ कालवर्षीतडित्त्वाश्चक्षिय सर्वा पतिव्रता । वसुन्धराचसस्याढ्या पुत्राश्चपितृसेविन इतिपाद्मेक्रि

याद्योगसारे ॥ * ॥ अथाद्याया भगवतीजीवाना निष्कृति यथा ॥ कृते व्यतीते त्रेतायादृष्ट्वा धर्म्मव्यतिक्रमम्। वेदोक्तकर्मभिमर्त्त्या न शक्ता स्त्वेष्टसाधने ॥ बहुक्लेशकर कर्म्मवैदिक भूरिसाधनम्। कर्त्तु न योग्या मनुजाश्चिन्ताव्याकुलमानसा ॥ त्यक्तुं कर्त्तुं नचार्हन्तिसदाकातरचेतस। वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिरूपाणि भूतले ॥ तदाच प्रकटीकृत्य तपस्वाध्यायदुर्वलान्। लोकानतारय पापात् दुःखशोकामयप्रदात् ॥ त्वाबिनाकोऽस्तिजीवानां घोरससारसागरे। भर्त्ता पाता समुद्धर्त्ता पितृवत् प्रियकृत् प्रभुरितिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रे जीवोद्धारणहेतवे जगन्मातु सदाशिवं प्रतिवाक्यम् ॥ त्रीन् भेदानएति। पृ० ॥ त्रेताये ॥ एकोक्त्या दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीयात्मके अग्नित्रये ॥ त्राणं त्रा' सदासन्धुक्षणम्। त्रामिता ॥ यद्वा। त्रायन्तेऽत्राहुतय। त्राभिरिता। नित्त्वमितेतिवा। पृषोदरादि ॥ त्रीणिइता वा। पृषोदरादित्वादेत्वम् ॥

त्रेताय। पु। द्यूतक्रीडासाधनीभूताक्षशब्दितस्य यस्मिन्भागे त्रयोऽङ्काभवन्ति तस्मिन् ॥ त्रेतासंज्ञकोऽयः ॥

त्रेधा। अ। त्रिधा। त्रिप्रकारे ॥ सङ्ख्यायाविधार्थेधा। एधाच्चेतिधाप्रत्यये तस्यएधाजादेश ॥

त्रैककुदम्। न। सौवीराञ्जने ॥

त्रैकाल्यम। न। कार्यकालतत्पूर्वोऽपरकाले ॥

त्रैगुणिक। पु। वार्द्धुषिके ॥ त्रिगुणार्थं द्रव्य त्रिगुणम्। तत् प्रयच्छति त्रिगुणं गृहीतुमेकगुण ददातीत्यर्थं। प्रयच्छतिगर्ह्यमितिठक् ॥

त्रैगुण्यम। त्रि। त्रिगुणात्मके। सकामे ॥ न। त्रिषुगुणेषु ॥ त्रयोगुणाएव। ष्यञ् ॥ गुणत्रयकार्यपुण्यपापव्यामिश्रकर्मफलसमाहारलक्षणे ससारे ॥

त्रैगुण्यविपर्य्यय। पु। त्रिगुणान्यथात्वे॥

त्रैगुण्यविषय। पु। कर्मकाण्डात्मके वेदे ॥ त्रयाणां गुणानां कर्म त्रैगुण्यङ् काममूल ससार स एव प्रकाश्यत्त्वेनविषयोयस्यस ॥

त्रैदशिक। पु। दैवे ॥

त्रैधम। अ। त्रैविध्ये। त्रिधा ॥ त्रिप्रकारम्। द्वित्र्योश्चधमुञ् ॥

त्रैधर्म्म्। न। हौत्राध्वर्यवौद्गात्रधर्मत्रयार्हेज्योतिष्टोमादिकेकाम्यकर्मणि॥

त्रैपुर। पु। त्रिपुरदेशे। चैद्ये। डाहले ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

त्रैलोक्यम्। न। स्वर्गमर्त्त्यपातालात्म

के लोकत्रये ॥ त्रयाणां लोकानां समाहारः । त्रिलोकम । तदेव । चतुर्वर्णादित्वात् स्वार्थे ष्यञ् ॥

त्रैलोक्यविजया । स्त्री । भङ्गायाम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥

त्रैविद्य । पु । वेदत्रयवेत्तरि ॥ ऋग्वेदयजुर्वेदसामवेदलक्षणा होत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रतिपत्तिहेतवस्तिस्रो विद्या यस्य स त्रिविद्य । स्वार्थे तद्धित ॥ तिस्रो विद्या वेद । तदधीते तद्वेदेत्यण् वा ॥ याज्ञिके ॥ त्रैविद्याख्यव्रते ॥

त्रैविष्टप । पु । अमरे । देवे ॥ त्रिविष्टपे वसति । अण् ॥

त्रैष्टुभम् । न । छन्दोविशेषे ॥ त्रिष्टुबेव । स्वार्थेऽण् ॥

त्रोटकी । स्त्री । रागिणीविशेषे ॥

त्रोटि । स्त्री । कट्फले ॥ चञ्च्वाम् ॥ खगान्तरे ॥ मीनविशेषे ॥ त्रोट्यते । त्रुटच्छेदने चु० । अचइ ॥

त्रोटिहस्त । पु । पक्षिणि ॥ त्रोटिर्हस्तो यस्य स ॥

त्रोटी । स्त्री । त्रोट्यर्थभाषे ॥

त्रोत्रम् । न । प्राजने । तोदने । गवादिपशुताडनदण्डे ॥ त्रायते । त्रैङ् पालने । अशित्रादिभ्य इत्रोत्रा वितित्र ॥

त्र्यक्ष । पु । शिवे ॥ त्रीणि अक्षीणि यस्य स ॥

त्र्यक्षर । पु । प्रणवे ॥ अकारादीनि त्रीण्यक्षराणि यस्मिन् ॥ घटके ॥ इ० त्रि० ॥

त्र्यङ्कटम् । न । शिक्यप्रभेदे ॥ धौताञ्जन्याम् ॥

त्र्यङ्कट । पु । त्र्यङ्कटे ॥ ईश्वरे ॥

त्र्यङ्गुलम् । न । प्रमाणविशेषे ॥ तिस्रोऽङ्गुल्य प्रमाणमस्य । तद्धितार्थेति समास । द्विगोर्नित्यमिति द्वयसचो लुक् । तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् ॥

त्र्यञ्जनम् । न । कालाञ्जनपुष्पाञ्जनरसाञ्जनात्मकेऽञ्जनत्रये ॥

त्र्यध्वगा । स्त्री । गङ्गायाम ॥

त्र्यनीका । स्त्री । सेनाविशेषे ॥ त्रयाणामनीकानां समाहार । अजादेराकृतिगणत्वात् टापाद्विगोरिति प्राप्तो ङीप् बाध्यते ॥

त्र्यब्दा । स्त्री । त्रिहायण्याम् ॥ त्रयोऽब्दा वय प्रमाणमस्या. । आर्हीयष्ठक् । तस्याध्यर्द्धेतिलुक् ॥

त्र्यमृतयोग । पु । तिथिवारर्क्षात्मकयोगे ॥ नन्दाभौमार्कवारे पवनशतभिषाद्रान्त्यचित्राग्निमूलासार्पैभैद्रासमेता शशिनिभृगुसुते फल्गुयुग्माद्रयुग्मे । सौम्याहे वैजयाख्यान्मृगगुरुहरिभैन्द्राश्विधाम्याभिजिद्भि र्जीवे रिक्तार्चविश्वादितिवरुणविशाखा

नुराधामघाभिः ॥ सौरेपूर्वाधनिष्ठा करकमलजन्मर्क्षयुक्ता यदिस्याद्योगं चाहुस्त्रिपुष्करं सततशुभकरं चामृता ख्य मुनीन्द्राः ॥

त्र्यम्बक । पु । महेश्वरे । शिवे ॥ त्रीणि अम्बकानि नयनान्यस्य ॥ यद्वा लोकानाम् अम्बक पितेति वा ॥ त्रीन्वेदान् अम्बते शब्दायते वा । अवि शब्दे । आष्ठ्योपध । कर्मण्यण् । सज्ञायामितिकः ॥ त्रिषुलोकेषु कालेषु वा अम्ब शब्दोवेदश्च यस्येतिवा ॥ अम्बनम् अम्ब शब्द । त्रयोऽकारोकारमकारा अम्बा शब्दा प्रतिपादका वाचका वा अस्येतिवा ॥ त्रीणि पृथिव्यन्तरीक्षद्युलोका ख्यानि अम्बकानि स्थानानि यस्येति वा । लोकत्रयव्यापीति महेश्वर ॥

त्र्यम्बकसख । पु । कुवेरे ॥ त्र्यम्बकस्य सखा । राजाहःसखिभ्यष्टच् ॥

त्र्यम्बका । स्त्री । त्रिलोकजनन्यामाद्यायाम् ॥ सोमसूर्यानलाश्रितत्वात् त्र्यम्बकासास्मृतावुधै ॥

त्र्यहस्पर्श. । पु । त्रिदिनस्पृशि । तिथित्रयस्पर्शयुक्ते ऽहनि ॥

त्र्यहस्पृक् । पु । वारत्रयेप्येकस्यातिथौ ॥ तिथिर्वारत्रये चैकात्र्यहस्पृग्समुदाहृतम् ॥ अन्यच्च । एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्र्यहस्पृक् तदहोरात्रमुपोष्यासासदातिथि. ॥

त्र्यहस्पृशम् । न । त्र्यहस्पर्शे ॥ यथा । एकस्मिन् सावनेत्वह्नि तिथीनांचित्रय यदा । तदा दिनत्रय प्रोक्त स्तत्र साहस्रिकफलम् ॥ अपिच । एकंदिन यत्तिथित्रयम्त्र्यहस्पृशंतमाहुर्मुनयो ऽवमाख्यम् । एकातिथि स्त्रीणि दिनानियत्र स्पृशेत्तदाहुस्त्रिदिनस्पृशन्तु ॥ त्र्यहस्पृश नामयदेतदुक्त तत्र प्रयत्न कृतिभिर्विधेव । विवाहयात्राशुभपुष्टिकर्म सर्वन कार्य त्रिदिनस्पृशेतु ॥

त्र्यहैहिक । पु । दिनत्रयनिर्वाहोचितधने ब्राह्मणे ॥ ईहाचेष्टा तस्यां भवम् ऐहिकम् । त्र्यहपर्याप्तम् ऐहिकधन यस्य ॥

त्र्याहिक । त्रि । तृतीयेह्निभवेज्वरादौ ॥

त्र्युषणम् । न । त्रिकटुनि ॥ ओषति । उषदाहे । ल्युट् । त्रयाणाम उषणाना समाहार । पात्रादित्वात् स्त्रीत्वन ॥

त्र्यूषणम् । न । त्र्युषणे । ओषे ॥ ऊषति । ऊषदाहे । ल्युट् । त्रयाणामूषणाना समाहार. । पात्रादित्वात् स्त्रीत्व न ॥

…श्रेणी । स्त्री शल्ल्याम् । श्वाविल्लोमनि ॥ चीरश्रेणान्यस्यामितिबहुब्रीहौ व र्णादनुदात्तादिति ङीपि तकारस्य नकारादेशे पर्वपदादिति णत्वम् ॥ त्व । त्रि । भिन्ने । अन्यस्मिन् ॥ तनोति । तनु० । तनोतेरनश्चव । चातुक्तिप् । आगमानित्यत्वात् तुगुवै कल्पिक । केचित्तु चाद्विचमनुवर्त्तयन्ति ॥

त्वक्कण्डुर । पु । व्रणे ॥ इ०शा० ॥

त्वक्चीरम् । न । वंशरोचनायाम् ॥ त्वचोवशात् चीरमस्य ॥

त्वक्चीरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥ गौरादित्वात् ङीष् ॥

त्वक्छद । पु । चीरीशवृक्षे । चीरकञ्चुको इतिगौडभाषा ॥

त्वक्पञ्चकम् । न । पञ्चवल्कले ॥ न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थपारिशप्लक्षपादपा । पञ्चैतेचीरिणोदृक्षा स्तेषां त्वक्पञ्चवल्कलम् ॥ केचित्तु पारिशस्थाने शिरीष वेतसपरे । वदन्तीतिशेष ॥ त्वक्पञ्चक हिम ग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् । तेषांपञ्च हिमंग्राहि व्रणशोथविसर्पजित् ॥ विष्टम्भाध्मानजित् तिक्तं कषाय लघु लेखनम् ॥ पथ्य चीरिवृक्षपञ्चकम् ॥

त्वक्पत्रम् । न । वराङ्गके । गुडत्वचि त्वगिव पत्र मस्य ॥

त्वक्पत्री । स्त्री । कारव्याम् । हिङ्गुपत्र्याम् ॥

त्वक्पुष्पम् । न । सेहुवाँ इति प्रसिद्धे किलासरोगे ॥ रोमाञ्चे ॥

त्वक्पुष्पिका । स्त्री । किलासे ॥

त्वक्पुष्पी । स्त्री । किलासे ॥ त्रि । किलासयुक्ते ॥

त्वक्सार । पु । वंशे ॥ गुडत्वचि ॥ रन्ध्रवंशे ॥ शोणदृक्षे ॥ त्वक् त्वचिवा सारोऽस्य ॥

त्वक्सारभेदिनी । स्त्री । चुद्रचञ्चुवृक्षे

त्वक्सारा । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥

त्वक्सुगन्ध । पु । नारङ्गे । नारङ्गी इतिभाषा ॥

त्वक्सुगन्धा । स्त्री एलवालुकाख्यगन्धद्रव्ये ॥

त्वक्स्वादी । स्त्री । दारुसितायाम् ॥

त्वगङ्कुर । पु । रोमाञ्चे ॥

त्वगाक्षीरी । स्त्री । वंशरोचनायाम् ॥

त्वग्गन्ध । पु । नारङ्गे ॥

त्वग्जम् । न । रुधिरे ॥ रोमणि ॥

त्वग्दोष । पु । कोठरोगे ॥

त्वग्दोषापहा । स्त्री । वाकुच्याम् ॥

त्वग्दोषारि । पु । हस्तिकन्दे ॥ इतिराजनिर्घण्ट ॥

त्वक् । स्त्री । वल्कले ॥ गुडत्वचि । दा

त्वचीनी इतिभाषा ॥ चर्मणि । स्प र्शग्रहणलिङ्गेदेहव्यापिनीन्द्रिये॥ त्व चति । त्वचसंवरणे । क्विप् ॥ यद्वा । तनोति तन्यतेवा । तनु०। तनो तेरनश्चव चाद्विक् प्रत्यय ॥

त्वचम् । न । त्वचि । चर्मणि ॥ वल्क ले ॥ त्वक्पत्रे ॥ यथा । त्वच लघूष्णं कटुक स्वादु तिक्तञ्च रूचकम्। पि त्तल कफवातघ्न कण्डूामारुचिना शनम् ॥ हृद्वस्तिरोगवातार्शः कृमि पीनसशुक्रहृदिति ॥ प्रशस्तात्वगस्यअ स्ति। अर्शआद्यच् ॥ त्वचति। त्वचस वरणे। पुंसीतिघ' ॥

त्वचनम्। न । संवरणे॥ त्वचोग्रहणे॥

त्वचा । स्त्री । त्वचि ॥

त्वचापत्रम् । न । त्वक्पत्रे ॥

त्वचिष्ठ वि । त्वचीयसि। अतिशयत्व ग्विशिष्टे ॥

त्वचिसार । पु । वंशे ॥ त्वग्दन्तादि तिसप्तम्या अलुक् ॥

त्वचिसुगन्धा । स्त्री । क्षुद्रैलायाम् ॥

त्वत् । त्रि । भिन्ने । अन्यस्मिन् ॥ तनो ति । तनु०। तनोतेरनश्चव । चात् क्विप्तुक् ॥

त्वदीय । त्रि । भवदीये॥ तवायम् । छ' । प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिमपर्य न्तस्यत्वदादेश. ॥

त्वद्विधः । त्रि । त्वत्सदृशे ॥ तवेव विधा प्रकारोयस्य ॥

त्वम्पदलक्ष्यार्थ । पु । अज्ञानादिव्यष्टु्युपाध्युपहिताधारभूते अनुपहित प्रत्यगानन्दतुरीयचैतन्ये ॥

त्वम्पदवाच्य । त्रि । त्वम्पदाभिधे॥ दे हादिभि परिच्छिन्नोजीवस्तुत्वम्पदाभिध ॥

त्वम्पदवाच्यार्थ । त्रि । अज्ञानव्यष्टि । एतदुपहितात्यज्ञत्वादिविशि ष्ट चैतन्यम् । एतदनुपहितचैतन्यञ्च। एतत्त्रय तप्ताय पिण्डवदेकत्वे नावभासमान त्वम्पदवाच्यार्थो भवति ॥

त्वम्पदाभिध । पु। त्वम्पदवाच्ये। जीवे॥ आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयो । अन्त करणसम्भिन्नबोध स त्वम्पदाभिध ॥ त्वम्पद मभिधायस्य ॥

त्वरणम् । न । त्वरायाम् ॥

त्वरा । स्त्री । वेगे । सम्भ्रमे । आवेगे ॥ त्वरणम् । ञित्वरा० । घटादय षितइतिषित्त्वातिदेशात् अङ् ।- टाप् ॥

त्वरि. । स्त्री । त्वरायाम् । सवेगे ॥

त्वरितम् । न । शीघ्रे ॥ त्वरतेस्म ञि त्वरासम्भ्रमे । गत्यर्थाकर्मकेति क

र्त्तरि क्त । तृष्यम्त्वरसङ्घुषास्वनामिति वेट् ॥ वि । तद्विशिष्टे । तरस्विनि ॥ त्वरते । शीत क्त ॥ त्वरासञ्जातास्येतिवा । तारकादित्वादितच् ॥ शीघ्रार्थोयं क्रियाविशेषणत्वाद्द्रव्येवर्त्तमान क्लीवे । यथा । त्वरितगच्छति ।द्रव्यवाचीतुत्रिलिङ्ग । यथा। त्वरितोऽश्व । उतावलाघोडा इतिभाषा ॥

त्वरितगति । स्त्री । पङ्क्तिवृत्तप्रभेदे ॥ त्वरितगतिश्चनजनगै । यथा । त्वरितगतिव्रजयुवति स्तरणिसुताविपिनगता । मुररिपुणा रतिगुरुणा परिरमिताप्रमदमितेति ॥

त्वरितोदित । त्रि । निरस्ते । शीघ्रोच्चारितेवचसि ॥ त्वरितम्उदित ॥

त्वष्ट. । त्रि । तष्टे । तनूकृते । छीला इतिभाषा ॥ त्वक्ष्यतेस्म । त्वक्षूतनूकरणे । क्त ॥

त्वष्टा । पुं । देवशिल्पिनि । विश्वकर्मणि ॥ आदित्यविशेषे ॥ तक्षिण । शिल्पिनि। नखाणइतिख्याती इतिच भाषा ॥ वर्णसङ्करविशेषोयम् । शूद्रागर्भे विश्वकर्मण औरसेन जात । इति ब्र॰ वै॰ ब्र॰ ख॰ ॥ चित्रानक्षत्रदेवतायाम् ॥ त्वक्षति। त्वक्ष्यते वा । त्वक्षू॰ । त्वेषतिवा । त्विष॰ । नप्तृनेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ इतिसाधु । त्विषेर्देवतायामकारश्चोपधाया अनिट्त्वञ्चेतितृन् वा ॥

त्वा । अ । वितर्के ॥ विशेषे ॥

त्वाचप्रत्यक्षम् । न । स्पर्शज्ञाने । द्रव्यादे स्पर्शद्वाराबोधे ॥ यथा । अथज्ञानमात्रे त्वङ्मन सयोगस्य यदि कारणत्त्व तदा रासनचाक्षुषादिकाले त्वाचप्रत्यक्षं स्यात् । इतिसिद्धान्तमुक्तावली ॥

त्वादृक् । त्रि । त्वत्तुल्ये ॥

त्वाष्ट्र । पु । वृत्रासुरे । त्वष्टुरपत्ये ॥ अपत्येऽण् ॥

त्वाष्ट्रम् । न । चित्रानक्षत्रे ॥ त्वष्टादेवता अस्य । सास्यदेवतेत्यण् ॥

त्वाष्ट्री । स्त्री । सञ्ज्ञानामसूर्यपत्न्याम् ॥ क्षुद्ररथे । रथिकायाम् ॥ चित्रानक्षत्रे ॥

त्विट् । स्त्री । शोभायाम् । कान्तौ ॥ वाचि ॥ रुचौ । प्रभायाम् ॥ जिगीषायाम् ॥ व्यवसाये ॥ त्वेषति । त्वेषयमनयावा । त्विषदीप्तौ । सपदादित्वात् क्विप् ॥

त्विषा । स्त्री । त्विडर्थे ॥ भागुरिमतेन टाप् ॥

त्विषाम्पति. । पु । सूर्ये ॥ अलुक् ॥

थाडन

त्विषि । पु । किरणे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

त्ये । अ । }
त्यै । अ । } वितर्के ॥ विशेषे ॥

त्सरु । पु । खड्गादिमुष्टौ । आदिनाक टितखड्गकुरिकादिग्रहः । मूठ इति भाषा ॥ त्सरति । त्सरच्छद्मगतौ । भृमृशीङ्तृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः ॥

त्सरुक । चि । त्सरौ कुशले ॥ आकर्षादिभ्यः कन् ॥

थ

थः । पु । शिलोच्चये । पर्वते ॥ भयरक्षके ॥ व्याधिभेदे ॥ भयचिह्ने ॥ भक्षणे ॥ न । रक्षणे ॥ मङ्गले ॥ साध्वसे ॥ इतिमेदिनीकरः ॥ थुडर्दे ॥

थुत्कारः । पु । निष्ठीवनव्यापारानुकरणशब्दे ॥

थूथू । अ । निष्ठीवनव्यापारानुकरणशब्दे ॥ यथा । थूथूकृत्यवमन्ति रध्वगजनैरिति सूक्तिकर्णामृतम् ॥

थैथै । अ । वाद्यानुकरणशब्दविशेषे ॥

थोडनम् । न । संवरणे ॥ थुडसंवृतौ । ल्युट् ॥

दृशी

दैवोयेयः । पुं । स्त्रीयेये ॥

द

द । पु । अचले । शैले ॥ दत्ते ॥ खण्डने ॥ न । भार्यायाम् ॥ इत्येकाक्षरकोष ॥ त्रि । दातरि ॥

दंश । पु । वनमक्षिकायाम् । डाँस इतिभाषा ॥ दंशति । दंशदंशने । अच् ॥ वर्मणि ॥ मर्मणि ॥ दोषे ॥ खण्डने ॥ भुजगक्षते ॥ दशने ॥ दन्तइतिहेमचन्द्रः ॥

दंशक । पु । दंशे ॥ त्रि । दंशनकर्त्तरि ॥

दंशनम् । न । दंशे । दन्तेन खण्डने । काटखानाइति काटना इतिचभाषा ॥ कवचे । वर्मणि ॥ दृश्यते ऽनेन । दृशिर्दंशनस्पर्शनयोः । करणेति ल्युट् ॥

दंशभीरु । पु । स्त्री । कासरे । महिषे ॥ इतित्रिकाण्डशेषः ॥

दंशमूल । पु । शिग्रौ ॥

दंशित । त्रि । कवचाचिते । धृतसन्नाहे । वर्मिते ॥ दष्टे ॥ दंश सञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥ यद्वा । दृश्यते स्म । दृशि० क्त ॥

दंशी । मशकः इतिख्याते क्षुद्रदंशे ॥ दंश

ति । दंश० अच् । गौ० ङीष् ॥

दंष्ट्रा । स्त्री । दन्तविशेषे । दाढायाम् । दाढ इति भाषा ॥ दन्तपङ्क्तिद्वयप्रान्ते चतस्रश्चतस्रोदन्तविशेषा दंष्ट्रा । द्विगुणीकृतादन्तावलिरिति भावप्रकाश ॥ दश्यतेऽनयेत्यर्थे दाम्नी शसयुयुजेत्यादिनाकरणेष्ट्रन् । टाप् । गौरादिषु मातामहीशब्दस्य पाठादनित्य'मिताङीष् ॥

दंष्ट्रास्त्र । पु । शूकरे ॥

दंष्ट्रिका । स्त्री । दाढिकायाम् ॥

दंष्ट्री । पु । घृष्टी । शूकरे ॥ सर्पे ॥ त्रि । दंष्ट्राविशिष्टे ॥ यथा दंष्ट्रिभि शृङ्गिभिर्वापि हता म्लेच्छैश्च तस्करैः । ये स्वाम्यर्थे हता यान्ति राजन् स्वर्गं न संशय । इत्यग्नि पुराणम् । प्रशस्ता दंष्ट्रास्ति अस्य । व्री० इनि ॥

दकम् । न । वारिणि । जले ॥

दच । पु । ब्रह्मणो दक्षिणाङ्गुष्ठाज्जाते प्रजापतिविशेषे । तत एव मैथुनेन प्रजा जाता ॥ ताम्रचूडे । कुक्कुटे ॥ मुनिविशेषे ॥ हरवृषे ॥ वृषविशेषे ॥ त्रि । चतुरे । ज्ञातव्येषु कर्त्तव्येषु वोपस्थितेषु सद्यएवज्ञातुं कर्त्तुं च समर्थे । शिक्षिते । अनलसे ॥ दक्षते । दचवृद्धौ शीघ्रार्थे च । पचाद्यच् ॥

दचकन्या । स्त्री । भवान्याम् । दुर्गायाम् ॥ दक्षप्रजापते कन्या ॥ ता. पञ्चाशत्सङ्ख्यका वह्निपुराणे गणभेद नामाध्याये प्रसिद्धा ॥

दचजा । स्त्री । दुर्गायाम् ॥ दक्षाज्जाता । पञ्चम्यामितिड ॥

दचजापति । पु । शिवे ॥ चन्द्रे ॥

दचता । स्त्री । चिप्रकारित्वे ॥

दचसावर्णि । पु । नवमे मनौ । भाविषु सप्तमनुषु द्वितीये ॥

दचसुत । पु । देवे ॥

दचा । स्त्री । भूमौ ॥

दचाध्वरध्वंसक । पु । शिवे ॥ वीरभद्रे ॥ दक्षाध्वरस्य ध्वंसक ॥

दचाध्वरध्वंसकृत् । पु । हरे ॥ वीरभद्रे ॥ दक्षाध्वरध्वंसकरोति । कृञ० । क्विप् । तुक् ॥

दचाय्य । पु । गरुडे ॥ गृध्रे ॥ दक्षते । दक्ष० । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्य ॥

दच्चिण । त्रि । दक्षिणोद्भूते ॥ सरले ॥ परच्छन्दानुवर्त्तिनि । पराभिप्रायवर्त्तिनि ॥ अपसव्ये । अवामे ॥ दक्षे ॥ औदार्यवति ॥ पु । चतुर्धोपत्यन्तर्गतपतिविशेषे ॥ सकलनायिकाविषयसमसहजानुरागो दक्षिण इति लक्षणात् ॥ दक्षते । दक्ष० ।

दुदक्षिभ्यामिनन् ॥

दक्षिणकालिका। स्त्री। आद्यायांशक्तौ॥

दक्षिणतः । अ। दिशि ॥ देशे ॥ वस त्यागतो वा। कालेदक्षिणोस्ति।द क्षिणोत्तराभ्यामतसुजिति स्वार्थेऽ तसुच् ॥

दक्षिणतारम्। न। दक्षिणतीरे ॥

दक्षिणमार्गः । पुं। पितृयाणे। गताग तलक्षणे कर्मिणामार्गे ॥ यथोक्तमी शोपनिषद्भाष्ये। निर्विशोऽह दक्षिणे नमार्गेण गतागतलक्षणेनेति ॥

दक्षिणसिन्धुः । पु। श्रीमतीर्थविशेषे॥

दक्षिणस्थः । पु। सारथौ ॥ चि । दक्ष भागस्थिते ॥ दक्षिणे तिष्ठति। ष्टा० सुपीतिकः ॥

दक्षिणा। अ। दिशि ॥ देशे ॥ वसति रमणीय वा। दक्षिणस्यादिशि दक्षि णादिग्वा । दक्षिणादाजिति स्वार्थे आच् ॥ दक्षिणाहि इत्यर्थे ॥

दक्षिणा । स्त्री । अवाच्यांदिशि । याम्य दिशि ॥ यज्ञादिविधिदाने ॥ यज्ञप त्न्याम् ॥ यथा । दक्षिणा यज्ञपत्नी च दीक्षा सर्वत्रपूजिता । यथावि नाहिविश्वेषु सर्वकर्मस्विनिष्फलमि ति भागवते ९ स्कन्धे १ ऽध्याय ॥ प्रतिष्ठायाम् ॥ देशान्तरे ॥ कश्चिप्रजा पतेस्तनयायाम् ॥ परिक्रयद्रव्ये ॥

नायिकाविशेषे ॥ यथा। या गौर व भय प्रेम सद्भाव पूर्वनायके। नमु ञ्चत्यन्यसक्तापि सा ज्ञेया दक्षिणा बुधैरितिश्रीधरस्वामी ॥

दक्षिणाग्निः । पु। अन्वाहार्यपचनाख्ये यज्ञाग्निविशेषे ॥ दक्षिणाग्निर्हि यो निविकल्प । यतोवैश्यकुलादित्यव तो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्यादानीयते ॥ दक्षिणो ऽग्निः । दिक्सङ्ख्ये संज्ञा यामितिसमासः ॥

दक्षिणाचलः । पु। मलयपर्वते ॥

दक्षिणाचारः । पु। वामेतराचारे ॥ यथा। स्वधर्मनिरतोभूत्वा पञ्चतत्त्वे न पूजयेत्। सएवदक्षिणाचारः शि वोभूत्वा शिवांयजेदित्याचारभेद तन्त्रम् ॥ यत्र। चतुर्मकारा सन्त्येवप ञ्चमोविजयारसः इतिकश्चित् ॥

दक्षिणात् । अ । दिशि ॥ देशे ॥ का- ले ॥ वसत्यागतो रमणीय वा ॥ दक्षिणस्यांदिशि दक्षिणस्या दक्षि णा वा । उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥

दक्षिणापथः । पु । देशविशेषे ॥ यथा। एतेगच्छन्तिबहव पन्थानो दक्षिणा पथम्। अवन्तीमृक्षवन्तञ्चसमतिक्र म्यपर्वतमितिमहाभारते नलोपाख्या नम् ॥

दक्षिणापथजन्मा । पुं। जातिविशेषे॥

यथा ॥ दक्षिणापथजन्मानः सर्वे नरवरान्धकाः । गुहा पुलिन्दाः शवराश्चुचुका मद्रकैः सह ॥ उत्तरापथजन्मानः कीर्त्तयिष्यामि तानपि । यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता वर्वरैः सह ॥ एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमामिति महाभारते मोक्षधर्मे ॥

दक्षिणापथदेशः । पु । देशविशेषे ॥ यथा । तथापरे जनपदा दक्षिणापथवासिनः । पाण्ड्याश्च केरलाश्चैव चोलाः कुल्यास्तथैव च ॥ सेतुका मूषिकाश्चैव कुपथा वारवासिकाः । नवराष्ट्रा माहिषकाः कलिङ्गाश्चैव सर्वशः ॥ कारूषाश्च सहैषीकैराटव्याः शवरास्तथा । पुलिन्दा विन्ध्यमूषीका वैदर्भा दण्डकैः सह ॥ कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तापसैः सह । तथा तैत्तिरिकाश्चैव सर्वे कारस्करास्तथा ॥ नासिकाद्याश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः । भानुकच्छाः समाहेयाः सह सारस्वतैस्तथा ॥ कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च आनर्त्ताश्चार्बुदैः सह । इत्येते अपरान्ताश्च शृणु ये विन्ध्यवासिनः ॥ इति मत्स्यपुराणम् ॥

दक्षिणामुखः । पु । दक्षिणदिगभिमुखे ॥ यथा । अमावास्यां गयाश्राद्धे दक्षिणामुखभोजनम् । न जीवत् पितृक कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥

दक्षिणामूर्त्तिः । पु । परशिवे ॥ मोक्षच्छायमहावटद्रुमतटे योगासनस्थं प्रभुं प्रत्यक्तत्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदिशं प्रोद्वीक्ष्यमाणाननम् । मुद्रां तर्कमयीं दधानममलं कर्पूरगौरं शिवं वन्दे ध्यानकलये स्फुरन्तमनिशं श्रीदक्षिणामूर्त्तिकम् ॥ चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा । गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु च्छिन्नसंशयाः ॥

दक्षिणायनम् । न । रवेर्नाराशौ । कर्कटेऽर्कसङ्क्रमे । श्रावणादिषट्सु मासेषु ॥ माघादिमासयुग्मैस्तु क्रतव षट् क्रमादिति । उत्तरायणमाद्यैस्तैस्त्रिभिः स्याद्दक्षिणायनम् ॥ याम्यायने यस्य भवेत् प्रसूतिः शठः कठोरः पिशुनस्वभावः । चतुष्पदाढ्यः कृषिमान् हंयु वीचामशान्तो मनुजः प्रतापी ॥

दक्षिणारुः । पु । व्याधकर्त्तृकदक्षिणाङ्गकृतव्रणे मृगे । दक्षिणेर्मणि ॥ दक्षिणे अरुर्यस्य ॥

दक्षिणार्हः । त्रि । दक्षिणीये ॥ दक्षिणामर्हति । अर्हपूजायाम् । अर्हरण्यच् ॥

दक्षिणावर्त्तः । त्रि । दक्षिणे आवर्त्तविशिष्टे ॥

दक्षिणावर्त्तकी । स्त्री । वृश्चिकाल्याम् ॥

दक्षिणाशापति । पु । यमे । वैवस्वते । धर्मराजे ॥ दक्षिणाशाया पति ॥

दक्षिणाहि । अ । दक्षिणदिशि ॥ दक्षिणदेशे ॥ दक्षिणात् । आहिचदूरे इतिस्वार्थे आहिर्दूरे चेद्वधिमान् । वसति रमणीयवा ॥

दक्षिणीय । त्रि । दक्षिणार्हे ॥ दक्षिणामर्हति । कडङ्करदक्षिणाच्छ चेति छ. । तस्य ईयादेश ॥

दक्षिणेन । अ । दक्षिणदिशि ॥ दक्षिणदेशे ॥ एनबन्यतरस्या मदूरेपञ्चम्या । दक्षिणेन वसति रमणीयवा ॥

दक्षिणेर्म्मा । पु । दक्षिणारौ । सव्रतमृगे ॥ दक्षिणे ईर्म्म व्रणमस्य । दक्षिणेर्म्मोलुब्धयोगइति अनिजन्त.साधुः॥

दक्षिण्य. । त्रि । दक्षिणार्हे ॥ दक्षिणामर्हति । कडङ्करदक्षिणाच्छ चेति यत् ॥

दृगार्गलम् । न । निर्जलदेशे जलोपलब्धिसाने ॥ तन्निरूपयति वराहमिहिर. । तत्रादौ प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह । धर्म्यं यशस्यञ्चवदाम्यतोऽहं दृगार्गलं येन जलोपलब्धि । पुंसां यथाङ्गेषु सिरास्तथैवक्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसस्था. ॥ एकेन वर्णेन रसेन चाम्भ च्युत नभसो वसुधा

विशेषात् । नानारसत्त्वं बहुवर्णता च गत परीक्ष्यं क्षितितुल्यमेवम् ॥ २ ॥ सिरानामानि ॥ पुरुहूतानलयमनिर्ऋतिवरुणपवनेन्दुशङ्करा देवा । विज्ञातव्या क्रमश प्राच्याद्यानां दिशां पतय ॥ दिक्पति सञ्ज्ञाचशिरा नवमीमध्ये महासिरानाम्नी । एताभ्योन्या शतशो विनिसृताना मभि प्रथिता ॥ पातालादूर्द्ध्वसिराशुभा चतुर्दिक्षुसंस्थितायाश्च । कोणदिगुत्थानशुभा सिरा निमित्ता न्यथोवक्ष्ये ॥ ५ ॥ * ॥ यदिवेतसो ऽम्बुरहिते देशे हस्तैस्त्रिभि स्ततः पश्चात् । सार्द्धपुरुषेतोय वहति सिरा पश्चिमातच ॥ चिह्नमप्यर्द्धपुरुषे मण्डूक पाण्डुरोऽथमृत्पीता । पुटभेदकश्चतस्मिन् पाषाणोभवतितोय मत ॥ ७ ॥ जम्ब्वोदग्घस्तैस्त्रिभि सिराऽधोनरद्वये पूर्वा । मृल्लोहगन्धिकापाण्डुराथपुरुषेत्र तोऽत्रमण्डूक ॥ ८ ॥ जम्बूवृक्षस्य प्राग् वल्मीकोयदिभवेत् समीपस्थ । तस्माद्दक्षिणपार्श्वेसलिल पुरुषद्वये स्वादु ॥ अर्द्धपुरुषेच मत्स्य पारावतसन्निभश्चपाषाण । मृद्भवतिचात्रनीला दीर्घकालञ्चबहुतोयम् ॥ १० ॥ पश्चाद्दुदुम्बरस्यत्रिभिरेवकरै र्नरद्वयेसार्द्धे । पुरु

घे सितोऽहिरध्माञ्जनोपमोऽध सि
राञ्जला ॥ ११ ॥ उदगर्जुनस्य दृश्यो
वल्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्धस्ते ।
त्रिभिरम्बु भवति पुरुषे त्रिभिरर्द्धस
मन्विते. पश्चात् ॥ श्वेतागोधार्द्धन
रे पुरुषे मृद्धूसरा तत कृष्णा । पी
ता सिता ससिकता ततोजल नि
र्दिशेदमितम् ॥ १३ ॥ वल्मीकोप
चितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेन कथित
करैः । पुरुषद्वये सपादे स्वादुजल
भवति चाशोष्यम् ॥ रोहितमत्स्यो
र्द्धनरे मृत्कपिलापाण्डुरा तत पर
त' । सिकता सशर्करेटा क्रमेणप
रतो भवत्यम्भ' ॥ १५ ॥ पूर्वेणयदि
वदर्यां वल्मीकोदृश्यते जलंपश्चात्
। पुरुषैस्त्रिभिरादेश्यं श्वेतागृहगो
धिकाऽर्द्धनरे ॥ १६ ॥ सपलाशावद
रीचेद्दिश्यपरस्यां ततोजलं भवति
। पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽत्रचडुण्डु
भश्चिह्नम् ॥ १७ ॥ बिल्वोदुम्बरयोगे
विहायवल्मीकन्तुयाम्येन । पुरुषैस्त्रि
भिरम्बुभवेत् कृष्णोर्द्धनरेचमण्डूक
॥ १८ ॥ काकोदुम्बरिकायां वल्मी
कोदृश्यते सिरातस्मिन् । पुरुषत्रये
सपादे पश्चिमदिक्स्थावहति सा
च ॥ आपाण्डुपीतिकामृद्गौरसव
र्णो भवतिपाषाण । पुरुषेर्द्ध कुमु
दनिभो दृष्टिपथ मूषिको याति ॥
२० ॥ जलपरिहीनेदेशे वृक्ष का
म्पिल्यको यदादृश्य । प्राच्यांहस्त
त्रितयेवहतिसिरा दक्षिणा प्रथमम्
॥ मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोतादृ
श्यते ततस्तस्मिन् । हस्तेजगन्ध
को मत्स्योजलमल्पञ्च सक्षारम् ॥
२२ ॥ श्योनाकतरो रपरोत्तरेसिरा
द्वौकरावतिक्रम्य । कुमुदानामसिरा
सा पुरुषत्रयवाहिनी भवति ॥ २३ ॥
आसन्नोवल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभी
तकस्य यदि । अध्यर्द्धेभवतिसिरा पु
रुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् ॥ २ ॥ त
स्यैवपश्चिमायांदिशिवल्मीको यदा
भवेद्धस्ते । तत्रोदग्भवतिसिरा चतु
र्भिरर्धाधिकै पुरुषै ॥ श्वेतोविश्व
म्भरक प्रथमेपुरुषेतु कुङ्कुमाभो
श्मा । अपरस्यां दिशिचसिरानश्य
तिवर्षत्रयेतीते ॥ २६ ॥ सकुश सितष्वे
शायां वल्मीको यत्रकोविदारस्य ।
मध्येतयोनरैरर्ध पञ्चमैस्तोय मक्षो
भ्यम् ॥ प्रथमेभुजग कमलोदरस
न्निभो मह्रीरक्ता । कुरुविन्द पाषा
ण श्चिह्नान्येतानि वाच्यानि ॥ २८ ॥
यदिभवति सप्तपर्णो वल्मीकवृत
स्तदुत्तरेतोयम् । वाच्यं पुरुषैः पञ्च
भि रत्रापि भवन्ति चिह्नानि ॥ पुरु

षार्द्धेनतुहरितो दर्दुरोहरितावस
न्निभाभूश्च। पाषाणोभ्रनिकाश्च वै।
म्याचसिरा शुभाम्बुवहा ॥ ३० ॥ सर्वे-
षाटच्छाया मध स्थितो दर्दुरोयदाह
श्य । तस्मादुस्तेतोय चतुर्भिरर्द्धाधि
कै'पुरुषै ॥ पुरुषेतुभवति नकुलो
नीलाम्रत् पीतिकाततश्वेता । दर्दु
रसमानरूप पाषाणोदृश्यते तत्र
॥ ३२ ॥ यत्रहिनिलयोदृश्यो दक्षि
णत' सस्थित करञ्जस्य। हस्तद्वयेतु
याम्ये पुरुषत्रितये सिरासार्द्धे ॥ उद
गन्या स्वादुजला हरितोभ्माधस्तत
स्तोयम् । पुरुषार्द्धे कच्छपक. प्रथम
पूर्वा सिरोद्भिद्यते तत्र ॥ उत्तरत
श्च मधूका दहिनिलय पश्चिमेतत
स्तोयम् । परिहृत्य पञ्चहस्तान् नव
चाष्टौ पौरुषान् प्रथमम् ॥ अहि
राज पुरुषेऽधोधूम्राधात्री कुलत्थ
वर्णोश्मा। माहेन्द्रे भवति सिरा वह
तिसफेन सदातोयम् ॥ ३६ । वल्मी
क स्निग्धो दक्षिणे सकुभदूर्वस्तेत् ति
लकस्य । पुरुषै'पञ्चभिरम्भोदिशि
वारुण्यासिरापूर्वा ॥ ३७ ॥ सर्पावा
स.पश्चाद्वल्मीका दक्षिणे कदम्बस्य।
परतोहस्तत्रितयात् षड्भि पुरुषै स्तु
रीयोनैः ॥ कौवेरीचात्रसिरा वह
तिजलं लोहगन्धिचाक्षोभ्यम् । कन

कनिभोमण्डूकोनरमाचेमृत्तिकापी
ता ॥ ३९ ॥ वल्मीकसहतोयदि
तालोवाभवति नारिकेलोवा। पश्चा
त् षड्भिर्हस्तैनरैश्च तुभि सिराया
म्या ॥ ४० ॥ याम्येनकपित्थस्याहिस
श्चयश्चे दुदग्जल वाच्यम् । सप्तपरि
त्यज्यकरान् खात्वापुरुषान् कर्बुरा
पुटभिद् ॥ अश्मन्तकस्यवामे बदरीवा
दृश्यतेहिनिलयोवा । षड्भिरुदग
स्तकरै सार्द्धेपुरुषत्रये तोयम् ॥
कूर्म प्रथमे पुरुषे पाषाणोधूसर'
ससिकताम्रत् । आदौचसिरायाम्या
पूर्वोत्तरतो द्वितीयाच ॥ ४२ ॥ वा
मेनहारिद्रतरो वल्मीकश्चेज्जलं
भवतिपूर्वे । हस्तत्रितयेसव्यंशैः पु-
म्भि पञ्चभिर्भवति ॥ नीलोभुजगो
दृश्योम्रत्पीतामरकतोपमश्चाश्मा
। कृष्णाभू.प्रथम वारुणीसिरादक्षि
णेनान्या ॥ ४४ ॥ जलपरिरहितेदे
शेऽनूपजानिदृश्यन्ते निमित्तानि ।
वीरणदूर्वामृदवो यत्रतु तत्रजलं
पुरुषे ॥ भार्गीत्रिवृतादन्ती सूकर
पादीच लक्ष्मणाचैव । नवमालिका
च हस्तद्वयेऽम्बुयाम्येत्रिभि. पुरुषै.
॥ ४६ ॥ स्निग्धा. प्रलम्बशाखावाम
नविकटद्रुमाःसमीपजला । सुषि
राजर्जरपत्राऽरूक्षाश्चजलेनसन्त्यक्ता:

॥४७॥ तिलकाम्रातकवरणकभल्लातकबिल्वतिन्दुकाङ्कोला। पिण्डारशिरीषकाञ्जनपरूषकावञ्जुलातिबला॥ एते यदि सुस्निग्धैर्वल्मीकैः परिवृतास्ततस्तोयम्। हस्तैस्त्रिभिरुत्तरतश्चतुर्भिरर्द्धेन च नरस्येन॥ ४९॥ अतृणे सतृणा यस्मिन् सतृणे तृणवर्जिता मही यत्र। तस्मिन् सिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वा धनं चास्मिन्॥ ५०॥ कण्टक्यकण्टकानां व्यत्यासेऽम्भस्त्रिभिः करैः पश्चात्। खात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं धनं वा स्यात्॥ ५१ नदति मही गम्भीरं यस्मिंश्चरणाहता जलं तस्मिन्। सार्द्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौवेरी तत्र च सिरा स्यात्॥ ५२॥ वृक्षस्यैका शाखा यदि विनता भवति पाण्डुरा वा स्यात्। विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषं खात्वा॥ ५३॥ फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वे सिरा त्रिभिर्हस्तैः। भवति पुरुषैश्चतुर्भिः पाषाणोऽधः क्षिति पीता॥ ५४॥ यदि कण्टकारिका कण्टकैर्विना दृश्यते सितैः कुसुमैः। तस्यास्तलेऽम्बु वाच्यं त्रिभिर्नरैरर्द्धपुरुषे च॥ ५५॥ खर्जूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविवर्जिते देशे। तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुरुषैर्वारि॥ ॥ ५६॥ यदि भवति कर्णिकारः सितकुसुमः स्यात् पलाशवृक्षो वा। सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषद्वये भवति॥ ५७॥ यस्यामूष्मा धात्र्यां धूमो वा तत्र वारि नरयुगले। निर्देष्टव्या च सिरा महता तोयप्रवाहेण॥ ५८॥ यस्मिन् क्षेत्रोद्देशे जातस्य विनाशमुपयाति। स्निग्धमतिपाण्डुरं वा महासिरा नरयुगे तत्र॥ ५९॥ *॥ इति जाङ्गलानूपयोर्जलपरिज्ञानम्॥ *॥ अथ मरुभूमौ सिराविज्ञानम्॥ मरुदेशे भवति सिरा यथा तथाऽतः परं प्रवक्ष्यामि। ग्रीवा करभाणामिव भूतलसंस्थाः सिरा यान्ति॥ ६०॥ पूर्वोत्तरेण पीलोर्यदि वल्मीको जलं भवति पश्चात्। उत्तरगमना च सिरा विज्ञेया पञ्चभिः पुरुषैः॥ चिह्नं दर्दुर आदौ मत्स्यकपिला ततः परं भवेद्धरिता। भवति च पुरुषेऽधोऽश्मा तस्य तलेऽम्भो विनिर्देश्यम्॥ ६२॥ पीलोरेव प्राच्यां वल्मीकोऽतोऽर्द्धपञ्चमैर्हस्तैः। दिशि याम्यायां तोयं वक्तव्यं सप्तभिः पुरुषैः॥ प्रथमे पुरुषे भुजगः सितासितो हस्तमात्रमूर्त्तिश्च। दक्षिणतो वहति सिरा सक्षारं भूमिपानीयम्॥ ६४॥ उत्तरतश्च करीरस्याहिगृहं दक्षिणे जलं स्वादु। दशभिः पुरुषैः पीतोऽश्मा पुरुषे मण्डूकः

॥ ६५ ॥ रोहीतकस्य पश्चाद्दस्तिवास
स्त्रिभि करैर्याम्ये । द्वादशपुरुषा
न् खात्वा सवारापश्चिमेन सिरा ॥
६६ ॥ इन्द्रतरोर्वल्मीक प्राग्दृश्य.
पश्चिमेसिराहस्ते । खात्वाचतुर्दशन
रान् कपिलागोधानरे प्रथमे ॥ ६७
॥ यद्विवासुवर्णनाम्नस्तरोर्भवेद्वाम
तो भुजङ्गगृहम् । हस्तद्वयेतुयाम्ये
पञ्चदशनरावसाने ऽम्बु ॥ चारप
योऽत्र नकुलोर्द्धमानवे ताम्रसन्नि-
भश्चाश्मा । रक्ताच भवतिवसुधा व
हतिसिरा दक्षिणातश्च ॥ ६८ ॥ वद
रीरोहितवृक्षौ सम्पृक्तौचेद्विनापिव
ल्मीकम् । हस्तत्रये ऽम्बु पश्चात् षो
डशभिर्मानवै र्भवति ॥ सुरस जल
मादौदक्षिणासिरा वहति चोत्तरे
णान्या । पिष्टनिभ. पाषाणो मत्स्यो
ता वृश्चिकोर्द्धनरे ॥ ६९ ॥ सकरीरा
चे द्बदरी त्रिभि.करै पश्चिमेन त
स्याम्ब' । अष्टादशभि. पुरुषै रैशा
नीवहुजलाचसिरा ॥ ७० ॥ पीलु
समेतावदरी हस्तत्रयसम्मितेदिशि
प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशो
ष्यमम्भो ऽत्रसक्षारम् ॥ ७१ ॥ ककु
भकरीरावेकत्र संयुतौ यत्रककुभ
बिल्वौवा । वाहुद्वयेम्बु पश्चात् न
रैर्भवेत् पञ्चविंशत्या ॥ ७२ ॥ व

ल्मीकमूर्द्धनि यदा दूर्वाश्च कुशाश्च
पाण्डुरा: सन्ति । कूपोमध्येदेयो ज
लमत्रनरैक विंशत्या ॥ ७३ ॥ भूमि
कदम्बकयुता वल्मीकोयत्रदृश्यते दू
र्वा । हस्तद्वयेनयाम्ये नरैर्जलं पञ्च
विंशत्या ॥ ७४ ॥ वल्मीकत्रयमध्ये
रोहीतकपादपो यदाभवति । नाना
वृक्षै सहित स्त्रिभिर्जलं तत्रवक्तव्यम्
॥ हस्तचतुष्के मध्या च्छोडशभिश्चा
ङ्गुलैश्चदस्वारि । चत्वारिंशत् पुरुषा
न् खात्वाश्माथ. सिराभवति ॥ ७६
॥ ग्रन्थिप्रचुरायस्मिन् शमीभवेदुत्त
रेण वल्मीक. । पश्चात् पञ्चकरान्ते
शताद्ध संख्यैर्नरै: सलिलम् ॥ ७७
॥ एकस्था. पञ्चयदा वल्मीका म
ध्यमो भवेच्छ्वेत । तस्मिन् सिराप्र
दिष्टा नरषष्ठ्या पञ्चवर्जितया ॥
७८॥ सपलाशायत्रशमी पश्चिमभा
गेम्बुमानवै. षष्ठ्या । अर्द्धनरेहि
प्रथम सवालुकापीतमृत् परत: ॥
७९ ॥ वल्मीकेन परिवृत श्वेतोरो
हीतको भवेद्यस्मिन् । पूर्वेणहस्तमा
त्रे सप्तत्यामानवैरम्बु ॥ ८० ॥ श्वे
ताकण्टकवहुला यत्रशमी दक्षिणे
नतत्पय. । नरपञ्चकसंयुतया सप्त
त्याहिनैरार्द्धेच ॥ ८१ ॥ * ॥ अथ
विशेष: ॥ मरुदेशेयच्चिह्नं न जाङ्ग

लेतैर्जलं विनिर्देश्यम् । जम्बूवेतस
पूर्वे येपुरुषा स्ते मरौद्विगुणा ॥
८२ ॥ जम्बूत्रिवृत्तमौर्वीशिशुमारी
शारिवाशिवाश्यामा । वीरुधयो वा
राहीज्योतिष्मतीगरुडवेगाश्च ॥ सू
करिकामाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चेतियद्य
हेर्निलये । वल्मीकादुत्तरतस्त्रि-
भि. करैस्त्रिपुरुषेतोयम् ॥ एतदनू
पेवाच्यजाङ्गलभूमौतु पञ्चभि पुरु
षै. । एतैरेवनिमित्तै र्मरुदेशे सप्त
भि कथयेत् ॥ ८५ ॥ एकनिभायत्र
मही तृणतरुवल्मीकपरिहीना ।
तस्यां यत्रविकारोभवति धरित्र्या ज
लं तत्र ॥ ८६ ॥ यत्रस्निग्धा निम्ना स
वालुका सानुनादिनी वास्यात् । त
त्राद्र्धपञ्चकै र्वारि मानवै. पञ्चभि
र्यदिवा ॥ ८७ ॥ स्निग्धातरूणांयाम्ये
नरै श्चतुर्भि र्जल प्रभूतञ्च । तदग
हने अपिविकृता यस्तस्मात् तद्वदे
व वदेत् ॥ ८८ ॥ नमतेयत्रधरित्री
सार्द्धपुरुषेम्बु जाङ्गलानूपे । कीटा
वायत्रविनालयेनवहवोम्बु तत्रापि ॥
८९ ॥ उष्णाशीताच मही शीतोष्णा
म्भस्त्रिभिर्नरैः सार्द्धैः । इन्द्रधनुर्म्म
त्स्योवावल्मीकोवाचतुर्हस्तात् ॥ ९०
॥ वल्मीकानांपङ्क्त्या यद्येकोभ्यु
च्छ्रितसिरा तदध. । शुष्यति न रो

दगार्गो

हते वा सस्यं यत्राम्बुतत्राम्भ ॥ ९१
॥ एतज्जाङ्गलानूपे ॥ * ॥ न्यग्रोध
पलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जलं त
दध' । वटपिप्पलसमवाये तद्वत्वा
च्यं सिराचोदक् ॥ ९२ ॥ * ॥ अथ
कूपलक्षणम् ॥ आग्नेयदिक्कोणे ग्रा
मस्यपुरस्य वाभवेत् कूप. । नित्य
सकरोतिभय दाहञ्च समानुषं प्रायः
॥ नैऋतकोणे वालक्षयञ्च वनिताभ
यञ्चवायव्ये । दिक्त्रयमेतत् त्यक्त्वा
शेषास्तुशुभावहाः कूपाः ॥ ९४ ॥ *
॥ सारस्वतेनमुनिना दगार्गलं यत्
कृतं तदवलोक्य । आर्याभिः कृतमे
तद् वृत्तैरपिमानवं वक्ष्ये ॥ ९५ ॥
स्निग्धा यत' पादपगुल्मवल्ल्यो नि-
श्छिद्रपत्रा श्च तत.सिरास्ति । पद्म
क्षुरोशीरकुला' सगुन्द्रा काशा कु
शावा नलिका नलोवा ॥ खर्जूरज
म्ब्वर्जुनवेतसा स्यु क्षीरान्विताबा
द्रुमगुल्मवल्ल्य' । छत्रेभनागा. शतप
त्रनीपा. स्युर्नक्तमालाश्च ससिन्धुवा
राः ॥ विभीतकोवा मदयन्तिकावा
यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रये ऽम्भः ।
स्यात् पर्वतस्योपरिपर्वतोन्य स्तत्रा-
स्ति मूलेपुरुषत्रयेम्भः ॥ ९८ ॥ या
मौञ्जीयै' काशकुशैश्चयुता नीला-
च मृद्यत्रसशर्कराच । तस्मा प्रभूत

सुरसञ्चतोय कृष्णाचरक्ताच तथैव
ऋवे ॥ ९९ ॥ * ॥ अथभूगुणाः ॥ स
शर्करा ताम्रमही कषाय क्षार धरि
त्रीकपिला करोति। आपाण्डुरायां
लवणं प्रदिष्ट मिष्टपयोनीलवसुन्ध
रायाम् ॥ १०० ॥ शाकाश्वकर्णार्जुन
विल्वसर्जा श्रीपर्ण्यरिष्टाधवशिंशपा
श्च। छिद्रैश्चपर्णैर्द्रुमगुल्मवल्ल्यो रूक्षा
स्वदूरेम्बुनिवेदयन्ति॥ १ ॥ सूर्याग्नि
भस्मोष्ट्रखराऽनुवर्णा या निर्जला-
सा वसुधा प्रदिष्टा। रक्ताङ्कुरा क्षी
रयुता करीरा रक्ताधरा चेज्जलम
श्मनोध. ॥ २ ॥ वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेच
काभा पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभावा
। भृङ्गाञ्जनाभा कपिलाथवा या ज्ञेया
शिलाभूरिसमीपतोया॥ ३ ॥ पारा
वतक्षौद्रघृतोपमाया क्षौमस्यवस्त्रस्य
च तुल्यवर्णा । यासोमवल्ल्याश्च समा
नरूपा साप्याशुतोय कुरुतेऽक्षय-
ञ्च ॥ ४ ॥ ताम्रैःसमेता पृषतैर्विचि
त्रैरापाण्डुभस्मोष्ट्रखरानुरूपा। भृङ्गो
पमाङ्गुष्ठिकपुष्पिकाच सूर्याग्निवर्णा
च शिलावितोया ॥ ५ ॥ चन्द्रातप
स्फटिकमौक्तिकहेमरूपा याश्चेन्द्र
नीलमणिहिङ्गुलकाञ्जनाभाः । सू
र्योदयांशुहरितालनिभाश्चयाः शु-
भा. शोभनामुनिवचोऽत्रचवृत्तमेत

दगार्गं

त् ॥ ६ ॥ एता ह्यभेद्याश्च शिला.
शिवाश्च यक्षैश्चनागैश्च सदाभिजु
ष्टाः । येषाञ्चराष्ट्रेषु भवन्तिराज्ञां
तेषा मवृष्टिर्नभवेत्कदाचित् ॥ ७
॥ * ॥ शिलानां विदारणार्थमाह॥
भेद यदानैति शिला तदानीं पला
शकाष्ठैः सह तिन्दुकानाम् । प्रज्वा
लयित्वानलमग्निवर्णा सुधाम्बुसि-
क्ताप्रविदारमेति ॥ ८ ॥ तोय श्रि-
त मोक्षकभस्मनावा यत्सप्तकृत्व.
परिषेचनंतत् ॥ कार्यंशरक्षारयुतं
शिलायाः प्रस्फोटनं वह्निवितापिता
या. ॥ ९ ॥ तक्रकाञ्जिकसुराः सकु
लत्था योजितानि वदराणिचतत्र ।
सप्तरात्रमुषितान्यभितप्तां दारयन्ति
हि शिलां परिषेकैः ॥ १० ॥ नैम्बंप
त्र त्वक्चनालं तिलानां सापामार्गं
तिन्दुकं स्याद्गुडूची । गोमूत्रेण स्रा
वित क्षारएषां षट्कृत्वोऽतस्ता
पितोभिद्यतेश्मा ॥ ११ ॥ * ॥ शस्त्र
पानम् ॥ आर्कम्पयोहुडुविषाणम
षीसमेतं पारावताखुशकृताचयुत
प्रलेप । टङ्कस्यतैलमथितस्य ततो
स्य पानं पश्चाच्छितस्य न शिलासु भ
वेद्विघात. ॥ १२ ॥ क्षारं कदल्या
मथितेनयुक्तं दिनोषिते पायितपा
यसंयत् । सम्यक्छितं चाश्मनिनैति

भङ्गं नचान्यतोऽह्येष्वपि तस्य कोष्ठ
म् ॥ १३ ॥ * ॥ वापीलक्षणम् ॥ वा
पी प्रागपरायता ऽम्बुसुचिरं धत्तेन
याम्योत्तरा कल्लोलै रवदारमेति
मरुता साप्रायश्च प्रेरितैः । तां चे
दिच्छति सारदारुभि रपां सम्पात
मावारयेत् पाषाणादिभिरेववा प्र
तिचयं क्षुण्णद्विपाश्वादिभिः ॥ १४ ॥
ककुभवटाश्मन्तककदम्बैः सनिचुलजा
म्बूवेतसनीपैः । कुरुवकतालाऽशो
कमधूकैर्वकुलविमिश्रैश्चावृततीरा
म् ॥ १५ ॥ * ॥ नैर्वाहिकद्वारलक्ष
णम् ॥ द्वारञ्च नैर्वाहिक मेकदेशे
कार्य्यं शिलासञ्चितवारिमार्गम् । को
षस्थित निर्विवरं कपाटं कृत्वा ततः
पांसुभिरावपेत्तम् ॥ १६ ॥ * ॥
द्रव्ययोगमाह ॥ अञ्जनमुस्तोशीरैः
सराजकोशातकामलकचूर्णैः । कत
कफलसमायुक्तैर्योगः कूपे प्रदातव्य
॥ १७ ॥ * ॥ जलगुणानाह ॥ कलुष
कटुकं लवणं विरसं सलिलं यदिवा
ऽशुभगन्धि भवेत् । तदनेन भवत्य
मलं सुरसं सुगन्धिगुणैरपरैश्च युतम्
॥ १८ ॥ * ॥ नक्षत्राणि ॥ हस्तोम
घानुराधापुष्यधनिष्ठोत्तराशिरोहि-
ण्यः । शतभिषमित्यारम्भे कूपानां
शस्यते भगणः ॥ १९ ॥ * ॥ प्रतिष्ठा
विधानम् ॥ कृत्वा वरुणस्य बलिं वट
वेतसकीलकं शिरास्थाने । कुसुमै
र्गन्धैर्धूपैः सम्पूज्य निधापयेत् प्रथम
म् ॥ १२० ॥ इति वाराह्यां द्विपञ्चाश
त्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

दग्धः । त्रि । भस्मीकृते । पुष्टे । प्लुष्टे ॥
अग्निस्पृष्टे ॥ सन्तप्ते ॥ दह्यते स्म ।
दहभस्मीकरणे । क्तः ॥ न । कत्तृणे ॥

दग्धकाकः । पुं । द्रोणकाके ॥

दग्धभम् । न । रव्यादिचारेषु भरण्या
दिसप्तनक्षत्रेषु ॥ यथा । याम्यं त्वा
ष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठार्यम्णज्येष्ठान्त्यं रवे
र्दग्धभं स्यात् ॥ दग्धमतत्भम ॥

दग्धरथः । पुं । चित्ररथगन्धर्वे ॥

दग्धरुहः । पुं । तिलकवृक्षे ॥

दग्धरुहा । स्त्री । दग्धारुहे । भस्मरो
हायाम् ॥

दग्धलग्नम् । न । शून्यलग्ने ॥ यथा ।
मृगसिंहौ तृतीयायां प्रथमायां तु
लाम्रगौ । पञ्चम्यां वृषराशीदौ सप्त
म्यां चापचन्द्रभे ॥ नवम्यां सिंहकी
टाख्या वेकादश्यां गृहोष्टहौ । दष
कीनौ वयोदश्यां दग्धसंज्ञाश्च कीर्त्ति
ता ॥ दग्धलग्ने च यत्कर्म कृतं सर्वं
विनश्यति ॥

दग्धा । स्त्री । स्थितार्कदिशि ॥ तिथि
विशेषे ॥ यथा । द्वादश्येकादशी चैव

दशमीचत्रिषष्ठिका। द्वितीयासप्तमीचैवदग्धा. सूर्यादिवारतः॥ प्रकारान्तरमपि। एकादशीचेन्दुवारे द्वादशीचार्कवासरे। षष्ठीवृहस्पतेर्वारे। तृतीयाबुधवासरे। अष्टमीशुक्रवारेच नवमीशनिवासरे॥ पञ्चमीभौमवारेच दग्धयोगाः प्रकीर्त्तिताः॥ मासदग्धा यथा। तृतीयामीनधनुषोश्चतुर्थी वृषकुम्भयोः। मेषकर्कटयोः. षष्ठी कन्यामिथुनयोरष्टमी॥ दशमी वृश्चिकेसिंहे द्वादशी मकरेतुले। एभिर्जातोनजीवेत यदिशक्रसमोभवेदितिदीपिका॥ कुरुह इति गौडप्रसिद्धे वृक्षे। खलेरुहायाम्। कर्कशदलायाम्। दग्धरुहायाम्॥ दहेःक्तान्तात् टाप्॥

दग्धिका। स्त्री। दग्धभक्ते। भिक्षाटायाम्। जलाभात इति भाषा॥ कुत्सितादग्धा दग्धिका। कुत्सिते इति कन्॥ दग्धादग्धे॥

दग्धेष्टका। स्त्री। झामके। झांमा इति भाषा॥

दण्ड.। पु। न। लगुडे। लाठ लठिया इतिभाषा॥ पु। व्यूहप्रभेदे॥ प्रकाण्डे॥ अश्वे॥ कोणे॥ मन्थाने॥ सैन्ये॥ दाम्यते दमतोऽनेन। दम०। अमन्तात्ड.॥ काले। घडी इति भाषा॥ यथा। दशगुर्वक्षरोच्चारकालः प्राणः. षडात्मकः। तैः पल स्यात्तत् षष्ट्यादण्डइत्यभिधीयते॥ मानभेदे। काठा इति गौडभाषा॥ चतुर्हस्तपरिमिते मानकाष्ठादौ॥ चण्डांशोः पारिपार्श्विके। अर्कानुचरे॥ दमे॥ यमे॥ अभिमाने॥ ग्रहभेदे॥ अर्थोपायादिरूपेण्वाचतुर्थोपाये॥ यथा। दण्ड शास्ति प्रजाः सर्वा दण्डएवाभिरक्षति। दण्ड सुप्तेषु जागर्त्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः॥ यत्रश्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा। प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति॥ सर्वोदण्डजितोलोको दुर्लभोहिशुचिर्नरः। दण्डस्यहि भयात् सर्वं जगद्भोगायकल्पते॥ * ॥ व्ययेयादेयधनग्राह्यधने॥ उत्पथप्रवृत्तौ निग्रहहेतुर्दण्डोभगवद्विभूतिः॥ मानाभावे॥ धनुर्द्वयपरिमिते मानकाष्ठादौ॥ इक्ष्वाकुराजपुत्रे॥ दण्डोऽस्यास्ति। अर्शआद्यच्॥ दण्डयति दण्ड्यतेऽनेनवा। दण्डदण्डनिपातने। पचाद्यच्। पुंसीतिघोवा॥ दमनम् वा। दमुउपशमे। अमन्तात्ड॥ राज्ञांहस्त्यश्वरथपदातिषु॥

दण्डकः। पु। न। चण्डवृष्टिप्रस्तारादि छन्दःप्रभेदे॥ लघुलगुडे। सेंटा

सोठी छडी इत्यादि भाषा ॥ ह्रस्वो दण्ड. । ह्रस्वे इतिकन् ॥

दण्डकन्दक. । पु । धरणीकन्दे ॥

दण्डका । स्त्री । दण्डकारण्ये । जन स्थाने ॥

दण्डकाक । पु । द्रोणकाके ॥

दण्डकारण्यम् । न । रामवासभवनि वेशस्थाने । जनस्थाने ॥ दण्डकनाम्ना राज्ञापरिपालितोदेश. । स च शुक्र शापादरण्यमभूत् ॥ तीर्थविशेषे ॥

दण्डढक्का । स्त्री । वाद्यविशेषे । याम घोषे । यामनाल्याम् । दमामा न गारा नैावत इत्यादिभाषा ॥

दण्डताम्री । स्त्री । ताम्रीवाद्ये ॥

दण्डधर । पु । काले । यमे । अन्तके॥ दण्डस्यधर ॥ नृपे ॥ कुम्भकारे ॥ त्रि । दण्डहस्ते ॥ दुष्टनिग्रहकर्त्तरि॥

दण्डधार । पु । पृथ्वीपतौ । राज्ञि ॥ यमे । समवर्त्तिनि ॥ त्रि । दण्डहस्ते ॥ दण्ड धरति । धृञ्० । कर्मण्यण् ॥

दण्डनायक । पुं । सेनान्याम् । चतुरङ्ग बलाध्यक्षे ॥

दण्डनीति. । स्त्री । अर्थशास्त्रे । शुक्र नीत्याद्युक्तनीतिशास्त्रे ॥ दम्यते ऽने न । दम० । अमन्ताड्डः । दण्डोनीय ते बोध्यतेऽनया इति दण्डनीति । क्तिन् ॥ दण्डेन नीयतेचेदं दण्डनय तिवापुन । दण्डनीतिरितिख्यातार्त्री ल्लोकानतिवर्त्तते ॥ विश्वलोमहाभा रतेराजधर्मेद्रष्टव्य. ॥ दुर्गायाम् ॥ यथा । नयानयगता लोके विकल्प निश्चयाऽमला । दण्डनाद्दमनाद्वापि दण्डनीतिरितिस्मृतेति देवी पुराणम् ॥

दण्डनीय । त्रि । दण्ड्ये ॥

दण्डपति: । पु । दण्डधरे ॥ दण्डना यके ॥

दण्डपांशुल. । पु । मर्वाटे । द्वारपाले ॥

दण्डपाणि: । पुं । भैरवविशेषे । काशी स्थे शिवगणविशेषे ॥ यमे ॥ दण्ड: पाणौयस्य. ॥

दण्डपारुष्यम् । न । ताडनादौ । अष्टा दशविवादान्तर्गतविवादविशेषे ॥ रा ज्ञांसप्तव्यसनान्तर्गतव्यसनविशेषे ॥

दण्डपाल: । पु । अड्डमफरमत्स्ये । दां डिका इति गैाडभाषा ॥

दण्डपालक । पु । मकुलमत्स्ये ॥

दण्डभृत् । पु । यमे ॥ कुम्भकारे ॥ त्रि । दण्डधारके ॥ दण्डविभर्त्ति । डुभृञ्० । क्विप् ॥

दण्डमत्स्य । पुं । दण्डारी इति प्रसिद्ध मत्स्ये ॥ दण्डमत्स्योरसेतिक्त' पित्त रक्तं कफ हरेत् । वातसाधारण प्रो क्त:शुक्रलोवलवर्द्धन: ॥

दण्डमाथ । पु । दण्डाकारेपथि ॥

दण्डयात्रा । स्त्री । दिग्विजये ॥ युद्धाय गमने ॥ सयाने ॥ वरयात्रायाम् ॥ इति मेदिनीहेमचन्द्रौ ॥ दण्डाययात्रा ॥

दण्डयाम । पु । कीनाशे ॥ दिवसे ॥ कुम्भसम्भवे । अगस्त्यमुनौ ॥ इति मेदिनी ॥

दण्डरी । स्त्री । डङ्गरीफले इति राजनिर्घण्टु ॥

दण्डवान् । त्रि । दण्डिनि ॥ मतुप् ॥

दण्डवासी । पु । दर्वटे । द्वारपाले ॥ त्रि । दण्डवक्तरि ॥

दण्डवाळधि । पु । हस्तिनि । इभे ॥ दण्डइववाळधिर्यस्य ॥

दण्डवासी । पु । द्वारपाले ॥ इतित्रिकाण्डशेष. ॥ एकग्रामाधिकृतेजने । चौधरीइतिभाषा ॥ इतिजटाधर ॥

दण्डविष्कम्भ । पु । कुठरे । मन्थबन्धनकाष्ठे । गर्गरीमुखस्थमन्थदण्डधारकाष्ठे ॥ दण्ड विष्कभ्नाति । स्क म्भुरोधने चौरा' । कर्मण्यण् । वे स्कभ्नातेर्नित्यमितिषत्वम् ॥

दण्डहस्तक । पु । कुब्जाम् ॥

दण्डव्यूह. । पु । दण्डाकृतिव्यूहरचनाविशेषे ॥ यत्राग्रेबलाध्यक्षो मध्येराजा पश्चात् सेनापति. पार्श्वयोर्हस्तिन स्तत्समीपेघोटका स्तत:पदा

तय इत्यग्रेसंकृतरचनोदीर्घ.सर्वत समविन्यासोदण्डव्यूहउच्यते । तेन यातव्यमार्गेसर्वतोभयेसतियायात् ॥

दण्डस्थानम् । न । दण्डस्थानविशेषेषु ॥ यथा । दशस्थानानि दण्डस्य मनु स्वायम्भुवोऽब्रवीत् । त्रिषु वर्णेषु यानिस्यु रक्षतो ब्राह्मणोव्रजेत ॥ उपस्थ मुदर जिह्वा हस्तौ पादौचपञ्चमम् । चक्षु र्नासाच कर्णौच धन देह स्तथैवच ॥ अनुबन्ध परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वत । सारापराधौचालोक्य दण्ड दण्ड्येषुपातयेदितिमनु. ॥

दण्डहस्तम् । न । तगरपुष्पे ॥

दण्डाजिनम् । न । दम्भे ॥ शाठ्ये ॥

दण्डाजिनिक त्रि । मायाविनि ॥

दण्डादण्डि । अ । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येद युद्धं प्रवृत्तमित्यर्थे ॥ अन्ये० दीर्घं । इच्कर्मव्यतिहारे ॥

दण्डार । पु । वाहने ॥ मत्तवारणे ॥ शरयन्त्रे ॥ कुम्भकारस्यचक्रे ॥

दण्डाहतम् । न । घोले । गोरसे ॥ दण्डेन मथा आहतम् विलोडितम् । कर्तृकरणेकृतावहुलमिति समास. ॥ त्रि । दण्डेन ताडिते ॥

दण्डिक । पुं । दण्डिनि ॥ दण्डोस्यास्ति । अतइनिठनाविति ठन् ॥ दण्डधारके

। कुड़िया इतिभाषा ॥ डानिकशा-
काच इतिगौड़भाषाप्रसिद्धे मत्स्ये ॥

दण्डिका । स्त्री । हारविशेषे ॥

दण्डितः । त्रि । राजादापित्ते । कृतद-
ण्डे ॥ दण्ड. सञ्जाते ऽस्य । तारका
दित्वादितच् ॥

दण्डी । पु । यमे ॥ द्वाःस्थे । द्वारपाले
॥ मञ्जुघोषे ॥ रवे पार्श्वगविशेषे ॥
जिनविशेषे ॥ दमनकवृक्षे ॥ चतु-
र्थाश्रमिणि ॥ कविविशेषे ॥ यथा । जा
ते जगति वाल्मीके कविरित्यभिधी
यते । कवीइति ततोव्यासे कवयस्त्व
यि दण्डिनीति कालिदासः ॥ त्रि । द
ण्डयुक्ते ॥ दण्डोऽस्याऽस्ति । अत
इनिठनादितीनिः ॥

दण्डिनी । स्त्री । दण्डवत्याम् ॥ ऋन्ने
भ्योङीप् ॥

दण्डिमा । पु । दण्डत्वे ॥ दण्डस्य भावः
। इमनिच् ॥

दण्डोत्पलम् । न । डानिपोला इति
डानकुनि इतिच गौड़भाषाप्रसिद्धे
वृक्षविशेषे ॥ तत्तु पीतरक्तश्वेत
पुष्पभेदात् त्रिविधम् । पीतस्य पर्या
याः । गोवन्दनी । गन्धवल्ली । सहदे
वी । कटा । इति ॥ रक्तस्य पर्याय.
। विश्वदेवा । इति ॥ श्वेतस्य । दण्डो
त्पलेतिरत्नमाला ॥

दण्डोत्पला । स्त्री । श्वेतपुष्पे दण्डो
त्पले ॥

दण्ड्य । त्रि । दण्डनीये । दण्डार्हे ॥ द
ण्डमर्हति । दण्डादिभ्योयत् ॥

दत् । पु । दन्ते ॥ दतौ । दत. ॥ इ० अ० पं ॥

दत्तः । पुं । दत्तात्रेये ॥ अग्निसिंहनन्द
नेन्द्रपविशेषे ॥ वैश्योपपदे ॥ यथा
। शर्मादेववच्चविप्रस्य वर्माचाता च भू
भुजः । भूतिर्दत्तश्च वैश्यस्य दास. शू
द्रस्य कारयेदितिस्मृतिः ॥ दत्तिमपुत्रे
॥ त्रि । कृतदाने । विसृष्टे । विश्रा
णिते ॥ अर्पिते ॥ न । शरणागतर
क्षणादौ ॥ यथा । शरणागतसन्त्रा
णं भूतानांचाप्यहिंसनम् । बहिर्वे
दिच यद्दान दत्तमित्यभिधीयते ॥
दुदाञ् । क्त. । दोदद्घोः ॥

दत्तक । पुं । द्वादशपुत्रान्तर्गतपुत्रविशे
षे । दत्तिमे ॥ यथा । दद्यान्माता
पितावा यं सपुत्रो दत्तकोभवेदिति
याज्ञवल्क्यः ॥

दत्तात्मा । पु । पुत्रविशेषे ॥ यथा । द
त्तात्मातुस्वयंदत्तइति कात्यायनः ।
अस्यार्थ. । दत्तात्मातुपुत्रो यो मातृ
पितृविहीनः ताभ्यांत्यक्तोवा अहं
पुत्रो भवामीति स्वयंदत्तउपनीत
इति ॥

दत्तात्रेयः । पु । त्रिमूर्त्त्यात्मकेऽत्रिपुत्रे यो

णीश्वरे परमावधूते ॥ विष्णुना आ
त्मसदृशमपश्यता ऽऽत्रेयायेदत्तः
। दत्तश्चासावात्रेयश्च ॥

दत्तानपकर्म्म । न । दत्ताप्रदानिके ॥

दत्ताप्रदानिकम् । न । अष्टादशविवाद
पदान्तर्गतविवादपदविशेषे ॥ यथा
त्वनारद । दत्त्वाद्रव्यं असम्यग्य पु
नरादातुमिच्छति । दत्ताप्रदानिकं
नामव्यवहारपदंहितदिति ॥ असम्य
क्सर्विहितमार्गेण । दत्तस्य पुनरा
दान वांछन् विवादपदे तत् ॥

दत्ति. । स्त्री । प्रतिपादने । दाने ॥

दत्तेयः । पु । इन्द्रे ॥ इतिचिकाण्डशेषः ॥

दत्रिम । पु । पुत्रविशेषे । दत्तके ॥ मा
ता पिता वा दद्यातां यमद्भिः पुत्रमा
पदि । सदृशं प्रीतिसंयुक्तं स ज्ञेयो
दत्रिमःसुतः ॥

ददत् । चि । प्रयच्छति ॥ ददाति । डु
दाञ्° । लट. शत्रादेश. । शप श्लु
। श्लाविति द्वित्वम् । अभ्यासस्य ह्रस्व
। श्नाभ्यस्तयोरात इत्यालोपः । स्वाद्यु-
त्पत्तिः । उगित्वात् प्राप्तोनुम् अभ्य
स्तत्वान्नभवति ॥

ददनम् । न । प्रतिपादने । दाने ।

दद्रु । पुं । न । दाद इतिप्रसिद्धे रो
गे । दद्रूम् ॥ तल्लक्षण यथा ।
सकण्डुरागपिडकं दद्रुमण्डलमुन्नत-
मिति ॥ तच्चिकित्सायथा । कुष्ठकृमि
शदद्रुघ्ननिशासैन्धवसर्षपा । अम्लपि
ष्टा. प्रलेपोऽय दद्रुकुष्ठनिषूदन इति
॥ अपिच । दूर्वाभयासैन्धवचक्रमर्द
कुठेरका काञ्जिकतक्रपिष्टा । चि-
भि प्रलेपैरपिवद्धमूलं दद्रुश्चकुष्ठ
ञ्चविनाशमेतीति ॥ कच्छपे ॥

दद्रुघ्न । पु । दद्रुरोगे ॥

दद्रुघ्न. । पु । चक्रमर्दके । चकवँड इति
कसौँदी इतिचभाषा । दद्रुंहन्ति ।
हन° । हनो ऽऽ मनुष्यकर्तृकेचे
ति टक् । अत्पूर्वस्येतिनियमान्नणा
त्वम् ॥

दद्रुघ्नपत्रम् । न । चक्राटशाके । पवाँड
शाकाक इति चकवँडकीभाजी इति
चभाषा ॥दद्रुघ्नपत्र दोषघ्नमम्लवात
कफापहम् । कण्डूकासकृमिश्वासद
द्रुकुष्ठप्रशुत्तघ्नु ॥

दद्रुण । त्रि । दद्रुरोगिणि ॥ दद्रुरस्या ऽ
स्ति । पा०न । पाकीपलालीदद्रूणाह्र
स्वत्वञ्च ॥

दद्रुनाशिनी । स्त्री । तैलिनीकीटे ॥

दद्रुरोगी । चि । दद्रुणे ॥

दद्रू: । पुं । त्वग्रोगविशेषे । कुष्ठभेदे ॥
दरिद्र्यते ऽनेनाङ्गम् । दरिद्रादुर्ग
तौ । दरिद्रातेर्यालोपश्चेत्यू । रित्य
श्चेतिसमस्तोपवर्णाया ॥

दधान । त्रि । बिभ्राणे । धारयति ॥ दधाते कर्त्तरि शानच् ॥

दधि । न । क्षीरोत्तरावस्थापन्ने द्रवि इति प्रसिद्धे गोरसे । क्षीरजे । मङ्गल्ये । शिरजे । पयस्ये ॥ अस्यगुणाः । दध्युष्णं दीपनं स्निग्धं कषायानुरसं गुरु । पाके ऽम्लं ग्राहि पित्तास्रशोथमेदःकफप्रदम् ॥ मूत्रकृच्छ्रे प्रतिश्याये शीतगे विषमज्वरे । अतीसारे ऽरुचौ कार्श्ये शस्यते बलशुक्रकृत् ॥ तद्भेदाः पञ्च सम्प्रोक्ताः लक्षणं तन्तु वदाम्यहम् । स्वादौमन्दं ततः स्वादु स्वादम्लञ्च ततः परम् ॥ अम्लञ्चतुर्थं मत्यम्लं पञ्चमं दधि पञ्चधा । मन्दं दुग्धवदव्यक्तरसं किञ्चिद्घनं भवेत् ॥ मन्दन्तु दृष्टविण्मूत्रदोषशविदाहकृत् । यत् सम्यग्घनतां यातं व्यक्तस्वादुरसं भवेत् ॥ अव्यक्ताम्लरसन्तत्तु स्वादुविज्ञैर्बुदाहृतम् । स्वादुसादृश्यमभिष्यन्दि वृष्यं मेदःकफावहम् ॥ वातघ्नं मधुरं पाके रक्तपित्तप्रसादनम् । स्वादम्लं सान्द्रमधुरं कषायानुरसं भवेत् ॥ स्वादम्लगुणाः ज्ञेयाः सामान्यदधिवज्ज्ञैः ॥ यत्तिरोहितमाधुर्यं व्यक्ताम्लन्तद्दध्यम्लकम् । अम्लन्तु दीपनं पित्तरक्तश्लेष्मविवर्द्धनम् ॥ तदत्यम्लं दन्तरोमहर्षकण्ठादिदाहकृत् । अत्यम्लं दीपनं रक्तपित्तदुष्टिकरं परम् ॥ * ॥ गव्यं दधि विशेषेण स्वादुवम्लञ्च रुचिप्रदम् । पवित्रं दीपनं स्निग्धं पुष्टिकृत् पवनापहम् ॥ उक्तं दध्नामशेषाणां मध्ये गव्यं गुणाधिकम् ॥ * ॥ माहिषं दधि सुस्निग्धं श्लेष्मलं वातपित्तनुत् । स्वादुपाकमभिष्यन्दि वृष्यं गुर्वस्रदूषकम् ॥ * ॥ आजं दध्युत्तमं ग्राहि लघु दोषत्रयापहम् । शस्यते श्वासकासार्शःक्षयकार्श्येषु दीपनम् ॥ * ॥ पक्वदुग्धभवं हृद्यं दधि स्निग्धं गुणोत्तरम् । पित्तानिलापहं सर्वधात्वग्निबलवर्द्धनम् ॥ * ॥ अथ निःसारदुग्धस्य दध्नो ह्येते गुणाः स्मृताः । असारं दधि संग्राहि शीतलं वातलं लघु । विष्टम्भि दीपनं रुच्यं ग्रहणीरोगनाशनम् ॥ * ॥ गालितं दधि सुस्निग्धं वातघ्नं कफकृद्गुरु । बलपुष्टिकरं रुच्यं मधुरं नातिपित्तकृत् ॥ * ॥ सशर्करं दधि श्रेष्ठं तृष्णापित्तास्रदाहजित् । सगुडं वातनुद्वृष्यं वृंहणं तर्पणं गुरु ॥ * ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यघृतशर्करम् । नामुद्गयूषं नाक्षौद्रं नोष्णं नामलकैर्विना ॥ * ॥ शस्यते दधि नो रात्रौ शस्तञ्चाम्बुघृतान्वितम् ।

रक्तपित्तकफोत्थेषु विकारेषु तु तच्च न ॥ * ॥ हेमन्ते शिशिरे चापि वर्षासु दधि शस्यते । शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु प्रायशस्तद्विगर्हितम् ॥ * ॥ ज्वरासृक्पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डामयभ्रमान् । प्राप्नुयात् कामलाञ्चोग्रां विधिं हित्वा दधिप्रिय ॥ श्रीवासे ॥ सर्जे ॥ वासे ॥ त्रि । धारके ॥ इति मुग्धबोधम् ॥

दधिकूर्च्चिका । स्त्री । दध्नासहपक्वदुग्धे ॥ दध्ना सह पयः पक्वं यत् तत्स्याद्दधिकूर्च्चिकेत्युक्ते ॥ अर्द्धोदकोष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जातेति केचित् ॥ उष्णदुग्धे दध्यम्लसंयोगात् जाते त्वन्ये । छाना छेना इति राजाराधाकान्तः ॥

दधिचारः । पु । मन्थानदण्डे । वैशाखे । तक्राटे । करधर्षणे । रयी इति भाषा ॥

दधिजम् । न । नवनीते ॥

दधित्थः । पु । कपित्थे ॥ दधिवर्णोद्रवस्तिष्ठत्यस्मिन् । स्था० । सुपिस्थ इति कः । पृषोदरादिः ॥

दधित्थाख्यः । पु । सरलद्रवे । लोवान् इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥

दधिधेनुः । स्त्री । दानार्थं दध्यादिनिर्मितायां धेनौ ॥

दधिपुष्पिका । स्त्री । अपराजितायाम् ॥

दधिपुष्पी । स्त्री । कोलशिम्ब्याम् ॥

दधिपूपः । पु । अपूपप्रभेदे ॥ शालिपिष्टयुतं दध्ना मर्द्दयित्वा घृते पचेत् । वेष्टयेत् पक्वखण्डेन सुहृत्तद्दधिपूपकम् ॥ दधिपूपो गुरुर्वृष्यो हृद्यो निलपित्तहा । हृद्योऽग्निजननश्चैव विशेषाद्रुचिकारकः ॥

दधिफलः । पु । कपित्थवृक्षे ॥ दधिफलेऽस्य ॥

दधिमण्डः । पु । मस्तुनि ॥

दधिमण्डोदः । पु । दधिसमुद्रे ॥

दधिमुखः । पु । रामायणप्रसिद्धवानरविशेषे । सुग्रीवस्य श्वशुरे ॥

दधिशोणः । पु । वानरे ॥

दधिसक्तवः । पु । करम्भे ॥ दधिसक्तुशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः ॥ दध्नोपसिक्ताः सक्तवः । अन्नेनव्यञ्जनमिति समासः ॥

दधिसारम् । न । नवनीते ॥

दधिस्नेहः । पु । दधिसरे । दध्युत्तरगे ॥

दधिस्वेदः । पु । घोले ॥

दधीचः । पु । दधीचिमुनौ ॥ इति शब्दभेदप्रकाशः ॥

दधीचतीर्थम् । न । तीर्थविशेषे ॥

दधीचास्थि । न । वज्रे ॥ हीरके ॥

दधीचिः । पु । मुनिविशेषे । अथर्वमुनेरौरसात् कर्दमकन्यायां शान्तिनाम्न्यां जाते ॥ वृत्रासुरवधाय देवैरस्यास्थ्ना वज्रं निर्मितम् ॥

दधीच्यस्थि । न । हीरके ॥ वज्रे ॥

दधृक् । त्रि । धृष्टे ॥ धृष्णोति । ञिधृषाप्रागल्भ्ये । अस्मात् ऋत्विगादिना क्विन् द्वित्वमन्तोदात्तत्वञ्च निपात्यते । कुत्वात् पूर्वजश्त्वेनड'ग, क' ॥

दध्नः । पु । यमे ॥ इतिशब्दरत्नावली ॥

दध्यङ् । पु । आथर्वणे मुनिविशेषे ॥

दध्याकरः । पु । दधिसमुद्रे ॥

दध्याली । स्त्री । श्रावण्याम् ॥ सुदर्शनायाम् । सुदर्शनगुलञ्चइतिगौडभाषा ॥

दध्युत्तरम् । न । कट्वरे । दधिस्नेहे ॥

दध्युत्तरगम् । न । दधिस्नेहे ॥

दध्युद । पु । दधिसमुद्रे ॥ दधिउदकं यस्य । उत्तरपदस्येत्युदकस्योदादेश ॥

दनु' । पु । दनुवंशजत्वात कबन्धाख्ये असुरे ॥

दनुः । स्त्री । दानवमातरि । दक्षकन्यायाम् । कश्यपपत्न्याम् ॥

दनुजः । पुं । असुरे । दैत्ये ॥ दनौ दनोर्वा जात' । सप्तम्यांजनेर्डः । पञ्चम्यामजातौ ॥

दनुजदलनी । स्त्री । दुर्गायाम् ॥

दनुजद्विट् । पु । देवे ॥

दनुसूनु । पु । असुरे ॥ दनोः सूनु ॥

दन्त । पु । अद्रिकटके ॥ कुञ्जे ॥ सानुनि ॥ चर्वणसाधनास्थनि । दशने । रदने । रदे । द्विजे ॥ द्वात्रिंशत्संख्यायाम् ॥ पञ्चमात्रप्रभेदे (ISS) ॥ दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितण्यर्थात् बाहुलकात्तन् । दसिशन्निघ्रातिर्वा तन् ॥

दन्तक । पु । नागदन्ते । खूटी इति भाषा ॥ गिरेः प्रदेशात् तिर्यग्वहिर्निर्गते पाषाणे ॥ दन्तेषु प्रसिते ॥ स्वाङ्गेभ्य प्रसिते इतिकन् ॥ दन्ते ॥ स्वार्थेकन् ॥

दन्तकर्षण । पु । जम्बीरे ॥

दन्तकाष्ठम् । न । विकङ्कतवृक्षे ॥ दन्तधावनार्थकाष्ठे ॥ यथा । दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वेकण्टकिन पुण्या, क्षीरिणश्चयशस्विन, ॥ ॥ तिक्तं कषायं कटुक सुगन्धि कण्टकान्वितम् । क्षीरिणो वृक्षगुल्माद्या भक्षये दन्तधावनम् ॥ इतिमहाभारतम् । परिमाण माहविष्णु, । कनिष्ठाग्रसम स्थूलं सुकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् । प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षये

दन्तधावनम् ॥ विशेषमाह मरीचि । द्वादशाङ्गुलन्तु विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम् । अष्टाङ्गुलञ्च वैश्याना शूद्राणान्तु षडङ्गुलम् ॥ चतुरङ्गुलमानेन नारीणां विधिरुच्यते । अन्तरप्रभवानाञ्च षडङ्गुलमुदाहृतमिति ॥ अथास्य लक्षणम् । तत्प्रयोजनप्रदर्शनम् । वल्लीलतागुल्मतरुप्रभेदैः सुदन्तकाष्ठानि सहस्रशोऽपि । फलानिवाच्यान्यथ तत् प्रसङ्गो मा भूदतो वच्म्यथ कामिकानि ॥ १ ॥ परिभाषार्थमाह । अज्ञातपूर्वाणि न दन्तकाष्ठान्यद्यात्पर्णैश्च समन्वितानि । नयुग्मपर्वाणि न पाटितानि नचोर्द्धशुष्काणि विना त्वचा च ॥ २ ॥ प्रविभागेन फलानि ॥ वैकङ्कत श्रीफलकाश्मरीषु ब्राह्मीद्युतिः क्षेमतरौ सुदाराः । ऋद्धिर्वटेऽर्के प्रचुरञ्चतेजः पुन्नागमधूके सगुणा प्रियत्वम् ॥ लक्ष्मीः शिरीषेच तथाकरञ्जेप्लक्षेऽर्थसिद्धिः समभीप्सिता स्यात् । मान्यत्व माप्नोति जनस्य याश्वा प्राधान्य मश्वत्थतरौ वदन्ति ॥ आरोग्य मायु र्बदरीवृहत्यो रैश्वर्यवृद्धिः खदिरे सबिल्वे । द्रव्याणिचेष्टान्यतिमुक्तकेसु प्राप्नोति तान्येव पुनःकदम्बे ॥ नीपे ऽर्थासिः करवीरेबलब्धि र्भाण्डीरे शाद्वमेवं प्रभूतम् । शम्याशत्रून् शेपहन्त्यर्जुने च श्यामायाञ्च द्विषता मेव नाश ॥ साले ऽश्वकर्णेच वदन्तिगौरव स भद्रदारावपिपाटरूषके । वाल्लभ्यमायाति जनस्य सर्वत प्रियङ्गुमपामार्गसजम्बुदाडिमैः ॥ * ॥ अथविधानम् ॥ उदङ्मुख प्राङ्मुखएववा ऽब्दं काम यथेष्ट हृदये निवेश्य । अद्याद्विनिन्द्यंच सुखोपविष्ट प्रक्षाल्यजह्याच्च शुचौ प्रदेशे ॥ ८ ॥ * ॥ त्यक्तस्य लक्षणम् । अभिमुखपतितं प्रशान्तदिकस्थं शुभमतिशोभन मूर्द्ध संस्थित यत् ॥ अशुभकर मतोन्यथा प्रदिष्ट स्थितपतितञ्च करोतिमिष्टमन्नम् ॥ इति ॥

दन्तकाष्ठकम् । न । आकुल्यवृक्षे ॥

दन्तच्छद । पुं । रदनच्छदे । उत्तराधरोष्ठमात्रे ॥ दन्तान्छादयत्यनेन । छदसवरणे । णि० । पुंसीतिघ । छादेर्घइति ह्रस्व ॥

दन्तच्छदोपमा । स्त्री । बिम्ब्याम् ॥

दन्तधावन । पु । खदिरद्रुमे ॥ दन्तान् धावति । धावुगतिशुद्ध्यो । ल्युट् ॥ गुच्छकरञ्जे ॥ वकुले ॥ न । दन्तशुद्धौ ॥ तस्यविधि । प्रातर्भुक्त्वाच मृद्वग्र कषायकटुतिक्तकम् । भक्षयेद्दन्तप

वनं दन्तमांसान्यबाधयन् ॥ * ॥ दन्तानूर्द्ध्वमधोदृष्ट्वा प्रात सिञ्चेज्जलोचने । तोयपूर्णमुख स्तेनदृष्टि रायु प्रसीदति ॥ * ॥ अर्द्दिती कर्णशूलीच दन्तरोगी नवज्वरी । शोषी कासी च मूर्च्छार्त्तो दन्तकाष्ठ विवर्जयेत् ॥ * ॥ उपवासदिने विप्र पितृश्राद्धदिने तथा । नचतत् फलमाप्नोति दन्तधावनकृन्नर ॥ प्रभातेमार्ज्जयेद् दन्तान् वाससा रसनां तथा । कुर्यात् द्वादशविप्रेन्द्र कवलानि जलैर्बुध ॥ उपवासे पितृश्राद्धे विधिमानेन जैमिने । दन्तधावनकृन्मर्त्यः सम्पूर्णं लभते फलमिति ॥ * ॥ स्मृत्यादुदक्षिणास्येन पश्चिमास्येनचामय. । पूर्वास्ये नोत्तरास्येन सम्पदो दन्तधावनादिति विशेष ॥ अपिच । मध्यमानामिकाभ्याञ्च वृद्धाङ्गुष्ठेन चद्विजः । दन्तानांधावनं कुर्यात् तर्ज्ज न्यानकदाचन ॥ निष्फक्रियाफलंप्रे प्सुस्त्वरया दन्तधावनम् । प्रभाते कुर्वते प्राज्ञ. सूर्योदयविवर्जिते । सूर्योदयेद्विजश्रेष्ठय कुर्याद् दन्तधावनम् । निष्फक्रियाफल तस्य सर्वमेव विनश्यति ॥ य'स्नानसमये कुर्यात् जैमिने दन्तधावनम् । निराशा'पित रोयान्ति तस्य देवाःसुरर्षयः ॥ दन्तस्य धावनकुर्याद् योमध्याह्नापराह्णयो । तस्यपुष्प न गृह्णन्ति देवता पितरोजलम् ॥ स्नानकाले पुष्करिण्यां य कुर्याद्दन्तधावनम् । तावज्ज्ञेय सचण्डालो यावद्गङ्गा न पश्यति ॥ भगवत्युदिते सूर्येय कुर्याद् दन्तधावनम् । तद्दन्तकाष्ठौ पितराभुक्त्वा गच्छन्तिदु खिन ॥ इति पाद्मे क्रियायोगसार ॥

दन्तपत्रम् । न । कुण्डले ॥

दन्तपत्रकम् । न । कुन्दपुष्पे ॥

दन्तपर्य्याय । पु । पद्ममात्रप्रभेदे (।ऽऽ)॥

दन्तपुप्पुटक । पु । दन्तरोगविशेषे ॥ अस्यनिदान यथा । दन्तयोस्त्रिषु वा यस्य श्वयथु र्जायते महान् । दन्तपुप्पुटको नाम स व्याधि. कफरक्तज इति ॥

दन्तपुष्पम् । न । कतकफले ॥ कुन्दे ॥

दन्तफलम् । न । कतके ॥ पु । कपित्थे ॥

दन्तफला । स्त्री । पिप्पल्याम् ॥

दन्तभाग । पु । इभाग्रभागे । गजस्य मुखत स्कन्धपर्यन्ते ऽग्रभागे ॥ दन्तस्यभाग । दन्तसम्बन्धीभागोवा । शाकपार्थिवादि' ॥

दन्तमलम् । न । पुष्टिकायाम् । दन्तकल्कके ॥

दन्तमूलम् । न । दन्तार्बुदाभिधेरोगे॥

दन्तमूलिका । स्त्री । दन्तीवृक्षे ॥

दन्तरोग । पु । रदनामये ॥

दन्तरोगी । त्रि । रदनामयविशिष्टे ॥
फलान्यम्लानि शीताम्बु रूक्षान्नं दन्तधावनम्। तथा तिकठिनभक्ष्यं दन्तरोगीविवर्जयेत् ॥

दन्तवक्र । पु । भारतादिप्रसिद्धे नृपविशेषे ॥

दन्तवस्त्रम् । न । ओष्ठे ॥

दन्तवास । न । ओष्ठे । अधरौष्ठयो ॥

दन्तबीजक । पु । दाडिमे ॥

दन्तवेष्ट । पु । दन्तरोगविशेषे ॥ यथा । स्रवन्ति पूयरुधिरं चलादन्ता भवन्तिच । दन्तवेष्ट स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भव ॥

दन्तशठ । पु । जम्बीरे ॥ कपित्थे॥ कर्म्मरङ्गके॥ नागरङ्गे॥ शठति । शठकैतवेच । चात्‌हिंसासङ्क्लेशनयो । पचाद्यच् ॥अम्लरसे ॥ दन्तानांशठइवापकारित्वात् ॥

दन्तशठा । स्त्री । चाङ्गेर्याम् ॥ चुक्राम्लिकायाम् ॥ दन्तानां शठेवापकारित्वात् ॥

दन्तशर्क्करा । स्त्री । कफवायुशोषितदन्तगतमले ॥ यथा । मलो दन्तगतो यस्तु कफमारुतशोषितः । शर्करेव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥

दन्तशाणम् । न । निम्बुकफे । मिस्सी इति भाषाप्रसिद्धे दन्तघर्षणचूर्णे ॥ इति त्रिकाण्डशेष' ॥

दन्तशिरा । स्त्री । माड्याम् ॥

दन्तशूल । पु । रदनवेदनायाम् ॥ अस्यौषध यथा । त्रिफलानिम्बयष्ट्याह्व कटुकारग्वधै. शृतम् । पाययेन्मधुनामिश्र दन्तशूलोपशान्तये॥

दन्तशोफ । पु । दन्तार्बुदे ॥

दन्तहर्ष । पु । दन्तरोगविशेषे ॥ यथा । शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शाना मसहा द्विजा' । पित्तमारुतकोपेन दन्तहर्ष सनामत ॥

दन्तहर्षक । पु ।जम्बीरे॥इतिजटाधरः॥

दन्तहर्षणा. । पु । जम्बीरे ॥ इ०त्रि० ॥

दन्ताघात । पु । निम्बूके ॥ रतिक्रीडायां दशनाघाते ॥ तस्यस्थानानि यथा । स्तनयो र्गण्डयो श्चैव ओष्ठे चैव तथाधरे । दन्ताघात प्रकर्त्तव्य कामिनीनां सुखावहः ॥ इतिकामशास्त्रम् ॥

दन्तायुध । पु । शूकरे ॥ दन्तावायुधौ अस्य ॥

दन्तार्बुद. । पु । न । दन्तरोगप्रभेदे । दन्तशोफे । द्विजब्रणे ॥

दन्तालिका । स्त्री । वल्गायाम । लगाम

इतिभाषा॥

दन्तावल। पु। हस्तिनि। गजे॥ अतिशयितौ दन्तावस्य। दन्तशिखात सञ्ज्ञायामितिवलच्। वले इतिदीर्घः॥

दन्तिका। स्त्री। दन्त्योषधौ। मुकूलके॥ दाम्यति दाम्यते वा। दमुउपशमे। हसिमृग्रिण्वाऽमिदमीत्यादिना तन्। स्वार्थे कन्॥

दन्तिजा। स्त्री। दन्तिकायाम्॥

दन्ती। पु। दन्तावले॥ अतिशयितौ दन्तावस्य। इनि.॥

दन्तिनी। स्त्री। दन्तीवृक्षे॥

दन्तिमद'। पु। हस्तिमदे॥

दन्तिमूलिका। स्त्री। दन्त्योषधौ॥

दन्ती। स्त्री। उदुम्बरपर्ण्यामोषधौ। प्रत्यक्पर्णाम्॥ दाम्यति दाम्यते वा। दमु०। तन्। गौ० ङीष्॥ लघुदीर्घ प्रभेदेन प्रोक्ता दन्तीद्वय बुधै। दन्तीद्वय सरं पाके रसेच कटु दीपनम्॥ गुदाङ्कुराश्मशूलास्रकण्डुकुष्ठविदाहनुत्। तीक्ष्णोष्णहन्ति पित्तास्रकफशोथोदरकृमीन्॥

दन्तीवीजम्। न। जयपाले॥

दन्तुरः। वि। उन्नतरदे॥ उन्नतादन्ता' सन्त्यस्य। दन्तउन्नत उरच्॥ उन्नतनते। विषमे॥ कदाचिद्दन्तुरो मूर्खः कदाचिल्लोमश'सुखी। कदाचित् तुन्दिलोदु.खीकदाचिच्चञ्चलासतीति सामुद्रकम्॥ स्त्री। दन्तुरा॥

दन्तुरच्छद। पु। वीजपूरे॥

दन्तोलूखलिक:। पु। } तापसे। वानदन्तोलूखली। पु। } प्रस्थविशेषे॥ योश्मोद्यादीन् दन्तै खण्डयित्वा भक्षयति स.॥

दन्त्य। वि। दन्तोद्भववर्णविशेषे॥ दन्तेषुभव। शरीरावयवाच्चेति यत्॥ दन्तहिते॥ दन्तेभ्योहित। शरीरावयवाद्यत्॥

दन्दशूक:। पु। राक्षसे॥ सरीसृपे। फणिनि॥ गर्हितं दशति। लुपसदेति यङ्। यजजपेत्यूक.। जपजभदहेत्यभ्यासस्यनुक्॥ नरकविशेषे॥

दन्द्रम्यमाण.। वि। अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपांगतिमिच्छति॥

दभ्रम्। न। अल्पे॥ दभ्यते। दम्भुदम्भने। स्फायितञ्चीति रक्॥ पु। समुद्रे॥

दम्। अ। कलत्रे। पत्न्याम्॥

दम। पु। दमथे॥ वाह्येन्द्रियनैश्चल्ये। वाह्येन्द्रियाणां श्रवणादिभ्यतिरिक्तविषयेभ्यो निवर्त्तने। बहिरिन्द्रियाणामुच्छृङ्खलव्यापारनिरोधे। वाह्येन्द्रि

यसंयमे ॥ निग्रहोबाह्यवृत्तीनां दमइत्यभिधीयते ॥ ऋतुकालावतिरिक्तकालेमैथुनाद्यभावे ॥ उपशमे । विकारहेतुविषयसन्निधानेपि मनसोऽविक्रियत्वे ॥ कुत्सितात्कर्मणो विप्र यच्चचित्तनिवारणम् । स कीर्त्तितो दम प्राज्ञैः समस्ततत्त्वदर्शिभि ॥ दण्डे ॥ दण्डकार्य्ये ॥ कर्द्दमे ॥ दमने ॥ दमनम् । दमु उपशमे । भावे घञ् । नोदात्तोपदेशेतिवृद्ध्यभाव ॥

दमक । त्रि । शासके । दमनकर्त्तरि ॥ दाम्यति । दमु० । ण्वुल् । नोदात्तोपदेशस्येति न वृद्धि ॥

दमघोष. । पु । चन्द्रवंशीयेक्षत्रियविशेषे । शिशुपालपितरि ॥

दमघोषसुत । पु । शिशुपाले ॥

दमथ । पु । दण्डे ॥ दमे । तप क्लेशसहे ॥ दमनम् । दमु० । शमादिभ्योऽथच् ॥ दाम्यति वा । बाहुलकादथप्रत्यय ॥

दमथु. । पु । दण्डे ॥ दमे ॥

दमनम् । न । दण्डे ॥ यथा । अन्धुच्छ्रितस्य दमनमुचितञ्च श्रुतौश्रुतम् ॥ पु । दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पे । पुष्पचामरे ॥ दमनस्तुवरस्तिक्तो हृद्यो हृष्यः सुगन्धिक । ग्रहणीविषकुष्ठास्रक्लेदकण्डूत्रिदोषजित् ॥ वीरे ॥ कुन्दवृक्षे ॥ दाम्यति । दमु० । न० ल्यु ॥

दमनक । पु । दमने । गन्धोत्कटे । दोना इतिप्रसिद्धे पुष्पवृक्षे ॥ दमन एव । स्वा०क. ॥ न । वर्णवृत्तान्तरे ॥ यथा । द्विगुणनगण मिह वितनुहि । दमनकमिति गदतिशुचिहि ॥ यथा । सरभसमिहदृशमुपनय । सुमुखिमदनकजमयनयेति ॥ त्रिष्टुप्छन्दोभेदेपि ॥ यथा । द्विजवरगणयुग ममल तदनु च कलयकरतलम् । फणिपतिवरपरिगदित दमनकमिदमतिललितम् ॥ यथा । प्रणमत मधुरिपुचरणं भवजलनिधिपरितरणम् । अभिनवकिसलयरुचिरसुरपतिसकलभयहरम ॥

दमनी । स्त्री । अग्निदमनीवृक्षे ॥

दमयन्ती । स्त्री । नलनृपतेर्भार्यायाम् । विदर्भदेशीयभीमराजकन्यायाम् । भैम्याम्॥ दमयन्तीनलाभ्याञ्च नमस्कार करोम्यहम् । अविवादो भवत्त्वत्र कश्चिदोषप्रशान्तिद ॥ मदनमल्लिकायाम् ॥

दमित । त्रि । दान्ते ॥ कृतदमने वृषादौ । भारादिसहे ॥ दम्यतेस्म । दमु० । क्त । वादान्तेत्यादिना पक्षे

साधुः ॥

दमी । चि । दमविशिष्टे ॥

दमुनाः । पु । चित्रभानौ । अग्नौ ॥ दाम्यति । दमु० । अन्तर्भावितण्य र्थोदमेरुनसि । दमुनसौ दमुनस इत्यादि ॥ शुक्राचार्ये ॥

दमूनाः । पु । विभावसौ । वह्नौ । पावके ॥ दाम्यति । दमु० । दमेरुनसि । अन्येषामपिदृश्यतइति पचेदीर्घ । जुष्टोदमुनाः । दमूनसगृहपति वरेण्यम् । दशपादान्तु रूपएवदीर्घ. पठ्यते । तन्मते ह्रस्वोवाहुलका दीर्घ ॥

दम्पती । पु । सहोक्त्या जायापत्यो । जम्पत्यो ॥ जायाचपतिश्च । राजदन्तादिगणेपाठाज्जायाया दम्भावो वा निपात्यते । यत्रानुकूल्य दम्पत्यो स्त्रिवर्ग स्तत्र वर्द्धते ॥

दम्भ । पु । कैतवे ॥ धर्मध्वजित्वे । धार्मिकतयात्मन ख्यापने । अधार्म्मिकत्वेपि धार्मिकत्वख्यापने । कपटेन धार्मिकत्वादिना स्वोत्कर्षख्यापनेच्छायाम् ॥ लोकवञ्चनाय विहित कर्मानुष्ठाने ॥ दभ्यतेऽनेन । दम्भु दम्भने । घञ् ॥

दम्भनम् । न । दम्भे ॥

दम्भित्वम् । न । लाभपूजाख्यात्यर्थंस्व धर्मप्रकटीकरणे ॥

दम्भोलि । पु । वज्रे ॥ दम्भु रोधने । अमुन् । दम्भसि रोधने अलि.समर्थे. । अलभूषणपर्याप्तिवारणेषु । इन् । दम्भोति खेदयति । दम्भु० । औणादिकओलिर्वा ॥

दम्य । पु । प्राप्तदमावस्थेवत्से । वत्सतरे ॥ अनडुहि ॥ चि । दमनीये । शास्ये ॥ दमनार्हे । दमुशमने । अर्हेकृत्यतृचश्चेत्यर्थे पोरदुपधादिति यत् ॥

दय । पुं । करुणायाम् । दयायाम् ॥ इति शब्दरत्नावली ॥

दयमान । त्रि । दयाकर्त्तरि ॥ दयते । दय० । लट शानच् मुक् ॥

दया । स्त्री । कृपायाम् । दुःखितेषु भूतेष्वनुकम्पायाम् । परदुःखासहने ॥ लक्षणयथा । यत्नादपिपरक्लेशं हर्त्तुं या हृदिजायते । इच्छाभूमिसुरश्रेष्ठ सा दया परिकीर्त्तितेति ॥ आत्मवत् सर्वभूतेषु यो हिताय शुभायच । वर्त्तते सतत हृष्ट क्रियाह्येषाह्यदयास्मृता ॥ प्राणा यथात्मनोभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र दया कुर्वन्ति साधवः ॥ धर्मो पत्नी । यथा । मोहपत्नी दया साध्वी पूजिताच जगत्प्रिया । सर्वेशो

काश्चसर्वेच निष्फलाश्चयया विना ॥ यत्र मोहोस्तितत्र दयाया सत्वाइया मोक्षपत्नीति देवीभागवते ९ स्कन्धे १ ऽध्याय ॥ अहिंसापरमोधर्मो विप्राणांनात्रसंशय । दया सर्वेच कर्त्तव्या ब्राह्मणेन विजानता ॥ यज्ञाद्न्यत्र विप्रेन्द्र न हिंसायाज्ञिकीमतेति देवीभागवतम् ॥ यज्ञाद्न्यत्र दयाकर्त्तव्या यज्ञेतु हिंसैवकर्त्तव्या न सा याज्ञिकी हिंसा हिंसाभवति । अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुते ॥ या वेदविहिता हिंसानियतास्मिंश्चराचरे । अहिंसा मेव तां विद्याद्वेदाद् धर्मोहि निर्वभाविति मनुस्मृतेश्च ॥ हृदयांवाप्यविधानेन च्छेदयेन्नकदाचनेति कुलार्णवोक्तेश्च ॥ रसान्तरे ॥ दयते रक्षत्यनया । दय दानगतिहिंसारक्षणेषु । भिदाद्यङ् ॥ टाप् ॥

दयाकूर्च्च । पु । बुद्धे ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दयालु । त्रि । कृपते । कारुणिके । दयायुक्ते । परदुःखप्रहाणपरे ॥ अहो बकीय स्तनकालकूट जिघांसया ऽपायि यदप्यसाध्वी । लेभेगति धात्र्युचितां ततोन्यंकंवा दयालु शरणं व्रजेम ॥ दयते । दय० । स्पृहिगृही त्यालुच् ॥ दयालोरसमर्थस्यदुःखा वैवदयालुता ॥

दयालुक । त्रि । सदये ॥

दयावान् । त्रि । परदुःखहरणेच्छौ ॥

दयित । पु । पत्यौ ॥ त्रि । प्रिये ॥ दय्यतेस्म । दय० । क्त ॥

दयिता । स्त्री । भर्यायाम् ॥ प्रियायाम् ॥ रामस्य दयिता भार्यानित्यं प्राणसमाहिता ॥ टाप् ॥

दर । अ । मनागर्थे । ईषदर्थे ॥ यथा । दरदलितनीलोत्पलश्चेति ॥

दर । पु । न । साध्वसे । भये । डर इति भाषा ॥ गर्त्ते । गढा इतिभाषा ॥ शङ्खे ॥ यथा । स उच्चकाशे धवलोदरो दरो प्युरुक्रमस्याधरशोणशोणिमेति ॥ दीर्यत्यस्मात् । दॄ भये । ऋदोरप् ॥ दरणम् दीर्यतेवा । दॄ भये । दॄ विदारणे वा । अप् । अच्छद्रित्यप् वा ॥

दरक. । त्रि । भीरौ । डरपोक इति भाषा ॥ दृ० । कुलादिभ्यो वुन् ॥

दरकण्टिका । स्त्री । शतावर्य्याम् ॥

दरणि । पु । कूलभङ्गे । कूलखण्डे ॥

दरत्-द । स्त्री । प्रपाते ॥ भये ॥ पर्वते ॥ म्लेच्छजातौ ॥ हृदये ॥ कूले । तीरे ॥ दरणम् दीर्यते वा । दॄ० । मृदृभसोऽदि ॥

दरद । पु । देशविशेषे ॥ भये ॥ म्ले

च्छजातिविशेषे । दरददेशोद्भवे आर्द्रीचक्रिये पुनर्विच्छित्तक्रियालोपा द्दिना शूद्रतामापन्ने दस्युपदवाच्ये ॥ त्रि । भयप्रदे ॥ पु । न । हिङ्गुले ॥ दरदस्त्रिविधः प्रोक्तश्चर्मारः शुकतुण्डकः । हंसपादस्तृतीयः स्याद्गुणावानुत्तरोत्तरः ॥ चर्मारः शुक्लवर्णः स्यात् सपीतः शुकतुण्डकः । जपाकुसुमसङ्काशो हंसपादो महोत्तमः ॥ तिक्तं कषायं कटु हिङ्गुलं स्यान्नेत्रामयघ्नं कफपित्तहारि । हृल्लासकुष्ठज्वरकामलाश्च प्लीहामवातौ च गरं निहन्ति ॥ अङ्गुपातनयुक्त्यातु उमकृयन्त्रपाचितम् । हिङ्गुलं तस्य सूतन्तु शुद्धमेव नशोधयेत् ॥

दरवरः । पुं । भगवतः श्रीकृष्णस्यशङ्खे ॥ दरेषुवरः ॥

दरिः । स्त्री । दर्य्याम् ॥

दरितः । त्रि । भीते । डरा इति भाषा ॥ दरःसञ्जातोऽस्य । ता० इतच् ॥

दरिद्रः । दीने । निस्वे । निर्धने ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा हेम धेनूश्च दरिद्रो जायते नरः ॥ दरिद्राति । दरिद्राद्गतौ । पचाद्यच् ॥ दरिद्रोयस्त्वसन्तुष्टः कृपणोयोऽजितेन्द्रियः ॥

दरिद्रितः । त्रि । दुर्गते । दारिद्र्ययुक्ते ॥ दरिद्राते.कर्त्तरिक्तः ॥

दरी । स्त्री । कन्दरायाम् । कृषिमगृहाकारे गिरिविवरे ॥ दृणाति । दृ विदारणे । पचादौ दरडिति पाठात् टिड्ढेतिङीप् ॥

दर्द्दरः । पु । पर्वते ॥ त्रि । ईषद्भग्नभाजने ॥

दर्द्दराम्रः । पु । मीनाम्रीशे । साम्रमीनव्यञ्जने ॥ इति शब्दमाला ॥

दर्द्दरीकम् । न । वाद्यप्रभेदे ॥ दीर्य्यते । दृ० । पर्फरीकादयश्चेतीकन् धातोर्द्वित्वमभ्यासस्यरुक्च ॥

दर्द्दुरः । पु । तोयदे ॥ भेके ॥ वाद्यभाण्डविशेषे ॥ अद्रिविशेषे ॥ सत्पात्रविशेषे ॥ न । ग्रामजाले ॥ इ० मे० ॥ दृणातिशब्दे कर्त्तरि । दृ० । मकुरदर्द्दुराविति निपातितः ॥

दर्द्दुरा । स्त्री । चण्डिकायाम् । उमायाम् ॥ दृणात्यसुरान् । दृ० । मकुरदर्द्दुराविष्युरच् धातोर्द्वित्वमभ्यासस्य रुक् टिलोपश्च । टाप् ॥

दर्द्रूः । स्त्री । कुष्ठप्रभेदे । दद्रुरोगे ॥ दरिद्राते ऽनयाऽऽत्मम् । दरिद्रा० । दरिद्रातेर्य्यालोपश्चेत्यूः । रश्च द्रुश्च आश्च यौ । तेषांलोपः । अन्यथाचे ऽन्त्यसदेशस्येति द्वितीयरेफलोपः ॥

दर्द्रूः । पु । दद्रुरोगे ॥ दरिद्राते । दरि

दर्प्पकः

द्रा० । मृगव्याद्‌यश्चेति कु ॥

दद्रुघ्न । पु । चक्रमर्द्दे ॥ दद्रुं हन्ति । ह न० । हन्ते रमनुष्येतिटक् ॥

दद्रुघ्ना । त्रि । दद्रुरोगिणि ॥ दद्रूरस्यास्ति । शाकीपलाशीदद्रूणाह्रस्वत्वञ्चेति पामादिषु पाठान्न ॥

दद्रुरोगी । त्रि । दद्रुणे ॥ दद्रूश्चासौ रोगश्च । ङ्कोह्रस्वोऽङ्य इतिह्रस्व । दद्रुरोगोऽस्यास्ति । द्वन्द्वोपतापे तीनि ॥

दद्रू । पु । दद्रौ ॥ दरिद्राति । दरिद्रा० । दरिद्रातेर्यालोपश्चेति डुकाराका रलोप ऊप्रत्ययश्च ॥

दद्रुणा । त्रि । दद्रुणे ॥

दद्रुरोगी । त्रि । दद्रुरोगिणि ॥

दर्प्प । पु । कस्तूर्य्याम् । मृगमदे ॥ अहङ्कृतौ । गर्व्वे ॥ परावधीरणाहङ्कारो गुर्व्वादपायतिक्रमकारणश्चित्त दोषविशेषो दर्प्प ॥ अहङ्कारश्च सर्व्वेषां पापबीजममङ्गलम् । ब्रह्माण्डेषु च सर्व्वेषां दर्पपर्य्यन्तमुन्नति ॥ धर्म्मातिक्रमकारणे । हर्षजन्यमदे ॥ ह ष्टोदृप्यति दृप्तो धर्म्ममतिक्रामति ॥ धर्म्मध्वजित्वेन दम्भ एवदर्प्प । दर्प्पति । दृपउत्क्लेशे । पचाद्यच् ॥

दर्प्पक । पु । कामदेवे । पञ्चशरे ॥ दर्पयति । दृपहर्षमोहनयो । ण्वु

दर्भः

ल् ॥ त्रि । अहङ्कारकारके ॥

दर्प्पण । पु । मुकुरे । आदर्शे । रूपदर्शनाधारे ॥ दर्पयति । दृपधातुम्त । दृपसन्दीपने । चु॰र्वा । न॰ल्यु ॥ न । अक्षिण ॥ पर्व्वतविशेषे ॥ नदीविशेषे ॥ यथा । तत पूर्व्वं महाराज दर्प्पणो नामपर्व्वत । कुबेरो यत्रवसति धन पालै सम सदेति ॥ यस्मिन्नास्ते मध्य भागेरोहिणो रोहिता कृति । यस्मिं ल्लोहादिकं स्पृष्टं स्वर्णता याति तत्क्षणात् ॥ तस्मादूरे भवतिदर्पणोनामवैनद । हिमाद्रिप्रभवो नित्य लौहित्यसदृश फले ॥ समुत्पन्नहिलौहित्य सर्व्वैर्देवगणैर्हरि । सर्व्वतीर्थोदकै सम्यक्स्नापयामासत सुतम् ॥ तत्स्नानसमुद्भूत पापदर्पस्यपाटन । तेनाय दर्पणो नामपुरा देवगणै कृत ॥ तस्मिन् स्नात्वा नदवरेयोऽर्चयेद्दर्पणाचले । कुबेर प्रतिपत्तिथ्याकार्त्तिके शुक्लपक्षत ॥ सयाति ब्रह्मसदनमिहभूतिभिरन्वितैर्युतः । इति कालिकापुराणे ८१ अध्याय ॥

दर्प्पारम्भ । पु । अहङ्कारारम्भे । भट स्फटौ ॥ इतिजटाधर ॥

दर्भ । पु । कुशे ॥ काशादिषट्सु ॥ यथा । काशा कुशा वल्वजाश्च तथाऽन्ये तीक्ष्णरोमशाः । मौञ्जाश्च शाद

शाखैव षड्दर्भा परिकीर्त्तिताः ॥
दृभ्यते । दृभीग्रन्थे । घञ् ॥ यद्वा ।
दृणाति । दृ० । दृदलिभ्यांभ. ॥

दर्भट. । पु । न । निभृतगृहे ॥ इति
त्रिकाण्डशेष ॥

दर्भपत्र. । पु । काशे ॥ इतिराजनि० ॥

दर्भमूली । स्त्री । ओषधीभेदे ॥ पाक
कर्णेतिङीष् ॥

दर्भाह्वय. । पु । मुञ्जे ॥ इति राज० ॥

दर्व' । पु । राक्षसे ॥ दृणाति सर्वान्
। दृ० । शृगृशृदृभ्योव' ॥ ॥

दर्वट । पु । दण्डवादिनि ॥

दर्वि । स्त्री । खजाकायाम् । दर्व्याम्
॥ दृणाति । दृ० । दृदृभ्यांविन् ॥ उ
खमुकदर्विहोमिन इतिविर्वा ॥

दर्विक. । पु । दर्व्याम् । व्यञ्जनादिदा
रके । कैाँचा इतिभाषा ॥

दर्विका । स्त्री । दर्व्याम् । खजाकाया
म् ॥ गोजिह्वायाम् । दार्विकायाम् ॥

दर्विहोम । पुं । अप्रकृतिविकृतिहोमे
॥ योनकस्यचित् प्रकृतित्वेन विकृति
त्वेन वा वर्त्तते स दर्विहोम इतिव्या
ख्यातार ॥

दर्वी । स्त्री । कव्याम् । खजाकायाम्
। कर्छी इतिभाषा ॥ दृणाति । दृ० । वृ
दृभ्यांविन् । कृदिकारादक्तिनइति
ङीष् ॥

दर्वीकर. । पु । उरगे । दीर्घपृष्ठे । स
र्पे ॥ रथाङ्गलाङ्गलच्छत्रस्वस्तिकाङ्
कुशधारिण. । ज्ञेया दर्वीकरा सर्पा.
फणिन. शीघ्रगामिन: ॥ दर्व्याकार
फणएवकरो यस्य प्रहारसाधनत्वा
त् । दर्वी फणा करोति । कृञोहे
त्विति ट. ॥

दर्वीसङ्क्रमणम् । न । तीर्थविशेषे ॥

दर्श । पु । अमावस्यायाम् । सूर्येन्दुस
ङ्गमे ॥ अवलोकने । दर्शने ॥ अमा
वास्यायागे ॥ दर्शे अमावास्यायां क्रि
यमाणत्वात् उपचाराद्दर्शशब्देनो
च्यते । सयागत्रयात्मक । यथा । आ
ग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदध्यैन्द्रपयोयागा-
स्त्रयोऽमावास्यायां सत्रयावज्जीव
कर्त्तव्य. कैाण्डपायिकर्त्तव्यो माससा
ध्यश्चेति ॥ दृश्यते शास्त्रेण । पुंसिस
ञ्ज्ञायांघ ॥

दर्शक. । त्रि । द्वारपाले । प्रतीहारे
॥ दर्शयितरि ॥ प्रवीणे । निपुणे ॥
पश्यति । दृशिर्० । ण्वुल् ॥

दर्शत. । पु । सोमे ॥ सूर्ये ॥ पश्य
ति । दृशिर्० । भृमृदृशियजीत्या
दिनाऽतच् ॥

दर्शनम् । न । नयने ॥ स्वप्ने ॥ वुद्धौ ॥
॥ धर्मे ॥ उपलब्धौ ॥ शास्त्रे ॥ दर्पणे
ईक्षणे ॥ षट्दर्शनेषु । वैशेषिकन्या

यमीमांसासाङ्ख्यपातञ्जलवेदान्त
रूपेषु ॥ एतानि तत्त्वज्ञानार्थं वेदा
न्विचार्य कणादगोतमजैमिनिक
पिलपतञ्जलिवेदव्यासाख्यैर्मुनिषट्
कैः कृतानि ॥ अथाष्टकुलार्णवेश्री
सदाशिव । षड्दर्शनानि मेऽङ्गानि पा
दौ कुक्षि करौ शिरः । तेषु भेदन्तु
यः कुर्यान्मदङ्गच्छेदकोहि सः ॥ एता
न्येव कुलस्यापि षडङ्गानि भवन्ति हि ।
तस्मान्मदात्मकं कौलं मत्कौलात्म
कप्रिये इति ॥ देव्याः पूजायामुक्ता
नि षड्दर्शनानि यथा । शैवशाक्तसौ
रगाणेशवैष्णवनास्तिकमतप्रतिपाद
कानि षड्दर्शनानीति ॥ इज्यायाम् ॥
वर्णे ॥ अनुसन्धाने ॥ ज्ञानैकस्वरूपे
॥ रूपे ॥ दृश्यतेऽनेन अस्मिन् वा ।
दृशिर्० । करणे अधिकरणे वा ल्युट् ॥

दर्शनीय । त्रि । मनोज्ञे ॥ दर्शन
योग्ये ॥

दर्शयामिनी । स्त्री । तमिस्रायाम् ॥

दर्शयिता । पु । द्वारपाले । प्रतीहारे
॥ त्रि । दर्शके ॥

दर्शविपत् द् । पु । चन्द्रे ॥ इतिहारावली ॥

दर्शित । त्रि । आविष्कृते । प्रकाशिते ।
दर्शनङ्कारिते ॥

दलम् । न । उत्सेधे ॥ खण्डे ॥ शस्त्री
छदे ॥ अपद्रव्ये ॥ पत्रे । पर्णे ॥ तमा
लपत्रे ॥ पत्रे ॥ अर्द्धे ॥ पु । खण्डने ॥
उत्सेधवद्वस्तुनि ॥ दलति । दलवि
दारणे । पचाद्यच् ॥

दलकोष । पु । माघ्ये । कुन्दपुष्पवृक्षे ॥

दलत् । त्रि । विकसिते ॥

दलनिर्म्मोक । पु । भूर्जपत्रवृक्षे ॥

दलनी । स्त्री । लोष्टे । ढीम इति ढेल
इति च भाषाप्रसिद्धे ॥ त्रि । भेदक
र्त्तरि ॥

दलप । पु । स्वर्णे ॥ शास्त्रे ॥ प्रहरणे
॥ दलति दल्यतेऽनेन वा । दल० ।
उषिकुटिदलिकचिखजिभ्यः कपन् ॥

दलपति । पु । दलाध्यक्षे ॥

दलपुष्पा । स्त्री । केतक्याम् ॥

दलसारिणी । स्त्री । केमुके ॥

दलसूचि । पु । कण्टके ॥

दलसा । स्त्री । पत्रशिरायाम् । मा-
च्याम् ॥

दलाढक । पु । अरण्यतिले । स्वयंजा
ततिले ॥ पृश्न्याम् ॥ गैरिके ॥ फे
ने ॥ खातके ॥ नागकेशरे ॥ मरुत्त
रे ॥ कुन्दे ॥ करिकर्णे ॥ शिरीषे ॥
वात्यायाम् ॥

दलाढ्य । पु । पङ्ककर्वटे । रूँवयाइति
दल् दल् इति च भाषा ॥ इति त्रिका
ण्डशेषः ॥

दलामलम् । न । मरुवकवृक्षे ॥ दम

नवृक्षे ॥ मदनवृक्षे ॥

दवाल्लम् । न । चुक्रे ॥

दवि । पु । स्त्री । लोष्टे । ढीमृइति ढेल इतिच भाषा ॥ स्त्री । दविलेश्मीधान्ये । दाविइति दारिइतिच भाषा ॥

दविकम् । न । काष्ठे । दवी इति पर्वतीयभाषा ॥ इतिहेमचन्द्रः ॥

दवितः । चि । प्रफुल्ले ॥ खण्डिते ॥ यथा । दवितकुचभराङ्कमङ्कपालिं रचय ममाङ्कमुपेत्य पीवरोरु इति॥

दवेगन्धि । पु । सप्तपर्णवृक्षे ॥

दवः । पु । ऋषिविशेषे ॥ चक्रे ॥ प्रतारणायाम् ॥ पापे॥ दवति । दव० । हृद्विप्यांभ ॥

दविम । पु । इन्द्रे ॥ वज्रे ॥ दवति । दव० । बाहुलकान्मि' ॥

दविममान् । पु । इन्द्रे ॥ दविमरस्यास्य । मतुप् । यवादित्वान्नवत्वम् ॥

दव. । पु । वनानले ॥ वने ॥ उपतापे ॥ द्रवति । दुगतौ । पचाद्यच ॥

दवथु । पु । परितापे ॥ नेत्रादिदाहे ॥ द्रवन दूयते ऽनेनवा । टुदुउपतापे । द्वितो ऽथुच् ॥

दवाग्नि' । पु । दावानले ॥

दविष्ठ. । चि । अतिदूरे । सुदूरे ॥ इदमेषा मतिशयेन दूरम् । इष्ठन् । स्थूलदूरेतिसाधु. ॥

दवीयान् । चि । दविष्ठे ॥ इदमनयोरतिशयेनदूरम् । ईयसुन् । स्थूलदूरयुवह्रस्वेत्यादिना साधु ॥

दशा. । पुभूम्नि । वस्त्रान्ते । वसनाञ्चले ॥ दशानाभौ प्रयोजयेदितिस्मृति ॥ अधोंशुकस्थेत्यर्थ. ॥ दश्यते । दश० । भि० अङ् ॥

दशक । पु । दशति ॥ दशपरिमाणमस्य । सङ्ख्याया इतिकन् ॥

दशकण्ठः । पु । रावणे ॥ दश कण्ठा यस्य स ॥

दशकण्ठजित् । पु । श्रीरामचन्द्रे ॥ दशकण्ठ जयति । जि० । क्विप् तुक् ॥

दशकन्धर । पु । रावणे ॥ दश कन्धरा. ग्रीवा अस्य ॥

दशग्रीव । पु । रावणे ॥ दश ग्रीवा यस्य स ॥ गरुडपुराणे सप्तग्रीवस्ययथा थोक्तो एकादशमन्वन्तरीयसप्तर्षिनाम केन्द्रशत्रुविशेषे ॥

दशत् । पु । दशके । वर्गे ॥ दशपरिमाणमस्य । पञ्चदशतौ वर्गेवेति निपातनादति प्रत्यय ॥

दशति । स्त्री । शते ॥ इतिमहाभारते दानधर्मे ॥

दशधा । अ । दशप्रकारे ॥ सङ्ख्याया विधार्थेधा ॥

दश । चि । सङ्ख्याविशेषे । द्विगुणित पञ्चसु ॥ तत्सङ्ख्या विशिष्टे ॥ दशन्ति दश्यन्ते वा । दश दशने । बाहुलकात् कनिन् ॥

दशन । पु । शिखरे ॥ दन्ते ॥ न । कवचे ॥ दंष्ट्राव्यापारे ॥ दश्यते ऽनेन । दश° । करणेति ल्युट् । दशदशेतिनिर्देशात् क्वचिद्‌क्वित्यपिनलोप' ॥ यद्वा । कर्त्तरि ल्युट् ॥

दशनवासः । न । ओष्ठे । उत्तराधरोष्ठमात्रे ॥ दशनाना वाससीइव आवरकत्वात् ॥

दशनाङ्क । पु । दन्तक्षते ॥

दशनाख्या । स्त्री । चुञ्चिकायाम् । च्याश्रेयाम् ॥

दशनोच्छिष्ट । पु । नि श्वासे ॥ अधरे ॥ चुम्बने ॥ चि । दन्तक्ष्यक्ते ॥

दशपारमिताध्वर. । पु । बुद्धे ॥

दशपुरम् । न । कुटन्नटे । कैवर्त्तीमुस्तके ॥ मालवदेशैकखण्डे ॥ पुरविशेषे ॥ दशपिपर्त्ति । पृपालनपूरणयो. । मू°क । उत्तम् ॥ दशपुरोऽस्यवा । ऋक्पूरित्य समासान्त ॥

दशपूरम् । न । वानेये । कैवर्त्तीमुस्तके ॥ दशपूरयति । पूरपूर्त्तौ । कर्मण्यण् ॥

दशबल. । पुं । बुद्धमुनौ ॥ दशबलान्यस्य । यदाहु । दानशीलक्षमावीर्यध्यानप्रज्ञाबलानिच । उपाय प्रणिधिर्ज्ञान दश बुद्धबलानि वै ॥

दशभुजा । स्त्री । दुर्गायाम ॥ यथा । इतिदत्तं पुराकल्पे मनो' स्वायम्भुवेन्तरे । प्रादुर्भूता दशभुजादेवी देवहिताय वै ॥ इतिकालिकापुराणम् ॥

दशभूमिग । पु । बुद्धे ॥

दशभूमीश । पु । बुद्धे ॥

दशम । चि । दशानाम् पूरणे । दसवाँ इतिभाषा ॥ तस्यपूरणेडट् । नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् ॥

दशमी । चि । वर्षीयसि । अतिवृद्धे ॥ नवतेरूर्द्धं दशमी ऽवस्थाविशेषो ऽस्यास्ति । वयसि पूरणादितीनि ॥

दशमी । स्त्री । नवत्यधिकावस्थायाम ॥ शताब्दाना दशधाविभागे कृते दशम्यवस्था नवत्यधिका भवति ॥ तिथिविशेषे ॥ साचन्द्रस्य दशमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकाल परावा ॥ तत्रजातस्य फलम् । यथा । विद्याविनोदी धनपुत्रयुक्त प्रलम्बकण्ठो मदनाधिकश्री । उदारचित्त सुमना दयालु प्रसूतिकाले दशमी यदि स्यादिति ॥ ङीप् ॥

दशमीस्थ । चि । नष्टवीर्ये । क्षीणरागे ॥ स्तताशने ॥ नवत्यधिकवयसि

। स्थविरे ॥ स्मृतिहीने ॥ कामस्यान्मरणावस्थां प्राप्ते कामिनि ॥ नयनप्रीति प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथसङ्कल्प । निद्राछेदस्तनुता विषयनिवृत्ति त्रपानाश । उन्मादो मूर्च्छामृतिरित्येता स्मरदशा दशैव स्यु ॥ दशम्यां कामावस्थायां तिष्ठति ।स्था॰ । सुपिस्थ इति क ॥

दशमुख । पु । रावणे ॥ दशमुखान्यस्य ॥ लिङ्गात्मनि ॥ दश इन्द्रियाणि मुखानि भोगद्वाराणि यस्य स ॥

दशमुखान्तक । पु । रामे ॥ दशमुखस्यान्तक ॥

दशमूत्रकम् । न । हस्तिमहिषोष्ट्रगवाऽजमेषाश्वगर्दभमानुषमानुषीणांमूत्रे ॥ इति राजनिर्घण्ट ॥ दशानामूत्राणां समाहार ॥

दशमूलम् । न । पाचनविशेषे । पञ्चमूलद्वये ॥ यथा । बिल्वश्योनाकगम्भारीपाटलागणिकारिका । शालपर्णी पृश्निपर्णी बृहतीद्वयगोक्षुरम् ॥ उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दशमूलमुदाहृतम् ॥ दशमूलं त्रिदोषघ्नं श्वासकासशिरोरुज । तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडारुचीर्हरेत् ॥ वातपित्तहरं वृष्यं कनीय पञ्चमूलकम् ॥ उभयं दशमूलन्तु सन्निपातज्वरापहम् ।

कासे श्वासे च तन्द्रायां पार्श्वशूले च शस्यते ॥ पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्ग्रहनाशनमिति ॥

दशयोगभङ्ग । पु । संस्कारकर्मणि नक्षत्रवेधविशेषे । खर्जूरवेधे ॥

दशरथ । पु । रामताते ॥

दशरथप्रभव । पु । रामे ॥ रामादिषु ॥ दशरथ प्रभवो यस्य येषां वा ॥

दशरूपभृत् । पु । विष्णौ ॥

दशवदन । पु । रावणे ॥ दशवदनानि यस्य स ॥

दशवाजी । पु । चन्द्रे ॥ दश वाजिनो रथे यस्य स ॥

दशशतलोचन. । पु । इन्द्रे ॥ दशशतानि सङ्ख्यायेषु तानि लोचनानि यस्य ॥

दशहरा । स्त्री । गङ्गाजन्मदिने ॥ यथा । ज्येष्ठमासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते शैलान्निरगमदियं जाह्नवी मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां हरति च तिथौ सा दशेत्याहुरार्या. पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजिमेधायुतस्येति शङ्ख ॥ अपि च । अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानत. । परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥ पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वश' । असम्बद्धप्रलापश्च वा

ञ्जमय स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्व
भिध्यान मनसानिष्टचिन्तनम् । वित
थाभिनिवेशश्चमानस त्रिविधं स्मृत
म् ॥ एतानि दशपापानि हरत्त्व म
मजाह्नवि । दशपापहरायस्मात्त
स्माद्दशहरास्मृता ॥ ज्येष्ठेमासिसि
तेपक्षेदशम्यांबुधहस्तयो । गरानन्दे
व्यतीपातेकन्याचन्द्रेवृषेरवो । दश
योगेनर स्नात्वासर्वपापैः प्रमुच्यते
इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे ॥
अत्रकुजवुधयो कल्पभेदेन व्यवस्था
ज्ञेया ॥ सेतुवन्धरामेश्वरयोः प्रति
ष्ठादिने ॥ यथोक्त स्कान्दे सेतुमा
हात्म्ये ॥ ज्येष्ठेमासि सितेपक्षेदश
म्यांबुधहस्तयो । गरानन्देव्यतीपा
ते कन्याचन्द्रेवृषेरवै ॥ दशयोगे
सेतुमध्ये लिङ्गरूपधरंहरम् । रामो
वैस्थापयामास शिवलिङ्ग मनुत्तम
मिति । अतोऽस्यांतुविशेषेण पूजा
कार्याहितार्थिभिः ॥ * ॥ अत्रसङ्कल्पउ
क्त सानायगारुडे २१५ अध्याये ।
यथा। अद्यहस्तेतु नक्षत्रे दशम्यांज्यै
ष्ठेकेसिते । दशपापहराया च मद्ना
दानकल्मषम् ॥ विरुद्धाचरणं हिंसा
परदारोपसेवनम् । पारुष्यानृतपैशु
न्यमसम्बद्धञ्च भाषणम् ॥ परद्रव्या
भिध्यानञ्च मनसानिष्टचिन्तनम् ।

एतद्दशाघघाताय गङ्गास्नानं करोम्य
हमिति ॥

दशा । स्त्री । अवस्थायाम् ॥ दीपवर्त्त्या
म् ॥ चेतसि ॥ दशति । दंशदशने ।
मू॰क । पचाद्यचितु जपजभदहद
शेतिनिर्द्देशादकिन्यपिनलोप ॥ य
द्वा । दश्यते गुरोश्चेन्यङ् ॥ कलै
न्यायुर्यथोक्तायुष सूर्याद्यष्टग्रहभो
ग्याष्टभागविशेषे ॥ इति दैवज्ञा
॥ शरीरस्थदशदशा यथा । गर्भवास.
१। जन्म २। वाल्यम् ३। कैामारम्
४। पैागण्डम् ५। यैावनम् ६। स्था
विर्यम् ७। जरा ८। प्राणरोधः ९।
नाश १० इति ॥ * ॥ कामजदश
दशा यथा। चक्षूराग स्तदनुमनस स
ङ्गतिर्भावनाच व्यावृत्ति स्यात् तद
नुविषयग्रामतश्चेतसोपि । निद्राच्छे
दस्तदनुतनुता निस्त्रपत्त्व ततोनुन्मा
दोमूर्च्छातदनुमरणं स्युर्दशा ग्रन्थ-
मेणेति ॥

दशाकर्ष । पु । प्रदीपे ॥

दशाकर्षी । पु । प्रदीपे ॥

दशाङ्गधूप । पु । त्रिदोषघ्ने अवग्रहपि
शाचकादिनाशके धूपविशेषे ॥ यथा
। वासयेद्दादशाङ्गेन त्रिदोषघ्नेन चा
कैकम् । नश्यन्तियस्यधूपेन अवग्रह
पिशाचका ॥ पञ्चांशागन्धपाषाण

त् तावन्महिषगुग्गुलुः । चतुरंशच-
न्दनञ्च जटामांसीच तावती ॥ त्रि
भाग सर्ज्जक.सार स्तावदेवहिराल
कम् । उशीरन्तु द्विभागंस्यात् घृतभृ
ष्ट नखं समम् ॥ कर्पूरो मृगनाभि
श्च एकभागौप्रकीर्त्तितौ । एकोदशाङ्ग
धूपस्तु बहस्यापि मनोहरेदिति ॥ पु
ष्पदानोत्तरदेवायदीयमाने धूमवि
शेषे ॥ यथा । मधुमुस्त घृत गन्धोगु
ग्गुल्वगुरुशैलजम् । सरलं सिह्ल
सिद्धार्थं दशाङ्गोधूपउच्यतइति ॥
अन्यच्च । कर्पूरं कुष्ठमगुरु गुग्गुलु
सैन्धयोद्भवम् । केशरं वालक पचत्व
क् जातीकोषमुत्तमम् ॥ सर्व्वमेतद्
घृतयुत दशाङ्गोधूपईरित इति ॥
दशाङ्गुलम् । न । खर्बूजे ॥ चि । दशा
ङ्गुलमिते ॥
दशानन । पु । रावणे ॥
दशानिकः । पु । दन्तीवृक्षे ॥
दशानीकिनी । स्त्री । सेनाविशेषे ॥
दशापवित्रम् । न । वास खण्डे ॥
दशाकर्षा । स्त्री । कैवर्त्तिकायाम् ॥
दशार्ण. । पु । देशविशेषे ॥ सविन्ध्य
स्यपूर्वदक्षिणस्या दिशि वर्त्तते ॥ इ
तिराधाकान्त. ॥
दशार्णा । स्त्री । नदीविशेषे ॥
दशार्ह. । पु । सुगते । बुद्धे ॥ यदुदेशे ॥

दशार्हा । पुभूम्नि । दशार्हदेशस्थे ॥
दशावतार. । पु । विष्णौ ॥ दशअवता
रायस्यस । तेयथा । शेतेस चिरंश
यने मम मीनकूर्मकोलोऽभवन्नृह
रिवामनजामदग्न्य । योऽभूद्भूव
भरताग्रजकृष्णबुद्ध कल्की सताच्चभ
विता प्रहरिष्यतेऽरीनितिवोपदेश.॥
दशाश्व । पु । चन्द्रे ॥ दशअश्वारथे य
स्यस. । रथश्चिचक्र सोमस्य कुन्दाभा
स्तचवाजिन । वामदक्षिणतोयुक्ता-
दश तेन चरत्यसौ ॥
दशाश्वमेधिक' । पु । तीर्थविशेषे ॥
दशास्थिति । स्त्री । अवस्थायाम् ॥
दशास्य. । पु । दशानने ॥ दश आस्या
नि यस्य स ॥
दशास्यजित् । पु । श्रीरामचन्द्रे ॥ द
शास्य जयति । जि॰ । क्विप् तुक् ॥
दशाह । पु । दशदिनसमुदाये ॥ द
शानामह्नां समाहार । तद्धितार्थेति
समास । समाहारस्यैकत्वादेकवच
नम् । राजाह सखिभ्यष्टच् । रात्रा
ह्नाहा पुंसि ॥
दशेन्धन । पु । प्रदीपे ॥ दशाइन्धन
यस्य ॥
दशेर. । पु । हिंस्रे ॥ दशति । दश॰ ।
पतिकठिकुठिगडिगुडिदंशिभ्यएरक्
। कनिदिसामिति वलोप. ॥

दशेरक । पु । मरुदेशे ॥ पु भूम्नि । तद्देशस्थे ॥ इति हेमचन्द्र ॥

दशेरक । पु । मरुदेशे ॥ पु भूम्नि । तद्देशस्थे॥ इतिभूरिप्रयोग ॥

दशैकादशिक । पु । वार्द्धुषिके ॥ एकादशार्थस्यादेकादश वस्तुतोदश येद त्तास्ता एकादश भविष्यन्ति ते दशैकादशा' । निपातनात् समासान्तोऽकार' । दशैकादशान् प्रयच्छति । कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचा विति ष्ठच् ॥ स्त्री । ङीषि दशैकादशिकी ॥

दष्ट । त्रि । दंशिते । दंशयुक्ते ॥ दशे क्त ॥

दस्म । पु । यजमाने ॥ चौरे ॥ हुताशने ॥ खले ॥ दस्यति । दसुउपक्षये । इषियुधीधि दसिश्याधूसूभ्योमक ॥ दर्शनीये ॥

दस्यु' । पु । मलिम्लुचे । चौरे ॥ रिपौ ॥ महासाहसिके ॥ दस्यति । दसु० । यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्योयुच् । वा० अनादेशाभाव । अनुनासिकयोरित्युक्तत्वाद्वा नानादेश. ॥ पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा काम्बोजाजवनाशका. । पारदा. पह्लवा श्चीना.किराता दरदा.खशा ॥ मुखबाहूरुपज्जानां यालोके जातयोवहि: । म्लेच्छवाचश्चार्यवाच सर्वेते दस्यव स्मृता. ॥ ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादिना या पौण्ड्रकाद्यौड्रद्रविडाद्यादिनोक्ताजातयो बाह्या जाता' म्लेच्छभाषायुक्ता आर्यभाषोपेता या तेदस्यव. सर्वेस्मृताइत्यर्थ. ॥

दस्र । पु । खरे ॥ अश्विनीसुते ॥

दस्रौ । पु । द्विवचनान्त । नासत्ययो । अश्विनीसुतयो । स्वर्वैद्ययो ॥ दस्यत क्षिपतोरोगान् । दसु० । स्फायितञ्चीतिरक् ॥

दस्रदेवता । स्त्री । अश्विनीनक्षत्रे ॥ दस्रौदेवते यस्या ॥

दस्रसू. । स्त्री । सूर्ययोषिति । संज्ञायाम् ॥

दहन । पु । चित्रके ॥ भल्लातके ॥ अग्नौ ॥ कपोते ॥ चतुष्कप्रभेदे (ऽ।) ॥ न । दाहे । भस्मीकरणे ॥ त्रि । दुष्टचेष्टिते ॥ दहति दह्यते वा । दहभस्मीकरणे । ल्यु. ल्युट् वा ॥

दहनकेतन. । पु । धूमे ॥ दहन केतन यस्य ॥

दहनप्रिया । स्त्री । स्वाहायाम् ॥ दहनस्याग्ने. प्रिया ॥

दहनागुरु । न । दाहागुरुणि ॥

दहनाराति. । पु । जले ॥

दहनीय: । त्रि । दहनार्हे । दाह्ये ॥

दहनोपम । पु ।
दहनोपल । पु । } सूर्यकान्तमणौ ॥

दहनोल्का । स्त्री । अग्निकुक्कुटे ॥

दहर । पु । मूषिकायाम् ॥ स्वल्पे । सूक्ष्मे ॥ भ्रातरि ॥ बालके ॥ हृदयाकाशे ॥ ब्रह्मणि ॥

दहराकाश । पु । चिदाकाशे ॥ ईश्वरे ॥ दहरश्चासावाकाशश्च ॥

दह्रः । पु । दावानले ॥ वह्नौ ॥ दहति । दह० । स्फायितञ्चीति रक् ॥ हृदयाकाशे ॥ जठरे ॥

दा । स्त्री । शोधने ॥ दाने ॥ छेदे ॥ उपतापे ॥ रक्षायाम् ॥ दानम् । डुदाञ्० । सम्पदादित्वात् क्विप् ॥

दाक । पुं । यजमाने ॥ दातरि ॥ ददाति । डुदाञ्० । कृदाधारेतिक ॥

दाक्षः । त्रि । दक्षसम्बन्धिनि ॥ दक्षस्यायम् । अण् ॥

दाक्षायणयज्ञ । पुं । आदक्षायुक्ते दर्शपूर्णमासात्मके यज्ञे ॥ दक्षस्येमे दाक्षा । तेषा मयन मावृत्तिरिति तन्निर्वचनम् ॥

दाक्षायणी । स्त्री । अपर्णायाम् । उमायाम् । सत्याम् ॥ अश्विन्यादिसप्तविंशतिभेषु ॥ रोहिण्याम् ॥ दन्तीवृक्षे ॥ मानवे दक्षहस्तपीठाधिष्ठात्रिदेव्याम् ॥ दक्षस्यापत्यम् । नाम-धेयस्येति वृद्धसञ्ज्ञायाम् उदीचां वृद्धादगोत्रादिति फिञ् । गौरादित्वान् ङीष् ॥

दाक्षायणीपति । पु । गणतिलके । चन्द्रे ॥ शिवे ॥ दाक्षायण्याः पतिः ॥

दाक्षायणीरमण । पु । चन्द्रे ॥

दाक्षाय्य । पुं । गृध्रे ॥ दक्षते । दक्ष वृद्धौ शीघ्रार्थे च । श्रुदक्षिस्पृहिगृहिभ्य आय्यः । दक्षाय्यस्यायम् । तस्येदमित्यण् ॥

दाक्षि । पुं । दक्षस्यापत्ये ॥ अत इञ् ॥

दाक्षिणम् । न । दक्षिणानां समूहे ॥ भिक्षादिभ्योऽण् ॥

दाक्षिणात्य । पु । नारिकेले ॥ त्रि । दक्षिणादिग्भवे ॥ दक्षिणाभव । दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥

दाक्षिणिक । पु । बन्धविशेषे ॥ सम्येष्टापूर्त्तेन भवति । पुरुषतत्त्वानभिज्ञोऽपि इष्टापूर्त्तकारी कामोपहतमना बध्यते ॥

दाक्षिण्यम् । न । आनुकूल्ये ॥ त्रि । दक्षिणार्हे ॥

दाक्षी । स्त्री । पाणिनिमुनेर्मातरि ॥ दक्षस्य गोत्रापत्य स्त्री । अत इञ् । इतोमनुष्यजातेरिति ङीष् ॥

दाक्षीपुत्रः । पु । पाणिनिमुनौ ॥ दाक्ष्याः पुत्रः ॥

दाचेयः । पु । पाणिनिमुनौ ॥ दाच्या अपत्यम् । स्त्रीभ्योढक् ॥

दाक्ष्यम् । न । कौशले । दक्षतायाम् ॥ सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्तौ ॥ दक्षस्य कर्म भावो वा । ष्यञ् ॥

दाघ । पु । दाहे ॥ दह्यतेऽनेन । दह भस्मीकरणे । हलश्चेतिघञ् । न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् ॥

दाडक । पु । दन्ते ॥ इति शब्दार्थकल्पतरु ॥

दाडिम । त्रि । एलायाम् ॥ पु । करके । वृत्तफले । शुकवल्लभे ॥ समौकरकदाडिमाविध्यमर ॥ तत्फल त्रिविध स्वादु स्वाद्वम्ल केवलाम्लकम् । तत्स्वादुत्रिदोषघ्नतृड्दाहज्वरनाशनम् ॥ हृत्कण्ठमुखरोगघ्न तर्पण शुक्रलघु । कषायानुरसग्राहि स्निग्धमेधाबलावहम् ॥ स्वाद्वम्लं दीपन रुच्यकिञ्चित् पित्तकरलघु । अम्लन्तु पित्तजनकमुष्ण वातकफापहमिति भावप्रकाश ॥ * ॥ तापहारिमधुर लघुपथ्यमिति राजनिर्घण्ट. ॥ दल न दाल' । दलविशरणे । घञ् । दालेन निर्वृत्तः । भावप्रत्ययान्नादिम प् । डलयो रेकत्वम् ॥

दाडिमपुष्प. । पु । रोहितकद्रुमे ॥ दाडिमस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ न । करकपुष्पे ॥

दाडिमपुष्पक' । पु । रोहितकवृक्षे ॥ दाडिमइव पुष्पाणि यस्य ॥

दाडिमप्रियः । पु । शुकखगे ॥

दाडिमभक्षण । पु । कीरे ॥

दाडिमादिचूर्णम् । न । चूर्णविशेषे । देपलेदाडिमादष्टौ खण्डाद् व्योष पलत्रयम् । त्रिसुगन्धिपलञ्चैक चूर्णमेकत्रकारयेत् ॥ तच्चूर्णमाचयाभुक्तमरोचकहर' परम् । दीपन पाचनञ्चशात् पीनसज्वरकासजित् ॥

दाडिमी । स्त्री । दाडिमे ॥

दाडिमीरस । पु । व्यञ्जनोपस्कारान्तरे ॥ दाडिम घृतसन्तप्ते तत्रपाचे विनि क्षिपेत् । तत पक्व पटेपूत इति स्याद्दाडिमीरस. ॥

दाडिमीसार । पु । दाडिमे ॥ इति राजनिर्घण्ट. ॥

दाडिम्ब । पु । दाडिमे ॥ इतिचिकाण्डशेष. ॥

दाढा । स्त्री । दष्ट्रायाम् ॥ अभिलाषायाम् ॥ समूहे ॥ इतिशब्दार्थकल्पतरु ॥

दाढिका । स्त्री । दंष्ट्रिकायाम् ॥

दाण्डपाता । स्त्री । तिथिविशेषे ॥ दण्डपातोस्या वर्त्तते । घञ. सास्यां क्रि

येतिष्ठ ॥

दाण्डमाथिक । त्रि । दण्डमाथ धाव ति । माथोत्तरपदेतिठक् ॥

दाण्डा । स्त्री । क्रीडाविशेषे । पटा इ तिभाषा ॥ दण्ड प्रहरणमस्यां क्री डायाम् । तदस्या प्रहरणमितिण ॥

दाण्डाजिनिक । पु । मायाजीविनि । सदम्भे ॥ दण्डाजिनेन दम्भेनार्थान न्विच्छति । अय:शूलदण्डाजिनाभ्या मितिठञ् ॥

दाण्डिनायन । पुं । दण्डिनोगोत्रापत्ये ॥ नडा० फक् । दाण्डिनायनहा स्तिनायनेत्यादिना टिलोपाभाव ॥

दात । त्रि । लूने । छिन्ने ॥ दायते स्म । दाप् लवने । क्त ॥ शुद्धे ॥ दायति । दैप् शोधने । कर्त्तर क्त ॥

दाता । त्रि । दानशीले । सुचिरे । दा नकर्त्तरि ॥ ददाति । डुदाञ्० । तृच् ॥

दात्यूह । पुं । कालकण्ठके खगे ॥ चातके ॥ जलकाके ॥ मेघे ॥ दाति । दाप्०। क्तिन् । दातिं भागं यूहते । ऊह० । अण् ॥ यद्वा । दित्यौहो यम् । अण् । देविकाशिंशपेत्यात्त्वे वाहऊठि वृद्ध्यादि ॥

दात्यौह । पुं । दात्यूहे ॥ दित्यौहो ऽयम् । अण् । देविकाशिंशपेत्यादि

मात्वे सम्प्रसारणम् । वृद्धि ॥

दात्रम् । न । छेदनशस्त्रे । लवित्रे ॥ दा त्यनेन । दाप्० । दाम्नीत्यादिना ष्ट्र न् ॥ दादिभ्यश्छन्दसीतिवत्वा ॥

दात्री । स्त्री । दानशीलायाम् ॥ तृज न्तात् ङीप् ॥

दाद । पु । दातरि ॥ ददाति । डुदा ञ्० । अनिदेत्यादिना ददातेस्त्वन् ॥

दाद । पु । दाने ॥ ददते । दददाने । कर्मणि घञ् ॥

दाधिकम् । त्रि । दध्निसंस्कृतद्रव्ये ॥ द ध्निसंस्कृतम् । दध्नष्ठक् ॥ दध्ना संस्कृ त वा । प्राग्वहतेष्ठक् । दध्नाचर ति । चरतीतिठक् । दध्ना संसृष्टं वा । संसृष्टेठक् । दध्नोपसिक्तं वा । व्यञ्ज नैरुपसिक्ते इतिठक् ॥

दानम् । न । गजमदे ॥ पालने । रक्ष णे ॥ छेदे ॥ शुद्धौ ॥ विश्राणने । त्या गे । परस्वत्वापत्तिपर्यन्तं स्वत्वत्यागे । देशकालेश्रद्धया यथाशक्त्यान्यायार्जि तार्थानां सत्पात्रे समर्पणे । स्वस्वत्वा स्पदानामन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्रो क्तसविभागे । असङ्कोचेन विश्वसु स्व स्वत्वपरित्यागेन परस्वत्वापादने । स मादानस्वत्वापादकद्रव्यत्यागे ॥ * ॥ अर्थानामुचिते पात्रेश्रद्धया प्रतिपाद नम् । दानमित्यभिनिर्दिष्टं व्याख्या

नतस्यवक्ष्यते ॥ दाता प्रतिग्रहीताच श्रद्धा देयञ्च धर्मयुक् । देशकालौच दानानामङ्गान्येतानि षड्विदुः ॥ मनसा पात्रमुद्दिश्य भूमौ तोयं विनिक्षिपेत् । विद्यते सागरस्यान्तो दानस्यान्तो न विद्यते ॥ परोक्षे कल्पितं दानं पात्राभावे कथं भवेत् । गोत्रजेभ्यस्तथा दद्यात् तदभावे ऽस्वबन्धुषु ॥ यद्दातुं न सकुल्य स्तान्वच सम्बन्धिबान्धवाः । दद्यात् स्वजाति शिष्येभ्य स्तदभावेऽप्सु निक्षिपेत् ॥ स्नात्वा शुद्धे समे देशे गोमयेनोपलेपिते । वसित्वा वसनं शुद्धं दानं दद्यात् सदक्षिणम् ॥ दानं चतुर्विधं प्रोक्तमृषिभिर्धर्मकोविदैः । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं विमलं दानमीरितम् ॥ अहन्यहनि यत्किञ्चिद् दीयते ऽनुपकारिणे । अनुद्दिश्य फलं तस्मात् ब्राह्मणाय तु नित्यकम् ॥ यत्तु पापोपशान्त्यैव दीयते विदुषां करे । नैमित्तिकं तदुद्दिष्टं दानं सद्भिरनुष्ठितम् ॥ अपत्यविजयैश्वर्यस्वर्गार्थं यत् प्रदीयते । दानं तत् काम्यमाख्यातमृषिभिर्धर्मचिन्तकैः ॥ ईश्वरप्रीणनार्थाय ब्रह्मवित्सु प्रदीयते । चेतसा सत्त्वयुक्तेन दानं तद्विमलं स्मृतम् ॥ * ॥ गङ्गायां दीयते दानं भ

क्त्यापात्रेविधानतः । तदनन्तफलं विद्धि श्रद्धया चिन्तयेन्नृप ॥ * ॥ तच्च सात्त्विकादि भेदात् त्रिविधम् । यथा । दातव्यमिति यद्दानं दीयते ऽनुपकारिणे । देशेकालेच पात्रेच तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः । दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तत् तामसमुदाहृतम् ॥ * ॥ यदेवंविधमिदमितिविशेषजानान परस्वत्वापत्तयेस्वामी त्यजति परस्वविशेषेणेदममेतिस्वत्वं प्राप्नोतीति व्यवहारे ॥ * ॥ अस्यविधिर्यथा । स्नानसन्ध्याचमनानिकृत्वा नारायणनवग्रहगुरून् सम्पूज्य देयद्रव्यं वामहस्तेन धृत्वा दक्षिणहस्तेन त्रिरभ्यर्च्य तद्द्रव्याधिपतिदेवता सम्प्रदानञ्चार्चयित्वा सङ्कल्प्यकुशतिलजलत्यागपूर्वकं दद्यादिति ॥ विवेकज्ञानशुद्धौ ॥ दैपृशो धनदूरस्यस्माद्धातोर्ह्रानपदं व्युत्पद्यते । यदाह पतञ्जलिः । विवेकख्यातिरविप्लवाद् हानोपाय इति । अविप्लवा शुद्धिः । साचसवासन संशयविपर्यासानापरिहारेण विवेकसाक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहे ऽवस्थानम् । साच न वि

नादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेविताभ्यासपरिपाकाद्भवतीति । दानेनविवेकख्यात्युपकार्याङ्गेन सोपिसङ्गृहीत. । सेयं पञ्चमीसिद्धि सदामुदितमित्युच्यते । दानञ्च सिद्धिहेतु । धनादिदानेनाराधितोज्ञानी ज्ञान प्रयच्छति ॥ इति अनेन । दोअवखण्डने । ल्युट् ॥ डुदाञो भावे दीयते इति कर्मणि वा ल्युट् ॥ स्वधनस्यपरेभ्य. प्रतिपादने राज्ञामुपायविशेषे । उपप्रदाने ॥

दानकम् । न । कुत्सितदाने ॥ दानकुत्सितेइतियावादिषुपाठात्कन् ॥

दानकर्म । न । दानक्रियायाम् ॥

दानतोयम् । न । मदोदके ॥

दानधर्मः । पु । दानस्यफले ॥

दानपति. । पुं । सदाप्रदे । सततदातरि ॥ अक्रूरे ॥

दानपात्रम् । न । विद्यादियुक्ते ॥ विद्यायुक्तो धर्मशील. प्रशान्त. क्षान्तो दान्त. सत्यवादी कृतज्ञ । वृत्तिग्लाने गोहितो गोशरण्यो दाता यज्वा ब्राह्मण पात्रमाहु. ॥ दानस्यपात्रम् ॥

दानव । पु । असुरे । दनुजे । दक्षकन्याया दनो गर्भे कश्यपाज्जाते ॥ दनोरपत्यम् । तस्यापत्यमित्यण् ॥

दानवज्र. । पुं । वैश्ये ॥ इति पुराणम् ॥

दानवारिः । पुं । सुरे । देवतायाम् ॥ दानवाना मरि । दानवो ऽरिर्यस्य वा ॥

दानशील. । त्रि । वदान्ये । दातरि ॥

दानशौण्ड । त्रि । वदान्ये । बहुप्रदे ॥ दानेशौण्डः । सप्तमीशौण्डैरिति समासः ॥

दानायोग्य । त्रि । अपात्रे ॥ अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिलातारयेच्छिलाम ॥

दानीय. । त्रि । सम्प्रदाने । दानपात्रे ॥ दीयतेऽस्मै । डुदाञ्० । कृत्यल्युटोबहुलमिति सम्प्रदानेऽनीयर् ॥

दानु । त्रि । दातरि ॥ विक्रान्ते ॥ ददाति । डुदाञ० । दाभाभ्यांनु ॥

दान्त. । त्रि । तपक्लेशसहे । जितेन्द्रिये । बहिरिन्द्रियनिग्रहकर्त्तरि ॥ दाम्यतिस्म । दमेर्गत्यर्थेतिक्तः । यस्यविभाषेतिनेट् । अनुनासिकस्येतिदीर्घः ॥ दमिते । शिक्षितवृषे ॥ दान्तोयं बलीवर्द्द युवाशकटवाहनयोग्य कृतइतिगम्यते इतिभामती ॥ दम्यतेस्म । दमुउपशमे । णिजन्त । क्त । वादान्तशान्तेतिसाधु. ॥ पुं । दमनकवृक्षे ॥

दान्ति । स्त्री । तपःक्लेशसहिष्णुतायाम्

। दमथे । दमे ॥ दमनम् । दमु॰ । स्त्रियांक्तिन् । अनुनासिकस्येतिदीर्घः ॥

दापितः । त्रि । साधिते ॥ दापयतेस्म ण्यन्ताद्दाञः क्तः ॥ दण्डिते ॥

दाप्य । त्रि । दापनीये ॥

दाम । न । स्त्री । दोहनकाले पशुपादबन्धनरज्जौ । सन्दाने ॥ इति । दो अवखण्डने । दीयते वा । दीङ् क्षये । मनिन् ॥ मालायाम् ॥ रज्जौ ॥

दामनपर्व । न । दमनभञ्जनतिथौ । चैत्रशुक्लचतुर्दश्याम् ॥

दामनी । स्त्री । तन्त्याम् । पशुबन्धनरज्ज्वाम् ॥ दामैव । प्र॰ अण् । अनितिप्रकृतिभावः । टिड्ढेतिङीप् ॥

दामलिप्तम् । न । तमोलुकइति प्रसिद्धे तमोलिप्तदेशे ॥

दामा । स्त्री । दामनि ॥ दो अवखण्डने । दीङ् क्षये वा । मनिन् । मन इति नङीप् । दामानौ दामानः इत्यादि । डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् इति डापि तु । दामा दामे दामाः इत्यादि बोध्यम् ॥

दामाञ्चनम् । न । अश्वादेः पादबन्धनरज्जौ । पिछाडी इतिभाषा ॥ इति हेमचन्द्रः ॥

दामाञ्चलम् । न । एकशफाङ्घ्रिबन्धे । दामाञ्चने ॥ दामाञ्चल पादपाशे इति वैजयन्ती ॥

दामिनी । स्त्री । विद्युति ॥ दामविद्यते ऽस्याः । सप्तम्यां मन्माभ्यामिनीनि ॥

दामोदरः । पु । श्रीकृष्णे ॥ बाल्येचापल्यनिषेधाय यशोदया दाम्नोदरे बद्धत्वात् दाम उदरे यस्येति सप्तम्यन्तस्य वैयधिकरण्येपि समासः । सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति ज्ञापकात् ॥ तबेमध्यगतं बद्धं दाम्ना गाढं तथोदरे । ततश्च दामोदरतां स ययौ दामबन्धनात् ॥ दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे । तेन दामोदरो देवः श्रीधरः स्त्रत रमाश्रित इतिव्यासः ॥ दमादिसाधनेन उदारा उत्कृष्टा या गतिः धूमादिमार्गापेक्षया ऽर्चिरादिस्तया गम्यते इति वा ॥ दमाद्दामोदरं विदुरिति भारते ॥ भूतार्कविशेषे ॥ नदविशेषे ॥

दाम्भिकः । त्रि । छद्मनाधर्मकारिणि । वैडालव्रतिकादौ ॥ दम्भयुक्ते । धर्मध्वजिनि ॥ पु । बकपक्षिणि ॥ दम्भेनचरति । ठक् ॥

दायः । पु । सोल्लुण्ठभाषणे ॥ विभक्तव्यपितृद्रव्ये ॥ दाने ॥ हरणे । यौतुकादिधने । कन्यादानकाले जामात्रादिभ्यो व्रतभिक्षादौ ब्राह्मणादिभ्यश्च यद्द्रव्यं दीयते तदिति भरतः ॥ याव

तत्सम्बन्धिधने ॥ क्षये ॥ स्थाने ॥ ख
ण्डने ॥ ददाति । डुदाञ्० । श्याद्य
धेति ण । आतोयुक् ॥ यद्वा । दीय
तेऽसौ । दोङ् क्षये ।। अकर्त्तरि-
चेति चकारस्य सत्वाद्यभिचारार्थत्वा
त् घञ् ॥
दायक । त्रि । दातरि ॥ ददाति । डु
दाञ्० । ण्वुल् । आतोयुक् ॥
दायबन्धु. । पु । भ्रातरि ॥
दायभाग । पु । दायविभागे । सम्ब
न्धिमात्रेण सम्बन्धिधनस्यविभागे । पू
र्वद्रव्यस्वामिसम्बन्धाधीन तत्स्वाम्यु
परमे यत्रद्रव्येस्वत्त्व तत्रनिरूढोदाय
शब्दस्तस्यविभागे ॥ एकदेशगतस्यैव
भूहिरण्यादावुत्पन्नस्यस्वत्त्वस्य विनि
गमनाप्रमाणाभावेन वैशेषिकव्यवहा
रानर्हतयाऽव्यवस्थितस्यगुटिकापा
तादिना व्यञ्जने ॥ अथवा विशेषेण
भजन स्वत्त्वज्ञापन वा । यत्रचैकंदा
सीगवादिक बहुसाधारणं तत्रापित
त्काशविशेषवहनदोहनफलेन स्व
त्वव्यज्यते ॥ विभागोर्थस्यपित्र्यस्य पु
त्रै र्यत्रप्रकल्प्यते । दायभागइतिप्रो
क्तं तद्विवादपदंबुधै ॥ दायस्य भाग ॥
दायविभाग. । पु । दायभागे ॥ श्री
सदाशिवउवाच ॥ भूयस्तेकथयाम्या
द्ये व्यवहारान्सनातनान् । यान्रच

न् प्रविदन्राजास्वच्छन्दपालयेत् प्र
जा ॥ नियमेनविनाराज्ञोमानवाधन
लोलुपा । मिथस्तेविवदिष्यन्तिगुरुस्व
जनबन्धुभि ॥ व्यतिक्रान्ततदादेवि
स्वार्थिनोवित्तहेतवे । पापाश्रयाभवि
ष्यतिहिंसयाचजिहीर्षया ॥ अतस्ते
षांहितार्थायनियमोधर्मसम्मत ।
नियोज्यतेयमाश्रित्यनभ्रस्येयु शुभा
त्नरा ॥ दण्डयेत्पापिनोराजायथा
पापापनुत्तये । तथैवविभजेद्दायान्
न्दणांसम्बन्धभेदत ॥ सम्बन्धोद्वि-
विधोज्ञेयोविवाहाज्जन्मनस्तथा । स
वौद्वाहिकसम्बन्धादपरोबलवत्तर ॥
दायेतूर्द्धतनाज्ज्यायान् सम्बन्धोऽध
स्तन शिवे । अधऊर्द्धक्रमादत्रपुमान्
मुख्यतर स्मृत ॥ तत्रापिसन्निकृर्षेण
सम्बन्धोदायमर्हति । अनेनविधि
नाधीराविभजेयु क्रमाद्धनम् ॥ मृत
स्यपुत्रपौत्रेषुकन्यासुपितरिस्थिते । भा
र्य्यायामपिदायार्हं पुत्रएवनचापर
॥ बहवस्तनयायत्रसर्वेतत्रसमाशिन.
। ज्येष्ठेराज्याधिकारित्वतत्तुवशानुसा
रत. ॥ स्वायत्पैतृकतन्त्रशोधयेत्पैतृ
कैर्धनै. ॥ तस्मिन् स्थितेविभागार्हं
नभवेत्पैतृकवसु ॥ विभज्ययदिगृह्णी
यु विभवपैतृकनरा. । तेभ्यस्तद्धनमा
हृत्यपितृणादापयेन्नृप' ॥ यथास्वकृत

पापेननिरयंयान्तिमानवाः। कन्येना
पितथावद्धु स्वयमेवनचापरः ॥ साधा
रणधनयच्चस्थावरस्थावरेतरत्। अभि
न्नःप्राप्नुमर्हन्तिस्वस्वमंशविभागतः ॥
अभिन्नांसम्मतावेवविभागं परिसिद्ध्य
ति। तेषामसम्मतौराजासमदृष्ट्या
समाचरेत् ॥ स्थावरस्यचरस्यापिवि
भागानर्हवस्तुनः। मूल्यं वा तद्रुपस्व
त्वं मभिन्नां विभजेन्नृप ॥ विभक्तेपि
धनेयस्तुस्वीयांशं प्रतिपादयेत्। पु
नर्विभज्यतद्द्रव्यं प्राप्तांशायदाप
येत् ॥ कृतेविभागेद्रव्याणां मभिन्ना
सम्मतौ भिवे। पुनर्विवादयं स्तत्रत्या
स्योभवतिभूभृतः ॥ स्थितेप्रेतस्यपौत्रे
चभार्य्यायांचपितर्य्यपि। पौत्रएवध
नार्हः स्याद्धस्ताज्जन्मगौरवात् ॥
अपुत्रस्यास्थितेतातेसोदरेच पितामहे। जन्मनः सन्निकर्षेण पितैवास्यध
नंहरेत् ॥ विद्यमानासुकन्यासुस
न्निकृष्टास्वपिप्रिये। मृतस्यपौत्रोध
नभाक् यतोमुख्यतरःपुमान् ॥ धन
मृतेन पुत्रेणपौत्रं यातिपितामहात्। अतोवगीयतेलोके पुत्ररूपः स्वयं
पिता ॥ औद्वाहिकेपिसम्बन्धे ब्राह्मी
भार्य्यावरीयसी। अपुत्रस्यहरेद्रिक्-
थं पत्युर्द्दायादुहारिणी ॥ पतिपुत्र
विहीनातुसम्प्राप्य स्वामिनोधनं। नै

वदातु नविक्रेतु समर्थास्वधनं विना
॥ पितृभिः श्वशुरैर्वापिदत्तं यद्धर्मसम्म
तं। स्वकृत्योपार्जितं यच्चस्त्रीधनंतत्
प्रकीर्त्तितं ॥ तस्यांमृतायारिक्थं त
त्पुनःस्वामिपदं व्रजेत्। तदासन्नत
रोरिक्थमधउर्द्धक्रमाद्धरेत् ॥ मृते
पत्यौस्वधर्मेण पतिबन्धुवशेस्थिता। तदभावेपितृबन्धोर्न्निष्ठतीदायमर्ह
ति ॥ शंकितव्यभिचारापिनपत्युर्द्दा
यभागिनी। लभतेजीवनमात्रभर्त्तु
र्विभवहारिणी ॥ बह्व्यश्चेद्वनिता-
स्तस्यस्वर्यातुधर्मतत्पराः। भजेरन्स्वा
मिनोवित्तं समांशेनशुचिस्मिते ॥ प
त्युर्धनहरायांस्व मृतौभर्त्तृसुतास्थि-
तौ। पुनः स्वामिपदं गत्वाधनं दुहि
तरं व्रजेत् ॥ एवंस्थितायां कन्याया
रिक्थं पुत्रवधूगतं। तन्मृतेस्वामिनं
प्राप्य श्वशुरात्तत्सुतामियात् ॥ तथा
पितामहेसत्वेवित्तं मातृगतं शिवे। तस्यांमृतायां पुत्रेणभर्त्तुश्वशुरगम्भ-
वेत् ॥ मृतस्योर्द्धगतं वित्तं यथा प्रा
प्नोति तत् पिता। जनन्यपितथाप्नो
ति पतिहीना भवेद्यदि ॥ अतः स-
त्यांजनन्यांतु विमातानधनं हरेत्। मृतेजनन्यास्तु प्राप्यपित्रागच्छेद्विमा
तरं ॥ अधस्तनानांविरहाद्दारिक्-
थनयात्यधः। येनैवाधस्तनं प्राप्तं

नैवोढ्ं तदाव्रजेत् ॥ अत स्थितौापि
तृव्यस्यधन स्वस्वगतं चसत् । पत्यौ
स्थिते ऽनपत्यायामृतौापितृव्यमाश्र
येत् ॥ ऊर्द्ध्वंस्त्रित्तमध प्राप्यपुमांस
मवलम्बते । अत सत्यासोदरायांवै
मात्रेयोधन हरेत् ॥ स्थितायां सोद
रायांच विमातु पुत्रसततौ । वैमात्रे
यगत वित्त वैमात्रेयान्वयोभजेत् ॥
मृतस्यसोदरोभ्राता वैमात्रेयस्तथा ।
श्रिवे। धन पितृगतत्वेन विभजेतां
समाश्रितौ॥ कन्यायां जीवितायांच
तदपत्य नदायभाक् । यच्चयस्याधित
वित्ततन्मृतावपर व्रजेत् ॥ विभजेयु
र्दुहितर पुत्राभावेपितुर्वसु । उद्वाह
य त्योऽनूढान्तुपितु साधारणेधने. ।
ऊसतस्यामृतायास्तु स्त्रीधन स्वामिन
भजेत् । अन्यस्तुदहिर्यं यस्मादास
तत्पदमाश्रयेत् ॥ प्रेतस्याश्रयनैर्वा
रीविदध्या दानपोषणं । पुत्रयन्तु
तदुप स्वत्वेनैषक्ता दानविक्रये ॥ पि
तामहस्नुषा याश्च सत्यांतातविभातरि
। पितामहगतंरिक्थतत्पुत्रेयास्तुत्रा
व्रजेत् ॥ पितामह पितृव्येचतथाभ्रा
तरिजीवति । अधोभवानांमुख्यत्वा
त्भ्रातैवधनभाग्भवेत् ॥ पितृव्यात्
सन्निकर्षेस्तुल्यौ भ्रातृपितामहौ ।
धनंपितृपदंगत्वा प्रयातुभ्रातर व्रजे

त् ॥ स्थितेप्यपत्येदुहितुः प्रेतस्यपि
तरिस्थिते । दुहितृपत्यधनभाक् धनं
यस्मादधोमुख ॥ स्व प्रशातु स्थिते-
ता नेतथामातरिकाखिके । पुत्रोमु
ख्यतरत्वेनधनहारी भवेत् पिता ॥
स्थितः स्वपितृसापिण्डोवर्त्तमानेपि
मातुले । प्रेतस्यधनहारीस्यात् पितु
सम्बन्धगौरवात् ॥ अधस्ताद्गमना
भावेधनमूर्द्ध्वंगतं । तथापिपुंसांमु
ख्यत्वादित पितृकुलंश्रिवे ॥ अतोच
सन्निकृष्टोपिमातुलोनामुयाद्धनं । अ
जीवत् पितृकपौत्र' पितृव्यैःसहपा
र्वंति ॥ पितामहस्यहविथात् स्वपितु
र्दायमर्हति । भ्रातृर्णीनातथापौत्री
पितृव्यै' समभागिनी ॥ पितामह-
धनसौम्याहरेत्स्वकृतमातृका । सत्यां
पौत्र्या. पितामह्यांपौत्र्या. पितृस्व
सर्य्यपि ॥ वित्तेपितृगतेद्वेपिपौत्री-
तत्राधिकारिणी । अधोगामिषु वित्ते
षु पुमान् ज्यायानधस्तन ॥ ऊर्द्ध्वगा
मिधनेश्रेष्ठ' पुमानूर्द्ध्वाङ्गवोभवेत् ॥
अतः स्नुषायां पौत्र्याञ्चसत्यांदुहित
रिप्रिये । प्रेतस्यविभवंहर्त्तुंनैवशक्नो
तितत्पिता ॥ यदापितृकुलेनस्या-
न्मृतस्यधनभाजनं । पूर्वोक्तविधिनारि
क्थमातामहकुलभजेत् ॥ मातामह
गतंवित्तंमातुलैस्तत्सुतादिभिः । अ

धनाहेक्रमेणैवपुमांसस्त्रियमाश्रयेत् ॥ ब्राह्मान्वयेविद्यमानेपित्रौ सापिण्डनेस्थिते । मृतस्यैवीतनयोनपि तद्दायभाग्भवेत् ॥ शैवीपत्नीषतन् पुत्रालभेरन्धनभागिनः । आसमाच्छादनंभद्रेस्व प्रथातुर्यथाधन ॥ शैवोद्वाहं प्रकुर्वन्तीं शैवभर्त्तैवपालयेत् । सौम्याश्चेनाधिकारोस्या पित्रादीनां धनेप्रिये ॥ अत सत्कुलजांकन्यांशैवेनद्वाहयन् पिता । क्रोधाद्वालोभतो वापिसभवेल्लोकगर्हित ॥ शैवीतद्न्वयाभावेसोदकोब्रह्मादोन्वय । हरेयु क्रमतोवित्तमृतस्यशिवशासनात् ॥ पिण्डदात्सप्तपुरुषा सपिण्डा कथिता: प्रिये । सोदकाद्यमांता स्युस्तत केवलगोत्रजा ॥ विभक्ताद्रविणयत्संसृष्टस्वेच्छयातुचेत् । अविभक्तविधानेनभजेरंस्तद्धन पुन ॥ अविभक्तविभक्तेवायस्ययादृग्विभागिता । मृतेपितस्यदायादास्तादृग्विभवभागिन: ॥ येयस्यधनहर्त्तारोभवेयुर्जीवनावधि । इत्यु.पिण्डतएवास्यशैवभार्य्यासुतविना ॥ इतिश्रीमहानिर्वाणतन्त्रे द्वादशोल्लासे सनातनव्यवहारकथनम् ॥

दायाद । पु । सपिण्डे ॥ तनये । सुते ॥ दायमत्ति । अदभच्चये । कर्मण्य ण् ॥ यद्वा । आदत्ते । डुदाञ्० । आतोनुपसर्गे इतिक । दायस्यआद । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्चेतिसूत्रएवनिपातनात्सोपसर्गादप्यादन्तात क ॥

दायित । त्रि । दण्डिते । साधिते ॥ दयतेर्ण्यन्तात् कर्त्तरिक्त ॥

दारा । पुभूम्नि । भार्यायाम् ॥ दारयन्ति भ्रातॄन् । दॄ० णिजन्त । दारजारौकर्त्तरिणिलुक् चेतिघञ् ॥

दारक । पु । बालके । पुत्रे ॥ ग्राम्यशूकरे ॥ त्रि । भेदके ॥ दारयति । दॄ० ण्वुल् ॥

दारकर्म्म । न । विवाहे ॥

दारणम् । न । विदारणे ॥ कतके ॥ दार्यतेऽनेन । दॄ० । णयन्ताल्ल्युट् ॥

दारद । पु । विषभेदे ॥ पारदे ॥ हिङ्गुले ॥ समुद्रे ॥ दरदि देशविशेषेभव । अण् ॥

दारवलिभुक् । पु । वकपक्षिणि ॥

दारा । स्त्री । भार्यायाम् ॥ इतिभरत ॥

दारि । स्त्री । विदारके ॥

दारिका । स्त्री । बालिकायाम् ॥

दारित । त्रि । भिन्ने । भेदिते । कृतदारणे ॥ दार्यतेस्म । दॄ० । णयन्तात्क्त ॥

दारिद्र्यम् । न । दरिद्रत्वे । निर्द्धनत्वे

॥ भावे ष्यञ् ॥

दारी । स्त्री । क्षुद्ररोगविशेषे । विपादिकायाम् । बिवाई इति भाषा ॥ परिक्रमणशीलस्य वायुरत्यर्थरूक्षयोः । पादयोः कुरुते दारीं सरुजां तलसंश्रिताम् ॥ अस्याश्चिकित्साभावप्रकाशेद्रष्टव्या ॥

दारु । न । पित्तले ॥ काष्ठे ॥ देवदारौ ॥ त्रि । शिल्पिनि ॥ दातरि ॥ दारके ॥ दीर्यते । दृ० । दृसनिजनीति ञुण् ॥ यद्वा । ददाति । डुदाञ्० । उणि । दो० द्यते वा । देङ् रक्षणे । तच्छीलादि । दाधेट्सिशदसदो रुरितिरुः ॥

दारुक । पुं । श्रीकृष्णसारथौ ॥ न । देवदारुणि ॥

दारुकदली । स्त्री । वनकदल्याम् ॥

दारुका । स्त्री । पुत्रिकायाम् । कुरुव्याम् । शालभञ्ज्याम् । कठपूतली इति भाषा ॥

दारुगन्धा । स्त्री । चीडानामगन्धद्रव्ये ॥

दारुगर्भा । स्त्री । दारुकायाम् ॥

दारुचीनी । स्त्री । स्वनाम्ना प्रसिद्धे द्रव्ये ॥

दारुचीनकम् । न । गुडत्वचि ॥

दारुज । पु । मर्दले ॥ त्रि । दारुजाते ॥

दारुण । पु । चित्रके ॥ रौद्ररसे । भयानकरसे ॥ न । तीव्रासंचकनकेषु ॥ त्रि । भयावहे । दुःसहे । भीषणे । भयहेतौ ॥ दारयति चित्तम् । दृभये । कृदादारिभ्य उनन् ॥

दारुणकम् । न । रूषीतिख्याते मस्तकस्थे रोगे ॥ तल्लक्षणं यथा । दारुणा कण्डुरा रूक्षा केशभूमौ प्रजायते । मारुतश्लेष्मकोपेण विद्याद्दारुणकन्तु तत् ॥ दारुणाऽकर्कशा ॥

दारुणा । स्त्री । रात्रिविशेषे ॥ ॥ यथा । तृतीयाऽश्वयस्नाया दारुणा सा प्रकीर्त्तितेति ॥ नर्मदञ्च्छेदनीयौषधिष्ठात्र्यादेव्याम् ॥

दारुनिशा । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

दारुपत्री । स्त्री । हिङ्गुपत्र्याम् ॥

दारुपीता । स्त्री । दारुहरिद्रायाम् ॥

दारुपुत्रिका । स्त्री । दारुकायाम् ॥

दारुमुखाह्वया । स्त्री । } गोधायाम् -

दारुमुखाह्वा । स्त्री । } । निहाकायाम् ॥

दारुमूषा । स्त्री । दारुमंसीतिप्रसिद्धौषधौ ॥

दारुसारम् । न । चन्दने ॥ दारुणां दारुषु वा सारं श्रेष्ठम् ॥

दारुसिता । स्त्री । त्वक्स्वाद्याम् । दरुचीनीतिख्यातायाम् ॥ उक्तादारुसिता स्वाद्वी तिक्तावानिलपित्तहृत् । सुरभि शुक्रला वर्ण्या मुखशोषतृषा

पक्षा ॥

दारुस्त्री । स्त्री । दारुपुत्रिकायाम् ॥

दारुहरिद्रा । स्त्री । पचम्पचायाम् । पर्ज्जन्याम् । कस्सल इतिपर्वतीयभाषाप्रसिद्धायाम् ॥ दारुचार्वीहरिद्राच ॥

दारुहस्तक । पु । तद्दीम् । डोई इति भाषा ॥ हस्तइव प्रतिकृति । इवेप्रतिकृताविति कन् । दारुणो हस्तक ॥

दार्ढ्यम् । न । दृढतायाम् ॥ भावे ष्यञ् ॥

दार्तेय । चि । दृतिस्थे ॥ दृतौ भवम् । दृतिकुक्षीतिढञ् ॥

दार्दुरम् । न । दक्षिणावर्त्तशङ्खे ॥ दर्दुरधर्मे ॥

दार्दुरिक । पु । कुलाले ॥ दर्दुरो मृत्पात्रविशेष । तत्करोति । शब्द दर्दुरं करोतीति ठक् ॥

दार्वटम् । न । मन्त्रवेश्मनि । चिन्तागृहे ॥

दार्वण्ड । पुं । मयूरे ॥

दार्वाघाट । पु । काष्ठकुट्टखगे । शतपत्रके । खुटकबढय्या इतिभाषा ॥ दारु आहन्तीति विग्रहे दारावाहनोऽन्त्यस्य चट संज्ञायामिति दारुशब्दे उपपदे आङ् पूर्वाद्धन्तेरण् प्रत्ययः टश्चान्तादेश. ॥

दार्वाघात: । पु । दार्वाघाटे ॥ श० मा०॥

दार्विका । स्त्री । दारुहरिद्राक्वाथतुल्ये । क्वाथोद्भवतुत्थे ॥ गोजिह्वौषधौ ॥

दारयति । दृ० । उणादित्वात् साधु. । दार्वी दारुहरिद्रा तद्विकारोपि दार्वी अभेदोपचारात् । स्वार्थेकन् ॥

दार्विपत्रिका । स्त्री । गोजिह्वायाम् ॥

दार्वी । स्त्री । देवदारुणि ॥ हरिद्रायाम् ॥ गोजिह्विकौषधौ ॥ दारुहरिद्रायाम् ॥ दार्वी निशागुणा किन्तु नेत्रकर्णास्यरोगनुत् ॥ दीर्यते । दृ० । दृसनिजनीतिञुण् । वोतइति गौरादित्वाद् ङीष् ॥

दार्वीक्वाथोद्भवम् । न । रसाञ्जने ॥

दार्षद । चि । दृषदिपिष्टे चूर्णादौ ॥ दृषदो भवाद्यर्थेपि शेषइत्यण् ॥

दाल. । पु । कोद्रवे ॥ न । मधुविशेषे ॥ सद्गुच्छ पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरिस्थितम् । मधुराम्लकषायञ्च तद्दालं मधुकीर्त्तितम् ॥ दाल मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् । कषायानुरसं रूक्ष रुच्य छर्दिप्रमेह जित् ॥ अधिकं मधुरं स्निग्धं वृंहणं गुरुभारिकम् ॥ लघुपाके । गुरुभारिकं तु विलम् ॥ इन्द्रनीलदलाकारसूक्ष्ममक्षिकोत्पन्न वृक्षकोटरान्तरभव मक्षिकाराजनिर्घण्ट ॥

दालन. । पु । दन्तरोगविशेषे ॥ दन्तम्

039165
Accession No.
Shantarakshita Library
Tibetan Institute, Sarnath

लगतानाञ्च. पञ्चशेया यथेरिता'। दीर्घमाणेष्विवरुजा यस्य दन्तेषु जायते। दालनो नाम सव्याधि सदागतिनिमित्तज. ॥ १२ ॥

दालव: । पु । स्थावरविषभेदे ॥

दाला । स्त्री । महाकाले । किम्पाके ॥

दालि: । स्त्री । दलितेशमीधान्ये । दाल इति भाषा ॥

दालिका । स्त्री । महाकालतायाम् । किम्पाके ॥

दालिम । पु । दाडिमे ॥ इतिभरत' ॥

दाली । स्त्री । दलिते शमीधान्ये । दाल इतिभाषा ॥ देवदालीलतायाम् ॥

दाल्भ्य. । पु । मुनिविशेषे ॥ चैकितायने ॥ बकाख्यर्षौ ॥ दल्भ्यस्यगोत्रापत्यम् । गर्गादिभ्योयञ् ॥

दाल्मी । पुं । इन्द्रे ॥ इति त्रिकाण्डशेष' ॥

दाव: । पु । वनानले ॥ वने ॥ उपतापे ॥ दुनोति । टुदुउपतापे । दुन्योरनुपसर्गे इतिण. ॥

दावाग्नि । पुं । वनवह्नौ । दावे ॥ दावस्यवनस्याग्नि. ॥

दावानल' । पु । दवाग्नौ ॥

दाविक. । त्रि । देविकानद्युद्भवे ॥ देविकायां भव. । तत्रभवइत्यण् । देविकाशिंशपेत्यचामादेरात्वम् । स्त्रियां टिड्ढेतिङीपि दाविकी ॥

दाश. । पु । धीवरे ॥ दशति मत्स्यान् । दंशदशने । दशेष्टनीन आच । दशेश्च ॥ यद्वा । दाश्यते मूल्यमस्मै । दाशृदाने । घञ् ॥

दाशतयी । स्त्री । बह्वृचां संहितायाम् ॥ दशमण्डलानि अवयवा यस्या' । संख्याया अवयवेतयप् । ङीप् ॥

दाशपुरम् । न । कैवर्तीमुस्तके । दशपुरे । मोथा इति भाषा ॥ दाशान् कैवर्तान् पिपर्ति । पुपालनपूरणयो. । मू०क: । उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्युत्वम् ॥

दाशपूरम् । न । दाशपुरे ॥

दाशफली । स्त्री । ओषधिविशेषे ॥ पाककर्णेतिङीष् ॥

दाशरथ. । पु । श्रीरामचन्द्रे ॥ दशरथस्यायम् । तस्येदमितिसम्बन्धाऽर्थेऽण् । सम्बन्धश्चात्र पितापुत्रत्वरूप. ॥ पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभान् नवाग्रपुङ्खान्सुदृढान्नृपात्मज । सृजत्यमोघान् विशिखान् वधायते मदीयतां दाशरथायमैथिली ॥

दाशरथि. । पु । श्रीरामे ॥ दशरथस्यापत्यम् । अतइञ् ॥

दाशार्ह: । पु । विष्णौ ॥ यादवे ॥ दाश्यते इति दाशो दानम् । तदर्हति । अर्हपूजायाम् । अच् ॥ दशार्हकु